

125-6.

SZÁM

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

125-6.

SZÁM

KÜHÁR FLÓRIS EGYETEMES VALLÁS- TÖRTÉNET II.

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN
TÁRSULAT
KIADÁSA

EGYETEMES VALLÁSTÖRTÉNET

II.

NYUGAT ÉS KELET. Ó- ÉS ÚJSZÖVETSÉG

IRTA

KÜHÁR FLÓRIS

O. S. B.

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1936.

Nihil obstat. In S. Monte Pannoniae, 3. Julii 1936. *Dr. Polycarpus Radó*,
censor archiabbatialis. No. 747/1936. Imprimatur. In S. Monte Pannoniae,
8. Julii 1936. *Dr. Aegydius Schermann*, vicarius generalis.

Nihil obstat. *Dr. Michael Marczell*, censor dioecesanus. Nr. 3513/1936.
Imprimatur. Strigonii, die 23. Octobris 1936. *Dr. Julius Machovich*, vica-
rius generalis.

Stephaneum nyomda r. t. Budapest, VIII., Szentkirályi-u. 28. — A nyomdáért
felelős: ifj. Kohl Ferenc.

I. KÖNYV.

HELLASZ, RÓMA, EURÓPA.

A GÖRÖGÖK VALLÁSA.

Valahányszor egy-egy görög csoport megindult új hazát keresni, városának szent tűzhelyéről vitte el azt a parazsat, melyből a gyarmatváros tüze fellángolt és égett, míg csak a város falai állottak. Vándorló népek lelke is ősi tüzeket, ősi lángokat hordoz magával; azokat, melyek még az ősi együttlét idején gyulladtak ki, akkor, midőn a történelem által szétdobott rajok még egy közös fajt alkottak.

A görögök az indogermán, árja népfajnak azt az ágát alkotják, mely először lépett be az *európai nagy kultúra* világába. Indiai rokonai legalább egy évezreddel előzték meg abban, hogy nagy kultúrát alkottak.

Kr. e. 1400 körül összeomlik Krétának hatalma, ugyanez időtájt a Balkán-félsziget déli részén virágzásra jut a *mykenéi kultúra*, melynek hordozói már nem az ismeretlen nyelvű és fajú, de nem indogermán, sem egyiptomi, *krétai* (az egyiptomiak által keftiu-nak nevezett) népből valók, hanem az indogermán görögök előfutárjai, a mondák által *«achivok»* achaiói-nak nevezett népfaj. A meghódított krétaiakkal, kik szigetük körül messze sugárban (Peloponnézus, egei-tengeri szigetek, Kisázsia nyugati, déli partvidéke, Cyprus) meszeszerűen magas kultúrát alkottak, kereskedelmükkel, iparukkal, főleg a kerámiával, művészetükkel az egész Földközi-tengert érdekkörükbe vonták, az történik, mint más meghódított, magasabb kultúrájú népekkel (később a rómaiak által leigázott görögökkel is) : a legyőzöttek adták a győzőknek a maguk kultúráját. A mykenéi kultúra felszívja a krétait, de megtartja saját egyéniségét : egy harcias

vadász, zsákmányoló nép jellege verődik ki várépítkezésében, monumentális sírépületeiben, ruházatában, életmódjában — és bizonyára vallásában is. A homeroszi költeményeken azonban átcsillan még a krétai iparművészet pompája (Nestor pohara, Achilles pajzsa stb.).

Az achivokat 1200 körül követik a *dórok*, lerombolják váraikat, az achivok Kisázsiaába menekülnek, a mykenei kultúrát és elődjét már csak a mondák őrzik és azok a romok, melyeket a homeroszi világért rajongó újkor Schliemann-jai ástak ki. A dórokat újabb görög törzsek követik, 1200—700 közt; kb. Kr. e. 800 táján új műveltség sarjad a régi talajon, hosszú időn át bátortalan kezdekkel. Színhelye az új sarjadásnak először az egei-tengeri szigetvilág és Kisázsia nyugati partja; majd — a görögországi városállamok kialakulása után — a történelmi Görögország, mely nyugat felé, Sziciliában, Dél-italiában is nagy gyarmatosításba kezd («Nagy Görögország» = Délitalia) és a hellén kultúrának sugárkörét a Földközi-tenger partvidékére tágtja. A városállamok (polis) nagy benső politikai és társadalmi átalakuláson mennek át. Politikailag a patriarkális királyság, az egyéni és kisebbségi uralom (tirannizmus, arisztokrácia, oligarchia) formáin át halad a demokrácia felé. Társadalmilag a vérségi, tehát természetes alapon nyugvó szervezetekből, a fratriákból a *helyi*, tehát mesterséges szervezetekig, a filé-kig. Politikai és társadalmi elváltozások mögött gazdaságiak vonulnak meg. Mindezekben pedig a közösség és egyéniség polaritása keres feloldást. A görög szellemet a vérségi, nemzetségi közösségtudat a városi partikularizmus felé sodorta; ennek természetes következménye volt a nemzeti közösségtudat háttérbe szorítása, az egyéniség felszabadulása, a társadalomnak atómjaira való bomlása. A nemzeti öntudatot a *perzsa háborúk* (Kr. e. 500 körül) egy időre fölizzítják, de ez a külső hatás nem sokáig tart, a városállamok versengése meggyöngíti

a nemzeti összetartást, Nagy Sándornak a görög városok is kénytelenek meghódolni. (Kr. e. 330 körül). Ez a politikai meghódolás megnyitotta a szellemi hódítás útját : a hellén, azaz ettől kezdve *hellenista* szellem Indiáig és a Nílus vízéséséig hatol, majd, midőn a rómaiak lesznek úrrá Görögországon (Kr. e. 146), a gyarmataival korábban is nyugatra törekvő görög szellem betölti a Földközi-tenger egész medencéjét és a római impérium határai voltaképp hellenista műveltségű világbirodalmat zárnak körül.

A hellenizmus nagy polifoniájából vezérhangként a görög bölcsélet, művészet, tudomány, életforma csendül ki, de az együttesben az antik világ minden kultúrtényezője megtalálja a maga szólamát. Ebbe a szinkretista világba lép be a *kereszténység* a maga igényével : hogy kovászként áthassa nemcsak a hellenista világot, de — az egész világot. A hellenizmus egyetemessége csak állomás volt a kereszténység univerzalizmusa felé ; kultúrájának eredeti bélyegét, mely szinkretizmusával és individualizmusával vele járt, a rész-elemek diszharmonióját, az alapvető világnézeti, vallási igazodás megosztottságát a kereszténység *totalizmusa*, az egész embert, az ember egész benső és külső világát átalakító reformja csak lassan hatotta át. A hellenizmus kovásza a görög kultúra volt ; a keresztény kultúrával szemben el kellett buknia, mert egész világa nem jutott tovább az *embernél*. Ez a görög kultúra hozta az istenit legközelebb az emberhez, úgy hogy az isteni elemet teljesen emberivé tette, anthropomorfizálta ; világnézetében, bölcséletében megjárta a theizmus és atheizmus közti állomásokat ; a «szent» és a «profán» határvonalát — ha nem is kultuszában, de egész életberendezkedésében úgy elmosta, hogy a vallás önértéke, öncélúsága, az isteni világ világfölöttisége, transcendenciája elveszett számára. Nem csoda, hogy utolsó szava a kereszténységgel szemben : a természetbe való

menekülés volt, a természetnek istenítése a napegyistenhit pantheisztikus látszat-vallásában. A kereszténység ezért sarkította ki az Isten világfölöttiségét, az Isten és természet végtelen távolságát. De — mivel vallás, religio az isteni és emberi elemek érintkezése nélkül lehetetlen, a görögség vallási eszményét: az emberistennek és az istennévált emberek kultuszát, mely az ember szintjét sohasem haladta meg, felváltotta annak kultuszával, aki-ben az igaz Isten és az igaz ember egyszemélyben egyesült: Jézus Krisztuséval. A hellén-római civilizáció úgy maradt meg a keresztény kultúrában, mint ahogy a kifejező eszköz, pl. a nyelv megmaradhat akkor is, midőn más eszmék, más szellem szólalnak meg általa. Mint ahogy a régi ruhába öltözködhetik új ember. Természetes, hogy a kifejező eszközt és a ruhát — átalakítja az, aki használja.

A görög vallástörténet forrásai.

Rövidre foghatjuk a görög vallás forrásainak ismertetését, hisz ezekről bőven tárgyal a görög irodalom, bölcsélet, művészet, műveltség története. A vallás akkor is integrális része marad a görög kultúrának, amikor már csak frázissá válik. A nagy irodalmi alkotások, Homeros, Hesiodos, a tragédiák és komédiák, a történelmi, bölcséleti irodalom, a líra és az epika mind hozzájárulnak a vallás megismertetéséhez. Igazi «szentkönyveik» a görögöknek nem voltak oly értelemben, mint ahogy van pl. a zsidóságnak, kereszténységnek, hindu vallásnak, buddhizmusnak stb. «kanonikus» gyűjteménye. Egyes szekták (orphikusok, pythagoreusok) iparkodtak «szent könyveket» szerkeszteni. Nagy jelentőségük van a különböző (temetői, templomi stb.) feliratoknak, melyeket a «Corpus Inscriptionum Graecarum» gyűjt össze. A dráma és a líra jórészt a kultuszból fejlődik, természetes, hogy ré-

gebbi alkotásain a vallásos szellem uralkodik. Amióta az egyéniség vallási szempontból is felszabadul a közösség hatása alól, főleg a hellenista korszakban, az irodalomban kialakul egy sajátos vallási műfaj, melyet «hitbuzgalmi» irodalomnak nevezhetnénk: ez foglalkozik a mítoszokkal, áldozatokkal, ünnepekkel, az istenek megjelenéseivel, ír regényeket, elbeszéléseket vallási tartalommal. Az egyes kultushelyek számára templomi krónikák készülnek (pl. a lindos-i templomkrónika Kr. e. 99-ből).

Az irodalmi emlékek mellett mindvégig fontosak a «monumentális» források; templomok, sírok, szobrok, festmények, votivajándékok. Az ásatások még mindig újabb és újabb mozzanatokat világítanak meg. Elég legyen a legújabb időkben történő eleusis-i és ephesosi ásatásokra utalni.

A görög vallás összetevői.

a) Indogermán elemek.

A görögök az ú. n. indogermán család tagjai. Ebben a családban közeli és távoli rokonaik keletről nyugatra haladva: a hinduk, perzsák, baktriaiak, frigek, a régi hetiták, mitannik, trákok, szlávok, lettek, litvánok, germánok, kelták, italok, latinok és ezek leszármazottjai. Nyelvi szempontból az ú. n. kentum- és satem-csoportokat különböztetik meg köztük. Az idg. palatalis hang a nyugati (kentum) nyelveknél (görög, itáliai, kelta, germán, toktár) kemény ínyn képzett *k* hangként, a keleti (satem) nyelveknél (árja, örmény, baltiszláv) fúvó hangként jelentkezik. Az indogermánok őshazájára vonatkozólag még állnak a viták; annyi biztos, hogy több, különböző időkből történt szétválás osztotta meg őket. Az első szétválás a mai germánok, lettek és szlávok őseit választotta el az Ázsiába került hinduk, perzsák őseitől.

Ezek közül indult meg a második európai szétválás, mely a görögöket, italokat, keltákat vetette Európába. (Pinard de Boullaye : L'Etude Comp. II. 169.)

Mit hoztak magukkal a görögök vallási örökségként indogermán őshazájukból? Nyelvi és tárgyi alapon igazolható, hogy elsősorban az «égi, fénylő atyá»-nak hite ősrégi a görögöknél, hogy Zeus alakját úgy hozták magukkal. Zeus-on a nagyistenhitnek az éggel való kapcsolata látszik meg. A nyelvészek azt mondják, hogy ezen szónak töve : «div», fénylő, ebből Djeus, Zeus — a fénylő. Ugyanezen tövből a latin Jupiter-t alkotott, fénylő, égi atyát ; a görögben is gyakori a kapcsolat : Zeus-pater, a trák-frig nyelvben Zeus papaios. Az indeknél az égisten ősi neve Dyāuš pítár, Dyāuš Asura (ég ura). A germánoknál az égisten háttérbe szorult, de neve megvan : Týr-ben, az angolszász Tiuban, az ófelnémet Zio-ban. Zio a svébek hadiistene. Napja a Dienstag, az interpretatio Romana Mars-nak értelmezi (dies Martis). A litvánoknál Deews az isten neve ; Diveriks = istenkirály.

Amikor a nagyisten azonosul az éggel, megindul a valóságos tudatban a természetnek, égitesteknek mitikus-magikus értelmezése, istenítése. Az égisten a fénylő égnek is, de a viharnek is személyes kifejezője ; ő a villámló, dörgő, esőadó isten. Erkölcsei jellege is ezekben nyilvánul ; dörgésével fejezi ki haragját, villámával sújtja a bűnöst. Zeus később is, mikor már teljesen emberszabásúvá lett a görögöknél (rómaiaknál), megtartotta ezen tulajdonságait ; felhőbe borult magas hegyen székel (Olympos).

Mint emberszabású lény is — ő a világrend őre, ura, az istenek és emberek királya, az államok védője, az emberek menedéke. Ő az esküisten (Zeus Horkios). Alakja nem forrad össze teljesen népével ; ő az idegenek, vendégek védője is (Z. Xenios). Szava a dörgés, megnyilatkozása a villám ; de szól az emberekhez égi és földi jelek

útján, megszólal a dodonai tölgyfa titokzatos susogásában. Mint nemzeti istennek sok a szentélye ; a legfontosabbak a dodonai, (a Tomaros-hegy lábánál) és az olym-piai.

A természetmitosz megszemélyesíti az égitesteket és a földet. A földmitológia az indogermánoknál aligha ősi hagyatéék. A görögöknél Gaia, Demeter — valószínűleg a bennszülöttek istennője. Viszont a Nap (Helios) már az ősi vallásban is isten. Néha úgy mondják még róla, hogy ő Zeus szeme — és az eskü védelme is átszáll rája. Ezek a napisten jellegéhez tartoznak. Ősi mitoszok beszélnek a Nap felszállásáról fehérlovas négyesén. Az argonauták útja az aranygyapjúért, a hesperidák aranyalmájáról szóló mitoszok ősi napregék. A rózsaujjú hajnal, Eos — az ind Usa-nak felel meg. A napkultusz időpontjai a téli és nyári napforduló napok. A kultuszhoz hozzátartozik a varázsanalógián alapuló versenyfutás, versenykocsizás, diszkoszdobás, labdázás, a hegyeken való tűzgyújtás : mindez a görögöknél is megtalálható.

A görögök holdistennői : Artemis, Selene valószínűleg idegen eredetűek, de ebből nem következik, hogy a holdmitoszt is úgy vették át a görögök másoktól. Saját mitoszaiuk összeolvadtak az újhazában találtakkal. A home-roszi Persephone (fényvesztő), az alvilág istennője, a holdmitoszból való. Hold, halál — a holdfázisok mitikus értelmezésében könnyen kapcsolódik.

Az indogermán népek ősvallásában, életében, kultuszában, varázslatában : nagy a jelentősége a *tűznek*. A házi tűz és a házi tűzhely a családnak, társadalomnak összetartója. A fejedelem házitűzhelyéből lesz az állam tűzhelye (prytaneion). A tűzhely tüze megszemélyesül (Hestia, a rómaiaknál Vesta) ; az újszülöttet körülviszik a tűzhely körül, étkezés előtt és után Hestianak áldoznak, azaz italt öntenek a tűzhelyre. Az áldozati tűz a görögöknél nem jut olyan jelentőségre, mint pl. az indeknél

(Agni) ; viszont a kovácműhely tűzének megvan a maga istene : *Hephaistos*. Apolló idegenszármazású (kisázsiai) isten, de alakjába a tűzkultusz is beleolvadt ; tán a földből előtörő tűz inkább, mint az, amivé jellege átalakult : a fénylő, égő Nap tüze.

Hogy a görögök vallási tudata ősidőktől fogva szellemszerű lényekkel népesítette be a természet egyes részeit, az erdőket, fákat, folyókat, tavakat, hogy megismerélyesítette a szeleket, hogy hitt a testtől különváltan továbbélő lélekben és volt Hadesze, alvilága, az már azért is bizonyosnak vehető, mert hisz alig van vallás, melyben a megismerélyesítés, az emberszabású gondolkodás oly élesen nyilvánulna, mint a görögökében. Mint eredetileg nomád vadász- és pásztornép korán kialakíthatta az ősök és hősök kultuszát ; erről különben is tanuskodnak a mykenéi korszak sírjai éppúgy, mint a homerosi költemények. A hős, heros — eredetileg a nép parancsoló *ura* (herus, Herr) volt. Patriarkális társadalmi berendezésben övé a kultusz végzése, benne működik a nemzetség varázsereje. Természetes, hogy halála után is más a sorsa, mint a közembernek, pláne szolgának.

Nehéz elkülöníteni egymástól eredet szerint azokat az elemeket, melyek a varázslattal, előjelhittel, tabuhittel összefonódott görög kultuszban megtalálhatók.

Mindenesetre ősi az a hiedelem, hogy a természet egyes részeiben, jelenségeiben félelmet, megilletődést kiváltó erő van. Ez az erő teszi az illető dolgokat, személyeket *ἄγιος*-szá. A tő *ἄγ* ; ebből *ἄζομαι* (félni), *ἄγρός*-félelmet kiváltó.

Természetes, hogy az ilyen rejtett erővel szemben óvatosan kell viselkedni, vele csinján bánni. Ez a mágikus érzés az egyik összetevője a görög vallásosságnak, mely *εὐλάβεια* is, azaz óvatos viselkedésmód, összeszedettség, vigyázat — az istenivel szemben és *δεισιδαιμονία* is, azaz bizonyos fokig babonás aggodalom a rejtett erővel,

hatalommal szemben. Ez az erő kettős irányú: jótevő és kártevő. Azért áldó és átkozható (a görögben *ἀπαρθαι*: imádkozni és átkozni). Ami *ἄγιος*, ahhoz nem szabad mindenkinek nyúlni. Megbánhatja! A kultusz helyét elkerítik (temenos), oda nem szabad lépni; az isteneknek vannak szent helyeik; aki pl. Zeusnak a Lykaion hegyén levő kerületébe lépett, elvesztette «árnyék»-át és egy éven belül meghalt. Az istenekkel, isteni dolgokkal való érintkezést meg kellett előzniük bizonyos tisztulásoknak, mosakodásoknak. Bizonyos dolgok (halott érintése, látása, nemi aktus stb.) tisztátalanná tették az embert. A tisztulás útjai néha különösek: a gyilkost egy malac vérével tisztították meg. A tisztaságra főleg Apollon ügyel. A Thargeliákon egy elítéltet vezetnek körül a városban, hogy a város bűnét mintegy magára vonja; aztán megölik, testét elégetik, hamvait a tengerbe vetik. Az áldozat itt voltakép varázsáldozat. Az ilyennek neve: gyógyítószer (pharmakon); tisztószer (katharma), letörölt szenny: peripsema. A varázslat módjai a görögöknél is jórészt azonosak más népekével. Az előjelhit, a jóslás tán inkább a krétai kultúrkörből származott át a görögökhöz, mint a tisztulás ősi hiedelme.

b) *A megelőző és környező kultúrák hatása.*

A görögök ősei a krétai és kisázsiai kultúrák területére léptek be, mint hódítók. Görögországban is, a szigeteken is, Kisázsia nyugati részén is fejlett ipart, kereskedelmet, földművelést találtak. A mykenei kultúra már mutatja az őslakók és a jövevények műveltségének összeolvadását. Sajnos, a krétai írás és nyelv megfejtetlen volta miatt nagyon nehéz elkülöníteni az ősi örökséget és az új hozományt a kultúrák összeolvadásában. A szétválasztás mégse egész reménytelen.

A görög theogoniák és kosmogoniák nem hagyják meg

Zeust a kezdőponton, hanem eléje helyezik a Chaos-t, melyből a Gaia (Föld), Tartaros (Alvilág) és Eros (Szeretet, Vonzás) származik. Gaiából születik Uranos (Ég), a hegyek és a tenger. Pontos, Gaia és Uranos szülik a titánokat, kyklopsokat, százkezüeket (Hekatoncheiroi). Gaia és Pontos mindenféle vizilényt szülnék. A titánok nekitámadnak Uranosnak, Uranos átadja az uralmat az egyik titánnak, Kronosnak (Ősidő). Kronos viszont arra kényszerül, hogy Rheától született fiának, Zeusnak javára mondjon le az égi trónról. Zeus legyőzi a titánokat, megosztozkodik Hadesszel és Poseidonnal a világon; ezeknek adja az alvilágot és a tengert; megtartja az eget és a földet. Ez a mítosz is mutatja, hogy Zeus (éppúgy, mint a babiloni Marduk, vagy az egyiptomi főistenek), nem könnyen jutott az istenek élére; a bevándoroltak vallásának voltak harcai a jórészt ázsiai jellegű korábbi istenekkel. A Zeust megelőző istenek háttérbe szorultak, kultuszt nem kaptak. De felvett a görög pantheon olyanokat is, akik nagyon fontos kultuszistenek maradtak. Ezek közé tartoznak elsősorban a női istenek. Az ősi görög vallásnak aligha volt fejlett *tenyészet-mítosza*, hisz vándornépnél a földművelés aligha állt fejlett fokon. A tenyészetmítosz több istennőt is adott a görög pantheonnak. Gaiát, Demetert, a földanyát; aztán meg az anyajogú jellegű krétai kultúrának köszönheti bizonyára Athén városa a maga városistennőjét: Athéné-t. Esetleg Zeus is a maga ökörszemű feleségét: *Hera*-t. *Athéné* palladiuma eredetileg olyanforma fétis lehetett, mint a kisázsiai Kybele szentköve. Athéné kigyója, baglya mintha szintén a krétai eredetre mutatna. Eredeti jellege bizonyára olyan békés volt, mint az egész krétai műveltség; a háznak, városnak, szövőszéknek stb. volt istennője; hadak istennőjévé a harcias achivok által lett. Az állatok úrnője, a vadászistennő, akit orgiákkal, táncokkal ünnepelnek, *Artemis* ugyancsak rokona a kisázsiai Kybele-

nek és a krétai tenyészetistennőknek. Az inkább földi, mint égi szerelem istennőjét, *Aphrodyte*-t messze keletről hozták a tenger hullámai, hajjai (melyekből a szóelemzéssel származtató görög mítosz szerint született : aphros = hab), a föníciai partokról, ahol Atar, Atargatis volt a neve. Szeretőnek görög földön is megtartotta a szemita Adon-t (Úr), Adonisz-t. Kultuszt könnyen szerzett magának ; hisz az ő fiának, Eros-nak nyilai görög szívekbe éppúgy behatoltak, mint másokéba. Legigazibb lényét az a név fejezi ki, mellyel a görögök megtisztelték : Pandemos, latinul : vulgivaga. *Aphrodyte* — mindenki szeretője, a prostitúció istennője. Az volt Ázsiában is. Az égi (Urania) *Aphrodyte* inkább költők és filozófusok ábrándja.

A tenyészetmítosz nem kímélte meg az ősi árja isteneket sem. Az örökkévaló Zeusról, akinek eredeti arca a változatlan ég, görög regék elmesélik, hogyan született, nevelkedett, a krétai rege arról is tud, hogy meghalt, sírját is mutogatják. Zeus maga tenyészetistenné válik, meg napistenné ; az évenkénti születés és halál, meg az, hogy mint fény tör elő a barlangból, a napisten tulajdonsága. Kisázsiai származású a földből előtörő tűznek és a kovácműhelynek istene : Hephaistos.

Idegen eredetű Ariadné, Dionysos felesége ; az euherikus monda szerint ugyan Minos leánya, de jellegében mégis a holdra kell ismerni.

Nem nagyon valószínű, hogy eredetileg tengertől távol lakó nép tengeri istenekről ábrándozzék. Így a görög regék tengeri istenei is vagy eredetileg vízi, folyamistenek, mint pl. Poseidon, vagy átvételek.

A trójai háborúban *Apolló* és *Aphrodyte* ázsiai eredetűeknek megfelelően : a trójaiak pártján álltak. *Apollónak* akkori helyei : Lykia, Chryse, Killa, Tenedos. Idegen eredetét nem cáfolja meg az, hogy főszentélye a delphi-i jóshely volt, mert hiszen Delphiben már a mykenéi időben

áll a kultuszhely ; valószínű, hogy azt a görögök már ott találták. Hyakinthos és Rhadamantis is vendégek a görög pantheonban. *Dionysos*, Dionysos Sabazios a trákoktól és a velük rokon frigeiktől ment át nehéz harcok közepette a görög vallásba (bár W. F. Otto, Dionysos. Frankfurt, 1933. görögnek gondolja).

A krétai képeken gyakoriak azok az ábrázolások, melyeken ember-állat szörnyalakok jelennek meg. Lehet, hogy ezen ábrázolások forrása : az állati maszkba bújt ember ; ilyeneket találni már a kőkorszak barlangképein. Keleten ezekből lesznek a kettős lények. Egyiptomban az állatfejű istenek. A görögök emberszabású hite alig néhányat őrzött meg közülük — szörnyetegként. Ilyen pl. a Minotauros ; a bikafejű szörny. Megvan már egy knossosi pecsétyűrűn.

Az 1926-ban feltárt dendra-i (mykenéi korszak) fejedelmi sírban talált lemezeken ott van a bikán nyargaló Európa, Bellerophon és a chiméra ábrázolása. Ebből következtethető, hogy a görög mitológia is vett át korábbi motívumokat.

A kultuszhelyek is úgy öröklődnek át rendesen egyik népről a másikra ; lehet azonban, hogy a kultusz *jellege* más lett. (Mint mikor a keresztények vették át a pogány templomokat.) Ósi kultuszhelyek pl. Delphi, Delos, Eleusis.

A krétai kultúra nőies irányába jól beleillik az előjelekből, madarak röptéből stb. való jóslás éppúgy, mint az álomjóslás. A delphi jóshely Pythia-ja mesterségesen felfokozott tudatállapotban jósol, Dionysos kultuszában is az öntudat mámorra fokozása idézi elő az istenséggel való töltekezést, entuziaszmust.

A görögök ősi tűzét sok idegen anyag táplálta, mióta új hazájukba telepedtek.

Az Olympos.

Az indogermán nemzeti isteneket a görögök úgy hozták magukkal, nekik kezdetben nem volt oly helyi megkötöttségük, mint a keleti és egyiptomi isteneknél szokás. Az égistent, Zeust hegyek csúcsára képzeltek. Amikor a különböző eredetű istenek Zeus uralma alatt egy istenállamba tömörültek, maguk is odaköltözködtek, ahol Zeus vett szállást: a thessaliai Olympos tetejére. A képzetet az Olymposzt teljesen a városok hasonlóságára rajzolja meg. A hegy égbenyuló csúcsán székel Zeus, odahívja össze az istenek tanácsát. Lejjebb az istenek városa; benne a paloták közt Zeusé válik ki. Hatalmas fal keríti körül a hegyi várost, a falakon belül az istenek kocsijai. Az Olymposon — a természet és kultúra képviselői találkoznak; társadalmi tagozódásban, alárendeltségben. Vannak urak és szolgák, vannak iparosok, művészek, orvosok (varázslók), futárok. Az Olympos ura Zeus, körülötte az isteni család és tanács: Hera, Athene, Apolló, Artemis, Ares, a hadisten, Aphrodyté, aki Arest szereti és csalja, Hermes, az utak, kereskedők, tolvajok istene, de ezenkívül lélekkísérő a másvilági úton; Hephaistos, Hestia. A kísérethez tartoznak, mint égi «személyzet»: Eros, a múzsák, az Olympos kóristaleányai; a charis-ok, Aphrodyte cselédjei; Themis és a hórák, akik a természet rendjének megismerésítői; Niké, a győzelem istennője, Eris, a szivárvány, az istenek hírnöke; Hebe, az ifjúság istennője, aki az istenek poharát megtölti nektárral. Zeus kedves ifját, Ganymedest is felhozta pohárnoknak. A főistenek sorából leszorultak azok, akiknek másodpéldányai már ott ültek a tanácsban: Helios, a Nap; Selené, a Hold, Eos, a hajnalpír; aztán a csillagok és szelek képviselői. Az Olymposra került Asklepios, az orvosisten is, igaz, jó későn; de voltak társnői is: Eileithyia a baba és Hygieia, a gyó-

gyító istennő. A Végzet sokat foglalkoztatta a görögök elméjét ; a Moirák szabták ki az ember életsorsát már születésekor ; Klotho fonta az életfonalat, Lachesis adta a szabadulást, ha Atropos, a változhatatlan sors őre — megengedte. Nemesis úrnő adta meg mindenkinek a magáét, ő büntette a bűnösöket, Tyché volt a jószerencse istennője.

Tenger, Föld és Alvilág.

Amióta Zeus megosztotta az uralmat, a tengert Poseidonnak adta, Kronos és Rhea fiának. Feleségével, Amphitritével az Égei-tenger fenekén lakozik aranypalotában. Jelvénye a háromágú szigony. A halászok, hajósok istene, ő támaszt vihart és csendet a tengeren. A kikötőkben szokták tisztelni. Szent állata a ló (a tenger hullámát képzelték ló-szerűen) ; rajta kívül a delfin. Fia Triton — tengeri szörny. A kozmogoniában Poseidont megelőzte Pontos, a tenger ; fia Nereus, aki ötven leányával, a Nereisekkel védi az Égei-tenger mélyét. Thaumaz-nak, ellenfelének leányai a harpiák, a vihar-szelek ; félig madarak, félig nők. A tengeriek közé tartozik a halak pásztora, Proteus, aki könnyen változtatja alakját. Az Odysseiából ismeretesek a szirének, szintén madártestű szépségek, kik énekükkel megzavarják a férfiak szívét.

A Földet a görögök is földanyának képzelték. Különböző helyekről szedték össze más-más nevű, ugyanazt jelentő istennőiket : Gaia-t, akitől minden élet születik, maga viszont anya nélkül a Chaosból. Rhea-t korán azonosítják a kisázsiai Kybele-vel. A termőföldnek, erdőnek, főleg a szőlőnek istene Dionysos is, a késői monda szerint Zeusnak és Semelének (Föld) fia. Trák isten, misztériumával hódított a görögök közt. Róla még beszélünk. A források, patakok istennői a nimfák, de lényük néha a hegyekkel, völgyekkel egyesül : oreiasok ; közülük

való Echó, a visszhang. A hegyekben, erdőkben, lelelőkön él Dionysos kísérete: a szatírok, szilének, pánok; a nimfákkal, bacchansnőkkel élük a természet tenyész-életét, szeretik a zenét és a bort.

Neve szerint is földanya Demeter (Gé-métér), a tenyész- és enyészet anyja, a földkultúrának, szántásnak, vetésnek és a vele összefüggő társadalmi berendezkedésnek megalapítója. Leánya Koré, a «leány», a tavaszi virágzás. A göröggé vált természetmitosz Demeter kultuszában alkotta meg a tenyészet, az évszakok misztériumát. Koré később Persephonéval azonosul, a földi tenyészet így lehatol az alvilágba, az élet-halál körforgása az ember másvilági sorsának lesz szemléltetője.

Az *alvilág* ura Hades, Aidoneus, a láthatatlan; az enyészetnek, ősznek, halálnak sötét istene. Az életet a föld alá lopja. Eufemisztikusan mondják Plutónak, a gazdagítónak.

Hades hazája az Alvilág — az Ilias szerint a földteke alatt van; körülbelül ott, ahova a holtakat szokták temetni. Az Odyseeia az alvilágot már messze Nyugatra helyezi (ahol a Nap lenyugszik). A misztériumok a homeroszi Hades-be belopják a napfényt, a tenyészetmitosz az árnyékvilágba leviszi a boldog életet is. Így lett az alvilág — Elysium-má, a boldogok hazájává. Az alvilágot a Styx folyja körül, ezen át viszi az árnyakat Charon, az alvilág csónakosa. Csak azt viszi át, akinek a szájában megtalálja a fuvardíjat. Az alvilág kapuját Kerberos őrzi, a pokol háromfejű kutyája. Itéletről Homeros még nem tud, de a misztériumok, főleg az orphizmus már erről is beszélnek. Az elysiumi mezőkre csak a beavatottak jutnak, ők állnak meg az alvilág bírái: Minos, Rhadamanthys és Aiakos előtt. A költők a misztériumhit alapján színezik a boldogok és a kárhozottak sorsát. Az egyiknek (Tityos) keselyűk tépik a máját, a másik (Tantalos) gyümölcsös fák előtt éheznek és fakadó források előtt

szomjazik; Sisyphos sziklát görget a magasba, de az mindig visszahull; a danaisok lyukas hordókat töltenek meg vízzel.

Az alvilágban laknak azok a szellemek, melyeknek szülőanyja a rossz lelkiismeret. Az Erinnysek bosszúlják meg a nemzetségi, vérségi kapcsolaton elkövetett bűnöket. Kígyók sziszegnek fejükön; fáklyával kezükben üldözik kiszemelt áldozatukat. Lényük akkor változik meg, mikor a primitív vérbosszút, az ősi társadalom legfontosabb kiegyenlítő eszközét — felváltja a polgári bíraskodás. Ez a változás tükröződik az anyagiilkos Orestes mondáján. Az Erinnysek azóta változnak át Eumenisekké (jó-akarókká). Alvilági boszorkányalak a tűnőholdnak, éjszakának szelleme: Hekaté. A halál után a 30. napon neki áldoztak. Hekate háromalakú. (Három holdfázis.)

Az álom (Hypnosz) a halál rokona, mindegyik az éjszakának gyermeke. Helyük az alvilágban van.

Hérosok.

Az ősgörögök patriarkális társadalmában a fejedelmek, urak, nemesek a halál után is mások maradtak, mint alárendeltjeik. A származással velejárt a papi és varázslói hatalom; a nemzetségek családfői voltak a papok — a társadalmi rend elváltozása után is. A nagyobb erő megnyilvánult a nomád nép vadászataiban, harcaiban. Isteneik támogatták a nemzetségfőket. A mykenéi korszak fejedelmei hatalmas sírokat építettek; a későbbi bevándorlók ott találták a sírokat (jónéhányszor ki is rabolták őket), a sírok körül mondák szövődtek, a régi eredet-mondák, ősmondák összeszővődtek velük.

Minden nemzetségnek voltak eredetmondái, a különböző regék összefolytak, az énekesek aztán feldolgozták, megrögzítették őket.

Bármennyire igyekeztek a görögök a különböző ere-

detű, de egyjelentésű isteneket más-más néven az Olymposra felvinni, mégis maradt néhány, akiknek másolatjellege nyilvánvaló volt; nevük azonban volt, helyi kultuszuk is; így bekerültek a hősök közé.

A hős-kultuszban tehát: ősök, hősök, lecsúszott istenek vonulnak meg. Mindezek abban az időben kerültek a magasba, mikor még mítoszok emelhették őket. A történelmi időkben már nehezebb volt herosszá válni. A demokratikus átalakulás nem kedvezett az istenítésnek. Egyeseknek, mint a spártai Brasidasnak, az atheni Miltiadesnek mégis sikerült. Aztán a *miszteriumok* segítettek új heroszok alkotásában; a miszteriumos szekták istenítették alapítóikat: Pythagoras-t a pythagoreusok, Orpheus-t az orphikusok. A myses, az avatott, halála után az istenek közé került. Ezen az alapon indul meg az apotheosis új árama, melyet a keleti királykultusz is támogat. A függetlenségüket veszített görögöknek nem volt nehéz istent látni leigázóikban és uralkodóikban.

A hős-kultusznak az az előnye is megvolt, hogy a versengő városállamok sajátos igényeihez alkalmazkodott; helyi és csak helyi kultuszokat teremtett. Vidékek és városok szerint változtak a hősök, más volt a hősi köre Thessaliának, más Korinthosnak, más Argosnak, más Athénnek és Krétának. Legtöbb monda fűződött a dórok nemzeti heroszához, Herakleshez, akinek alakja mágnes volt a különböző forrású és jellegű regéknek.

A hős-kultusz a megfordítottja annak a vallási iránynak, mely a görög isteneket emberré tette; ez az embereket tette istenekké. Az eredmény végre is — ugyanaz.

Az istenek természete.

Miután személy szerint bemutattuk a görög isteneiket, röviden természetüket is vázolnunk kell.

Első jellemvonásuk, hogy az isteni elem, a «numinosum» ugyancsak háttérbe szorul náluk. Az isteni elem épp a világfölöttiség, a hasonlíthatatlan tudás, erő, hatalom; ami isteni, annak nincs kezdete, vége. A görög vallásban mindez legyengül. A görög istenség lényegében különböző tényezők szülötte: a *nagyistenhité*, mely Zeusban talál kifejezést, aki minden alakváltozása mellett is világfölötti úr, minden ballépése mellett is a rend, az erkölcs őreként viselkedik, a világsorsot irányítja; aztán az animizmusé, mondhatnók, korábbi fokáé: a *megszemélyesítésé*. Minden görög istent ez formál, mint ahogy a szobrászok vésője alakította nagyszerű képmásaikat. A megszemélyesítés eredménye a következetesen emberszabású istensereg, a legemberibb az összes istenek közt. Valami mindig marad bennük, lényükben, amit a *magikus életérzés* vetett beléjük: kiszámíthatatlanok, bizonytalanok; nem jó őket meglátni, nem jó velük egy tálból enni; hamar haragszanak és irigyek; féltik az embertől a maguk boldog sorsát. Jó velük szemben óvatosnak lenni.

Amennyire az isteni elem háttérbe szorul, annyira nyomul elő lényükben az ember. A görög magát vetíti bele isteneibe; az istenek ugyan nagyobbak, szebbek, kiválóbbak, mint az emberek, de mégis — esznek, isznak, alszanak, mulatnak és kéjelegnek, mint az ember. Tudásuk, hatalmuk nagyobb, mint az emberé. Zeus feje mozdulásától megrendül az Olympos, Ares úgy ordít a harcban, mint tízezer ember. Az istenek gyorsabban járnak, három lépéssel ér egyikük Etiópiából Trójába. De mégse mindenhatók, nem is mindentudók. Születnek ugyan, de: halhatatlanok. Ez a legfontosabb

különbség köztük és az emberek közt. Igaz, hogy a mitosz ebben se következetes. Beszél egyes istenek haláláról. Már tudjuk, miért. (Tenyészetmitosz!) Az istenek «könnyen» élnek, úgy, mint az urak, az ősi és újabb korokban.

Nagyjában ez az istenképe a mitoszoknak, a költőknek és — a tömegeknek. A kultusz azonban szilárdabban őrzi az istenek transcendens vonásait. Az a hívő, aki imádkozik és áldozatot mutat be, úgy hiszi, hogy istene őt látja, hallja, hogy kérését meghallgatja. A kultusz nem elégedhetik meg az emberszabású istenekkel, neki valódi, igazi isten kell.

A görögöknél hamar szétválik az egyéni hit a mondák közfelfogásától. Már Homerosnál igyekszik az egyén megszabadulni a polytheismus ballasztjától; hősei gyakran emlegetik az istenek helyett egyszerűen: a *εὐς*-t, (isten), a *δαίμων*-t (a szellemet), vagy Zeust. A hívő lélek a sokaságból — az egységbe kívánczik.

Az ember.

Az ember eredetéről különböző regék szólnak. Egyik szerint Zeus alkotta az embert; a másik szerint Prometheus formálta agyagból és vízből; Athené lehelt bele lelket. Hesiodos más-más korba más-más ember-nemet képzel. A legboldogabb volt az aranykor embere, boldogan, gondtalanul élt és úgy ringatózott át az álom-halálba. Az ezüstkör embere puhány lett, Zeus helyette teremtette meg a bronzkor erőszakos, harcias népét. A Deukalion és Pyrrha-monda szerint vízözön pusztította el az embereket. A vízözön után Deukalion és Pyrrha követeket hajigáltak maguk mögé; a kövek emberré váltak.

Antik képek úgy ábrázolják Prometheust, amint agyagból embereket mintáz. Athené lepkét tesz az agyag-testre. A lepke — a lélek jelképe.

Test-lélek — ez a kettősség jellemzi a primitív görögök embertanát. A homeroszi világban — a testi ember uralkodik ; a földi életen a hangsúly. Ennek fényére kerül rá a halál sötét árnyéka, melytől megriad az ember. A halált az istenek se tudják elhárítani. A homerosi ember nem boldog, kedélyét a Végtet nyomja le. Mi marad belőle a halál után? A hulla (νεκρὸς), az ember élettelen képmása. Az élet, a lehellet — *ψυχή* — árnyékká válik, denevérként röpdös a halottvezető Hermes után az Alvilág felé. A psyché olyan, mint az álomkép, hiába akarja Odysseus édesanyját átölelni. Öntudata nincs, csak ha a síri áldozat véréből iszik, akkor ébred rövid öntudatra. Achilles szívesebben volna napszámos a földön, mint uralkodó az árnyak raján. Ez a boldogtalan másvilág nem elégíthette ki a hellén lelket. A misztériumok, főleg az orphismus átalakítják a másvilághitét és vele : a lélekfogalmat. Az orphikus monda szerint a Dionysos-t felfaló titánokat megöli villámával Zeus és hamvukból alkotja az embert. Az emberben tehát két elem van : egy égi, isteni — és egy földi, titáni. Ezek közt benső küzdelem dúl. «Földanya fia vagyok én és a csillagos égé» — mondja egy petelia-i sírban talált aranylemez felirata. Ez a felfogás, hogy a lélekben valami istenség székel, tán épp rosszindulatú daemon, bizonyos fokig megvan már Homerosnál. Hősei rossz tetteiket tulajdonítják a daimonnak.

Sokrates lelkiismeretének intő és óvó szavát származtatja a benne levő daimoniontól. A platói lélektan bölcséleti mezbe öltözteti az ember lelki életének erkölcsi kettősségét, a jó és rossz benső küzdelmét.

Az istenek és az ember.

A görög szellem az isteneket leszállította az ember színvonalára, az emberben pedig valami égit, istenit sejtett : a vallásos alapérzés mégis a «távolság» érzése

maradt az istenekkel szemben. «Ismerd meg tenmagad» — így szólt a delphi jóshely felirata, mely arra figyelmeztetett, ismerje meg a görög a maga különbségét, függőségét az istenektől. «Az emberi mivolt határai közt tartsa magát az ember, megszívlevé azt, hogy a jövőnek nincs más irányítója, mint Zeus», mondja Sophokles. A józan mértéktartás (Sophrosyné) a görög embernek alaperénye. Megtalálni a helyes mértéket az istenekkel és emberekkel szemben, kitartani a balsorsban, el nem bizakodni a szerencsében. Mindennek ellentéte a «hybris», mellyel az ember át akarja lépni a közte és az istenek közt vont határvonalat, magát az istenek közé emelni. A mítoszok szemléltették a gőgösök sorsát a titánokban ; a homerosi eposzokban is a hybris vonja az istenek haragját az emberekre.

Az embernek ez a kötöttsége az istenek akaratához, úgy tűnik fel, mint Végzet, mely a születéstől a halálig követi az embert. A vallásos tudat úgy gondolja, hogy az istenek, főleg Zeus, urai a Végzetnek (Moirá) ; de ez a gondolat könnyen elgyengül és a Végzet — az istenek és emberek fölött álló hatalommá válik. Majd a Végzet is elveszti a maga acélos, megmásíthatatlan jellegét. A bölcselkedő tudat melléje, majd vele szembe állítja a Tyche-t, a vak véletlent. Ez a Végzettel egyenrangú erővé válik, mely keresztezi az istenek és emberek szándékát, elveszi az életsors értelmét, fölöslegessé teszi az istenekkel való törődést. Úgy se függ tőlük semmi. A fatalizmus is, a véletlenre támaszkodó nihilizmus is — feloldja a valóságosságot és helyébe anthropocentrikus életigazozást kíván.

Az istenek azonban nem akarják az embert magára hagyni. A homerosi hősökért isteneik harcolnak az olimposi tanácsban és a földi csatatereken. Sok módja van annak, hogy az emberrel érintkezzenek, neki megjelenjenek, akaratukat megismertessék. Ősi fák susogása-

ban, madarak röptében, áldozatok beleiben — szólnak az emberekhez.

Egyes emberek álmában vagy bódulatában jelentik ki végzésüket. Habzó szájú Sibyllák (már Herakleitos beszél róluk) mondanak titkos dolgokat, a költők, énekesek is az istenek hírnökei. Az istenek akaratát fejezi ki az iratlan ősi törvény, a nemzetségi hagyományok, az imádságra, áldozatokra, tisztulásokra vonatkozó előírások. A delphi Apollo-jóshely ezeket védi. Apollo papnőjének, a Pythiának triposa (háromlábú asztalka) ott áll egy földhasadék fölött, melyből kábító gőzök szállnak fel; a Pythia borostyánlevelet rág, ettől is bódul és bódulatában felel azoknak, akik Apollo szavát várják kétségeikre. Városok és magánosok fordulnak hozzá. A papok versbe foglalják Pythia szavait. Évszázadokig irányítja a delphi jóshely a görögöket, beavatkozott politikájukba, magánügyeikbe, egyengeti viszályaikat, rendezi kultuszukat. Néha úgy érzik, hogy Apollo nem pártatlan, a perzsa háborúban igen ingadozó volt álláspontja. A delphi-i jóshely szavára sokan adnak; etruszkok, lidek, rómaiak keresik föl. Később más jóshelyek (a miletosi Didymeion és Klaros) versengenek vele; a Kr. u. 2. században még nyilatkozik, a 3. századtól kezdve elnémul. Apollo mellett más istenek is tartanak jóshelyeket (a dodonai Zeus, az epidaurosi Asklepios, akitől sokan remélnek gyógyulást is).

Az istenség nemcsak a jóshelyeken beszél, hanem magában az emberben is. A lelkiismeret szavában a *daimon* nyilatkozik meg. Menander azt mondja, hogy az embert egy jó daimon kíséri születésétől kezdve. Sokrates is így gondolja. De Eukleides, Sokrates-tanítvány, úgy tudja, hogy két daimonja van az embernek: egy jó és egy rossz. Hogy a lelkiismeret, főleg a *bűntudat*, milyen hatalom a görögök életében, arról Aiskhylos és Sofokles tragédiái beszélnek. Aiskhylos

Oreszteiájának második része, a «Siri áldozók» festi csodálatos színekkel a lelkiismeret poklát.

Bár a hellén vallásosság inkább a nyilvános, állami kultuszban élte ki magát, mégis nyugodtan beszélhetünk a görögök *magánjamborságáról* is. Hiszen szent volt a tűzhely, mely körül háza épült; a családfő papnak tudta magát; étkezés után libatioval áldozott. Amikor megfogta az ekeszarvát, Hesiodos szerint — imádkoznia kellett. Városai telve voltak szent helyekkel, melyek az istenek jelenléteire figyelmeztették; az utak, mezők, folyók, patakok, hegyek emlékeikkel, kápolnáikkal, szent körzeteikkel ugyancsak az isteninek jelenvalóságát hirdették.

Ez a vallásos érzés kísérte a sírba is. A 8. századi (Kr. e.) Dipylon-vázák tanuskodnak arról a pompáról, mely a halottat sírjába kísérte és amely a halottal együtt a tűz martaléka lett. A törvényhozók sokat foglalkoznak a halottkultusz leegyszerűsítésével. A miszteriumok pedig jobb reményekkel töltik meg a sírokat.

A nyilvános kultusz.

a) *A szent helyek.*

A krétai időkben a magánház, a fejedelmi palota volt a kultusz színhelye, rendszerint kis fülkékben ült a házi istenség. Egyes helyek, barlangok, hegycsúcsok, ligetek — az isteneknek voltak szentelve. Voltak ünnepélyek a szabad ég alatt is. A mykenéi korszakban a monumentális sírok szolgáltak az őskultusz színhelyéül. A görög templom az istennek volt a háza, kis cellában elzártan őrizték a bálványszobrot, mely sokáig bálványszerű maradt. A nagy görög szobrászok alkotásai nehezen találtak utat a szentélyekbe. A görög templomépítés fejlődése — az antik művészet fokozatos kristályodása. A szabad ég

alatt tartott ünnepélyek is megkapták a maguk kultusz-helyét : a görög színházban, mely eredete és jellege szerint : kultuszhely volt.

b) *Papság.*

A nemzetségi társadalom feje pap is volt egyúttal. A papság a nemzetségi királyság demokraciává való átalakulása után is megmaradt a régi nemesség hatalmában ; sőt papi címként, hivatalként gyakran megmaradt a király (basileus) címe is. Az egyes kultuszok papságát nemesi családok alkották. Az eleusisi kultuszban pl. az eumolpidák, kerykidák, filleidák, krokonidák stb. voltak a papok ; hozzájuk társult az Athéntől kiküldött basileus (király) és az epimeléták. A nemesség nem szívesen mondott le papi előjogairól a demokrácia javára. Hisz a papság haszonnal is járt. Később mégis előfordul az öröklésen alapuló papság helyett a választott, azaz legtöbbször vásárolt papi hivatal. Voltak papok és papnők.

c) *Imádság, áldozat, szertartások.*

A kultusz általános eleme az imádság, mely istenmagasztalás, himnusz, kérés, engesztelés, hálaadás. Az áldozat is, az imádság is párosul a mágiával. Vannak vértelen és véres áldozatok, gyakoriak a tárgyi votívajándékok, főleg a segítő, gyógyító istenek (Asklepios) templomaiban. Aki gyógyulást kért, a beteg testrészt mását aranyban, ezüstben odaajándékozta az istennek. Az áldozati állatot először megszentelték azáltal, hogy árpadarával meghintették ; aztán levágták ; csontjait és lágy részeit az oltáron elégették ; ezek jutottak az istennek. Ebben (a velő lévén a rituális felfogásban a legértékesebb rész) a primitívek zsenge áldozata él tovább. A többi megették a papok és az áldozatot be-

mutatók. Az áldozati húst nem volt szabad a szent helyről elvinni; a maradványokat gödrökben ásták el. Néha nagy tömeg állatot áldoztak; a hekatombák (100 bika) kedveltek voltak. Az ünnepi áldozatokból a néptömegek is részesedtek; nem csoda, hogy az ilyenek nagyon népszerűek voltak.

Gyakoriak voltak a tisztulási, kathartikus szertartások. Még a történelmi időkben is embert áldoztak a Thargeliákon azért, hogy a nép bűnét, szennyét ráhárítsák és hamujával együtt a tengerbe dobják. Vér és víz a tisztulás gyakori eszköze. Malacvérral tisztult meg a gyilkos. A makedon sereget kétfelé vágott kutya részei közt vették keresztül tisztulási célból. Várost, mezőt azáltal tisztítottak meg, hogy a tisztító áldozatot *körmenetben* körülhordozták. Methanában kakast vágtak ketté; darabjaival körüljárták a szőlőt; ahol találkoztak, ott elásták az áldozatot. Így vontak varázskört, hogy ezen túl a kártevő szellem ne juthasson.

A kultusz módjai, szertartásai változnak istenek és igények szerint. Más szertartások szolgálnak pl. a mezei termés, vetés, aratás biztosítására, mások a holtak szellemeinek távoltartására, mások az állati termékenység biztosítására. A tenyészetkultusz néha durván fallikus-jellegű. A szellemek számára az Anthesteriák ünnepén különféle magvakból sült pogácsákat (panspermia) tettek ki, hogy jóllakjanak és a házat ne bántsák.

Az *ünnepek* részben városok, kultuszhelyek szerint változtak, részben pedig a nemzeti közösség ünnepei voltak. Athénnek két főünnepé volt. A négyévenként megült Panathenaiá-kon Athenének ajándékozták a művészi peplos-t. Ezt a körmenetet örököltik meg a Parthenon falán. Az ünnepek legtöbbször versenyjátékok és színelőadások voltak; no meg tömeglakoma és pénzosztás. Athén másik főünnepén: a nagy dionysziá-kon színelőadások mellett az elesettek felnőtt fiait látták el fegyverezettel.

Híresek voltak az időszakos ünnepek közül az olymposzi játékok (Alphaios völgyében, Elisben), az isthmosiak Poseidon tiszteletére, a pythiaiak Delphi-ben. Az ünnepek vásári jellegűek voltak (panegyris — vásárt is jelent), nagyszabású népmulatságok.

Jelentős történelmi eseményeket is ünnepekkel öröklített meg. A plataiai hősök emlékét ülték az Eleutheriákon, a leuktrai csatáét a Basileiák ünnepén. Istenek, majd királyok, hódítók (városlátogató) megjelenését Epiphaniákkal ülték meg.

Miszteriumok.

A hellén misztériumok morfológiailag megegyeznek a primitívek avatásaival abból a szempontból, hogy bennük is az avatáson van a hangsúly, az avatás pedig az istennel való életközösséget biztosítja. A lényeges alaki vonás mellett sok az egyezés a szertartásokban: előkészítő próbák, tisztulások, oktatás, drámai előadások, a fáklyák, lámpák használata, hallgatási köteleesség. Tartalmilag, eszmeileg a hellén misztériumok gyakran különböznek primitív őseiktől; hisz rendszerint idegen környezetbe került vallási mozgalmak voltak, melyek eredeti népi, törzsi hivatásukat elvesztették és arra szolgáltak, hogy a hivatalos államvallás formalizmusából kiábrándultaknak új életeszmenyt és másvilági hitet hirdessenek. A misztériumok, melyek eredeti környezetükben a népi, törzsi összetartozást mozdították elő, a hellén-római világban — az egyéni vallásosság új formáit termelték ki és ez alapon az állammal egybefonódó vallási közösségben, vagy vele szemben — részleges közösségeket, szektákat hoztak létre.

A *dionysos-i misztériumok* trák eredetűek. Kultuszistenük Dionysos, akiben eredetileg a vadul tenyésző őstermészet testesül meg, aztán lesz a szőlőnek, bornak

istene. Alakjába beleolvad a tenyészetnek és enyészetnek meghaló és újraéledő istene. Kultuszát kísérete, az állatbőrbe öltözködő, borostyánkósszerű bacchansnők hordozzák, kik őrvongva, thyrsos-botjukkal magukat sebezve, bortól, zenétől mámorosan futnak az éjszakában Dionysos szent állatjával (kecskebak), tobzódásuk csúcspontján széttépik az állatot és nyersen megeszik. Ez az omofagia biztosítja az istennel való egyesülésüket (enthousiasmos). A mítoszok valószínűvé teszik, hogy az ősidőkben embert téptek szét. A kultusz orgiasztikus táncával, a két nem féktelen kicsapongásaival vonzotta a híveket. A dionysos-i avatás tisztulásból, oktatásból, feleletből állt, aztán megmutatták a szent tárgyakat, köztük az aranykígyót (a nemi erő jelképe), azt az avatott ölébe tették. Különböző mítoszok mutatják, hogy ez az orgiasztikus kultusz nehezen talált utat a görögökhöz, de végül is győzött, természetes, hogy bizonyos alkalmazkodások árán. Dionysosnak, a nyers, vad, tomboló őserőnek, a mánornak hozzá kellett idomulnia Apollo sí mább, harmonikusabb lényéhez. Mint mikor a vulkán elcsendesül és szelíden eregeti vérvörös füstjét az éjszakában. A dionysosi ünnepek Attikában egyesülnek a régebbi földművelési ünnepekkel, a kis dionysiák régi körmenettel, — a nagy dionysiák a termékenységet biztosító szent nász (hieros gamos) ünnepével; és az Anthestheriákkal.

Dionysos kultuszának mélyebb vallásos jelentőséget adott az *orphismus*. Orpheust a mondák trák regősnek állítják. A görögök 88 himnuszt tulajdonítanak neki. Orpheust a monda szerint bacchansnők tépték szét. Az orphismusnak megvan a sajátos thegoniája és kozmogoniája, melyből mély meglátású lélektana és másvilághite származik. A dionysosi tenyészetmítoszból és misztériumból az orphismus alkotott nemesebb, az erkölcsi világba kapaszkodó vallást. Megtartotta a ritust, de ártértékelt. Az omofogia szerintük emlékéldozat, mely Dio-

nysosnak bika alakjában való széttépetésére emlékeztet. Az orphikusok azt hiszik, hogy a lélek úgy van a testben, mint sírjában. Ki kell szabadítani; ennek eszköze a katharsis, a tisztulás. Hittek a lélekvándorlásban is. Sajátos etikát alkottak, fehér ruhában jártak, óvakodtak mindentől, ami tisztátalanná tehetné volna őket.

Az orphismushoz részben hasonló tanokat vallott Pythagoras misztériumos szektája, mely vallási közösség címén politikai célokat is tűzött maga elé. Főleg Dél-Itáliában terjedt el a Kr. e. 6. században. Számára a mítosz csak álruha volt, melybe vallásbölcseleti gondolatait rejtette. Istentanát és világelméletét a számok misztikája hatja át. Ismerte az ős Egy-et, akiből minden más ered. Hitt a lélekvándorlásban és a másvilági bűnhődés helyett — e világon juttatta az embereket a megérdemelt bűnhődéshez. Avatási szertartásai hozzá hasonlítottak az orphikusokéhoz. A pithagoreizmus jelentősen hatott a görög bölcselekre, köztük Platónra is.

A dionyszosi kultusz — a kettős átdolgozásban eljutott Rómába is, bár Kr. e. 186-ban szenátusi végzés tiltakozott a bacchanaliák ellen. Érdekes képeit őrzi e misztérium avatásának a római Villa Farnesina és a Pompeji melletti Villa Iton. Pythagoreus szentély vagy temetkező hely lehetett a római Porta Maggiore mellett 1917-ben föltárt földalatti bazilika, gyönyörű stukkóival, melyek szövegtelen képeskönyv gyanánt beszélnek a dionyszosi-orphikus-pithagoreus hitről (Kr. u. 50 körül).

A hellén (és római) szellem leghathatósabb táplálói voltak az *eleusisi misztériumok*. Eleusis ősi kultuszhely, bizonyára már a görögök előtt kialakult itt Demeternek, a földanyának az a tisztelete, mely a földművelő népeket jellemzi. Varázsszertartásokkal igyekeztek termővé tenni a földet, sarjadásba hozni a vetést, ünnepelni az aratást. Ezekhez a szertartásokhoz kapcsolódott tán a görög idők kezdetén az avatás misztériuma. Amikor Athén úrrá lesz

Eleusison, a szertartásokba is beleszól, de az ősi nemzetségek (Eumolpidák, Kerykidák) szerzett jogait nem bántja. A szertartások céljaira Eleusisban is (Athénben is) szép épületek, templomok, csarnokok épülnek; legnagyobb köztük a Telesterion (alapjai a 7. századból), az avatások legfontosabb részének, a Demeter-Kore mítosz drámai bemutatásának színhelye, kb. 3000 ember befogadására volt alkalmas. A kultusz istennője kezdetben maga volt a Földanya; Homeros még nem tud leányáról, Kore-ról, ki földanya termésének, a búzakalásznak a megszemélyesítője. A földműves kultusz misztériummá alakulván Dionysost, azaz Jacchos-t is társul vette az istennők mellé, hozzájuk adott még egy-két mondai hőst (Triptolemos), akiknek templomot is épített. A mítosz eredeti tárgya a tavasz-ősz, tenyészet-enyészet története. Az alvilág istene elrabolja Demeter leányát, Demeter hosszú keresés után megtalálja az alvilágban, Zeus jóvoltából visszahozza a földre, de csak — a tavasz és a nyár idejére. Ez a mítosz viszi be a másvilágba Kore-val a tavasz fuvalmát, az új élet reményét. Az avatás által ennek zálogát nyerik el az avatottak, akik a szent tárgyak érintése által Demeterrel egyesülnek. Az eleusisi ünnepeket ősszel ülték meg. Megelőzték őket az ú. n. *kis eleusiniák* Athénben, tavasszal. A nagy eleusiniákra hírnökök hívták a hellén törzseket; a hellenista idők után idegenek is részesülhettek avatásban (pl. Cicero). Az ünnepek ideje alatt elültek a harcok, fegyverszünet volt. A «nagy misztériumok» Boedromion 13—21. napjain zajlottak le. B. 14-én a szent tárgyakat ökrösfogat viszi Athénbe. 15-én kihirdetik az avatás föltételeit, kizárják a barbárokat és a gyilkosokat a szertartásból. 16-án a jelöltek a tengerpartra futnak, mindegyik viszi malacát, megmártakoznak a sós tengervízben a malaccal együtt, melyet aztán Demeternek áldoznak. 17 és 18-án Demeter és Asklepios bálványai kölcsönösen meglátogat-

ják egymást. (V. ö. : az egyiptomi istenlátogatásokat !) B. 19-én volt az ünnepi körmenet Athénből Eleusisba a 20 km-es szent úton, különböző stációkkal. A körmenet élén Jacchosz szobrát vitték, a résztvevők az ő nevét kiabálták egyfolytában. Papság, avatottak ünnepi ruhában, jelvényeikkel, nagytömegű nép (néha 30.000-en) vettek részt a menetben. Amint Eleusisba értek, táncokkal fejezték be a körmenetet. A további napok a jelöltek kiképzését, kipróbálását, majd avatását szolgálták. Ünnepi áldozatok előzték meg a B. 21-i nagy éjt, melyen földalatti folyosókon át vezették a titoktartásra főküldött jelölteket a Telesterionba. Itt fáklyák fénye mellett láthatták a Demeter—Kore drámát, papok, papnők voltak a szereplők, akik az istenek képét viselték. Az avatandók együtt éreztek a drámával, szívüket átjárta Demeter gyásza és öröme, maguk is átélték a halál és élet körforgását. A misztériumba való bekapcsolódásuk gyanánt ittak a kykeonnak nevezett bódító italból, melyből Demeter is ivott ; megérintették a szent kosárban levő tárgyakat, majd visszatették őket a kosárba. Mik voltak e szent tárgyak? A mysteszek hallgattak róluk. Jól is tették. Valószínűleg Demeter agyagból mintázott övét érintették. A következőkben a Hierophantes és Demeter papnője közt megtörtént Demeter és Zeus «szent násza», melytől a föld és a földiek megtermékenyülését várták. Kihirdették Dionysos megszületését, mutattak egy búzakalászt. Elvégezték az esővarázst, két vízzel telt korsóból vizet öntöttek kelet és nyugat felé.

Az eleusisiakhoz hasonló misztériumok másutt is voltak, Samothrakéban, Andaniában. Az eleusisi titkoknak a görögök és rómaiak legkiválóbbjai voltak avatottjai. Cicero azt mondja róluk, hogy nekik köszönhető a paraszti, nyers életből való fölemelkedés az emberiség magaslatára ; általuk ismerte meg a világ az élet alap-

jait (principia); hogy ne csak boldogan tudjon élni, hanem jobb reménnyel meghalni (de leg. 2, 14, 36.).

Vallás és bölcelet. Vallásbölcelet.

Míg a kultusz fenntartotta az «isteni» és a «profán» közti határvonalat, a városállamok gondosan őrködtek a hagyományos istentisztelet megőrzésén, az individualista és racionalista hajlamú görög szellem nem állt meg a vallás által vont szent kör határán, sőt egész a celláig, az istenek képéig akart hatolni. A görög filozófia, melynek erosa ott működik az epikusok, tragikusok, himnuszszerzők szívében éppúgy, mint az ioni természetbölcselők, az eleaták, szofisták, Sokrates, Plato, Aristoteles agyában: a gondolkozó értelem egyéni meggyőződését, a vallásos kedély kielégülését kereste a hivatalos vallásban — és nem találta meg. Ezért lesz a sorsa: botránkozás a tömeg, a hivatalos kultusz istenfogalmában és szertartásaiban. Xenophanes (570—475) élesen szembefordul az istenség antropomorf felfogásával, gúnyolódik azon, hogy a négereknek fekete és tömpeorrú, a trákoknak kékszemű és vöröshajú isteneik vannak. Pedig «egy az Isten, legnagyobb az istenek és emberek között, sem alakra, sem gondolataiban nem hasonló a halandókhoz». Herakleitos (Kr. e. 500 körül, Ephesosban) azt a szokást, mely vérral akarja megtisztítani a vérbűnt, ahhoz hasonlítja, mely a szennyet sárral akarná lemosni. A kultusz azonban a törvények, a hagyomány erejével tartotta magát és a kultusz magikus felfogása elhitette a tömegekkel azt, hogy a város és a nép jóléte függ az istenek tiszteletétől, az ünnepektől, áldozatoktól. Aki ezeket elhanyagolja, ellensége a városnak. Ezért lett *tabu* a kultusz a filozófia előtt is a görög bölcelet virágzása idején; ehhez nem nyúlhatott (a halálba induló Sokrates is gondoskodik az áldozatról);

annál szabadabban vetette rá magát a tömeg és a költők mitikus világképére, emberszabású isteneire, a róluk szóló sikamlós mesékre. Az irodalmi forma egyideig itt is kötötte. A természetfilozófia a mitosz theogoniájának műszavaival, megszemélyesítéseivel magyarázza a világ keletkezését. Még Plato is, ki Homerost nem akarja olvastatni, szívesen költ új mitoszokat, hogy a régieket háttérbe szorítsa.

A filozófia részben rombolt, részben épített. Rombolt azáltal, hogy a hagyományos isteneszmét alapjaiban támadta meg. Anaxagoras kimutatta a természetistenítés dőreségét; a Nap szerinte nem isten, hanem hatalmas tűzgolyó, a Hold anyaga ugyanaz, mint a termőföldé. A szofisták azt akarták bebizonyítani, hogy az isteneket a közmegegyezés, a hagyomány, a «törvény» (nomos) létesítette. Vannak, akik azt mondják, a vallást azért találták ki, hogy a szabad embert lelkiismerete által megkössék akkor is, midőn az államhatalom nem fér hozzá. Ugyancsak a szofisták mutattak rá egyes istenek nyelvtani eredetére, ezen az alapon magyaráz egynémely mitoszt a különben jámbor Herodotos is, aki mint historikus azt gondolja, hogy a görög istenek egyiptomi eredetűek. Aristoteles rámutat a politheizmus lélektani rúgóira: az álmokra, a megszállottságra (enthousiasmus), egyes jóslatok beteljesedésére. Legmerészebb volt Euhemeros, aki utazási regény formájában mesélte el az istenek eredetét. Az istenek volta-képpen az ősi kor királyai voltak.

Mások nem tagadják ily merészen az istenek létét. Erkölcsi érzékük tiltakozik az istenekre kent sikamlós históriák ellen. Euripidesz azt mondja, ha az istenek valami rútat tesznek, hát nem istenek. Hogy a mitoszokat megmentsék a racionalizmus támadásaitól, úgy tekintik őket, mint szimbolumokat, mint mélyebb értelmű tanok takaróját, magvát. Ezzel megindul a mitoszok

allegorizálása, melynek eredménye, hogy a korábban kigúnyolt homeroszi iratok Kr. e. 2. századi sírfeliraton már «*pia carmina Homeri*» lesznek.

A filozófusok tanai az *atheizmust* lassan átviszik nem-filozófusokba is. Alkibiades istenszobrokat tör össze, Xenophon beszél Aristodemosról, aki nem akar az isteneknek áldozni. Az állam védekezik az «*atheizmus*» ellen. Ez a védekezés süti az istenhívő Sokratesre az istentelenség bélyegét és adja kezébe a méreg-poharat.

A filozófia azonban nemcsak rombol, hanem épít is. Az emberszabású istenkép kritikája nem szükségképpen vezet az atheizmushoz, vannak más utak is, a bölcsélet ezeket is megjárja. Az egyik út: a természetistenítésből a *pantheizmus* felé vezet. Herakleitos Logosa világértelem, az anyagot átható szellem, a mindenség isteni irányítója, törvénye. Anaxagoras nagy lépést tesz a pantheizmusból a theizmus felé, midőn az Értelmet, Nous-t, aki a világmozgás elindítója, megkülönbözteti az anyagtól és szembeállítja vele. A stoicizmus jelenti a pantheisztikus világszemlélet végpontját, míg az epikureizmus megalkuszik a politeista tömeghittel. A pantheizmus felé hajtotta a görög bölcselkedést a Végzetnek és az istenhitnek megoldatlan antinómiája is a vallásban. Az a gondolat, hogy a *világtörvény* fölötte áll az isteneknek és az embereknek, könnyen nyert oly fogalmazást, hogy a *világtörvény*, mint személytelen őserő, törvény, mint *είσαρκότης*, végzet uralkodik mindenén.

A pantheizmus azonban végső következménye gyanánt lerontja a vallást, mert a vallás lényege: az egyéni és közösségi kultusz csak személynek személyhez való érintkezése lehet az imádságban, áldozatban. A pantheizmus megszünteti a vallásos alapigazodást: a «távolság», transcendentia átélését, az isteninek abszolút voltát az emberrel szemben.

A görög filozófia legnagyobb érdeme, hogy bölcselileg megalapozta a világmagyarázat és az erkölcsi érvény végső alapját, a monotheizmust. Sokrates a világ célszerű berendezéséből és a lelkiismeret magasabb irányításából jut el a tömeghit fölé emelkedő, tisztultabb, személyes istenfogalmához. A hellén bölcsélet legnagyobb theológusa Plato. Plato rendszerének ismeretforrásai közt a mai kutatás mindinkább földeríti a sajátos vallási elemeket, melyek úgy szövődnek bele bölcselétébe, mint ahogy más theológiákban (zsidó, mohamedán, keresztény) keres a vallási és bölcselati világkép szoros egybefonódást. Legnagyobb hatással Plato vallásbölcséletére úgy látszik a pythagoreizmus volt. Dialogusainak szereplői gyakran neves pythagoreusok (mint pl. Timaios). Ideatana a lélek előéletét (praeexistencia-ját) tételezi fel, a lélekvándorlás valamilyen formáját. Ő az, aki először gyűjti össze a lélek *halhatatlanságának* érveit. Istentanában átmenet van korábbi felfogásából, mellyel Istent a Jó összeszméjével azonosította, a későbbi, főleg a Timaiosban és a Nomoi-ban kifejezett istentanig, mely szerint az ősanyagból matematikai viszonyok szerint az Isten, az Alkotó (Demiurgos) formálja ki a világot. Az Alkotó egyúttal világfenntartó is. Minden addig marad fenn, amíg az alkotó Isten akarja. A «Nomoi» szerint: «Amint az ősi tan mondja, Isten tartja minden dolog kezdetét, végét és közepét s mindent természetének megfelelően irányít, áthatva mindenben s őt követi mindig az Igazság, ki megbünteti azokat, kik az isteni törvénytől eltérnek».

A görög vallási fejlődés tragikuma az, hogy a monotheizmusnak voltak filozófusai, de nem voltak prófétái és misszionáriusai, akik ezt a meglátást vallássá tevén, a népbe belevitték volna és szerinte alakították volna a tömegek hitét és az állam kultuszát. Plato a gyakorlatban maga is a megalkuvás útját járja ; a Nomoi-ban

(Törvények) kívánja, hogy az istenteleneket csukják be és tanítsák jobbra ; ha megátalkodottak, öljk meg őket. Olvasói istentelennek azt tekintették, aki a politheizmussal szállt szembe, mint Plato mesterét, Sokratist is.

Az istentagadás vádjával illették az athéniek Aristotelest is, akinek istenfogalma ismeretelméleti megalkozásával, logikai kidolgozottságával a monotheizmus vallásfilozófiájának örök kincsévé lett. Ő fogalmazta meg az Isten létének bizonyítását. A változásból következtet az első Mozgatóra, aki maga változatlan ősváló. Hangsúlyozza azt, hogy az Isten más, mint a világ, kifejtj egységét, az anyagtól való különbségét, szellemiségét, mely tiszta ténylegességben bírja életét. Az Isten az önmagát gondoló Gondolat, benne összeesik a Gondolat tárgya és alanya. Aristoteles isteneszméjében hiányos az Istennek a világhoz való viszonya, hiányos a gondviselés tana. Nem jut el a teremtés fogalmáig.

Amikor az «idők teljében» megjelent az «Út, az Igazság, az Élet», az Isten egyszülött Fia, a hellénizmus filozófusai közül többen ráismertek arra, hogy nemcsak az ószövetségi kinyilatkoztatás készítette, nevelte rá az emberiséget, hanem a görög bölcelet is. Szent Jusztin úgy látta, hogy a nagy görög gondolkozók tisztult eszméi az örök Logosnak, az Igének a történelembe hintett magvai voltak, az Ige igazságcsirái.

RÓMA ÉS A RÓMAI BIRODALOM.

Hosszú évszázadok számították az időt: ab urbe condita, míg ezt az időszámítást a Krisztus születésétől való évszámítás váltotta fel. Róma fennállásának évszázados fordulóját már Kr. e. 249-ben megülték és ettől kezdve a saecularis ünnepek nagyjában százévenként ismétlődtek. Augustus óta elterjedt az a hiedelem, hogy kb. 440 éves korszakok után a világ újjászületik, új aevum, aion támad a mult romjaiból. Ha a korszak terjedelmét más mértékkel mérjük is, mint Augustus udvari teológusai, annyi kétségtelen, hogy Róma alapítása a világtörténelemben új korszak születését jelenti. Ennek az aevumnak adatott meg az, hogy az antik imperiumok álmát valóra váltsa, az egész földközi tengeri medencét egyetlen uralom alá vonja, birodalmát szívós és céltudatos politikával előkészítse és évszázadokra megtartsa, ezt a birodalmat számtalan nép számára egységes kultúrával, nagyszerű jogrendszerrel, közigazgatással hazaként berendezze, a központnak, Róma városának műveltségét, hatalmát a Nílustól a Fekete-tengerig, a Szaharától a Rajnáig és Dunáig, a Perzsa-öböltől Hercules oszlopaiig és a zöld szigetekig (Hibernia) kiségeztassa. Ez az imperium nemcsak a város kultúráját sugározta szét, hanem magába szívott mindent, amit évezredek előtte alkottak; nem rombolta az egyes népek ősi örökségét, hanem azt megőrizte, tovább fejlesztette. Így tett vallási téren is. Az a városállam, mely a hét halom községeinek fokozatos egyesüléséből a 10. századtól fogva épült ki, már kezdetben több vallásforma hatása alatt állott; hisz első telepesei halottégetők voltak,

őket követte a földbetemetkező réteg. Vallástörténete lényegében egyvonalú politikai történetével; egyetemességre törekszik; ahogy a népeket egyesíti magában, úgy egyesíti isteneiket is, kultuszukat is. A római vallástörténet irányát szimbolikusan a Pantheon jelzi. Ez a nagyvonalú szinkretizmus szállást ad minden vallási eszmének és megmozdulásnak. Békét akar az istenek közt is. Már az ősi Róma idején szokás volt, hogy idegen város ostromakor az ostromlott várost, midőn elátkozták, isteneit kivették az átok alól, kihívták mintegy az elátkozott városból (evocatio) és győzelem esetére ígértek nekik kultuszt — Rómában.

Igaz, hogy a rómaiak saját öntudatuk kifejlődésével évszázadokon át óvták népi jellegükkel együtt isteneiket is; az idegen (dii novensides) istenek nem juthattak be a város szimbolikus határán, az ekével megvont védővonalon (pomerium) belül. Az ősi istenek azonban lassankint kénytelenek voltak beletörődni abba, hogy a jövevények átléptek a pomeriumon, a városfalakon belül kaptak templomot és kultuszt. Az államérdek szempontjai irányították a fejlődő birodalom valláspolitikáját, mely türelmes volt a vele rokon pogánysággal szemben, de évszázados üldözéseknek vetette alá a kereszténységet, melynek aevuma Rómáét fölváltotta úgy, hogy Rómát a szó szoros értelmében örök várossá tette.

A római nép az indogermán népcsalád itáliai törzséhez tartozik. Az *italok* a bronzkorban kb. a Kr. e. 2. évezred végén vonultak le Középeurópából az Appennin-félszigetre, mely róluk kapta Italia nevét. Az italok több törzsre oszlottak; jelentősebbek köztük a latinok, umbriaiak, szabinok. A római nép latin és szabin elemekből tevődött össze. A város alapítását mitikus köd veszi körül, melyből azonban történelmi és vallástörténeti tények (totemizmus: a farkastól való leszármazás)

csillannak elő. A patriarkális királyság kezdetén már a szomszéd *etruszk nép* kulturális és politikai behatása alá kerültek a rómaiak. A Tarquinius-i dinasztia etruszk származású volt. Róma alapítása idején a félsziget közepén az etruszkok uralkodnak, nevüket őrzi Tuscia, Toscana, a Tyrrheni-tenger. A görögök Tyrseni-nek nevezték őket, az egyiptomi feliratokon ez a nép, mely valószínűleg a krétai kultúra bukásakor hagyhatta el korábbi hazáját, az Egei-tenger szigeteit vagy Kisázsiaát és lett a tenger békéjét veszélyeztető kalóz néppé; *tursa* néven szerepel a Kr. e. 13—12. századokban. Itália nyugati partvidékén Kr. e. 1000 körül telepedett meg. Innét folytatta kereskedő életét, de egyúttal jelentős földművelő kultúrát is alapított. Felismerte a *vasnak* nagy értékét és megvetette az itáliai *vaskorszak* alapját. Az etruszkok faji hovatartozása és nyelve máig földerítetlen.

Déltáliában Róma alapítása idején görög gyarmatok keletkeznek; Itália keleti partvidékén pedig az illyrek terjeszkednek.

Ebből a környezetből kell megmagyaráznunk a római kultúrának és vallásnak kezdeteit. Azok az elemek, melyek a rómaiak vallásába az indogermán ősi, közös örökségből származtak át (melyekről a görögöknél volt már szó), a rómaiaknál is megtalálhatók. Az *etruszk hatást történelmi források* is igazolják; erre és görög mintára vezethető vissza a capitoliumi hármasnak — Jupiter, Juno, Minerva — egyesített kultusza, a sybillai könyveknek a királyság végén történő elfogadása, a rómaiaktól is *ars Tusca*-nak nevezett madárjóslatos előjelhit, a római építkezés módja, benne a templom-építés is és az istenek szobrokkal való ábrázolása. De az etruszk hatás még korábbi rétegben is érvényesült; a rómaiak vallása nemcsak törzsében és ágaiban, hanem már gyökérzetében is etruszk befolyás alatt állott.

A görög vallással való rokonsága részben közös indo-germán eredetükből, részben a rómainak is (etruszk közvetítéssel), a görögnek is a krétai kultúrkörrel való érintkezéséből, részben pedig az itáliai görög gyarmatok hatásából származik.

Mivel ezen tényezők jórésze az őstörténelmi időkben érvényesült, természetes, hogy a történelmi Róma isteneinek és kultuszának bennszülött és idegen elemeit nem lehet pusztán a történelmi források, mint a Numa-féle naptár, a bizonytalan jelentésű dii indigetes és dii novensides megkülönböztetése stb. alapján szétválasztani. A klasszikus történelemnek itt is az ethnológiára, prehisztóriára kell ráépülnie. Róma nevében etruszk szógyökeret (rum) fedeztek fel.

A római vallástörténet forrásai: elsősorban az etruszk sírvárosok (Cervetri, Corneto Tarquinia stb.) emlékei, olvasható (görög-latin írásjegyek), de még meg nem fejtett írása, képei, szobrai, kultusztárgyai.

Ezek mutatják meg a gyökérzetet. Nagyon értékes Numa király naptára, melynek eredeti alakját köfelíratos késői emlékekből Mommsen igyekezett helyreállítani. A Caesar-féle naptárreform előtti naptár legértékesebb tanuja az Anzióban (Antium) talált emlék. 355 napos holdév, szökőhónappal. A Numa-naptár ünnepjegyzéke az ősi ünnepeket, szokásokat őrzi. Kiemeljük még Varro összefoglaló munkáját: *Antiquitates*. Egyébként a római vallástörténet szervesen összeolvad a római birodalom, műveltség, (művészet, irodalom stb.) történetével; forrásaik is közösek.

Az ősi pantheon.

Az árja Dyaus-pitar mint *Jup(p)iter* uralkodik az isteneken és embereken. Ősi nagyisten-jellegét nemcsak neve (égi atya) mutatja, hanem az a tény is, hogy eredeti-

leg nincs felesége, családja, nem ábrázolják képpel, szoborral. Ő a nappali (J. Lucetius) és éjjeli fény (J. Summanus) istene, székhelye az ég, mellyel alakja majdnem összeolvad (sub divo : az ég alatt). Az égistenben egyesülnek az időjárás functioi : az eső (J. Pluvius), mennydörgés (Tonitrualis), villám (Fulminans). Az egyes ember és a közösség életének is ő az irányítója, őre. Az ő szent kövével őlik meg a békekötés alkalmával az áldozati malacot, hogy kifejezzék : így járjon az, aki a kötést megszegi (J. Feretrius) ; nevére esküsznek (J. Fidius), templomában őrzik a minta-határkövet, mesgyekövet (terminus), mert Jupiter adja meg a határok biztonságát. A hadba ő indítja a katonát, ő állítja meg, ha gyáván megfutamodik (J. Stator) ; a győzelmet is ő adja (J. Victor). A legyőzöttek Jupiter zsákmánya ; a győzők neki köszönhetik győzelmüket, azért kell a legyőzőkkel szemben emberségesen viselkedniök. Jupiter uralkodik a lakóházon, a csecsemőt ő táplálja (J. Ruminus). A város és a birodalom rája tekint, mint nagyságos és jóságos istenére (J. Optimus Maximus). Egyéniségét, jellemének jóságát mindmáig őrzi a «jovialis» szó.

Quirinus-nak nevét őrzi ma is a Quirinál domb Rómában ; lehet, hogy az itt lakó község helyi istene volt, akinek jellege a későbbiek tudatában elhomályosult. Valószínű, hogy ő is a hadnak volt istene (később Romulus-szal azonosították), mint a királyi palota kápolnájában (Regia) tisztelt társa, *Mars*, (Mavors, Mamers), a palatinusi község hadistene, akinek szent lándzsáját hadbaindulás előtt a vezér megrázta e szavak kíséretében : Mars vigila : Mars őrködj ! Kezdetben Mars hónapjával kezdődött az év (március).

A másik évkezdő *Janus* (január). Alakján a vallástörténet nehezen tud eligazodni. Vannak, akik az *ajtó*-ból (janua), kapuból akarják egész lényét megmagyarázni. Ezzel még csak összeférne az, hogy ő a kezdet istene ;

de Janus több is. Ő a vég, a halál, az ő csónakján szállnak a holtak az Alvilágba. A harchoz is van köze : míg a katonák távol vannak, kapuja nyitva áll — tán mint a szerencsés hazatérés előjele? Kettős arca van, egyik világos, másik sötét. Ikerjellegű isten (J. geminus). Valószínű, hogy Janus az anyajogú kultúrkör (az etruszkoknál több jel mutat anyajogú hatásra) holdistene, innét kettős lénye (telihold és sötét hold), az évvel, az élet ritmusával való kapcsolata ; hold és halál — ősi mitoszkapcsolat : Janus is ezért halottisten. A patriarkális római szellemben elmosódtak eredeti vonásai (Anthropos 28 [1933] 529).

A földet és az alvilágot női istenek képviselik. A föld és az alvilág összetartoznak a kultuszban is. A földi és alvilági szellemeknek szánt áldozatokat egy verembe (mundus) vetik, ez az alvilág kapuja. A föld istennője : Terra (mater), a görög Demeter mása ; tisztelik Tellus néven is. Ceres, Liber, Libera megfelel a görög Demeter, Kore, Dionysosnak ; Alsóitáliából kerültek mint «földi hármas» — a capitoliumi hármas Jupiter, Juno, Minerva mellé. A halott szellemek anyja a *Mater Larum*, akinek a «fratres aruales» egy fazék pépet áldoznak. Rokona az oszk *amma* (anya) *Perna* (lat. Anna Perenna), és a Nemi-tó melletti ligetben tisztelt Diana (Artemis).

A földi (alvilági) istennők működési körének széttagolásából keletkeznek : *Flora*, a virágzás, *Venus*, a kertek, *Maia* (földanya), *Ops*, a termés istennői.

A mezőgazdaságnak istenévé lett Saturnus, valószínűleg az etruszk Satre isten, akinek alakja összeolvadt a görög Kronoséval. Saturnusnak tulajdonították a szántás-vetés megalapítását. Ünnepe, a Saturnaliák (dec. 17.) farsangi hangulat uralkodott, a szolgákat egy napra felszabadították, ehettek, ihattak, amennyi beléjük fért. Templomában éjtszaka gyertyákkal világítottak (magikus napkultusz !).

A gabonarozsda ellen Robigus isten ünnepén a Robigalián (ápr. 25.) védekeztek juh- és kutyaáldozattal. Az állatok *Faunus* védelme alatt álltak, akinek papjai a Luperci-törzsből származnak, istenük nevét viselik; Faunus, a. m. farkas, Lupercus szintén őt jelenti. Társa *Silvanus*, mint neve is mondja: az erdők istene. A forrásoknak, patakoknak, folyóknak is vannak isteneik vagy istennők. *Neptunus* a tavak, majd a tenger istene, *Voltumnus* egy folyóé (Vulturno), Vulcanus a földből eredő tüzek istene.

A házi istenségek közt említjük Portunust, a kapu istenét; *Vestát*, a házi tűzhely istennőjét, akinek kultuszát átveszi az állam is. A tűz, mint tiszta és tisztító elem, rituális és erkölcsi tisztaságot kíván azoktól, akiknek feladata, hogy őrizzék. Ezért ápolják szűzek Vesta tűzét: a Vestalisok. Tőlük, érintetlenségüktől függ az állam jóléte. Ők az istenek választottai (a diis electa). Ha hűtlenek lesznek, ha folt esik tisztaságukra, elevenen földbetemetik őket. Az utolsó Vestalis-főnöknő: Coelia Concordia, Kr. u. 364-ben valószínűleg keresztény lett.

Június 15-én tisztítják meg a Vesta-templomot.

A ház bensejét, kamráját (penus) a Penates-ek őrzik. Az emberi életnek külön istenei vannak. A szülés istennői: *Carmen*a és *Mater Matuta*.

A házasság isteneit működésük szerint szedték *izekre* (indigitamenta.) Szent Ágoston De civ. Dei. VI. c. 9. sorolja fel őket: Jugatinus, Domiducus, Domitius, Manturna, Virginiensis, Subigus, Prema, Pertunda, Venus, Priapus.

A férfi nemző erejének, életelvének, jellemének istensége: a *genius*, eredetileg animisztikus lélekfogalom a testtel egyesült életerő jelölésére. Női párja a *Juno*. Mindkettőnek állati szimboluma a kígyó. A *genius* és párja együtt születnek, együtt halnak az emberrel. Mindkettőnek jellege, hatásköre kitágul az egyénről a kö-

zösségre. A római népnek van külön Genius-a, a császárok Genius-a pedig az államhatalom, államvallás megtestesülése. A királyné Juno-ja a Capitolium hármasszentségének csoportjába emelkedett. Ő a méhnyitó (J. Lucina), a házasság és a családi tisztaság védője (J. Pronuba). A holdhónapok kezdetén kap áldozatot, miként Janus is. Főünnep március elseje.

A halál után továbbélő szellemek hite jelentkezik a *Lares*, *di parentes*, *manes*, *lemures* nevű csoportban. A *lar* — összefügg a *larva*-val, az álarc, maszk; az etruszk halottkultuszban álarcos viadalok, gladiátorjátékok voltak. Az elesettek vére táplálta az alvilági szellemeket. A sírokra fákat ültettek, a fákra ráaggatták a maszkokat. Innét ered a falombokon himbálódzó szellemek ábrázolása. A *lares* — mint az ősök szellemei később majdnem összeolvadtak a *penates*-szel. Ünnepe a *Larentalia dec. 23-án*. Az álarc szolgál alapul a «*persona*» szó kialakulására. P(h)ersu etruszk alvilágisten maszkja: *persona*. A *di parentes*, a családi ősök ünnepe a *parentalia febr. 13—21* közt (az újév márciusban kezdődik). A kóbor szellemek elhárítására szolgál a *lemuria* ünnep május 9, 11, 13-án. A «*manes*» (a jók) — édesgető neve a holtak szellemeinek. Az alvilág istene *Veiovis* — fordítottja Jupiternek. Ünnepe máj. 21-én. A rómaiak temetésmódja földbetemetés vagy elégetés, ezek az egyesült törzsek hagyományai, majd korok és divat szerint váltakoznak. A halottkultuszban két ellentétes gondolat uralkodik: a holtak eltávolítása az élők helyéről, a város falain túl; aztán meg a holtakkal való együttélés, mely a *cena*-ban, halotti torban úgy nyer kifejezést, hogy a halott együtt étkezik (szimbolikusan) hozzátartozóival.

A római pantheon kibővítése részben az etruszk, részben a görög hatásnak köszönhető. A Sibyllák könyvének megszerzése új kultuszoknak nyitott utat, elsősorban Apollóéknak. Az «*evocatio*» szokása, melyről a bevezetés-

ben emlékeztünk meg, a meghódított városok isteneit hozta Rómába, igaz, hogy egyelőre csak a pomerium-ig. A görög hatás lassankint egészen átalakítja az eredetileg vérszegény római isteneket; az átvett mítoszoktól felélednek, emberszabásúvá válnak, görög társaikkal azonosulnak a római istenek. Az átvétellel együtt erőre kapnak a görög kultuszformák, hódít a földanya és Dionysos-kultusz szemérmetlensége is. A bacchanaliák ellen ugyan a szenatus tiltakozik (186). A pun háborúk idején elhozzák Pessinusból Kybele fetiskövét, a Palatinuson templomot építenek neki (191.). Gyarapítja az istenek számát az elvont fogalmaknak, a -ság-ségeknek megszemélyesítése (Fides, Salus, Fortuna, Libertas, Pietas stb.), még inkább az isteni functiók, működések szétválasztása, ízekre szedése (indigitamenta), melynek egy példáját már láttuk. Az eredmény az, hogy az istenek száma majdnem akkora, mint a szótár szavaié. Kr. e. 101-ben templomot ígérnek «a mai nap szerencséjének» (Fortuna huiusque diei).

Ezt a megsokasodást támogatták az említett tényezők, a római nép élénk megkülönböztető képessége, mely gyakorlati életében, jogalkotásában is nyilvánul, vallásos alaptermészete, mely arra sarkalja, hogy gondosan ügyeljen az isteni dolgokra (relegere), valahogy meg ne bántson egy-egy istenséget. Az istenekről való hitet a világkormányzó égi atyának ősi tisztelete mellett a szellemhit és varázshit befolyásolja; az égitestek kultusza kezdetben halvány, elmosódott; a természet tárgyaiban bizonytalan arcú isten, a *numen* székel. Lénye inkább erő, mint személy.

A pantheon folytonos bővülése, az idegen és mondvasínált istenek betódulása mellett a kultusz mereven őrizte archaikus formáit. A szellemi életet már a görög filozófia táplálta, az istenek lénye vagy emberszabásúvá vált a költőknél, vagy légneművé vált és el is párolgott

a filozófusoknál, a kultusz még mindig ragaszkodott a bronzkor elejéről való formáihoz, eszközei is bronzból voltak — jeléül annak, hogy a római vallásban hiányzott a benső fejlődés, főleg a szellem útjainak követése. Beáll az a kettősség, mely a vallási hitet, tartalmat külön választja a formától, kultusztól, megkövesül a léleknélküli ritualizmusban. Az ősi varázshitből megmarad az az eszme, hogy az istenek dolgának pontos végzése és az állam sorsa közt szoros összefüggés van, de — az istenekben már alig hisznek. Vallás, istenek, kultusz : szükségese a tömegnek, az államnak. Az egyén, a lélek számára ennek a vallásnak már alig van mondani valója. Kr. e. 100. körül Mucius Scaevola pontifex maximus — elvben is kijelenti, hogy neki a filozófia vallása az igaz ; de az államnak — a régi isteneket kell tisztelni. A köztársaság végének és a császárságnak vallástörténete ezen az alapon válik szét *három ágra*. A *művelt osztály* jórésze a hellén gondolkozók valláskritikáján vagy vallásbölcseletén él. A honi vallás csak mint régészeti emlék érdekli magát Varro-t is. *Ennius* Euhemeros tanát fogadja el ; az istenek — istenített halandók. *Lucretius: de rerum natura* tan-költeményében az epikureizmus anyagelvűségét hirdeti. A valláskritikából egyesek — a bölcseleti vallásig akarnak eljutni. A pythagoreizmusnak voltak hívei a Scipiók közt ; a Kr. e. I. század derekán *P. Nigidius Figulus*, Cicero barátja szegődik hívei közé és körében buzgón terjeszti a mester tanait. *Cicero* maga komolyan küzd vallási meggyőződéséért, a görög filozófiában keres útmutatót, de a lélek halhatatlanságáról nem tud biztos hitet szerezni. Az állam hűséges szolgálatát jelöli meg égbe vezető út gyanánt «Scipio álma» c. művében. — *Seneca* tisztultabb egyistenhitre törekszik, de stoicizmus nem engedi, hogy istenhite mélyebb és melegebb élménnyé váljon. Elveti a kultusz avult és balgatag formáit. Kritika vagy kétely jellemzi az idősebb Pliniust,

Tacitust, a történetírót. A vallásos életérzés heve járja át Epiktetost, az istenekre való ráhagyatkozás komoly jámborsága Marcus Aurelius császárt.

A költők (Vergilius, Ovidius, Horatius) általában két-színű játékot játszanak. Múzsáik lelkesednek Augustus vallási reformjáért, lantjuk a régi istenek és szokások népfenntartó hatalmát zengi, de maguk — hitetlenül, kiábrándultan rejtik el igazi arcukat verseik takarója alá!

A másik irány: az egyéni vallásos élményt kereső tömegeké, akiknek értelmetlen és üres már a régi hit, akik úgy érzik, hogy az *állam üdvéről* úgyis gondoskodnak a császárok és a jól javadalmazott, méltóságukban pompázó papok, de róluk, az *ő egyéni üdvükről* senki sem gondoskodik. A hellenizmus sokat beszél nekik Sotér-ről, megváltóról, ezt a jelzöt hallják és látják istenek, császárok, hódítók neve mögött. A görög név a latinba is átmegy; először körülírással: az, aki üdvözít; aztán conservator (megtartó), custos (őr), servator (megőrző), adjutor (segítő) alakban. Horatiusnál a sotér a „m. custos. A kereszténység fordítja salvator-nak, redemptor-nak. Az átlagember a maga bajaiból, betegségeiből, balsorsából keres szabadulást, azért fordul a gyógyító istenekhez, főleg Asklepioshoz (Aesculapius), aki természetes, viseli a Soter (Servator) címet. De az üdv nemcsak a földi élet bajaiból való menekülés; a másvilág kapuján túl is biztosítani kell az üdvöt, a boldog, örök, isteni életet. Ezt ígérik a misztériumok istenei, Dionysos, Serapis, Kybele-Attis, Orpheus, aztán a perzsa Mithra (s). A misztériumok lassankint beszüremkeznek Rómába, a birodalom terjedése hozza őket az örök városba. Hiába adja az udvari hízelgés a császároknak a megváltó címet, hiába istenítik az apotheosisban a halott császárt a consecratio érdekes szimbolikus szertartásával (a halott elégetésekor sást röptettek fel az égbe), hiába lesz az ő Genius-a életében a kultusz legfőbb megnyilvánulása: a császár nem pótolja

a misztériumok megváltó-isteneit. A köztársaság végén *Roma* maga is istennővé változik.

A harmadik irányt az államérdek szabja meg: az ősi kultuszok megőrzését.

A kultusz.

A római kultusz *helye* kezdetben nem volt épület, hanem az a hely, ahol a numen jelenlétét hitték: barlang, liget, mező, fa stb. Ezen helyeken áldoztak az isteneknek pázsitos földből hevenyében készült oltárokon (*alta ara*, *altare*), később kőből épített állandó oltárokon. Az oltárok körzetét elkerítették (*sacellum*). Az alvilágiaknak vermekbe tették az áldozatot (*mundus*). Szent volt az a hely is, melyet a madárjósítás céljaira jelöltek ki valószínűleg négyszögű alappal (*templum*). Etruszk és görög hatásra épültek aztán a római templomok, mint az istenszobrok hajlékai. A templomok rendszerint csak istenek ünnepein voltak nyitva; a napi kultusz csak az Isis-vallással honosodott meg, mint egyiptomi import.

A ház maga is szent hely volt, főleg a királyi ház (*regia*), mely a köztársaság idején is kultuszhely maradt.

A kultusz *idejét* a *naptár* szabta meg. A római naptár a juliusi reformig lényegében holdnaptár volt formailag, de összetételében megfigyelésünk szerint két kultuszévkör összeolvadását őrzi. Az egyik évkör az újévet tavasztól számítja (március), ez a tenyészet-enyészet évköre; a másik pedig a téli napfordulattól (január), ez a napkultusz évköre. Az ünnepek elhelyezésébe a naptár folyamán beleszól még a hadi érdek is; tavasztól őszig tart a harc. Általában az évkezdetre esnek az évnyitó istenek (*Janus*, *Mars*), a méhnyitó istennők, istenek ünnepei. *Janus* főünnepe január 9-e, ezenkívül minden hónap kalendáján áldoztak neki; *Mars* mint évnyitó egyúttal hadiisten is,

akinek főünnepei a márciusi és októberi lustratiók, tisztulások (lótisztulás — equirria márc. 14, fegyvereké márc. 19, trombitáé márc. 23, október 15 lótisztulás, 19-én fegyvertisztulás) futtatással, a ló feláldozásával; májusban neki szólt a disznó-juh-bikaáldozat lustratiós szertartása (suovetaurilia). A méhnyitó Carmenta ünnepe volt a jan. 11, 15-én ült Carmentalia; Libera-nak, Terra Mater leányának és fiának szólt a másik hasonló ünnep: Liberalia, márc. 17-én. A két kultusz-évkör *végén* (december, február) voltak az alvilágiaknak és a halottaknak ünnepei. Larentalia dec. 23, Parentalia, Ferialia febr. 13—21. Ezek között helyezkednek el az állati és növényi tenyészet ünnepei: áprilisban a Tellusnak bemutatott vemhes tehénáldozatok (fordicidia), a rája következő Cerialiák (Ceresnek) és Robigaliák (ápr. 15, 19, 25). Betakarítási, cséplési ünnepek Opsnak és Consusnak szólnak (aug. 21—25, dec. 15, 19). A mezőktől távol kell tartani minden veszélyt, erre szolgálnak a májusi Lemuria-k, a júliusi Lucaria-k. A szőlőtermelés ünnepei szüretidőre, mustforrásra esnek. Az ősi római naptár földművelő és állattenyésztő, harcias nép életének ritmusát rögzíti meg. Természetes, hogy új kultuszok behozatala új ünnepeket is kívánt. A szent napokon (feria) tilos polgári ügyeket intézni (dies nefasti). Más napokon nincs ez a tilalom (dies fasti). Az ünnepeket a hónap páratlan napjain ülték, mert az istenek a páratlan számnak örülnek.

Papság. A római nép kultuszának végzői kezdetben a családfők és nemzetségfők voltak; a papi tiszt összeolvadt náluk a varázslókéval. A városállam kialakulásával a király (rex) és felesége (regina) kerültek a papság élére.

A király papi tisztje a köztársaságban is megmaradt (rex sacrificulus). A nemzetségi kultuszokról, melyeknek célja a kisebb és nagyobb nemzetségek isteneinek (dii

maiorum és minorum gentium) ellátása volt, tovább is a nemzetségek gondoskodtak, majd kihalásuk után a «collegia cultorum», a papi testületek, céhek vették át feladatukat. Idegen analógiák hathattak közre abban, hogy a nemzetségi papságot egyes isteneknek szolgáló külön papság egészítette ki. Marsnak szolgáltak a *Sallius*-ok (táncolók), nevük bizonyára az ősi hadivarázs táncaiból eredt. Beszéltünk már a Vesta-szüzekről. Valószínűleg a rex papi hivatalából vált ki Juppiter papjának, a flamen dialis-nak tisztje. (Flamen: az, aki az áldozati tüzet fújja. Flare = fújni.) Tisztjét a különféle tisztulási, óvatossági stb. előírások nagyon megnehezítették. A Kr. e. I. században sokáig nem akadt vállalkozó erre a magas méltóságra. Voltak flamenjei még Marsnak, Quirinusnak és tizenkét kisebb istennek. Az ősi papság élére a köztársaság idején a pontifex maximus került. Neve hídcsinálót jelent. A hídépítés u. i. szent foglalkozás volt, a folyó istenét ki kellett engesztelni azért az erőszakért, amit a hídépítéssel rajta elkövettek.

Az *istentisztelet* alkotóelemei szavak, szertartásos cselekmények és áldozatok voltak, melyekben a vallás a varázslattal és a jóslással olvadt össze. Ezekhez társultak később az etruszk gladiator-játékok, a görög színjátékok, éneklő kórusok, istenetetések (lectisternium). A kultusz minden szavát és tényét gondos és pontos előírások szabályozták, *rite*, ezen előírások szerint kellett azokat végezni. Az *imádság* rendszerint az áldozatnak volt kísérője, a kultusz imádságának megvolt a maga ritmusa, szabályos felépítése, tagozása; nem a lélek pillanatnyi megilletődéséből fakadt, hanem ősi hagyományként szálltak formái az utódokra. A szertartásvégző előtt elmondták a szöveget, hogy el ne hibázza. Cato (de agricultura, 141) jegyezte fel a suovetauriliánál mondott imádságot (carmen).

Mars atya, téged hívlak és kérlek,
 kegyes légy és jó hozzám, házunkhoz, családukhoz,
 ezért vezettem földem, mezőm körül a disznó-juh-
 bikaáldozatot,

hogy te a bajt, láthatót és láthatatlant,
 meddőséget és romlást,
 kárvallást és rossz időt
 távol tartsad, elhajtsad, elfordítsad,
 hogy a vetést, termést, szőlőt és sarjerdőt
 megnöveld és jövésre vezesd,
 a pásztort és nyáját épen megőrizd,
 adjál jó sorsot és egészséget
 nekem, házunknak és családukunknak.

Mindezek okáért

telkem, földem, mezőm tisztulásáért,
 miként mondtam

fogadd kegyesen e neked áldozott tejen élő disznó-juh-
 bikaadományt.

Mars atya, ennek okáért

fogadd kegyesen a tejen élő suovetauriliát.

Az imádságszövegeket a pontifexek őrizték irattárukban. A szóvarázs, a névvarázs párosult a szent szövegekkel; ezért volt fontos az istenek nevének ismerete; hogy mégis valahogy el ne hibázzák a dolgot, a megszólításban általános szólamokat is használtak: bármi legyen a neved, légy bár isten vagy istennő.

A rómaiak jámborsága előre akarta biztosítani az istenek kegyét és csak annak beteljesülésekor váltotta be, amit votum-ban fogadott. A *fogadalmak* gyakoriak voltak az egyéni és állami életben. A konzulok év elején megfogadták a köztársaság javára szolgáló áldozatokat és beváltották az elmúlt év fogadalmát. Az istenek megnyerésére nem sajnálta a római saját életét sem feláldozni. A vallásos érzés mélységeiről tanuskodik a vezérnek *«devotio»*-ja, aki válságos pillanatban a maga életét kapcsolta össze az ellenségével, felajánlotta magát az isteneknek, az ellenséget elátkozta az alvilágiak számára, aztán odavetette magát az ellenség lándzsái elé,

hogy önátadásával a győzelmet saját hadának biztossítsa. Az isteneknek átadott élet a sikernek, győzelemnek forrása. Nagy veszélyben az állam a tavasz minden termését, állatot és embert, az isteneknek ad át. Az újszülötteket a történelmi időkben már nem ölik meg, hanem kiutasítják őket, amikor felnőttek; az állatokat pedig feláldozzák. Ez a «*ver sacrum*», szent tavasz az ősi, zsenge áldozatok bemutató religionok sajátos átalakulása. Az önelátkozás, az életnek az istenek számára való lekötése, jelentkezik az *esküben* (sacramentum) is, gyakran analógiás varázscselekmény kíséretében, mely külsőleg az áldozat formáját ölti magára. Ezzel jelzik, hogy így járjon, aki esküjét megszegi.

A római kultusz cselekményei több lelki tényező együtthatásából származtak. A vallás és varázslat összeolvadt bennük, hogy az életet felfokozza, javítsa, védje, a bajt elhárítsa. Áldás és átkozás, bájolás és rontás, bajelhárítás és szellemek távoltartása mind megtalálták a maguk kifejező eszközeit — az analógián alapuló varázslatban. Újévkor (márc. 1.) örökzöld babérágat akasztanak az ajtóra (strena), ez az élet, egészség záloga. A varázsnak kozmikus hatása is volt. A Saturnaliákon (dec. 17.) meggyújtott gyertya fénye élesztette a haldokló Nap tűzét. A varázserő nemcsak az emberben, hanem az állatokban, fegyverekben, szerszámokban is benne van; ezektől el kell hárítani a kártékony szellemeket, erőket, fel kell fokozni a bennük levő erőket; erre szolgálnak a *lustratiók*. Az erőnek, életnek nincs jobb táplálója, mint a vér; az állatok és emberek vére. Az áldozat vére táplálja az alvilágiakat, élteti, boldogítja az élőket, forrása a sikernek. Az elesett gladiátor is áldozatnak számít, az elítéltnak a feje, Jovi sacrum, Jupiternek van szentelve. Az áldozat vére bajelhárító, tisztulós eszköz is. A tisztulást szolgálja a *tűz*: a pariliákon (ápr. 21.) a legelőre kihajtott marhát tűzön léptetik át; a pásztorok is átugor-

ják a tűzrakást. A bajelhárítás eszköze a magikus *kör*, melyen a rontás nem juthat át. Ezért szántják körül a város határát (pomerium), ezért járták végig a Lupercipapok a Palatinus körzetét a Lupercaliákon, a suove-tauriliát is körülvezették a védendő szántóföld körül stb.

Az áldozatban magában is érvényesültek a varázsanalógia formái. Az istenek hímnemű áldozatokat, az istennők nőneműeket kaptak; az égieknek fehér áldozat jár, az alvilágiaknak sötétszínű. Áldozatul ép, igába még nem fogott állatokat választottak ki, homlokukat bekötötték, szarvukat arannyal vonták be, darával (*mola salsa*, *immolare*) behintették, borral leöntötték. A levágott állat beleiből megállapították, kedves-e az áldozat az istennek (*haruspicium*). A tudatlanul vétkező engesztelő áldozatot mutatott be (*piaculum*), a gonosztevőt az ítélet áldozta az isteneknek.

A véres áldozat mellett használatos a vértelen, étel-áldozat vagy érték-, anyag-, pénzadomány.

Ars Tusca-nak, etruszk mesterségnek nevezték a rómaiak a madárjósást (*augurium*, *auspicium*). Az augur botjával két egymást derékszögben vágó vonalat húz a levegőbe, ezzel jelöli az égi tájakat; ennek a vetülete a földön az elkerített szent hely, a templum. A madárjósásnak sajátos logikája van; ha balról jobbra száll a madár, ez jó előjel; fontos az is, hogyan repül és hogy milyen hangot ad röptében. A madárjósás pótlására szolgált a tyúkok etetésének megfigyelése. Ha mohón ettek, az jó előjelenek számított. Az augurok dolga volt a templom helyének kijelölése és az avatás elvégzése. A templomavatás napja: *dies natalis*.

Ahogy az etruszkoktól vettek át egyes kultuszformákat, úgy gazdagították később szertartásaikat más (görög stb.) elemekkel.

Az *ünnepi rituale* változatos, dramatikus jellegű volt.

A májusi *arvaliák* szertartáskönyve részletesen leírja

a háromnapos ünnep teendőit. Az ünnep Dia (Ceres?) istennőnek szól, végzői a fratres aruales, akiknek az élén a magister áll. Jóelőre, januárban meghirdetik az ünnepet (indictio). A szertartásos imádságokban kelet felé fordulnak. Az első nap hajnalban a magister tömjént és bort áldoz bevezetésként (*praeformatio*), nyers és szárított gyümölcsöket érint Diához, megkeni Diát (szobrát), kását tesz eléje fazékban a jó vetésért. Az áldozat alatt a papok az oltárt érintik. Majd megkoszorúzza borostyánnal Diát. A szertartás egyes részei alatt a papság ül, azaz *sessiot* tart. Megtartják az áldozati lakomát (epulae) is, előtte és utána kezet mosnak. A magisternek a lakoma alatt gyermekek (ministri) szolgálnak.

Második napon véres áldozatokat mutatnak be, malacot, fehér tehenet, fehér bárányt. A terményáldozatokat az oltárra teszik, az oltárt körüljárják. Az áldozat tényét a magiszter följegyzi a codexben. Végül pénzt kap, hogy a collegiumot megvendégelje. A szertartásokat kölcsönös üdvözlések fejezik be (felicia dicebant).

Augustus vallási reformja. Az idők telje.

Vassal, vérrel, arannyal szerezte meg Róma a világoralmat. A hét halmon épült város úrrá lett a Földközi tengeren, az Urbs az Orbisnak parancsolt. A köztársaság kitermelte azokat, akik a hódító háborúkat befejezván végül magát a régi Rómát is leigázták és megalapították személyi uralmukat a város és a világ fölött. A világtörténelemben Róma ezen átalakulási ideje, Augustus kora határozott fordulót jelent, új korszak születését.

A Gondviselés felkutathatatlan útjai haladtak előre; a világ eme vajudásából nemcsak a Palatinus új világ-imperiuma született meg, hanem megszületett Judea Betlehemében az új korszak Istene, a békesség fejlődne, Jézus Krisztus észrevétlenül, ismeretlenül, hogy

a római imperium területén építse fel az Isten országát. A Gondviselés kerekei úgy haladtak az emberi történelem országútján, mint mikor vágató kocsí vágja el az úton kigyózó hangyasort. A hangyáknak csak epizód az, hogy soruk pillanatra megszakad, megint összeérnek és tovább folytatják útjukat. Így akarta útját folytatni Augustus reformjával a halott istenek olymposzi serege.

Augustus vallási reformja lényegében romantikus kísérlet a múlt megjelenítésére; színpadi díszletként kellett a régi kultusz, kellettek a papi méltóságok, az imperator maga állt mint Pontifex maximus papjai, varázslói élére, rendezte és javadalmazta a vallási ügyeket, javította a templomokat, sok újat épített. A fejedelmi ház háziistenének, Apollonak a Palatinuson épít 28-ban templomot, Vestának is épít egyet, a császár Geniusa hivatalos istenné válik. Új államvallás keletkezik, mely a domus Julia házi isteneit állítja a birodalmi kultusz élére.

A bálványistenek azonban nem voltak már elégségek a birodalmi vallás megmentésére. A birodalomnak élő isten kellett. Augustus nem mert az élő istenek közé lépni; helyette Genius-a, elvont tulajdonságai: Victoria, Fortuna, az általa adott javak: Pax, Felicitas nyernek isteni kultuszt és az Augusta nevet. A császár mégis az istenek közé kerül, de csak holta után a consecratio-val. Életében csak a provinciák istenítik. A császárapotheosis kiemeli a császárt a közönséges halandók sorából. Tanu akad rá, aki megesküszik, hogy látta a császár szellemét a máglyáról égbeszállni. A Kr. u. 2. és 3. században erősebbé válik a törekvés, hogy az élő császárt istenítsék; a római gondolkodásba ez nehezen illett bele, de a kelet ismerte az emberré vált, földreszállt isteneket, nem volt neki nehéz a császárban istent látni. Commodus már életében istenként imádtatta magát, Aurelianus (3. század vége) pedig dominus deus-nak szólíttatta magát.

Augustus kora mintha megérezte volna az idők »teljének« megérkeztét. A lelkek mélyén titkos sejtések éltek, a filozófiában és a miszteriumokban a sejtések az Agnos-tos Theos elfedett arcára boruló leplet bontogatták, az anyagelvűség, a pillanatnak való élet, a nap kiélvezése (*Carpe diem*) hiába csitítgatta azokat, akik ég fiainak érezték magukat. A világot a nagy vajudás kínja és reménye hatja át. Vergilius ajkára a mitosz, a Sibyllák és tán messzebből érkezett prófétai ihlet adják azokat a szavakat, melyek nála művészi szólamokká válnak, a költői hízelgés ékes csokrává, de a szólamok mögött, a csokor illatában, a szívek mélyén rejtőző vágyak kelnek szárnyra. Úgy érzi Vergilius, megérkezett a Sibyllától jósolt idők vége és előlről indul a világkezdet, visszatér a Szűz (*Astrea*, az igazság istennője, aki utoljára hagyta el a földet a vaskor elején és most először tér vissza), *Saturnus* kora száll a földre, új nemzedék jön le az égi magasokból, gyermek, akivel föltámad az aranykor. A költő azt reméli, hogy barátja, *Asinius Pollio*, meglátja még a nagy esztendők kezdetét, a világnak a hadak pusztításától való megváltását a Gyermek által, aki felnő és mint isten jár a földön, békét ad a világnak. A föld is átalakul, a legelésző marhanyájak nem félnek az oroslántól, a sivatagon rózsák nyílnak, eltűnik a kígyó és a mérges növények elfonnyadnak, a mezőkön *Assyria* balzsamai illatoznak. Az egész természet várja *Jupiter* sárját, a kedves isteni gyermeket, a világ meghajlik terhe alatt és meginog, a mindenség örvendőve várja az aranykort. (Vergilius 4. eclogája.)

A perzsa, babiloni világmegújulás hite eljut Rómáig ; azt hiszik — és ebben egy sibyllai jóslat is támogatta Augustus theologusait, hogy 440 évvel lezárul az elmúlt világév, aion, és újraszületik ; új korszak támad Augustussal, aki meg is ünnepelteti ennek kezdetét. A régi Róma nagy megpróbáltatások idején *saecularis* ünnepet foga-

dott ; az első ilyen ünnepet Kr. e. 249-ben ülték — az évzáró ünnepek módjára — elsősorban az alvilágiak engesztelésére, a mult bajainak eltemetésére. Augustus Kr. e. 17-ben rendezett saecularis ünnepet, mely már inkább a jövőbe nézett, nem a multba. Áldozatokat mutattak be a régi (capitóliumi), az új (palatinusi, házi) és alvilági isteneknek, imádkoztak a nép és állam üdvéért, győzelemért, békéért, biztonságért. Gyermekek kara adta elő Horatius Carmen saeculare-ját, mely ennek az ünnepnek eszmei tartalmát zengi. Ez az ünnep feltámadást hirdetett, a császárt és isteneit : Apollót, Dianát magasztalta, mint akik fényt derítettek az éjtszakára.

Az államvallás sorsa. Gnosis, miszteriumok, újplatonizmus, napkultusz.

Az óriási birodalom a Krisztus születése utáni három évszázadban őrzi, ápolja népeinek sokarcú politeizmusát. Pausanias 2. századi szofista leírja az akkori Görögország kultuszhelyeit ; a régi ünnepek, áldozatok tovább élnek ősi szenthelyeiken, a spartai Taygetos hegyén még lovakat áldoznak, Zeus Lykaios megkapja titkos kultuszát, Patrai-ban farkast és medvét áldoznak Artemisnek. Az atheniek buzgón tisztelik isteneiket, a görög föld hegyein, völgyein még a pogányság uralkodik. A feliratok a birodalom minden tartományában a pogány kultuszok fennállásáról tanuskodnak. Kereskedők és katonák, majd a császári trónra kerülő idegenek a kultuszokat elviszik eredeti helyükről a fővárosba, Róma megtelik szír, pun, egyiptomi és perzsa istenekkel, kelta, germán, dák zsoldosok a maguk isteneinek állítanak emlékköveket, isteneik római neveket vesznek fel, Marsét, Mercurius-ét, Hercules-ét stb ; (interpretatio Romana) ; a szír Bál-ok Jupiterré válnak, az istenek összefolynak eggyé, ugyanaz az isteni lény : legyen Serapis, Isis, Mithras — egész litá-

nia istennevet egyesít magában némely feliraton. Nagyon mozgékonyak a miszteriumok ; Ostián át mind bejutnak Rómába, a hadsereg, a hivatalnokok viszik őket a Dunához, Rajnához, Afrikába és Britanniába. Jupiter Dolichenus-a dolichei Bál a dunai kaszárnyákban, az itáliai kikötőkben talál hívőkre, a 3. században a szintén szír Jupiter Heliopolitanus kel vele versenyre. Kybele és Attis miszteriumai ismeretesek az afrikai és galliai provinciákban, áldozataikról, a bikaölésről (taurobolium) és a juháldozatról (criobolium) sok emlék beszél főleg Kr. u. 160-tól. Rómában az első emlék tauroboliumról Kr. u. 295-ről van keltezve.

Az Isis-kultusz a köztársaság vége óta mind jobban terjed, a császárok többszörös tiltakozása ellenére ; sikamlós mesék veszik körül, néha komoly vádak, hogy papjai visszaélnék római polgárok feleségeinek erkölcsiével és találkahellyé sülyeszítik az istennő szentélyeit. A bacchikus miszteriumok, az orphismus Kr. u. 200 körül erősen föllendülnek, Eleusis hosszú időközön át nagy tekintélynek örvend.

A miszteriumok sorában az indiai-iráni eredetű Mitra-kultusz már a pompeius-i háborúk idején juthatott el Kisázsziából Rómába, kezdetben lassan terjed, majd főleg mióta Commodus császár is avatottja lett, hatalmas lendületet vesz a 2. század közepétől, elborítja a római határokat, a katonaság révén Britanniától Moesiáig hódít ; Rómában magában 30 mitraeum ismeretes. Mitra eredeti lénye bizonytalan, neve előfordul a Védákban, egyenrangú társa Varuná-nak, össze is olvad vele ; tán a nagyisten egyik átalakulási formája, de lehet Holdisten is. Perzsiában Napisten, aki egyes dinasztikiáknak is istene, akit a perzsa hódítás nyugat felé visz magával. Babelben Samas-sal egyesül, belekerül a babeli égitestmitológiába, hívei mitoszát, mely szerint sziklából született, megvívta a Nappal a maga harcát, majd kibékült vele,

koronáját saját fejére tette, legyőzte és leszúrta a mitikus bikát, ezzel termékenységet, életet adott a világnak; összekapcsolták a perzsa kozmogoniával, és annak erkölcsi dualizmusával, megváltáshítével. A bikaölő Mitra sotérrá, megváltó istenné vált, kultusza felvette a miszteriumok formáját. Kultuszában sok elem a primitívek titkos társaságainak szertartásaira emlékeztet. *Hívei* közt *fokok* vannak, ezek sorrendje a következő: *holló* (corax), rejtett vagy jegyes (cryphius vagy nymphus), katona (miles), oroszlán (leo), perzsa (perses), napfutár (heliodromos), atya (pater). Az «*atya*» (pater patrum) volt a feje Mitra vallási közösségének, mely nem sok tagból állhatott, nőket ritkán engedett tagjai közé. Avatásaiban voltak előkészületi szertartások, ezek közt tisztulások, bátorságpróbák, böjtök, megtartóztatások. Az egyes fokok a nevüknek megfelelő maszkot hordták összejöveteleiken. A kultusz *helye* a barlangot utánzó mithraeum volt; nyelve pedig arám (szír). Az avatás lényege ismeretlen, de valószínű, hogy a hellenista miszteriumok analógiájára a bolygórendszeren át való vándorlást, az alvilágból a Naphoz való jutást, a halált és újjászületést fejezték ki dramatikus módon, úgy hogy az avatandó résztvevő Mitra mitoszának egyes állomásaiban, azokat mintegy utánélte, végül maga is Nappá, istenné, Mitrává lett. Az avatás vége a szent lakoma volt, utánzása Mitra lakomájának az égiek közt; kenyér és víz volt a lakoma anyaga, a vizet borral keverték; ez az ital pótolta az eredeti haomát, az ősi iráni részegítő italt, mely az isteneket is boldogságra derítette. Lehet, hogy az ital a megölt bikának vérének is jelképezte. A Mitra-kultusz népszerűségét emelte az a tény, hogy hívei azonosították a Sol invictus-szal, a győzhetetlen Nappal, akinek kultusza a 3. század végén államvallássá lett (274. Kr. u.). 307-ben Diocletianus Carnuntumban (Deutsch-Altenburg) templomot épít Mitra-nak, a visszaállított birodalom védőjének (fautor

imperii). Julianus apostata is avatottja volt Mitra-nak.

Míg a *misztériumok cselekvés*, (az orgiának is ez a töve), az istent tartalmazó állat, étel, ital élvezete, érintések, a szent történet dramatikus megjelenítése által akarták híveiket az *istenülés*, istennel való egyesülés fokára eljuttatni, addig az ugyancsak pogány eredetű, zsidó és keresztény eszmékkel keveredő *gnózis* (ismeret) az isteni tanokba való mélyebb behatolás által igyekezett ugyanazon cél felé. A gnosztikus tanok a pogány theogóniát és világfejlődést összekeverték a hellén bölcseséggel és a zsidó-keresztény világszemlélettel; irányuk dualizmust hirdettek Isten és világ, szellem és anyag közt, ez a dualizmus rendszerint misztikus küzdelmet jelentett, melyben a lélek az anyag rabságába kerül és onnét szabadulásra törekszik. A lelket az anyagból a Megváltó szabadítja ki, a Megváltót a keresztény színezetű gnózis Krisztussal azonosítja. A gnosztikus rendszerekben nagy a változatosság, fogalom-költéssel hidalják át a dualista ellentéteket, az elvontságok személyes lényekké válnak náluk. A gnózis főfészekai Szíria és Egyiptom, e két gócpontból sugárzik szét iskolaszerű vallási közösségek útján badar tanuk. Közösségeik azonban megkülönböztetett tagokból állanak, vannak pneumatikus (szellembíró), pszichikus (lelki) és hylikus (testi) tagjaik. A tagoknak rangjuk szerint más és más erkölcsi kötelességeik vannak; a hylikusok csak arra valók, hogy a magasabb rangúakat eltartsák és csodálják. Kultuszukban szintén pogány varázslat, babona gomolyog keresztény elemekkel keverten. A szellembírók gyakran függetlennek érzik már magukat az elemi erkölcsi korlátoktól és féktelen élettel élvezik szellemi szabadságukat. A gnózis utolsó árama a perzsa eredetű *manicheismus*, melyről a perzsa vallással kapcsolatban emlékeztünk meg. Az egyiptomi gnózis termékei az

ú. n. hermetikus iratok ; az Oracula chaldaica mellett a pogány gnozis legjelentősebb tanui.

A gnózis eszménye, a mélyebb vallásos ismeret, célja egyúttal az újplatonizmus vallásbölcseletének és misztikájának is. Az alexandriai Ammonios Sakkas tanítványa, *Ploteinos* (Plotinus), Gallienus császár (260—268) barátja, megtestesíti önmagában az antik filozófus életeszmenyét és nemcsak tanrendszerben, hanem életszerű szintézisben egyesíti az antik vallás és bölcselet elemeit. Nemes, igénytelen egyénisége sokakat vonzott és így az általa hirdetett újplatonizmus széles körben hatott főleg a tanítványok (Porphyrios, Jamblichos útján.

Ploteinos életében négyszer jutott el az *extasis* útján a lét és élet ősforrásának, centrumának, a névtelen, leírhatatlan, kifejezhetetlen, mindentől különböző istennek benső érintéséig, megtapasztalásáig. Ez a titokzatos istenérintés vallásbölcseletének célja és ismeretforrása. A misztikus istenszemléletet nem lehet kikényszeríteni, erre a fölemelkedésre erkölcsi tisztulással, az anyagi, testi élvezetekről való lemondással kell előkészülni ; a léleknek el kell zárnia magát minden külső behatástól, hogy felszabaduljon az istenség befogadására. Míg a lélek megszépül, fényessé válik, érzi, hogy közeledik az isten. Az isten pedig úgy érkezik, mint aki nem jön. Nem tudni, honnét jelent meg, kívülről, vagy belülről. Itt nem lehet kérdezni : honnét? Hiszen nem jön és nem megy, csak megjelenik, vagy nem jelenik meg. Néha úgy érzi az ember, hogy a szellem hatalmas hulláma emelte fel a misztikus fény látására, vagy elragadtatva magányba kerül, telve istenével. Maga mögött hagyta a szépséget, az erények karát, mint aki a szentek szentjébe lépett bele. A lélek ebben az állapotban elveszti rendes tudatát, helyébe nyeri az igazi életet. A normális élet csak utánzata annak az igazinak, abban van a beteljesedés. Mikor a lélek megtelik istennel, benne meg-

találja saját kezdetét és végét, kezdetét, mert belőle eredt, végét, mert ott van a jósága.

Ilyen és hasonló szavakkal írja le Ploteinos a leírhatatlant, a végtelenre tapintó tudatélményt. Ebből a tudatélményből igyekszik kihámozni az istenre, istenekre, világra, emberre vonatkozó rendszerét. A filozófus vallásának számolni kell a nép vallásával; az egyistentlátónak, az istenek táborával; nem tagadja őket. A Végső, okszerű Értelemnek tükröződése a világ a maga isteneivel, kiknek királya Zeus. A látható természet fölött és mögött vannak az isteni lények, akik az ős értelemnek kisugárzásai, együtt élnek a Nous-ban, anyjuk az igazság, szemük mindenén áthatol, hisz a fény nyitva áll a fény előtt. A platoi eszmékből lesznek Ploteinos istenei. A világot az Értelem kormányozza, ezért nem a Véletlen a világ sorsának intézője. A világban nemcsak istenek, hanem demonok is vannak, a világfolyamat olyan, mint egy *dráma*, melyben jók és rosszak küzdenek; olyan mint egy kép, melyen szép és rút színek vannak. Az egészet kell nézni, az egész összhangját! Ebben az ellentétek feloldódnak.

Ploteinos hisz az istenek megjelenésében, jóslataiban, védi még az obszcén mitoszokat és ábrázolásokat is — misztikus jelentésük után kutatva. Hisz az imádság és a varázslat hatóerejében. Úgy gondolja, hogy a világ egyes részeinek szimpatiaja teszi lehetővé az imádság és varázslat hatását. A bálvány és az isten között szimpátia van. Ploteinos nem tagadja a jóslás lehetőségét, de éles kritikában részesíti azokat, akik azt hiszik, hogy a teli hold jó, a fogyó hold rossz hatású az emberekre, hogy Ares és Aphrodite házasságtörésre indítják az embert és ilyenben találják örömeiket.

Ploteinosban a tan életté vált, tanítványjaiban — eszközzé a már diadalmasan előretörő kereszténységgel szemben. A Kr. u. 3. században a keresztények szám-

belileg is jelentősen megszorodtak, a század végén számuk a népességnek kb. egyharmadára szökkent fel. A 3. század közepe óta a pogányság mindinkább tért veszít. A barbárok betörései ellen védekező állam, a folyton változó katonacsászárok nem győzik a megcsapant jövedelemből az összes kultuszok támogatását. Különben is a filozófia erősen támadja a különféle véres áldozatokat; szellemi áldozatot, imádságot, vagy hangtalan elmerülést kíván. Így gondolkozott Philippus császár (244—249.) is.

A kereszténység terjedése mellett a zsidók egyistenhite is hozzájárult ahhoz, hogy a sokistenhitű pogányság szellemi alapjai meginogtak. Az újplatonizmus eszmei téren hidalta át a monotheismus és politheismus ellentétét; a kultusz terén pedig Aurelianus császár (270—275) egy pannoniai napisten-papnőnek a fia, vitt egységet az államvallásba, az által, hogy az összes isteneket a Helios (Sol = Nap) változatainak jelentette ki. A »győzhetetlen Nap» lett így a birodalom egyedüli istene, papjait rómaiak közül választotta ki, nem szírek voltak már a szolgálói a napistennek. De bár a császár mindent megtett istenének elismertetésére, a helyi kultuszok sokaságát, az istenek táborát nem tudta a Nap-ban egyesíteni. A Nap születése napja dec. 25-re esett (Natalis Invicti), mely nagyon népszerű ünnep volt.

Az államvallás másik összetartója Augustus óta a császár Genius-ának tisztelete volt. Aurelianus itt is tovább ment: magát nevezte dominus deusnak. Utódai közül Diocletianus, Maximianus Herculus-nak hívták magukat.

Az antik pogányság végső leszámolásra készült a kereszténységgel. Diocletianus üldözése valóságos válásháború volt — fegyveresek harca fegyvertelenek ellen. A régi kultuszok, az újplatonizmus, a csillagjósok, varázslók mind felvonultak a kereszténység ellen.

A harcnak vége — a kereszt győzelme lett. Galerius 311-iki türelmi rendelete, Constantinus és Licinius milanoi rendelete (313) véget vetettek a kereszténység üldözésének. A pogányság és a kereszténység harcában látszólagos szünet állt be, de a 4. század Julianus keresztényüldözése, a kereszténység benső ellentétei, egyes császárok eretnekpártolása ellenére is a kereszténységet juttatta fölénybe a pogánysággal szemben. A század végének császárai mindinkább erősítik a kereszténység államvallás jellegét, Gratianus több pogány kultusz javadalmazását beszüntette. Róma polgárai egy ideig sajátjukból földőzték a kultusz költségeit. A két hatalom küzdelmének egyik jelentős állomása a Victoria-szobornak a szenatus curiájából való eltávolítása volt. Symmachus várospraefectus többször is tett előterjesztést, vezetett küldöttséget a császárhoz a Victoria visszahelyezéseért (382, 384.). Előterjesztésére Szent Ambrus felelt. Symmachus a hagyomány tiszteletére hivatkozott, Ambrus vele szemben a haladás jogát hangsúlyozta.

A kereszténység győzelmi útját nem lehetett már feltartóztatni. A pogányság szellemi téren is háttérbe szorul. Hiába okozza Róma pusztulásáért, a barbárok előretöréséért a régi istenek elhagyását. Szent Ágoston genieje a de Civitate Dei-ben a szellem fölényével, az igazság erejével mutatja ki, hogy a világ sorsát az élő Isten irányítja. Róma istenei a föld alá kerültek, a város azonban mint «örök város» tovább él a hét halmon és templomaiban imádja Krisztust, a jövődő saeculum, aion — atyját. A vértanuk vére az új hitnek adott örök életet.

Hogy a kereszténység a maga győzelmét a birodalom pogányságán kivívhatta, annak egyik oka az, hogy az igazság magva a római néplélekben jó talajba hullt. Cicero így jellemzi a római nép vallásosságát: *pietate ac religione atque hac una sapientia, quod deorum numine*

omnia regi gubernarique perspeximus, omnes gentes nationesque superavimus (de har. resp. 19.) Ez a nép valóban természeténél fogva vallásos volt. Életét az istenek útmutatása szerint igyekezett irányítani. Sorsát történelme folyamán az égi jelekben és a Sibyllák könyvében megnyilatkozó isteni szó (fatum) kormányozta. A kereszténység letörölte vallásosságából a babonának és varázslatnak pókhálóit, adott neki tisztult isteneszmét, igazi Megváltót, benne az örök élet zálogát, életét megtöltötte az eucharisztikus áldozat illatával. A fatum helyébe az *evangélium* lépett, a megváltást hirdető kinyilatkoztatás, a Pantheon istenserege elpárolgott az Egy Isten lehelletétől. Az az universalismus, melyet a pogányság az istenek Rómába csődítésével vélt megvalósíthatónak, fordított uton valósult meg: az egy Isten hitének egyetemességében. Ez az új hit tartotta meg Rómát örök városként; ezáltal lett Róma nemcsak a Földközi-tenger kultúrkörének, hanem valóban a világnak központja.

A katolikus Egyházban teljesül be Rómának az a hivatása, melyről Rutilius Namatianus szól:

Fecisti patriam diversis gentibus unam . . .
. . . urbem fecisti, quod prius orbis erat.

KELTÁK, GERMÁNOK, SZLÁVOK.

Kelták.

Az újkőkor végén és a bronzkor idején Európa megtelik indogermán népekkel. Ezek közül a *kelták* állottak legközelebbi rokonságban az ital népfajokkal, kiknek története Róma és a birodalom történetévé vált. A kelták Középeurópában telepedtek meg a bronzkor idején. Kr. e. 600 körül a mai Franciaország, Nagy-Britannia, Spanyolország, É.-Itália területét szállották meg. 400 körül Középitáliát dúlták, Róma is csak váltságdíjjal szabadult meg tőlük. A 4. század végén már Nagy Sándorral tárgyalnak, elfoglalják a Balkán északi részét, majd a Fekete-tenger északi partvidékén hódítanak, Kisázsiaiban pedig megalapítják Galatiát. Ez időben való műveltségükre a vaskorszak ú. n. La Tène kultúrája jellemző. Róma terjeszkedésével a kelták mindenütt a római műveltség befolyása alá kerültek; a birodalom bukását előidéző népvándorlás okozta keveredés által a kelták egy része összeolvadt a hódító népekkel, más részük (irek stb.) népi és nyelvi önállóságát mind máig megtartotta. A spanyol, francia, angol, délnémet, osztrák nyelvterület mai népei közt átalakult összetevőként él tovább az ősi kelta népelem.

A keltákról római és hellén történetírók beszélnek először, vallásukra nézve legfontosabbak Caesar: *de bello Gallico* (6. kve.) és Tacitus adatai. A keresztény térítők életrajzai, zsinati végzések gyarapítják az irodalmi forrásokat. Az emléktanyagból római kori feliratok, ábrázolások, érmek adnak fontos felvilágosítást. Az irógányságot több késői kéziratgyűjtemény (Leabhar Laignech; Leabhar na h Uidhre 12. szd.) ismerteti.

A briton (vels) mitológiát a Mabinogion c. monda- és mesegyűjtemény (14. szd. kiadta J. Rhys és J. G. Evans Oxford, 1887-ben.)

Amikor a kelták a római és hellén világ látókörébe léptek, vallásuk lényegében megegyezett ismertetőik valóságával, csak fejletlenebb fokot képviselt velük szemben. Ezért volt lehetséges, hogy Caesar a gallok istenei közt sajátjaira ismert és a gall isteneknek nevét sem jegyezte fel. Caesar beszél Mercuriusról, Apollóról, Marsról, Jupiterről, Minerváról és Dispaterről, mint a gallok isteneiről. Az istenek nevei törzsek szerint változtak, de az adatokból eléggé kiviláglik, hogy az ősi indogermán nagyisten már másodrangúvá vált a természetkultusból, animizmusból, az égisten működéseinek megoszlásából, a kultúra egyes ágainak pártfogóiból keletkező kelta sokistenhitben.

Az indogermán nagyisten alakja maradt meg abban az istenségben, akiben Caesar Jupiterre ismert; alakjának megkettőzése az alvilág, a holtak istene (Dispater).

Ez a Dispater egyúttal a kelták népi istene, őse. Az irek *Dagde* (dago-devos — jóisten) istenében, kit Ceranak (Teremtő?) is neveznek, szintén az indogermán nagyistenre lehet ismerni. A div-tő nemcsak az istenek személyneveiben, hanem köznevükben (deva a. m. istennő, isteni) is megtalálható. A feliratok az interpretatio Romana-val nevüket vesztett istenek kelta nevét is fölfedik néha. Hadistenek: Camulos, Caturix, Albiorix. Gyakoriak az állatképű istenek: Moccus (disznó), Mullo (öszvér), Epona, a ló istennője. Régi anyajogú kultúra hatása jelentkezik a tenyészet-enyészet, folyók istennőiben: Matronae.

Az iro-kelták az őket megelőző őslakók isteneit fomori-knak nevezték, ezeket szörnyetegeknek képzeltek. Az őslakók istenei közé tartoztak Danu istennő fiai is, kiket aztán az irek istenei váltottak fel: Dagde, a jó-

isten, Oengus, az ifjú, aki atyjától, Dagdetól az uralmat örökölte, Lugh, a napisten, Brig, Brigit, a költők istennője. A brit-kelták ősi isteneinek neveit őrzi az Artus-monda több alakja.

A harcias keltáknál a hadisten mellett a hősök és ősök is részesültek kultuszban. A hőskultusz alapja itt is a vezérnek, királynak a népét felöltöztető varázsereje. Az állatkultusz egyes állatok istenítéséig jutott el; a fák közül a tölgy volt a villámistennek székhelye, az erdőkben szellemek tanyáztak, egyes fák (kőrisfa) különös tiszteletben részesültek. Plinius szerint a hónap 6. napján fagyöngyöt vágtak aranyсарlóval és áldozatot mutattak be jó termésért. A fagyöngyöt kiváló orvosságnak, varázsszernek tartották.

A római időkben is gyakorolták a kelták az állatkultuszt, főleg háziállatokat részesítettek tiszteletben. Volt medveistenük (Artos) és medveistennőjük (Andarta); ezek mellett a kígyót is tisztelték. Ezek tán még a kőkorszak emlékei a keltáknál.

Kultuszuk tényei közül a rómaiak főleg az *emberáldozatokon* botránkoztak. A kelták ezt tartották a legtekélyesebb áldozatnak. Hadiisteneik szerették a vért; hogy életet mentsenek, életet kívántak cserébe. Veszély esetén, ütközet előtt folyt az embervér; a győzelemnek asszonyok és gyermekek vére volt a záloga. Miként a római vezér, a kelta fejedelem is feláldozta magát népéért; egyes harcosok magukat ölték meg, hogy a győzelmet a többinek biztosítsák. Volt eset, hogy az áldozatokat óriás fűzfonatú tartókba zárták és úgy égették el. Az emberáldozatnak nemcsak engesztelő, bajelhárító hatást tulajdonítottak, hanem tőle várták a termékenység fokozását is. Egyes áldozatokkal párosult az emberevés. Gyakorlatok voltak az állatáldozatok.

A kultusz főünnepei az évszakok kezdetére estek. A nyár végén új tüzet gyújtottak, a tűzön átugráltak.

A tűzgyújtás Napkultuszhoz tartozott. Játékok, versenylovaglás stb. emelték az ünnep hangulatát.

A nőknek külön ünnepeik voltak, az ősi földanya (a klasszikusok Demeterrel és Koreval azonosítják) tiszteletére, melyeken orgiasztikus szokások uralkodtak.

A jóslásnak számos módja volt náluk. Az áldozatok mozgása, beleiknek, vérüknek sajátosságai, madarak röpte, felhők járása, tűzhelyek füstje, álomlátás, főleg ha síron aludtak, szolgáltatták az előjeleket. Voltak jósaik és jósnők és a tekintélyes druidák is segítettek e mester-ségben. A jóslás előtt bódulatba estek. A druidák a szent tölgy makkját ették. Rossz előjelnek számított a személyes tabu-törvények megsértése.

A kultusz szabályai, a varázslat, előjelek ismerete nagy tudást kívánt. Ilyen tudásuk volt a *druidáknak*, akiknek a neve is «nagy bölcs»-et jelent. A druidák külön osztályt alkottak, melybe alapos előkészületek után vették fel a jelölteket. A klasszikus írók nagy tisztelettel beszélnek róluk, prófétáknak, orvosoknak nézik őket, azt gondolják, Pythagoras bölcseségével vannak tele. Ezek persze túlzások. A druidáknak megfelelő varázsló-paposztályok — más vallásformákban is találhatók. A kelták minden ága ismerte őket a kisázsiai galatáktól az irekig. Claudius császár nem lehetett jó véleménnyel róluk, mert kegyetlen áldozataik, szokásaik miatt feloszlatta őket; persze ez jóideig csak papiroson sikerült.

A druidákon kívül voltak más papok, jósök, jósnők és vallásos szerepük volt a bárdoknak is (regösök).

A druidáknak lehettek titkos tanaik, melyekből a kelták világnézete nyilvánulna ki; de ezek a tanok nem ismeretesek. Hogy a világkezdet és világvég foglalkoztatta őket, az biztos. De méginkább az élet vége, a halál és a halál utáni élet. Halottaikat teljes fegyverzettel temették el, kincseiket, asszonyaikat, gyermekeiket, szolgálóikat áldozatként küldték utánuk. Hittek abban, hogy

a holtak lelke vándorol egyik testből a másikba. A máglyára leveleket dobtak — üzenetként a másvilágra — és tudtak kölcsönt adni egymásnak azzal a reménnyel, hogy a másvilágon kapják vissza az életben adott pénzt. Ez az erős hit győzte le a halálfélelmet. A másvilágot a boldogok országának, szigetének képzelték.

Hátborzongató színekkel írja le Lucanus (Pharsalia III. 399) a kelták *szent ligeteit*. Itt mutatták be az emberáldozatokat; a fákat vérrel hintették be, holtak koponyái meredtek rémisztőn a fák ágairól a szemlélőre. A római uralom megtanította őket templom- és oltárépítésre. Korábbi bálványaik is művészibbé váltak.

A kelták vallásos életérzésében a magasabb hatalmaktól való függés lelki kötöttséget, tabu-hitet, aggodalmas félelmet váltott ki. Lényegében ugyanazt az életérzést, melyet a latin «religio» fejez ki. Ez az életérzés okozta, hogy a Kisázsiaiba szakadt gallok (galaták) oly hamar hívei lettek az ott talált Kybele-kultusznak; a római impérium e kultusz eunuchjait galli-knak nevezte. Ezért hajlottak a galaták az evangélium megismerése után — a zsidózó, ószövetségi megkötöttséget kívánó irányzatra. Bizonyára nem véletlen, hogy Szent Pál a galatáknak hirdeti Isten gyermekeinek szabadságát, a hitből való megigazulást, az ószövetségi szertartási törvények megszűnését. Ez az új vallás életérzése, a gyermeki szabadság boldogító öntudata, mely a keltákat már a római impérium alatt meghódította és utódaikat — nyelvi és népi átalakulásuk után is (irek, bretonok, franciák stb.) Krisztus Egyházának hűségében tartja.

GERMÁNOK.

Az európai nagy kultúra a Földközi-tenger mellékéről hatolt észak felé az Alpokon át a Rajnához és a Dunához. Útjait a római légiók egyengették. Közép- és Észak-Európának bronzkori és vaskori népei — a kelták, germánok, szlávok egymásután tűntek fel az antik világ látóhatárán. Érdekes, hogy a két európai kultúrkör: a földközi-tengeri nagykultúra — és a kelta-germán, akkor még írástalan középkultúra — éppen időszámításunk fordulópontja körül jutnak egymással közelebbi szomszédságba, érintkezésbe. Krisztus születése körüli időkben ismertetik előbb Caesar, majd Tacitus a germánok egyes törzseit. Tacitus *Annales*-eiben és a *Germania*-ban nagyszerű képet fest arról a népről, melynek világtörténelmi hivatása volt, hogy az antik, hellén-római műveltséget a kereszténységgel együtt átvéve — a *nyugati kultúrának* legyen kiépítője, hordozója.

Máig eldöntetlen a vita az indogermánok őshazájáról. G. Kossina és hívei amellet kardoskodtak, hogy az indogermánok őshazája Európa északi felében volt, onnét terjeszkedtek dél felé a Balkánra, Itáliába és kelet felé (Irán és India). H. Güntert, W. Koppers az indogermán népek történelmét, nyelvi, faji sajátosságait inkább az *ázsiai* őshaza elméletével vélik megoldhatónak. Szerintük az indogermán népnek germán-ága a Fekete-tenger mellől, körülbelül Kr. e. 2000 körül, vonult fel északra, a Keleti-tenger mellékére, ott jutott érintkezésbe a nyugat-európai megalit-kultúrával és a sarkövi vadász-kultúrával. Az északi bronzkor idején (Kr. e. 2000—1000) alakulhatott ki a germán nép, melynek skandináv ága

a Skandináv félszigeten, nyugati ága a félszigettel szemben fekvő területeken, keleti ága pedig az Oderától keletre, a Visztuláig lakott. A germánok törzsi szervezetben éltek. A bronz- és vaskor idején dél és nyugat felé terjeszkedtek a kelták nyomában, előzőnlötték a hallstatti vas-kultúrában élő korábbi népek telepeit. Ezekkel való keveredésük jelentős nyelvi és műveltségi átalakulást jelentett számukra. Az észak felé haladó római impériummal először a kimber, teuton, sueb, sigamber törzsek ütköztek össze. Az impérium határvonalát (limes) évszázadokig ostromolták, közben egyes törzseik (gótok, longobardok) oda- és visszahullámszerűen a birodalom szélein, míg a Kr. u. 3. és 4. század folyamán a birodalom meginog, a germánság különböző törzsei elárasztják a Földközi-tenger mellékét, az itáliai és pyreneusi félszigetet, sőt áthatolnak Afrikába is. Az új környezetnek megvan a hatása rájuk; építők lesznek a rombolókból, a kereszténység átalakítja őket, a frankok felélesztik a római impérium nagy eszményét, az alemann eredetű német dinasztiák: Hohenstaufok, Welf-ek, Habsburgok, Hohenzollern-ek egy évezredig tartják a német nép sorsát kezükben.

A germánok vallástörténetének forrásai több csoportra oszlanak. A germánok valószínűleg csak évszámításunk kezdete körül a venetektől tanulták meg az írást (runák), őskorukra vonatkozólag tehát írásos emlékeik nincsenek. Caesar, Tacitus művei beszélnek vallásukról is, Livius művének róluk szóló része elveszett. A császárkori római történet- és földrajzírók (Strabo, Plinius, Plutarchos, Ammianus Marcellinus), és a keresztény írók (Caesareai Procopius, Jordanes, Tours-i Gergely, Paulus Diaconus) gyakran emlékeznek meg róluk. A térítő igehirdetők életrajzai, zsinati határozatok, a liturgia egyes szövegei, ördögűző, a hamis isteneknek ellenmondó szövegek is rávilágítanak egyes istennevekre, babonákra. Ezek azon-

ban — idegen szemmel látják a germán vallást. Római zsoldban szolgáló katonák sírkövei, feliratai, a norden-dorfi runá-k, a merseburgi varázsszövegek már beljebb vinnék a kutatót a germánok lelkvilágába, de ezek az adatok nagyon hézagosak. A germán irodalom hősmondái, az Edda-dalok, Snorri (1220 körül) Edda-ja, az islandi Saga-k, a skald-ok énekei, a Heimskringla nevű norvég történet, Saxo Grammaticus latin történeti műve a dánokról — bőséges anyagot adnak az istenekre, mítoszokra, kultuszra, varázslatra, életérzésre vonatkozólag. Ez az anyag azonban egyrészt jóval későbbi, mint például Tacitusé, másrészt már a fejlettebb kultúrfok, irodalmi célzat, a kereszténység átalakító hatása nyilatkozik benne. A mindent egy kaptafára húzó fejlődéselmélet kapva-kapott a *népéletben* meglapuló hagyományokon, népszokásokon, babonákon, meséken, ezekre támaszkodva illesztette be a germán vallástörténetet valamelyik divatos sémába (természetmítosz, animizmus, magizmus stb.), anélkül, hogy történeti módszerrel felderítette volna, mi ezen néprajzi anyagból az ősi vallás csökevénye, mennyi a kereszténység eltorzulása, vagy más népektől átvett kölcsönzés. Újabban az őstörténet, régészet is hozzájárul a germán ősvallás forrásainak gyarapításához : skandináviai sziklarajzok, a napkultusz, nap-tár emlékei, sírletek stb. Ehhez hozzávéve a nyelvben élő történelmet (pl. a hét napjainak elnevezése), az ősi germán jognak emlékeit — a forrásanyag eléggé kibővül és csak az anyag megfelelő csoportosítása, kritikája, értékelése és összhangba hozása kell még ahhoz, hogy belőle történelmet lehessen alakítani.

Amikor a római írók megismerik a germánokat, vallásuk már nem egységes, a főistenek, az istencsaládok nem azonosak az egyes törzseknél, a délieknél az *As* néven összefoglalt istenek (Thor-Donar, Odin-Wotan), az északiaknál a *Wane*-család (Freyr, Njörd, Balder) uralkodik ;

helyenkint még az ősi indogermán nagyisten (Tyr, Tiwa(z), Ziu) áll az istenek élén, másutt a földanya-kultusz (Nerthus) nyomul előtérbe. A törzsek vándorlása, uralmi helyzete visszatükröződik a vallási alakuláson is ; a déli és északi istenek harcrakelnek, az északiak bizonyulnak gyengébbeknek, Thor-ral az As-csoport kerül az élre, a harcot megegyezéssel béke zárja le, mely azonban nem tudja feltartóztatni az istenek alkonyát. A késői hősmondák egységes pantheonja, művészi mitológiája inkább a multért lelkesülő költők fejében élt, mint a germánok szívében.

A germán vallástörténet körvonalai messze távlatú analógiákat mutatnak más népek vallásának fejlődésével. Az interpretatio Romana, mellyel Tacitus és a feliratok egyes germán isteneket római néven neveznek (Mercurius, Hercules), arra enged következtetni, hogy a germán pogányság lényegében rokona volt az egykorú római vallásnak.

Ha fejlődéséről akarnánk beszélni, a germán vallástörténetben három fokot lehetne megkülönböztetni : 1. az ősi indogermán nagyistenhitet, 2. az ég, zivatar, harcok, varázslat erőinek istenítését az egyik oldalon (As-vallás), 3. a földanya-ég, tenyészet-enyészet, szerelem, halál motívumaiból összetett Wan-vallást a másik oldalon. A két utóbbinak feszültsége oldódik fel az istenek harcában, Thor és Wotan uralomrajutásával. Ebben egyúttal a békés földműves kultúra szellemi világa kénytelen hódolni a harcos nemesség istenei előtt.

A germánok nagyistene.

Nyelvészeti adatok, római kori feliratok világosan mutatják, hogy az ősi indogermán Dyaus-pitar a germánoknak az őstörzsről való leválása után is sokáig uralkodott népe lelkén. Neve több változatban jelentkezik.

A nemrég felfedezett negaui (Stájerország) sisakon : teiwa-nak hangzik, másutt Tiwaz, Tiu, Ziu néven tisztelik ; a hét harmadik napja, a kedd (dies Martis) angolul : tuesday, svédül tisdag, alemannul Zischtig — ezt a nevet őrzi. (A köznémet Diens-tag a ting (gyűlés) töből ered.) Az ősi égisten, Tacitus korában a déli törzseknél már harcostenné válik, azért azonosítják Mars-szal. Ő a haditanácsnak, tingnek istene, neve is Tingsus ; germán zsoldosok Angliában neki állítanak oltárt. Tacitus szerint a tenktereknek ő a főistene ; a semnonok mint regnator omnium-ot, mindenek urát tisztelik ; bilincsbe verik magukat, úgy mernek csak szent ligetében megjeleni. A bajorokat a középkorig Ziuvari-nak, Ziu-tisztelőknak nevezik. Ég, harc, jog : a nagyisten hatalmi köre. Északon a mítosz elhalványítja a Ziu-nak megfelelő Tyr alakját. Hogy isteneit megmentse, Femir farkasnak szájába dugja kezét ; a kéz ott is marad, Tyr pedig félkezűvé válik.

Nagyisten voltát magányossága is mutatja ; néhol van felesége : Nerthus, Fria, másutt nőtlen a «félkező As», ahogy társaival közös néven nevezik.

A nagyistennek égistenné válásával megindul az ég-mítosz, mely az égitesteket és az égjelenségeket, erőket isteníti. Az ősgermán napkultusznak sok emléke van, de a mítoszban hiányzik a napisten jellegzetes alakja.

Az As-ok csoportja.

Az égisten a zivatarban nyilatkoztatja ki magát, hangja a dörgés, fegyvere a villám. Neve is : *Donar*, dörgő, (a keltáknál : Tanaros), északon : Thor. Felhőtlen hegyeken vagy öreg tölgyfákban székel az ősszakállas Donar, geismari szent fájának ledöntésével mutatta meg Szent Bonifác, hogy Krisztus erősebb nála. Északon, Skandináviában ő a főisten, az upsalai templom-

ban övé a főhely. Alakján a nagyisten vonásai maradnak meg ; jóságos, esővel öntözi a gazdák szántását-vetését, kalapácsa védi az esküt, szerződést, házasságot. Mint zivataristen kecskebakfogatán cikázik a felhők közt, nagy harcokat vív az óriásokkal, legyőzi a jó, szelid földnek, Midgard-nak ellenségét, a kígyót. Thor-Donar inkább a békés, hűséges gazdanép istene.

Wotan-nak a neve is elárulja lényét. *Wut*, *wüten* a töve e névnek (düh). Ezért ritkán nevezik nevén ; vagy 150 mellékneve van. Északon *Odin*-nak mondták. *Wotan* a harcok ura, a nagy varázsló, akiben okosság és ravaszság székel. Harcosait segíti a harcban, de szereti a kétszínű mesterkedést ; jaj annak, akit elárul. Lényében zivataros hirtelenség, kiszámíthatatlanság mutatkozik. Élők és holtak ura. Az ő birodalma a holtakkal teli harcmező, a hősök hozzátérnek a *Walhallába*. Az ellenséget neki áldozzák, mikor a harc elején az ellenségre vetik a lándzsát. A lándzsa az ő fegyvere. Két hollója : *Hugin* és *Munin* (gondolat, emlékezés) kíséri, ezek lakmároznak az elesettek holttestén ; két farkas jár vele. Egyik neve : *Hangagod* : az akasztott isten ; a hadifoglyokat neki akasztják fel áldozatként. Harcain a *Walkür*-ök kísérik, ők jelölik ki a halálra szánt harcosokat. A *Walhallában* is folytatódik a harcosok (*einherier*) földi élete ; nappal viaskodnak, este vígadnak. *Wotan* szereti a kalandot ; benne látják istenüket a wiking-fejedelmek, a bátor hajósok, hódítók, neki dalolnak hősi éneket az udvari költők, a skald-ok. Ahogy a lovagi, nemesi osztály fölébe került a gazdálkodóknak, úgy szorította háttérbe *Wotan* az öreg *Donar*-t. Tisztelete kimutatható a rajnai kimbereknél, a gótoknál ; a szászoknak ő a nemzeti istene (*Sachsengott*), kultusza Kr. u. 500 körül hatol fel Skandináviába.

Felesége *Frija* (északon *Frigg*) ; neve rejtőzik a *Freitag* (péntek) névében.

A Wane-ok csoportja.

Tacitus beszél Nerthus istennő tisztelőiről a nyugati germánok közt. Nerthust az Óceán egyik szigetén tisztelik. Ünnepeén kocsin viszik körül, majd megmossák a tengerben, a szolgálattevőket pedig tengerbe fojtják. A Nerthus-kultusz emlékeztet a keleti tenyészet kultuszokra. Hogy ily természetű kultusz a germánoknál sem hiányzott, annak bizonyosságát nyújtják a skandináv sziklarajzok, meztelen női alak-leletek mellett későbbi források is. Nerthus neve az északi germánoknál Nyordr-nak hangzik; a svédeknél földistennő volt, szent állata a tehén; másutt Njörd — hímneművé vált, alakja azonban ott is összefügg a földi tenyészettel és a hajózással. A hímnemű Njord(r), *Njörd* és társa *Freyr* (Ur) bőségadó istenek. Freyr-t phallosz-szal ábrázolják; ünnepeén papnőjével együtt jár körül, hogy boldog új-évet teremtsen, a nép kicsapongásokkal tiszteli. Freyr-ről sikamlós históriákat költenek. Szent állata a ló és a disznó. Freya neve asszonyt (Frau) jelent; bizonyára Nerthus melléknevéből önállósult.

Az égi kíséret. Szellemek, állatok, ősök, hősök.

A természetkultusz megtölti a világot szellemi valókkal; földi szellemek: kobold-ok, Elf-ek, kegyes és kegyetlen nők (Huldinnen, Unholdinnen), az életsorsot irányító bölcs asszonyok: Norne-k és Dise-k; farkassá, medvévé alakuló szellemek (Werwolf, Berserker) segítik vagy rémítik a halandót. A tenger tele van óriásokkal: Ymir — a viharos tenger szörnye, Agir a nyugvóé. Egy óriás kőrisfa, Yggdrasil áll az istenek országának közepén; ágai beárnyékolják a mindenséget; a bölcsesség és a végzet forrásai fakadnak tövében. A mítosz bősegesen termi a mellékalakokat: Hoenir és Lodur Odin kísérői,

segítenek neki embert teremteni ; Heindal az ünnepek őre ; *Loki* sokszínű lény, mint a lidércfény, a mítoszokban neki jut a bonyodalom szítása.

Az isteneknek vannak szentállataik ; jelzőik arra mutatnak, hogy valaha az állatképű istenek a germánoknál sem voltak ismeretlenek : Odin : sasfejű, Thor — a medve, Freya-t a «disznó» névvel is megtisztelik ; Freyr jelzője vadkan.

A Wiking-kor költészetében felélednek a hagyományok ősei és hősei.

A Balder-rege.

A Wane-ok csoportjába tartozik Balder (úr, fejedelem) hisz öccse, aki őt megbosszulja : Vali, (Wanila) = a kis Wane. A róla szóló rege szépen beleillik a tenyészet-enyészet ismert mítosz-csoportjába (Tanmuz, Adonis stb.). A regének több változata van, főbb vonásaiban így szól : Freyának (Frigg) rossz álmai vannak, a világ romlását érzi. Mindenki megfogadja neki, hogy az istenek kedveltjét, Manna szerelmesét, Balder-t nem bántják. Csak épp a «fagyöngy» (örökzöld ; a fából él !) maradt ki a fogadásból. Az istenek célba veszik Baldert, de ő sértetlen marad. Loki azonban megtudta a fagyöngy titkát, a vak Höder íjjára teszi a fagyöngyöt, mely Baldert halálra sebz. Balder leszáll az alvilágba ; az istenek aggódva remegtek a világ végétől. Freya követül Hermodot küldte utána, aki azt a választ hozza : sírjon a világ és a természet Balder után. Siratta mindenki, csak épp a Thökk nevű óriásnő képébe rejtőzött Loki nem sírt. Az istenek meg is büntetik, fiainak beleivel kötözik a földre ; így várja ő és az egész világ Balder visszatérését.

A Balder-mítosz a tavasz-tél váltakozásának alapmotívumait szélesíti ki kozmikus világtörténéssé ; a

mítosz bizonyára a Tacitus említette Nerthus-tisztelő népek földanya kultuszának későbbi változatokkal díszített misztérium-regéje, mely mögött a tenyészet-misztérium halálfélelme és megújhódás-várása vonul meg.

Világkezdet; emberi sors, világvég.

A Balder-regéből a kereszténység terjedésével átalakult germán életérzés hangzik ki; ez az életérzés tán akaratlanul is, felszívja a győzelmes vallás motívumait és a régi hagyománnyal vegyíti őket. Az Edda szerint Ymir óriásnak testéből alkottatott a világ, véréből a hullámzó tenger, csontjaiból a hegyek, hajából a fák, koponyájából az ég, szemöldökéből a termőföld. Az emberteremtésnek több változata van a germán regékben; vagy törpék alkotják az embert, vagy duzzadt fatörzsből készül, úgyhogy Odin adja a lehelletet (lelket), Loki a forró vért.

Az *élet* az emberben: lehellet, mozgás, erő, ügyesség, siker. Az ember tagja a családnak, nemzetségnek; lelke összefolyik a közösségével, lelke egyúttal életsorsát, szerencsáját is jelenti. Ezt foglalja össze a germán a lykke (Glück) szóval. Animizmus és varázshit fonódik egybe ebben a lélekfogalomban. A vezérnek, fejedelemnek nagyobb a lykke-je, életereje, mint a közembernek. Ez az erő áthatja mindazt, amivel az ember érintkezésbe jut; tárgyait, fegyvereit, ruháját, sőt földjét, állatait is. Az ajándékozás, átadás életközösséget teremt a régi és új birtokos között; áldás vagy átok száll pl. a fegyverrel, kincssel tovább. Az egyéni életerő mellett vele párosulva hordozza az egyén és a közösség sorsát az a szellemi való, mely inkább a közösséghez tapad: hamingja fylgja (kísérő szellem). Ennek hordozója elsősorban a vezér, de a törzs minden tagjában benne él, hogy védje a törzs szerencsáját és becsületét.

A halál nem jelent megsemmisülést, csak elválózást. A holtak tovább élnek a sírban vagy a Walhallában, az élőkkel is érintkeznek ; északon erős a hit, hogy az elődök az utódokban visszatérnek. A visszatérésnek jele a névadás ; az utód az előd nevét viseli. Az egyén és a nemzetség szoros összeforradása miatt nem annyira az egyén halála vált ki rettegést, mint inkább a nemzetség pusztulása. A vérbosszú fejezi ki azt a sorsközösséget, melyet a germán nemzetségek tagjai átélnek. A halál és a törzsből való kitaszítás majdnem egyértelmű. *Élni* igazán csak a vérségi kötelékben lehet. Aki ezen kívül van, az olyan, mint a halott. Az idegennek, kitaszított-nak jelképes állata a farkas.

A temetés módja is mutatja az alapvető vallási különbséget az As-hívők és a Wane-tisztelők között. Odin (As) híveit elégetik, Freyr-ét (Wane) földbe temetik. A Wotan-imádó longobardoknál halottégetés dívik, fegyvereiket velük adják ; a Krisztus korabeli Keleti-tenger melléki sírok halottait fegyvertelenül teszik a földbe (Freyr-kultusz).

A törzsek, nemzetségek pusztulásával bekövetkezik az *istenek alkonya*. Balder meghal, azután testvér támad testvér ellen, rossz szellemek gomolyognak a világban, a vérözön az istenek várát nyaldossa körül. A Midgard-kígyó felkavarja a tenger hullámain, a föld megremeg a borzalmaktól, a várak lehullanak, az alvilág lángja az eget éri, az istenek és az óriások egymást pusztítják el. A földet elnyeli a tenger. A halál csendje uralkodik a mindenségen. De aztán a hullámokból felemelkedik a föld ; a sziklából források fakadnak, vetetlenül is zöldel és terem a mező, megjönnek az Ase-k, Balder és Höder a Walhallában uralkodnak ; a Gonosznak vége. Megjön a Fölséges az ítéletre, ki mindenben uralkodik ; a halásársarkány eltűnik a mélységekben.

Igy festi meg a Völuspá-költemény a világ végét,

az új kor eljövételét, — apokaliptikus színekkel. A germán mitosz és a keresztény világvégvárás egymásra talál.

Szenthelyek, kultusz, varázslat.

A germán életérzés szentnek tekintette mindazt, ami az isteni és az emberi létszférához tartozott : a ruhát, fegyvert, a háziállatokat, a házat. Szentségtörés volt a házon belül valakit megölni. A családfő széke volt a legszentebb hely a házban ; a ház oszlopainak is meg volt az isteni erejük. A nemzetségeknek voltak közös szenthelyeik is : nem épületek, hanem a természet feltűnőbb részei : sziklák, ligetek, források. Ezekhez nem volt szabad mosdatlanul közelíteni ; tilos volt ott állatot megölni. A szent helyeken nyert tanácsot, erőt az ember nagyobb vállalkozásaihoz.

Papság, varázshivatás ugyanazon személyben egyesült. A családfő, nemzetségszéfő volt az isteni dolgok végzője. A nőnek kiváltságos helyzete volt vallási dolgokban. Tacitus mondja, hogy a nőben valami szentségest és jóstehetséget láttak a germánok, tanácsaikat nem vetették meg. Egyes emberek külön az istenek számára szentelték magukat, hajukat megnövesztették, a nőket kerülték, sok mindentől tartózkodtak.

Ünnepeiket, áldozataikat szenthelyeiken ülték meg. A szenthely idővel épületté vált, a kórakások (hörg) oltárrá lettek. A családi ház mellett ünnepi termek épültek, külön blóthus- (Bluthaus-)szal. Ünnepeik a gazdasági évnak, évszakoknak főbb pontjaihoz, a hadjárat alkalmaihoz, halálesetekhez stb. kapcsolódtak. Az ünnepi összejövetelt áldások nyitották meg, ezt követte az áldozat. Lovat, ökröt, vagy apróbb állatokat áldoztak ; vérükkel meghintették az oltárt és az összegyűlteket. Ezt követte a lakoma, majd az italáldomás ; ugyanabból a pohárból ittak sorjában.

A semnonok csak bilincsbeverten mertek közeledni Ziu szent ligetéhez ; később ez a függésérzés legyengült a germánokban, a varázslat kisebbitette az istenektől való távolságot. Áldozataikban nem kímélték az embert sem ; még a népvándorlás korában is áldoztak pl. a frankok asszonyokat és gyermekeket a Pó folyó megszelídítésére. Hadifoglyokból is bőven áldoztak Wotan-nak a langobardok és a szászok. Népe javáért a fejedelem vagy fia önmagát is föláldozta. Az áldozatból folyt a vállalkozások, harcok sikere, a föld, az anyaméh termékenysége.

A varázslat, jóslás különböző formáival segítettek magukon életük gondjai, bajai közt. Titkos varázsszavak, titkos előjelek (lőnyerítés) adtak erőt és bizalmat. A varázstudományt akkor sem veszítették el, midőn a kereszténységet fölvtették ; a középkori boszorkányhit ennek a germán varázslatnak az utóhatása a néplélekben.

A germán pogányság azt hitte, hogy a néppel együtt meghalnak istenei is. Isteneik alkonya bekövetkezhetett, a népre azonban új élet virradt Krisztus hite által. Pogány vallásukban az őshagyomány nagyistenhite fokozatosan gyengült, helyébe vérük, fajuk képzetvilágának mítosza lépett. A furor teutonicus megteremtette a vérengző, dühöngő Wotan-t, a Wut (furor) istenét. Ez a furor söpörte el barbár módon az antik római imperiummal annak pogányságát is. De Wotant, a dühöngőt, legyőzte a békesség fejedelme ; a Hangagod-ot, az akasztott áldozatokban kedvét lelő bálványt, az az Isten, aki a keresztről vonz mindenkit magához.

A 20. század hiába akarja az ősi mítoszt, a vérnek és vérengzésnek mítoszáát feltámasztani. Krisztus vére kioltotta a mítosz forrását ; ma már nincs mítosz ; csak hit lehet, vagy hitetlenség. A hitetlenség nem támaszthat életre halott isteneket.

SZLÁVOK ÉS LITVÁNOK.

A szlávok őshazáját a mai Ukrajna területén keresik a tudósok ; ez a kapás-földművelést űző nép, melyből Kr. e. 1000 körül a litvánok szakadtak le és vettek önálló fejlődést, Kr. u. 500 körül az Alduna, Balkán felé terjeszkedett, 587—9 közt Görögországig hatolt, majd a keleti Alpok völgyeit szállta meg. További terjeszkedése észak felé a Kárpátok, Csehország és Kelet-Németország felé haladt. Földrajzi elhelyezkedésük alapján megkülönböztetnek északi szlávokat (litvánok, lettek, ősporoszok) ; nyugati szlávokat (lengyelek, csehek) ; délieket (szerbek, horvátok, elszlávosodott bulgárok) és keletieket (oroszok). Az európai népek közül az északi finnekkel, lappokkal együtt egyes szláv törzsek tértek meg legkésőbb a kereszténységre ; a litvánok csak a 14. században ; helyenkint még a 15—16. századokban is tovább élt köztük a régi pogányság. Annál feltűnőbb, hogy ősvallásukról kevés a megbízható adat ; a nyugati és bizánci hithirdetők, arab történetírók feljegyzései általánosságokban mozognak.

Régi isteneik nevét a szír Malalas krónikájának 10. századi őszláv fordítása, továbbá a 12. századi Igor-ének őrzi meg. A merseburgi Thietmar, a bosau-i Helmold, Saxo Grammaticus történeti művei jó források a szláv vallástörténetre is ; a litvánok, lettek vallásáról a lengyel Dlugoss krónikája mellett 16. századi jezsuita és protestáns igehirdetők mondanak el érdekes dolgokat.

Vallásukban nem sok emléke maradt az indogermán ősvallásnak. Az ősi *«div»*-tőből eredő nagyisten neve módosult jelentésben maradt meg. Az Igor-dalban *div* egy rossz szellemnek neve, a litvánoknál *deivas*, *deive* kísér-

tetet jelent ; div, divo egyébként csodát is jelent. Dive-riksz — litván istennév — szintén a div-tőből ered. A szláv istennév : bog (gazdag) megfelel egy iráni szónak : bhogos, mely a perzsában is istent jelöl. Valószínű, hogy a napistent jelölő Dazbog szónak rövidítésével lett istent jelentő köznév, majd a kereszténységben az Isten tulajdonneve.

Abban az időben, midőn a szlávok még nem különültek el a litvánoktól, Perkunost tisztelték égistenként, aki a villámnak, dörgésnek volt ura és tölgyfában székelt. Nevét is a tölgyről (quercus, perkus) vette. Alakja megfelel a Zeus Dodonaios-nak, a makedon Keraunos-nak. Perkunas a litvánban, perun a szláv nyelvekben dörgést jelent. Innét vették át a finnek, kiknél perkele ördögöt jelent. Gyakori jelenség a vallástörténetben, hogy a szomszéd, ellenséges népek istenei rossz szellemek lesznek a nép saját hitében.

A szlávok földrajzi elhelyezkedése, a békés földművelés mellett a harchoz való hozzászokás, magasabb kultúrájú népekkel való érintkezés vallásukban is változásokat támaszt. Az Odera mentén Svarog-ot, a földi tűznek istenét tisztelik ; Radegostban van temploma, szobra ; korábban isteneiknek nem voltak templomaik, szobraik, hiszen idevonatkozó szavaik : kap (ősbolgár), a lengyel bolvan török-tatár eredetűek. Svarog háttérbe szorítja Perunt ; a kereszténység felvételekor a vasmegyei vendeknél ez lehetett a főisten ; neve : vrag, ma ördögöt jelent. A napisten neve Daz bog, a bőséget adó. Svarog-ot ábrázolása és tulajdonságai szerint nevezik : *Triglov*-nak (háromfejű), *Svetonit*-nak (erős-nek), *Iarovit*-nak. Oriás, drága fémekkel bevont szobrokban tisztelték Svarogot. Az állatcsordák istene *Veles* ; eredetileg ő az alvilágnak, a holtaknak istene. Istennőkről kevés szó esik ; nevezetesebbek köztük a szülés istennői : Rozsdanice. A litvánok istenei az égi-

testek, a természet részei, az egyes foglalkozási ágak szerint sokasodtak (a latin *indigitamenta* módján).

A papok neve : *zsiric*, az áldozaté : *zsirtva*. A pap varázsló és jós volt egy személyben. A varázsló állattá, farkassá válhat. Jósoltak a fehér vagy pej lónak járásából, jóspálcákból. Hálaáldozatot mutattak be aratás után. Svetonit körül összegyűltek ; az isten kezéből kivették a mézborral telt poharat, abból jósoltak, majd az óbort kiöntötték, újjal megtöltötték, a pap ivott az isten egészségére, mézeskalácsot is áldozott az istennek. Azután nagy áldomást csaptak a szlávok. Áldoztak állatokat, de embert is ; isteneik nagyon szerették a keresztények vérért ; papjaik ittak az áldozati vérből, hogy jobban lássák a jövőt.

Halottaikat elégették. Virrasztottak mellettük panaszszóval, sírással, aztán tort csaptak. Az elégetett halottat urnákban eltemették, föléje mogyla-t, sírdombot emeltek. A férjjel együtt elégették egyik nejét is. Hittek abban, hogy a halott tovább él, sőt fiaiban, utódaiban újra éled. Ezért sokan könnyen vették a halált. A poroszok, litvánok a halottal együtt szolgálót és szolgálót is elégették.

Különös varázst gyakoroltak szárazság, éhínség idején. Az anyáknak fölvták emléit, hogy a termékenységet biztosítsák ; ilyenkor leányaikat is kitették és megölték. Az *eskünél* is érdekes szokásaik voltak. Amikor 1351-ben Kinsztut litván fejedelem Nagy Lajos magyar királlyal békét kötött, az esküszertartás így történt : vörös ökröt kötöttek cölöpök közé ; megnyitották ütőerét, vérével a fejedelem és kísérete arcát és kezét bekente. Kiabáltak istenükhöz : «nézz le, urunk, a szarvasmarhára !» Aztán levágták az ökör fejét ; a fej és a törzs közt háromszor átment a fejedelem és kísérete. Ezt a nagy esküt Kinsztut hamarosan megszegte.

Krisztus vallása valóban világosság volt a szláv pogányság sötétségében.

AZ URAL-ALTÁJI NÉPEK VALLÁSA ÉS A MAGYARSÁG ŐSVALLÁSA.

A nagy kultúrák vallásainak fejlődésrajzában az volt az irányunk, hogy először sorbavettük azokat a vallásokat, melyek eredője a Földközi-tenger kultúrájának vallási, szellemi alkata ; a kereszténység ebbe a világba lépett bele, hogy azt a maga képére átalakítsa és világosságává tegye azon népeknek, melyek a kereszténység felvételével részesültek csak a teljes nagykultúra, a teljes történelmi lét verőfényében. A világtörténelem eddigi iránya, az európai műveltség kialakulása és ezen műveltség szétsugárzása a többi világrészekre. Európának ezt a hivatását elsősorban a kereszténység egyetemessége, minden néphez szóló küldetése alapozta meg. Tárgyalásunk során oly rendben foglalkoztunk Európa népeivel, amilyenben a hellén-római, majd a keresztény kultúra vetítőjébe kerültek.

A kelták, germánok, szlávok után az ural-altáji népcsoport egyes ágai kerültek az európai kultúra fejlődés-vonalába. Az ural-altáji népek csoportját a mai tudomány még nem tudta egybehangzó módon meghatározni. Faji és nyelvi szempontok keverésével igyekeznek e népcsoport határait tágítani. Vannak, akik majd minden oly európai és ázsiai népet idesorolnak, melyeknek máshovatartozása nincs biztosan igazolva. Főleg az ú. n. altáji ág alkalmas a duzzasztásra. Idetartoznának : a mongol, mandzsu, tunguz, török-tatár népeken kívül a kínaiak, japánok is, sőt a történelemkezdő sumírok is. Mások az etruszkokat akarják ezen rokonságba belevonni. Nekünk nem feladatunk, hogy ily nyelv- és faj-

történeti kérdésekben állást foglaljunk. Nem szégyeljük a «halzsírszagú» rokonságot és ezért nem kapkodunk a «turáni» nagy népek rokonsága után sem. Az ural-altáji népcsalád finn-ugor ágának rokonsága már könnyebben igazolható legalább nyelvtörténeti szempontból, bár a nyelvi rokonság nem jelent itt sem átfogó faji összetartozást. A finn-ugor népek közé tartoznak *a)* a keleti-tengermelléki finn-csoportban : a finnek (karélieiak, vótok, vepszek), észtek, livek ; *b)* a volgai csoportba : a mordvinek, cseremiszek ; *c)* a permi csoportba : a votjások, zürjének. Nyelvileg a finn-ugorokkal rokonok, bár fajilag nem : a lappok és az obi-ugor népek : a vogulok és osztjások, szamojédek. A permi és obi-ugor népek voltak a hordozói az ú. n. permi őskultúrának. Az osztjások száma Manninen szerint 22.170 ; a voguloké 5755. Mindkét ág a népi sorvadás útján van ; pedig igen jelentős technikai (díszítőművészet) és szellemi kultúra (líra, epika) megy velük majd veszendőbe. Az előmagyar nép a vogulokkal és az osztjásokkal állt legközelebbi rokonságban.

Az altáji népek közül eredeti vallásuk birtokában kevesen vannak már ; a törökök az iszlám hatáskörébe kerültek ; mint ennek előőrsei jutottak valaha Bécs kapujáig (1683), ahol az iszlám ereje megtorpant és visszazúdult a Balkánra. Az iszlám és a buddhizmus vette hatalmába azokat a tatár, mongol népeket, melyeknek elődei, a hunnok, bolgárok, avarok valaha Isten ostoraként zúdultak Európára. A bolgárok elszlávosodtak és keresztények lettek. A tatároknak a 13. században (tatárjárás) Kínától a Dunáig terjedő nagy birodalma rövidéletű volt. A finn-ugor népek közül a finnek és keleti-tengermelléki társaik a szlávok és északi germánok közé ékelve a 12. században felveszik Krisztus vallását ; a 16. században a protestantizmus hódított köztük. A lappok a 17. században lettek protestánsok.

A volgai és permi népek a tatár uralom után a 16. században az oroszok fennhatósága alá kerültek; az orosz misszió a 18. században sokakat megtértített közülük, de a térítés nem volt teljes hatású; maradtak köztük pogányok és a megkeresztelteknél is a kereszténység csak a felszín vallása, mely alatt a régi vallás tovább él. Ugyanez mondható az obi-ugorokról és a szamojédekről.

Nagyon nehéz ezen földrajzilag szétszórta, különböző műveltségi fokon álló, több nagy-kultúra és vallásforma hatása alatt álló, más-más történelmi fejlődés dinamikájába került népek eredeti vallásáról átfogó képet adni. Bizonyos alapvető vonásokban megegyeznek a töröktatár, mongol népek a finn-ugorokkal; összefoglalásunkban mégis csak a finn-ugor népekre szorítkozunk, ezek közül is szemléltető anyagunkat elsősorban az obi-ugor osztjákoktól és voguloktól vesszük. Az előmagyarok velük voltak legközelebbi rokonságban és így a magyarság ósvallására tőlük nyerünk legtöbb analógiát.

A finn-ugor népek társát, a szamojédeket az arktikus őskultúrába sorolják; ők még részben a vadász-halászgyűjtő fokon állnak. A többiek mind magasabb kultúrfokra jutottak; az ősfoglalkozások mellett az állattenyésztés és a földművelés is meghonosodott köztük. A világ valószínűleg az altáji nép valamelyik ágának köszönheti a ló megszelidítését. Az írás ismeretére ezek a népek a szomszédos nagykulturájú népek valamelyike által jutottak el.

1. Nagyisten — égisten.

A finn-ugor népek vallásában még határozottan felismerhető az ősi nagyistenhit. A nagyisten alakja azonban átalakulóban van az égistenné. A nagyisten neve a szamojédeknél Num; Num eget, napot is jelent. Az osztjákoknál, voguloknál: Numi Tarem (felső ég) az égisten

neve, a finneknél Jumala volt, helyébe a Kalevalában Ukko került ; a lappoknál : Jubmel, az észteknél Jummal, a cseremiszeknél Juma, Jumo az égisten neve.

A szamojédek Num-járól már a primitívek vallásának fejezetében beszéltünk. Numi Tarem (vogul, osztják) jelzői : részben az éggel, nappal való azonosulását, részben nagyisten-voltát fejezi ki. (A nagy Tarem, a sugárzó, a felső jó, aranyos stb.) Lakóhelye az *égben* van, még pedig a hetedik égrétegen. Palotájának berendezésében a hetes szám uralkodik. Alakját a fejlettebb kultúra festi át égi nagyúrrá, fejedelemmé, akinek családja, udvartartása van. Felesége Sornisis = az arany kedves, aki eredete szerint a Földanyával azonos. Hét fia van, ezek azonban részben a nagyisten működéseinek szétválásából, részben helyi kultusz-istenek összefoglalásából, részben a törzs őseinek kultuszából származtak és az égistenhez kapcsolódó egységesítő törekvés tette őket Numi Tarem fiaivá.

Nagyisten jellegét legjobban mutatja az, hogy a teremtmények sorsát ő intézi (az élet *könyve* későbbi, idegen képzet) ; jóságos öreg, akit kedves atyjuknak érznek hívei (a mi kedves atyánk). Hétszögletes üvegházából látja a szegény, hozzá síró, könyörgő embert. A szerencsétlen embernek szerencsét, jó táplálékot, ruhát, lovat ad. Hatásköre kiterjed az emberlakta hét világra és természetes, hogy a hétrétegű égre is. Jutalmaz és büntet. A meteorológiai jelenségeket kezdetben az égistennek tulajdonították (vihar, mennydörgés, villám = Isten nyila), a finnek Ukkója kergeti a felhőket, nagy egéből esőt hullat. A voguloknál azonban ezek a funktiók önállósulnak külön istenekké : Öreg szélisten, szélfia. Hogy az égistenné alakulás nem változtatta meg eredeti lényét, mutatja az is, hogy a *világalkotást* mindenütt neki tulajdonítják.

2. Világalkotás. Emberteremtés.

A vogulok, osztjások, szamojédek teremtés-regéi az arktikus kultúra egyéb népeivel és a kaliforniai algonkin indiánokéval mutatnak érdekes összefüggéseket. (I. 131. l.) Jellegetes egyezések : marék földnek, iszapnak a tenger fenekéről való felhozása, a nagyisten ellenlábasának részvétele a teremtésben, a betegségnek, halálnak ezen rosszindulatú lényre való visszavezetése.

A vogul rege szerint : «Mielőtt a föld megteremtődött volna, a víz és az ég egymásra borulva födték egymást. A felső égen Numi Tarem atyánk él, az alsó égen Chul-ater (chul = betegség, halál) búvárkacsa alakjában úszik. Egyszer csak Numi Tarem gondolkozni kezd : valami módon hadd teremtsék földet, valami módon hadd hozok fel földet a vízből. Im leszáll az alsó égre, Chul-ateret magához hívja, Chul-aterhez szól : légy te az én öcsém, teremtsünk mi ketten földet. Chul-ater felel : én, Numi Tarem, micsoda ügyességgel hozhatok fel neked földet? Ha tudod, hát te tudod ! Numi Tarem atyánk szól : Te búvárkodni tudsz, merülj alá a tenger fenekére és végy a szádba homokot. És Chul-ater alábukik, egyszer, kétszer, míg végre Numi Tarem segítségével csakugyan hozott fel a tenger fenekéről homokot és abból lett a nagy föld.» (Munkácsi B. : Vogul népköltési gyűjt. I. k. 160. sk.) — Az ember teremtéséről szóló rege szerint Numi Tarem agyagot vett, havat vett, egy asszonyt és egy öreg embert gyúrt belőlük, kialakította testük részeit, körömkemény bőrrel vont be őket. Míg oda volt, hogy lelket hozzon beléjük, kutyája őrizetére bízta őket. Chul-ater azonban a kutyát rászedte, az emberpár közelébe férközött, szívük táján leköpte őket, ettől bőrük megpuhult, beléjük szállt a kór, mely a köldökevagott embert beteggé teszi. Innét ered a halál is. Mire Numi Tarem meghozta a lelket, a sötét folt már ott volt az

emberen. A kutyát megbüntette és az ember szolgájává tette.

Numi Tarem az ember tanítója az életfoglalkozásokra, tőle erednek a vallási-társadalmi szabályok, berendezések. A vogul teremtesmítosz dualisztikus beállításában is fölcillan a nagyisten nagyobb ereje, tudása, ősibb volta. Chul-ateret öccsének nevezi ; Chul-ater nélküle nem tud földet hozni ; szerepe az emberteremtésnél a rontás. Ezen teremtes-történet lényeges egyezése az arktikus kultúra és a kaliforniai ősiindian-kultúra hasonló regéivel bizonyítja egyrészt azt, hogy Numi Taremnak eredeti jellege : nagyisten ; égistenné később lett ; mielőtt az eget meg-személyesítették volna, Num, Numi Tarem már világ-alkotó, emberteremtő isten volt.

Ősi nagyisten-volta abból is következik, hogy bár a többi magasabb lények bálványformában való alakítása és tisztelete általánosan elterjedt az obi-ugoroknál és a többi finn-ugor népnél, se a szamojédek Numról, se a vogulok, osztjákok Numi Taremről *nem alkotnak bálványképet*. Az is jellemző, hogy nem lett «deus otiosus», törődik a világgal, emberekkel. Van kultusza, még pedig a leg-ősiabb kultuszcselekmények irányulnak rája : az imádság, a szív mélyéből felfakadó könyörgés és az áldozat. Ez az áldozat megfelel az őskultúrák zsenge áldozatainak. Nincs külön szenthelye ; bárhol az ég alatt áldozhatnak neki : a lovaskezü ember lófejet, a teheneskezü tehénfejet. A fej, az agy a legértékesebb része az állatnak ; magas karókra teszik ki az állatfejet az istennek. A szamojédek fehér medvét, iramszarvast áldoznak Numnak. A vogul áldozati állatnak is fehérnek kell lennie.

Nyilvánvaló, hogy a kultúrtörténeti módszer kitűnően alkalmazható az obi-ugor (és a többi finn-ugor) népek vallástörténetére. A felsorolt igazoló adatok alapján nem lehet lényeges, hogy a finn-ugor népek eredeti vallása a nagyistenhit, erre rétegződtek rá a többi valláskialakító

tényező hatása alatt az égitestek, a természet megszemélyesítéséből, a szellemhitből, varázslatból eredő vallási képzetek és cselekmények. Ezeknél néha világosan kimutatható az idegen (észak-germán, szláv, perzsa stb.) hatás.

3. Természet-kultusz.

Az égitestek (Nap, Hold, csillagok) megszemélyesítése a leghalványabb a szamojédeknél, az obi-ugoroknál sem fejlett. Varga Zsigmond (II. 257.) ezt északi lakóhelyük klimatikus viszonyaiból akarja magyarázni. De akkor mivel lehet magyarázni, hogy a szintén északon lakó lappoknál fejlett napkultusz van? A lappok, finnek égitest-kultuszára az északgermánok voltak kimutathatólag hatással, mint ahogy a vihar, mennydörgés istenítése litván-szláv hatás a finneknél és mordvinoknál.

A földanya, föld-őreganya képzete és kultusza, alakjának az égistennel való párosulása, a termékenységben, szülésben való segítő szerepe sem egyenletes a finn-ugor vallásokban. A volgaiak fekete állatot áldoznak földanyának, bocsánatot kérnek tőle, hogy hátát felszántják. Az obi-ugoroknál a földanya képzete elmosódott; mivel az égistennek felesége, az égben lakik; földi funkcióját, a szülés, tenyészet előmozdítását Kaltas asszony veszi át. Földanyának itt is fekete áldozat jár. A finnek tavasz közeledtekor Ukko poharát ürítették, az asszonyok és leányok sokat ittak és szégyenletes dolgokat műveltek. — A földanya-kultusz fejletlensége mutatja, hogy a finn-ugorok nem kerültek erősebb anyajogú hatás alá.

Előbbre haladt egyes kiemelkedő természeti tárgyaknak, hegyeknek, feltűnő köveknek, fáknak, erdőknek, vizeknek kultusza. A vogulok szerint a hegyeken nagyerejű, rosszindulatú óriások (menkwet) élnek, a források táján állatemberek, heted magukkal. A fürdőházaknak is megvannak a maguk tündérei a cseremiszeknél. Helyenkint a tűz-szellemet, tűz-anyát is tisztelik a finn népek.

4. Alvilág.

Az *alvilág* (Chala-ma = halottak országa) a vogulok szerint valahol a Jegestengerben van. Nagy képzelőerővel rajzolják regéik az alvilágot. Feje Chul-ater, akit már ismerünk a teremtes-mítoszból. Gyanús, hogy Chul-ater a hozzá került lelkeket írás alapján veszi át (idegen kultúra hatása!). Segítő szellemei (kul, menkw, utsi) okozzák a betegséget és a halált. Ez az alvilág-képzet elég elterjedt a finn-ugoroknál; a szamojédek szerint azonban a jók Numhoz kerülnek az égbe, a gonoszok az alvilágba.

5. Lélek, szellem, ősök, hősök.

A finn-ugor lélekfogalom általában a lehelletből, párából van elvonva; vogul-osztják neve: *lil, lili*. A testtől különváltan élő szellem: *is, jis*. Ez körülbelül az animisztikus árnyléleknek felel meg, madáralakban képzelik. (A magyar nyelvben ennek változott jelentésű megfelelője: *íz*; pl. *ízig-vérig*.) A voguloknál van még egy lélekszerű lény: *urt*, szárnyas lény, denevérhez hasonlít, az embernek halálát jelenti előre. Az osztjások a halotti lelket *tonch, lunk, junk* szavakkal jelölik. Ez a halotti lélek más testbe is átszállhat. A halál utáni élet eszméje megvan, de az alvilág nagyon sivár és sötét ahhoz, hogy felfelé reményt adjon. A halál utáni élet tartama és minősége függ attól, gondoskodnak-e az élők a halottakról. A temetési előkészületek és a temetés szertartásai részben a halottól való megválás keserűségét (siratás, búcsúztató), részben a halott szellemétől való aggodást fejezik ki. Földbetemetés a szokás, a halott megkapja a síri adományokat, pipát, dohányt, pálinkát, pénzt. A voguloknál van síri áldozat is, a halottvivő iramszarvasokat áldozzák fel. Halotti torra az osztjások lovat áldoznak. Érdekes, hogy a cseremiszek, mikor a halottat leteszik a földbe, szemfedőjét háromszor fölemelik: hogy lássa a napfényt.

Ez a szokás napkultuszra, de egyúttal a másvilági élet boldogságára utal.

A halál után bizonyos időközökben ismétlődnek a halotti torok, melyeken a holtak szellemét jelenvalónak képzelik és megvendégelik. A halotti torra az osztjásoknál az asszony elkészíti halott férjének képmását, azt felöltözteti, megeteti, itatja. A családfő, nemzetségszű képe különös tiszteletben részesül.

Valószínűleg ez a lélektani alapja a családi, törzsi, nemzetségi istenek kialakulásának. Vannak háziistenek, bálványaik vagy a szobasarkában, vagy az udvaron, egy szánon vannak elhelyezve ; másutt (votjások) a házi szellemek számára külön épület (kuala) szolgál lakóhelyül. Samánok, fejedelmek, hősök szellemei tágabb körben részesülnek tiszteletben ; már csak azért is, mert hatalmuk nagyobb ; hatáskörük elhatárolásában kiérzik az isteni hatalom felbontására való törekvés. Földbevert, cifrázott oszlopok, karók e szellemek székhelyei, az áldozat fejét, bőrét, rájuk, vagy a környező fákra aggatják. Emberalakú bálványt is faragnak róluk, legtöbbnyire fából ; néha madárijesztő-módra alakítják ki őket ruhákból. Vannak néha rézbálványok is, ezeket mondják aranyosnak. A nemzetségi bálványokat szent helyen tisztelik, a szent helyet tabu-k védik, mint más népeknél. A szent hely lehet erdő, csallit, barlang ; de vannak körülkerített vagy házszerűen kiépített, megfelelően fölszerelt szent helyek is. A nemzetiségi isteneket rendesen szent helyükről nevezik el : a Pelymi isten, Lozva vízének fejedelme, az Uralbérc örege és így tovább.

6. Kultusz és varázslat.

Ezen szellemek kultusza a szent helyeken történik imádsággal, állatáldozatokkal, étel- és italáldozatokkal. Ezek az áldozatok egyrészt a bálvány etetésére valók,

másrészt varázscélokat szolgálnak, bemutatásukban nagy fontossága van a *vérnek*. Kedvelt állatok a voguloknál az iramszarvas, tehén, juh ; a lovat a tatároktól szerzik méregdrágán, mert maguknak nincs lovuk. A bálvány a fejet, bőrt, májat, szívet kapja. Az áldozat vérével bekenik a bálványt és magukat, az osztjások a vért meg is isszák.

A szellemek bálványkultusza és Num, Numi Tarem bálvány nélküli kultusza közt oly feltűnő a különbség, hogy nem lehet kétséges az égisten kultuszának ősisége a szellemek kultuszával szemben. A szellemhit tette itt is lehetővé a szellemábrázolást és vele a bálványimádás kialakulását.

A kultusz tényeinek végzője egyúttal a szellemekkel érintkező, bajt elhárító, jövőbelátó noit, noita (vogul) nevű samán. Megjelenéséről, dobjáról, munkájáról beszélünk már a varázslattal kapcsolatban. A finn-ugor népek samanizmusa nagyon távoli összefüggésekre utal ; nagyon valószínű, hogy a samanizmus bölcsőjét nem e népek ringatták.

7. Állatkultusz. Totemizmus?

A finn-ugoroknál több állat részesül vallásos tiszteletben ; vannak állatképű bálványaik is. A medvekultusz közös vonása a finn-ugor népeknek az arktikus ősnépekkel. A medvében a giljások, altáji törökök is, de a vogulok is saját őzüket látják, azt hiszik, hogy a nemzőerőt tőle öröklik. A jávor, az iramszarvas, farkas, ló, sas, lúd, bagoly, hattyú jelentősebbek a vallási képzetvilágban. Ezek közül tán a medve-kultusz volna totemisztikus jellegű ; a totemizmus igazi ismertetőjelei azonban hiányosak a finn-ugor népeknél.

Vannak vallástörténészek (Anwander), akik az ural-altáji népek alkalmasságát a vallási élmény teljességére

kétségbe vonják, akiket, ha erről a tárgyról szólnak, még mindig a húnok, avarok, tatárok, no meg a magyarok okozta rémület fog el. Az ilyen beállításokkal szemben legyen elég rámutatni arra, hogy az ural-altáji népeknél az ősi nagyistenhit mindvégig eleven erő maradt, mely kedélyvilágukban az ég istenétől való függés tudatát ébrentartotta, vele szemben az imádság és az áldozatokban kifejlődő hódolat érzéseit táplálta. A vallás értelmi jelentősége mutatkozik náluk a világteremtésről való felfogásukban, a jó és rossz, a fény és árny ellentétét megérző kezdetleges dualizmusban, gazdag, színes világképükben; a vallási képzetek változatos kapcsolataiban, az istenek, szellemek, alvilág rajzában a teremő fantázia dús alakító képessége meglepő. Ennek köszönhető, hogy a finnek Kalevala-ját, az észtek Kalevipoeg-jét évszázadokkal a kereszténység felvétele után is őrizte, legalább részleteiben, a szájhagyomány. A vallási érzések, élmények mélysége szólal meg a vogulok népköltésében. Lélektanilag érdekes tünetek a samánok révülései. A vallás erkölcsi hatását ugyan a varázslat erősen ellensúlyozza, de az égisten mint jutalmazó és büntető lény az erkölcsi magatartást is irányítja.

8. A magyarság ősvallása.

Ezek után nincs különösebb szükség a magyarság ősvallásának részletesebb taglalására. A honfoglaló magyarság vallási műveltsége a 9. és 10. század fordulóján mindenestre magasabb volt, mint azoké a rokonnépeké, melyektől a történelem elsodorta. Hisz a magyarság már a honfoglalás előtt középpázsiai és bolgár-török törzsekkel egyesült és a századokig tartó együttélésből származott is népi jellege, a nomád lovas népekre jellemző szervező, államalkotó képessége. A törökséggel való keveredése bizonyára nem járt vallási világában való átalakító hatás

nélkül. Valószínűleg tőlük vette át a lóáldozatot (a vogulok most is idegenből szerzik az áldozati lovat) és egyes törzseiben a totemisztikus leszármazás, összetartozás eszméjét (turul, Emese álma, vérszerződés). Honfoglalás előtti vallási érdekű bolgár-török altáji jövevényszavaink: báj, bocsát, búcsú, boszorkány, érdem, gyász, gyertya, harang, ige, igéz, kép, koporsó, kút, sárkány,urul. (Gombocz Z.: Magyar Nyelv. 1907. 369—70. l.) Vándor útján az Uraltól a Kárpátokig a kazárokkal érintkezett, kik közt a bizánci kereszténység, a zsidó vallás és az iszlám is hódított. A magyarság már itt a tisztultabb monoteizmus hatása alá került. Méginkább erősödött ez a hatás a honfoglalás után, hisz az itt talált bolgárok és szlávok részben a bizánci, részben a nyugati, római kereszténységet fogadták el.

A kereszténység aránylag könnyen hatotta át a magyarságot. Szoros értelemben vett vallási küzdelemre alig került sor; a királyság megalapítását, Szent István halálát követő lázadásokban a politikai érdekek voltak döntők, nem a vallásiak. A nép és a pogány papság (táltos, orvos, javas, regős) ellenállásának gyengeségére mutat a keresztény vértanúk csekély száma (Szent Gellért és társai.)

A magyarság vallási tudatának viszonylagos fejlettségére utal az is, hogy a kereszténység sok ősi, finn-ugor, vagy a törökséggel való egyesülés által már a kereszténység fölvétele előtt meghonosodott török szót vett át, melyeket alkalmasnak talált a keresztény fogalmak, képzetek kifejezésére. Biztos, hogy az «Isten» szó honfoglalás előtti, bár eredete, elemzése még bizonytalan. Akár perzsa, akár finn-ugor eredetű legyen, nem vált volna a keresztény isteneszme kifejezőjévé, ha lényeges jelentése nem tette volna arra alkalmassá. Hisz a keresztény térítés története is elég példát mutat rá, hogy a pogány istennevek az ördögnek, rossz szellemeknek neveivé vál-

nak vagy elenyésznek. Ez lett pl. a sorsa a szlávból átvett «bálvány» szónak a magyar nyelvben is, melynek eredeti értelme felcsillan még a kapu-bálvány összetételben. A kultusz szavai közül ősieik : egyház (jellemző, hogy a germán Kirche, Münster, Tempel, a szláv : cerkev — görög (kyriakon), latin átvételek !), az id- (szent) töből, mely hangzásban átalakul : egyház, egykő (hegykő); ünnep, üdv, üdvözítő ; imád ; imádság, áld, átkoz, áldozat, áldomás ; eskü, fogadalom, avatás ; böjt, gyónás, bűn, bűnbánat, házasság, búcsú, búcsúztató, búcsújárás, szertartás, áldozat (német Opfer — latin átvétel !)

A kultusz személyeinek neve általában keresztény kölcsönzés, hisz maga a kereszténység is óvakodott a görög-pogány papi nevek átvételétől jóideig. A keresztény vallási világkép is talált az ősi nyelvben megfelelő szavakat : mennyország, kárhozat, teremtés, lélek, ördög. A Boldogasszony névnek Szűz Máriára való alkalmazása is bizonyos fokú képzetközösségen alapul. Nem törekszünk e ponton teljességre, csak rá akarunk mutatni arra, hogy a kereszténységbe fölvetett ősi szavakból lehet következtetni az ősmagyar pogányságra, főleg, ha a vallásváltoztatás lélektani mozzanatait is figyelembe vesszük.

A kereszténység átítatja ugyan a maga szellemével a *népélet* azon megnyilatkozásait, melyek az emberi élet fontosabb tényeit (születés, házasság, halál, temetés), foglalkozásait (szántás, vetés, aratás), az év és a természet folyamával együtt haladó ritmusát alakítják és színezik, de átalakítva is sok ősi mozzanat marad bennük. Ez teszi lehetővé, hogy a népi jámborság, vallássság, vallási szokások egyes tényei az ősvallás felderítésére kiindulópontul szolgáljanak. Az újhoid-vasárnapoknak különös tisztelete, a búcsúztató, a siratás, a halotti tor és hasonló szokások analogiáit láttuk már a rokonnépeknél. Más ősi szokások, hagyományok gyökereiből ellentétben állnak a kereszténységgel, semhogy

az új vallás gyakorlataiban megtarthatók volnának. Ezek sem vesznek el azonban teljesen ; a felszín alatt élnek tovább, mint a maga életritmusát szívósan őrző nép gyakorlatai. Néha elvesztik eredeti jelentésüket, pl. az ital lelőtténtetésénél a földre ma alig gondol valaki ital-áldozatra, a gombnyomásnál sem elhárító varázsra ; más-kor azonban eredeti jelentésük több-kevesebb tudatosításával, elmásításával ragaszkodnak az élethez és ellen-állnak a kereszténység mindent átalakító törekvésének. Az ősi világkép foszlányai húzódnak meg így a népmesékben (hetedhét ország, meselények, rézorrú, vas-orrú baba (régí bálványképzet felcsillanása !), Isten kardja, Isten nyila, a másvilágba jutás akadályai stb.), káromkodásformulákban, regősénekekben, szólásmondásokban. Az ősi vallás bűbajos gyakorlatai, samánkodása a népi táltos-, boszorkányhitben, regősénekekben, előjel-hitben, babonában, varázslatokban. Pogány szenthelyek emléke marad meg helynevekben (egy kő, hegykő, kertes kő, áldókő, bálványkő, áldomástető, istenhegy, áldókút).

Persze, ezt a néprajzi anyagot nem lehet mindenestől az ősvallás maradványának, csökevényének tartani ; hisz a népelet minden szívóssága mellett is változó valóság, melynek saját története van. A magyar néprajz babonái, varázshite sok idegen elemmel keveredett, szlávval, némettel, a később hozzánk vándorló kunokéval, bessenyőkéval, törökökéval.

Az ősvallás legjobb megismertető forrásai volnának a történelmi források, akár iratlan emlékek, kövek, épületek, szobrok, eszközök, akár írott források. Az első csoport azonban alig tud valamit mondani, hisz ilyen nem maradt számunkra. A másik csoportba tartozók közül hiányzanak a vallási irodalom benső termékei : szenténekek, ráolvasások, szertartási törvények, szentkönyvek. Ősvallásunk nem volt «könyves» vallás, ha volt is már rovásírása eleinknek.

A keresztény irodalom idevonatkozó feljegyzései, a krónikák, legendák szükséztűiek ; elhalványuló emlékek — idegen szemmel nézve. A pogány kultuszt tiltó törvények, zsinati végzések Nagy Károly óta közhelyei a keresztény törvényhozásnak.

A legjobb forrás még mindig a rokonnépek vallása ; itt azonban számolni kell először is azzal, hogy ezer éven át elszakadt rokonaink sem maradtak változatlanul vallási téren sem ; mai adataikat tehát nem lehet egyszerűen korábbi vallásukkal azonosítani. Figyelembe kell továbbá venni azt is, hogy a honfoglaló magyarság már más népeket is egyesített magában és így a rokonság is bővült. Ez akadályozza a különböző rokonvallások egy-nemű meghatározását a magyarság ősvallásánál.

Elég okunk van rá, hogy a még lehetetlent meg ne kíséreljük ; a vallástörténet tudomány és nem mese-mondás ; a lehetőség irányaira azonban rámutattunk. Annyi biztos, hogy ami vallási érték volt a magyar pogányságban, azt Krisztus hite megtisztítva és felfokozva megőrizte ; a többinek vesztét a tudomány sajnálhatja, de az élet nem ; az élet szereti az igazságot, világosságot, egészséget.

Ezt kapta meg a magyarság az Egyháztól.

II. KÖNYV.

ÁZSIA ÉLŐ NAGYKULTÚRAI.

FÜGGELÉK:

AMERIKA KIHALT NAGYKULTÚRAI

AZ ISZLÁM.

A szemita népnek arab ága az arabiai félsziget sivatagai közt élte évezredekén át a maga egyszerű életformáját, melynek gazdasági alapja a nomád pásztor-kultúra volt. Egyes törzsek a sivatagok közti mívelhető területeken datolyát és gabonát termeltek ; a nagy karavánutak mentén települők pedig kereskedelemmel foglalkoztak.

A félsziget terméketlen talaja szűken adta a megélhetést ; a beduin törzseknek egymástól kellett megszerezni maguk számára a kenyeret, tevéiknek és juhaiknak a legelőt. A harc, a rablás lett életelemük. Törzsek pusztultak el az örökös küzdelmekben, hogy a megmaradtak élhessenek. Csak Délarábiában volt kedvezőbb a helyzet ; az itteni nép közvetített az indiai és földközi-tengeri kereskedelemben.

Már Kr. e. a 9. században államot alkot erőskezü dinasztiaik alatt. Népének egy része átvándorol Abesszíniába és ott Akszum országát alapítja meg, mely Kr. u. az 5. században keresztény lett. Délarábiában is terjeszkedik a kereszténység meg a zsidóság. Az arab népvándorlás nyugat és észak felé irányul ; a Kr. u. 6. században a bizánci és perzsa hatalmat veszélyeztetik. Mindkét nagyhatalom azon igyekszik, hogy ütköző államokat teremtsen határain, melyeket saját befolyása alatt akar tartani.

Ezek a kísérletek nem tudták állandóan egyesíteni az arab népet, melynek egyedüli kapcsa a laza törzsszervezet volt vérségi alapon. A törzsek a patriarkális nagycsaládokból tevődtek össze ; nagyjából részben többnépességben éltek. Vallási világuk lényegében megegye-

zett a szomszédos kánaáni szemitákéval ; míg azonban ott a zsidóság fokozatosan haladt a tiszta egyistenhit irányában, az arabok vallásába éppúgy, mint a többi szemitákéba, ősök szellemeinek és a természet részeinek, égitesteknek kultusza hatolt be. Egyes természeti tárgyak, hegyek, fák, kövek tiszteletébe varázsképzetek gyűltek. Voltak szent helyeik, a legnevezetesebb köztük Mekka volt a Kába szentéllyel és a Zamzam-kúttal. A szent helyek tiszteletének formái : körüljárásuk (tavaf), egyik, től a másikig való futás (szajj), a szent kövek csókolása, érintése, kődobás egyes kőrakásokra — közösek voltak. Hasonló elemekből tevődött össze a mekkai Kába-kultusz, melynek fő tárgya a Kába falába illesztett fekete meteorokó volt ; a Kába falában még egy másik kő (a jemeni kő) is részesült tiszteletben. Véres és vértelen áldozatokat mutattak be.

Allahnak, a régi szemita El, Ilu isten arab hasonmásának tiszteletét sok törzs ismerte. Allahot világtéremtőnek gondolták, Rahman-nak, könyörülőnek hitték. Vonásai a nagyistenhitben gyökereznek. Hozzávaló viszonyuk azonban lazult ; áldozataikat más, kisebb-rangú, de veszélyesebb isteneknek mutatták be.

Életérzésük a kikerülhetetlen halált, sívár másvilágot adó végzet és a folyton kockára tett, mégis szép élet ellentéteiből táplálkozott. Az élet rövid, bizonytalan, de örömet adó, mint a nagy sivatag kicsi oázisa. Férfias bátorság, dicsőség a harcban, rablókalandok vérpezsdítő kockázata, a családi élet benső örömei, ritka lakomák boros mámora ihletik költőiket lendületes, rímes művészi beszédre, mely formájában a szellemek, dzsinnek világával érintkező, tőlük a végzetet megtudó jósaik (kahin) mondásait utánozta. Az élet örömeiben az araboknál is csak a gazdag kereskedőknek volt állandóbb részük. Ezek más áruk mellett az emberáruból is gazdagodtak. Mekka nagy társadalmi ellentéteknek volt színhelye.

Ebben a környezetben született meg Mohammed, az iszlám világvallásának megalapítója, az arab nép szervezője, világtörténeti hivatásának elindítója.

Mohammed élete.

Mohammed életének történelmi vázát úgy kell a rája rakódó mondák, regék szövedékéből kiszabadítani. Legbiztosabb forrás maga a Korán, de ez nem sokat mond a próféta életének külső körülményeiről.

Mekkában született 571-ben. Atyja, Abdallah korán meghalt, a gyermekekre nem maradt más örökség, mint öt teve és egy rabnő. Anyját, Aminah-t is hamar elvesztette. Az árva nagyapjához, majd nagybátyjához, Abu Talib-hoz került. A szegénység hamar pásztorkodásra kényszerítette Mohammedet. A sanyarú gyermekkor, az élet javaiból való kizártság mély nyomokat hagytak lelkében, melyek érzékeny, állítólag epilepsziás hajlamú idegzetében sűrűsödtek össze. Életsorsa 25 éves korában fordult jobbra, midőn megkapta Khadidzsahnak, egy gazdag mekkai kereskedő özvegyének kezét és vele üzletének vezetését. Khadidzsah ugyan 15 évvel idősebb volt nála, házasságuk mégis boldog volt; két fiú és négy leány származott belőle.

Üzleti útjai kitágították látókörét, mélyítették lelki világát. Mekkában is láthatott zsidókat és keresztényeket; őt, az írástudatlant, érdekelték a «könyves» hívőknek vallási tanai, de persze csak torzított, összefüggésükből kiszakított alakban ismerhette meg a bibliai történeteket élőszóval való közlés útján. Feleségének egyik rokona, Varaka, a zsidóságból tért meg a kereszténységre, arabra fordított egyes részeket a bibliából.

Tépelődései a magányba vonzották Mohammedet; a Hira hegyen talált egy barlangot, ott cikáztak végig lelkén az élet, másvilág, embersors mélyeire világító

gondolatok és álmok. Egyszer csak hangot hall éjjel a barlangban. «Olvass!» figyel, Gábor angyalt látja. «Nem tudok olvasni» — mondja az angyalnak, aki betűkkel hímzett selyemkendőt mutatott neki.

Az angyal újra meg újra felszólítja: «Olvass.» Az írástudatlan végre is ezeket olvasta:

«Olvass az Úr nevében, aki teremtett,
teremtett aludt vérből emberi nemet,
Olvasd: a legdicsőbb a te Urad,
aki pennával oktat,
oktatva az embert, amit nem tudhat.» (Kmoskó ford.)

Ez a jelenés van leírva a Korán 96. szurájában. A hivatástudat kezdett benne ébredni. Amit innét is, onnét is hallott a «könyves» hívőktől, abból annyi ragadt meg benne az isteni világtervből, hogy az Istentől teremtett Ádám gyermekei, nyelv, faj, vallás szerint csoportosulnak ummah-kba, közösségekbe. Allah (nevét honfitársaitól is hallotta) követeket, prófétákat küld az egyes ummah-khoz, népcsoportokhoz, kik szóval vagy írással közlik Allah akaratát, rendelkezéseit; hisz Allah kormányozza a népeket. Allah megadást, engedelmességet (iszlam) kíván a népektől; hitet (imán) és elismerést (tasdiq). Mohammed úgy látta, hogy az ő népe, a mekkaiak és a többi arabok rossz úton járnak. Pedig Allah ítélete eléri őket, sorsuk a kárhozat lesz. Mohammed úgy érezte a jelenés után, hogy Allah őt választotta ki prófétának (nabi) és követének (raszul).

De aggodalmak is gyötörték, hátha dzsinnek szállták meg, elvették józan eszét és most játszanak vele. Felelése is nyugtatja, újabb jelenések is biztatják, ne féljen, nem borult el elméje. Három év múlva kapta a küldetést, megint Gábor angyaltól:

«Ó, te köpenybe burkolt,
állj fel és prédikálj,

Uradat magasztald,
ruhádat mosd meg,
a szennyet (bálványimádást) pedig kerüld». (Kmoskó ford.)

Ez a látomás végleg megerősítette küldetésének hitében. Akadtak hívei saját családjában; felesége, Ali, ki később veje lett, fogadott fia: Zajd — hittek neki. Hozzája csatlakoztak a jómódú Abu Bakr, Othmán, aki Mohammed leányát, Rugajjáh-t kapta feleségül. A szegények hajlottak hozzá, hisz inkább a gazdagok fényűzését, henye, kéjelmű, szerencsejátékot űző életét ostromozta. Ellenségei először nem vették komolyan a végtétellel való fenyegetéseit, bolondnak tartották, megszállottnak. Majd üldözni kezdték őt és híveit, kiközösítették maguk közül. Mohammed mégis új híveket szerzett.

A próféta küldetésében nagy fordulatot jelentett az a tény, hogy Jatribnak, a később Medinának nevezett városnak egymással marakodó arabjai meghívták, legyen békebíró köztük. Medina lakosainak jórésze zsidó és zsidózó arab volt, a város hajlott az egyistenhit felé és a zsidó messiásvárás előkészítette a talajt — Mohammednek. 622. júl. 16-án vándorolt át híveivel Medinába. E nappal kezdi az iszlám a maga holdévszerű évszámítását; e napnak neve *hidzsrah* (menekülés). Medinában Mohammed mecsetet épített. Feleségének, Khadidzsahnak halála után elvette Aisát, Abu Bakr-nak leányát.

Mohammed meg akarta nyerni a medinai zsidókat, az ő példájuk szerint vezette be a *câsurah* böjtjét, az imádság irányát (*giblah*) Jeruzsálemhez igazította, de mindez nem használt. A zsidók nem fogadták el prófétájuknak. Mohammed erre a böjtöt ramadhán havára tette és az imádságirányt visszaigazította Mekka felé. Mert nem feledkezett meg Mekkáról; bosszúra gondolt.

Alkalom is kínálkozott rá. Az egykori pásztor és kereskedőlegény jó beduin maradt, tudott gyűlölni,

karavánt lesni, orvúl rajtaütni. Így csapott rá Abu Szufján mekkai kereskedő karavánjára és a segítségére sietett mekkai polgárokra. Sokat lekaszabolt közülük a Badr melletti harcban. A siker felpézdítette a látomások emberét, még több vére szomjazott. Medinában ostrom alá vette a zsidók Qainuqua törzsét és kiűzte őket Szíriába. A mekkaiak ugyan Ohod mellett 625-ben visszaadták a kölcsönt; a próféta is megsebesült. Vereségét megint látomásaival palástolta.

A kocka hamar fordult. 627-ben a mekkaiak 10.000 fegyverest küldtek Medina ellen. Mohammed egy perzsa rabszolga tanácsára a város kevésbé védett részén árkot huzatott; az ostromlókat ez a váratlan védekezési mód megzavarta és dolgukvégezetlen hazavonultak. Mohammed megint felhasználta az alkalmat, hogy az ostromlókhoz húzó medinai zsidók sorait mészárlással ritkítsa.

A mekkaiak kénytelenek voltak üzleti érdekeikre is tekinteni és Mohammeddel fegyverszünetet kötni 628-ban. 629-ben Mohammed 2000 ember élén zarándokolt Mekkába. Hívei megint szaporodtak: Kalid, az ohodi győző és Amr ibn Asz (ki később Egyiptomot hódította meg) pártoltak hozzája.

630-ban a próféta már 10.000 embert vezetett Mekkába. Az ellenállás hiábavaló lett volna. A város kapui megnyíltak, a próféta nagylelkűen csak négy ellenségét végeztette ki, a Kaábát megtisztította a bálványképektől.

Mohammed a beduin törzsek meghódoltatása után egész Arábiának ura lett. Prófétai küldetését most már el akarta ismertetni Herakleios bizánci császárral és Khoszárv perzsa királlyal. Persze sikertelenül. A két, előbb egymással civakodó birodalom biztonságban érezte magát; nem gondoltak arra, hogy Kelet történelmének új szaka nyílt meg Arábia felől. Mohammednek már nem volt ideje, hogy népe fegyvereivel oktassa ki a két

uralkodót az iszlám erejéről. 632-ben utoljára zarándokolt Mekkába, hazatérve háborút tervez a bizánciak ellen, az előkészületek közben megbetegedett és 632 jún. 8-án Aisah-nak karjai közt érte utól a halál.

A halál váratlanul érte Mohammed táborát. A próféta nem volt annyira előrelátó, hogy intézkedett volna, mi történjék halála után. Már-már szakadás állt volna be a hívek és a lapító ellenségek közt, de Mohammed apósa, Abu Bakr, megmentette az iszlám jövőjét. Medina piacán csendre intette a népet. «Emberek — mondta —, ha valaki netán Mohammedet imádta volna, Mohammed meghalt. Ha azonban Allaht imádja : Allah él.»

Az iszlám története.

Abu Bakr a medinaiak választása alapján kalifa (helyettes) lett. Mohammed halálának helyén mecset épült, az iszlám pedig biztos kezű vezetővel az élén indult világhódító útjára. A lázongó arab törzseket sikerült Abu Bakr-nak leverni, ősi harci készségüket, mely eddig egymás ölésében és karavánok kifosztásában töltötte kedvét, nagyobb célok felé lendítette. Herakleios bizánci császár hosszú harcokban torolta meg a perzsák merészségét, kik a birodalom határait veszélyeztetve a szent keresztet is elvitték Jeruzsálemből. Herakleios' visszaszerezte a szent keresztet. A bizánci birodalom keleti határai azonban a perzsákkal vívott húszéves háború alatt elnéptelenedtek ; a kereszténység benső harcai, a folytonos eretnek-válságok, a nyugati végeken támadó avarok és bolgárok miatt az ellenálló erő meggyöngült. Ugyanígy volt a pár évtizede még hatalmának delelőjén álló perzsa birodalom is. Palotaforradalmak, sűrű királyváltozások gyengítették. Az iszlám útja nyitva állott észak, kelet, és nyugat felé. A világtörténelemben majdnem páratlan győzelmi útját nem a vallás benső ereje,

hanem ellenfeleinek gyengesége, a beduin vérnek pezsgő lendülete, az arab fegyverekhez pártolt hadiszerecsé egyengette. Már Abu Bakr megkezdte a támadást a perzsák és a bizánciak ellen. Halála (634) után Omar kalifa, azaz amir al-munimin, az «igazhívők parancsnoka» uralma alatt elesett Damaszkusz (635), Jeruzsálem (638), Caesarea (640), Antiochia. A Földközi-tenger keleti partját, Mezopotámiát, Perzsiát, Armeniát előzönlötte az iszlám, az ősi nagy kultúrák örökébe a beduinok léptek. 640-ben Amr ibn Asz meghódította Egyiptomot, utána Afrika északi partját vette birtokába. Az iszlám így lett az antik és hellén földközítengeri kultúra örököse, Európa réme, egy évezreden át a legnagyobb politikai hatalom az óvilág három földrészén; a félhold ezidő alatt a kereszt fényét akarta homályba borítani.

A hirtelenül felduzzadt nagyhatalom Omár halála után a benső válságok lázát szenvedte. A próféta hitét a hívei által *kiontott* vér hullámai terjesztették. Meggyilkolták Omár utódát, Othmánt, a belső háborúság meghozta a szakadást. A khavaridzs nevű lázadók meggyilkolták 661-ben Ali kalifát; ellenfele, Muavijjah, egyelőre vetélytárs nélkül maradt, de vele szemben azok szövetszestek, akik a próféta családjából való vezetőre óhajtották bízni az iszlám vallási és politikai vezetését (siah, siiták). Az iszlám hatalmának középpontja Damaszkusz lett, ahol a régi kultúrhatyományok új életre keltek. Az omajjád-kalifák türelmesek voltak keresztény alattvalóikkal szemben, de a bizánci birodalmat folyton fenyegették, 677-ben már Konstantinápolyt ostromolták. Walid kalifa (705—715) alatt jutott el az iszlám kiterjedésének tetőpontjára; elfoglalta Bokharát, Szamarkandot, diplomáciája Kínával keresett érintkezést, terjeszkedett Indiában.

Egyik vezére: Musza ibn Nuszair meghódította Marok-

kót, ennek rabszolgája : Tariq pedig a pireneusi félszigeten alapozta meg az iszlám uralmát.

A nagy fellendülést hanyatlás követte. Az iszlám arab vallásként indult és világvallássá kellett volna lennie a nagy terjeszkedésben. A vér és a faj azonban nem tághatta saját határait, a nem-arab igazhívők nem érezték magukat egyenlőknek az arabokkal.

Az örökös hadakozás viszont meggyengítette az arab népi erőt. Turkesztánból indult ki az a mozgalom, mely az iszlám arab-eredetű hatalmát hosszú harcokban megtörte, Mohammed vallásának politikai vezetését, mely a damaszkuszi kalifátus után (750-ig) az abbaszidák (Bagdad) kezére jutott, a szeldzsuk-török, majd a tatárjárás után az oszmán-török szultánok számára játszotta át. Az iszlám vezető népe a szemita arabok, szírek stb. helyett az uraltájji népcsaládhoz tartozó törökök lettek. Konstantinápoly elfoglalása után (1453) a szultánok felvették a kalifa címét. A világháború után a szultánt elűzték, a török kormány lemondott arról a vallási erőről, melyet a kalifátus jelentett az összes muszlim népek közt.

Az iszlám és a kultúra.

Az iszlám inkább az arab népnek volt világhódító útja, mint annak a vallásnak, melyet Mohammed hirdetett. Ez a vallás a maga egészében — ha el is kell ismerünk benne azt, hogy a maga helyén, primitív sokistenhitű beduinok közt egyistenhitével, jótékonyásra, Allahimádásra, megadásra ösztönző tanaival emelkedést jelentett és magasabb lélekszintre juttatott egyes népeket — abszolút szempontból nézve határozott visszaesést jelentett a zsidó vallással és a kereszténységgel szemben, melyekből sokat átvett — igaz, hogy torzultan.

Az iszlám által felkavart fürgeteg borította homok alá az ókori Mezopotámiának, Perzsiának, Kis-Ázsiának,

Egyiptomnak, Észak-Afrikának a hellén-római és a rákövetkező keresztény korban is megőrzött ősi kultúráit, melyek romjait a 19. és a 20. század ásatásai bontogatják ki a homok alól. Egy évezredig akasztotta meg a Földközi tenger medencéjének békés fejlődését. Amit cserébe adott e pusztításért, az — mint vallás is, kultúra is — a maga egészében nem gyarapodás, hanem visszaesés. A művelődéstörténet rámutat ugyan a damaszkuszi, bagdadi, kordovai kalifátus építőművészeti remekeire, az iszlám iskoláira, irodalmának, bölcséletének hatására a középkor keresztény irodalmára és bölcséletére. Azonban épp a művelődéstörténetnek kell meglátnia azt is, hogy az iszlám mennyit kölcsönzött épp az irodalomban, tudományban, bölcséletben a reája maradt, általa csak részben felhasznált és még kisebb részében tovább fejlesztett mezopotámiai, hellén, római, zsidó és keresztény örökségből!

A Korán.

Mohammed írástudatlan volt, vallása mégis a «könyves» vallások sorába lépett.

Mohammed életét látomások, látomásközi hallások kísérték; ezekből merítette küldetése tudatát, vallási és társadalmi reformjának eszméit. Látomásai a mekkai korban gyakoriak, a lélek mélységeiből forrásozók, magasabb ihletűek, kifejezésük, mint a jósköltők megnyilatkozásaié: rövid, ritmusos, rímes prózába foglalt szövegek. A medinai korban a szárnyaló lendület ellaposodik, nem a próféta lángolása, hanem a szervező, törvényhozó, szabályokat gyártó józansága tölti meg őket. Sokan ezért gondolták, hogy a próféta a medinai látomásokat csak úgy mímelte a korábban szerzett extatikus gyakorlata alapján. Amit történetként közöl a próféta az ó- és új-szövetségből, abban az ő tanulatlan, mégis nagyot akaró

lényének mindent zagyván összekeverő tudálékossága nyilatkozik meg.

Erre a tudálékos nagyképűsége mutat, hogy a Szent-háromságot így gondolja: Atya, Fiú, Mária; Máriát azonosítja Mózes nővérével. Krisztust nem feszítették keresztre Mohammed szerint, csak egy látszatképet. Badarságok, benső ellenmondások tarkállanak e «látomások» gyűjteményében, melyet az iszlám szent könyvül fogadott el és Koránnak (olvasmány) nevez.

A Korán 114 szúrá-ra (fejezet) oszlik. A szúrák nem a látomások időrendjét követik, nincs is bennük logikai egymásután, hanem hosszúságuk szerint kerülnek sorra — előbb a hosszabbak, utána a rövidebbek. Egész terjedelme kb. akkora, mint az Újszövetség.

A látomásokat Mohammed hívei jegyezték fel, élete végén íródeákot is tartott. Ezt a gyűjteményt másolgatták, míg aztán Osmán kalifa megállapíttatta a hivatalos szöveget, a többi példányt elégettette, a hivatalost pedig sokszorosíttatta és terjesztette.

A Korán rendszertelensége, tanának gyakori ellenmondásai sok bajt okoztak az arab hittudománynak, mégis ennek alapján kell összeállítani az iszlám egész dogmatikáját.

Hitvallás.

Az iszlám hitvallásának rövid foglatát a müezzin hirdeti a minaret tetejéről, midőn imádságra szólítja a híveket: «lá iláha illâ-llâh wa Muhammed raszûl ullah — nincsen isten Allah-n kívül és Mohammed az ő küldöttje». Ezzel a hitvallással fogadják be a hitetlent a muszlimok közösségébe. A kéttagú hitvallásba van tömörítve az iszlám istenhite és üdvtörténeti felfogása.

Allah egyedülvaló, élő örökisten. A keresztények ellen így polemizál a próféta: Bizony hitetlenek azok, akik azt mondják: Allah a harmadik a három közül. Mert

nincs más isten az egyedüli istenen kívül (5. szúra). Allah-nak hét örök tulajdonsága van : élet, tudás, mindenhatóság, akarat, hallás, látás, beszéd. Képet nem szabad róla alkotni, csak cicomás beszéddel lehet magasztalni. 99 jelzőt állítottak össze róla, ezeket litániaszerűen mondják a mohammedán olvasó szemeit érintve. Allah teremtette az eget és a földet. Alkotott embert is, az égi paradicsomba helyezte. Ádámot Allah bemutatta az ég angyalainak, hogy leboruljanak előtte. Iblisz (diabolus = ördög) nem hódolt az ember előtt ; elcsábította az első emberpárt a tiltott gyümölcs evésére. Allah erre letaszította az első emberpárt az égi paradicsomból a földre. Bár Mohammed szerint Ádám bűne nem szállt át utódaira, az emberek mégis csak rosszak lettek, elfordultak Allah-tól a bálványokhoz.

Az angyalok vezére Gábor, aki Mohammednek közvetítette az égi kinyilatkoztatást.

Az angyalokon kívül vannak kisebb szellemek, dzsinnek, akik az ég és föld között, meg a földön tartózkodnak, jók vagy gonoszak.

A világnak, embereknek sorsa előre be van írva egy égi könyvbe ; ezen nem változtathat senki. A Korán igyekszik ugyan az isteni ősdöntést (praedestinatio) az akarat szabadságával, a jutalom és büntetés lehetőségével összhangba hozni, de összhang helyett csak kiegyenlítettlen, ellenmondó állítások szólnak a látomásokból.

Az iszlám hitében legnagyobb lendítő erő a végső dolgokról szóló tana. Ez is szentírási, meg iráni átvételekből áll. A világ végét csak Allah tudja ; rémségek járnak előtte, de megjelenik majd a Mahdi (a vezetett), aki az iszlám egységét és a világ rendjét helyreállítja.

A Gonosz is elküldi képviselőjét. Jézus, aki csak látzólag halt meg a kereszten, akkor meg hal igazán és Medinában temetik majd el. Israfil (Rafael) angyal harsonája megszólal, a föld és ég elenyésznek, a teremt-

mények, angyalok, dzsinnek, emberek az ítélőszék elé kerülnek. A muszlimnek előtt megnyílik a paradicsom, vele szem-szájnak ingere, érzékeknek gyönyöre, pazar kertek és háremek égbevetített öröme. A gonoszok viszont kárhozatba mennek. Ég és pokol közt van az Al-Araf, a választófal, hol a csecsemők, hülyék és társaik tartózkodnak örömtelen unalomban.

Az iszlám hitvallásának másik főrésze — az istentan mellett — a kinyilatkoztatásról, a próféták soráról és Mohammedről, a próféták pecsétjéről szóló tan.

Allah többek által szólt a nemzetekhez. Mohammed azon van, hogy Ábrahámot (Ibrahim) kapcsolatba hozta Mekkával, a Kábával ; prófétának tartja Mózeszt is, Jézust is. De természetes, hogy a kinyilatkoztatás telje, a próféták pecsétje maga Mohammed.

Mohammed személye és műve így kerül az iszlám hit-tételei közé. Élete körül legendák fonódnak, alakját a vallási tisztelet felmagasztosítja. A vallástörténet tényként könyveli el, hogy ennek a nagyképességű embernek sikerült egy magát benső harcokban pusztító nép őserejét vallási alapon világhódító célokra irányítani, saját népét az egyistenhit és a közös kultusz magasabb lélekszintjére emelni. A kritikai gondolkozás azonban nem láthatja benne a próféták pecsétjét, hanem azt, aki a Szentírás pecsétjét feltörve az igaz kinyilatkoztatás törmelekeiből a maga fanatikus lelkének kötőszereivel a kinyilatkoztatott vallások utánzatát ragasztotta össze. Látomásairól, alanyi jóhiszeműségéről vitázhat a valláslélektan ; azok objektív tartalmát elbírálni nem a vallástörténetnek, hanem a vallások bölcséletének a dolga.

Az iszlám kultusza és vallási életformája.

A hitvallással együtt öt alappillér tartja az iszlám vallási és társadalmi épületét. A hitvallás után a második

pillér a napi zsolozsmaszerű ötszörös áhítatgyakorlat, a *szalát*. A keresztény szerzetesek és a zsidók napmegszentelése adta ehhez a mintát Mohammednek. Az ima óráit a müezzin kiáltja ki. A szalát megfelelő részeit bárhol lehet végezni, útközben is, otthon is, a «leborulás helyén», a madzsidban (mecssetben) is. Előbb el kell végezni a rituális mosakodást. Az imádság iránya a giblah — Mekka felé igazodik. Az imádság testtartása általában : álló helyzet, fölemelt, vagy kitért karokkal ; van leborulás, térdelés is. A szalát leggyakoribb része a megnyitó ima, a korán első szúrája : «Az irgalmas és könyörületes Allah nevében ! Dícséret Allahnak, a világok Urának, az irgalmasnak és könyörületesnek, az ítélet napja gazdájának. Téged imádunk, téged hívunk segítségül ! Ez az egyenes út, azok útja, akiket kegyeidbe fogadtál, nem haragudva rájuk, s akik nem tévelyegnek». (Kmoskó ford.)

A mecssetben végzett szalátnál az imám (előimádkozó) irányítja a cselekményt.

A szalát összetétele egyes ünnepi, böjti napokon változik. A hét ünnepnapja a péntek, melyen a városi muszlimok a főmecssetben, a dzsamiban gyűlnek össze, meghallgatják a városparancsnok által mondott khutbah-t, beszédet, imádkoznak az államfőért.

Örökös papság az iszlámban nincs, a papi teendők a politikaiakkal fonódnak össze, imám, előimádkozó pedig az, aki a szertartásokat ismeri és azok végzésére vállalkozik. — Harmadik pillére az iszlámnak a szegényadó (zakat), melyet a vagyonosak fizetnek be fölöslegükből az állampénztárba.

A muszlimok ramadhan havában naponkint hajnal-tól napestig böjtölnek ; éjtszaka ehetnek és asszonyaikkal is élhetnek.

Egyszer életében minden igazhívó elzarándokol a Kaá-bához. Ez a kötelesség a : hadzs. Zu-l-hiddzsah havában végzik a hivatalos zarándoklást, mikor is a kalifa helyet-

tese kitűzi a szent zászlót az Arafát síkján. A hadzs részei az őspogány szertartások maradványai: kődobás, a Kaába körüljárása (tavaf) és a szenthelyek közti futás (száj).

Az öt főpillér után következik az, amelynek az iszlám világhatalmát köszöni: a *szenstháborúban való részvétel* minden épkezláb muszlim kötelessége, ha az iszlám feje, a kalifa kibontja a próféta zászlaját. Ez a kötelesség: a dzsihad. Aki ilyen harcban esik el, azt az iszlám vértanunak tekinti. Az iszlám vértanuja ugyanis vért ont és halálos sebet ejt; másokat öl és ha történetesen ő esik el, övé a vértanuságért a paradicsom gyönyöre.

Mohammed elrendelte a körülmetélést — a serdülés idejére. A zsidóktól vette át az ételtilalmakat, ezek közt a disznóhús evésének tilalmát. Megtiltotta a bort és a szerencsejátékokat is. Annál engedékenyebb volt a házasság körül. Az igazhitűnek négy feleséget engedélyezett, ezen felül a cselédleányok szabad használatát. A váláshoz elég a férj válószándékának háromszoros bejelentése. Ebben a nómád poligámiában a nő helyzete alig más, mint a rabszolgáé. Mohammednek magának négy feleség sem volt elég, Allah neki kivételképpen többet engedélyezett. Élt is az engedéllyel, Khadidzsa halála után tizenhárom asszonyt gyűjtött össze háremében.

Az iszlám hitrendszerének további alakulása.

A Koránt csak Mohammed halála után gyűjtötték össze és tették közzé. A Korán nem volt elégséges a fejlődő élet eligazítására. Az irott betű mellett szükség volt annak kikutatására, hogy a próféta maga hogyan gondolkozott és cselekedett egyes esetekben, hogy a próféta *szokása* (szunna) adjon irányt a teendőkhöz. A *szunna* megállapítására keletkezett a Mohammedre vonatkozó hagyományt (szadith) összefoglaló irodalom.

Az igazhívó muszlineknek szent a Korán is, de szent a szunna is. Viszont a pártútók, a *síiták* a szunnát nem fogadják el.

Az iszlám történeti élete még újabb szabályozó tényezőt is kitermelt: az igazhívók megegyezését, az *idzsmát*. Mohammed állítólag azt mondta, hogy az ő hívei nem egyeznek bele sohasem hamis tanba. Ezen a nyilatkozaton alapszik az *idzsma* ereje, mely lehetővé teszi az eredeti hitnek alkalmazkodását a változó viszonyokhoz, a tanbenső fejlődését, de — szekták, felekezetek képződését is.

Az iszlám elsősorban *evilági* vallás akar lenni, ezt az életet, ennek szabályozását tekinti feladatának. Allah — ha jól a szemébe nézünk, az arab törzsfő vonásait hordozza, aki híveit fegyverforgatásra tanítja, nekik földi uralmat, jó zsákmányt, a hitetlenek megalázását ígéri. Ezért alakult ki az iszlám minden világi vonatkozást összefogó törvényrendszere, melynek alapja ugyan a Korán és a hagyomány, de a törvény és az élet feszültsége itt is irányokat, iskolákat teremt, a bírói gyakorlatnak ad jelentős szerepet. Ezen forrásokból állítják össze a törvénygyűjteményeket és magyarázatokat (*fiqh*), melyek különbségeiből alakulnak az iszlám jogi iskolái a 8. és 9. században. Négy ily iskola tanainak hódol ma is az iszlám; 1. Malik ibn Anas tanai a medinai hagyományt őrzik, hatásköre Afrikára terjed; 2. Abu Hanifah iskolája Irakban keletkezett; a török és az indiai muszlimek követik; 3. Mohammed ibn Idriszasz — Saffii; tanaihoz igazodik Holland—India és a maláji országok igazhitű népe; 4. Ahmad ibn Hanbal ragaszkodik legjobban a Koránhoz. Az arábiai félszigeten vannak hívei; a vahabita szekta is őt követi. Mohammed ibn Abdal-Vahhab (18. század) az iszlamban elharapózott «pogány» elemeket akarta kiírtani; ez által éles harcokat támasztott az iszlamon belül. A 19. században az ősi jogiiskolák hagyománya és a modern irányzat közt

támadtak összeütközések. Ezeknek eredménye az *ifjú-török* mozgalom, mely Törökországban győzelemre jutott és az államéletet kivonta az iszlám vallási hagyományainak hatása alól.

Az iszlám *hitrendszerének* teljes kialakulásához hozzájárult annak politikai terjeszkedése azokban az országokban, melyeknek már fejlett kereszténysége volt ; előmozdították ezt továbbá a benső szakadások, melyekkel szemben a hivatalos iszlamnak a maga nézeteit meg kellett rögzítenie. Ha a hitrendszer alakulásának *formai* tényezőit vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy ezek dinamikája rokon a zsidóságon és a kereszténységen belül végbemenő folyamatokkal.

Az írás és a hagyomány viszonya támasztotta az első vitákat, melyek a hagyományt elfogadókat és a hagyományt tagadókat (siiták) megkülönböztették. A hit és a cselekedetek összefüggéséből támadt a karidzsiták és murdzsiták ellentéte. Az első szekta azt állította, hogy a súlyos bűn megszünteti a hitet és kizárja az elkövetőt a hívek közösségéből ; a másik irányzat a bűnnek nem tulajdonította ezt a hatást. Az isteni ősdöntés és a szabadakarat körüli viták is sokat foglalkoztatták az iszlám hittudományát. A *mutaziliták* a szabadakaratot hangsúlyozták, ennek következményeképpen az ősdöntés korlátlanágát tagadták. Ennek az irányznak racionalizmusa végig vonul az egész hittanon. Támadták Allah ember-szabású tulajdonságait, bölcséleti istenképre törekedtek, a hit és ész, a Korán és a bölcsélet ellentétei közt az észre támaszkodtak. Al-Mamun kalifa (813—33) alatt uralomra jutottak, de dicsőségük nem sokáig tartott ; hatásuk mégis nagy volt ; az iszlám nekik köszönheti elméleti dogmatikáját (kalam), mely forrásaiban a görög bölcseletre támaszkodik, módszerében pedig a skolasztikához hasonlít. A középkor katolikus hittudományának ezzel az arab bölcselettel és teológiával kellett küzdenie,

míg a keresztes hadak fegyveresen mérkőztek az iszlammal.

Lelki élet, misztika.

A törvény és a dogma nem méríthették ki az iszlám lelki tartalmát. Mohammed maga élete első szakában a lélekben megszólaló másvilági hangokra figyelt és megnyilatkozásai a szegényeknek szolgáltak vigaszul. A politikai szükség más hangokat csalt ki aztán a próféta önkívületi állapotaiból. Az evilági életigazodás sokakat nem elégitett ki az igazhívők közül ; dogmán és törvényen túl — az istenséggel való benső kapcsolatot, a vallási élmény boldogító békéjét keresték. Az iszlám öt pillére közt ott volt az aszkézisnek néhány eszköze : imádság, megtartóztatás, böjt, meghajlások, leborulások ; ez másoknak nem volt elég, kerestek hozzájuk hathatósabb gyakorlatokat a pogányságban, főleg az indiai vallásokban meglévő *révülési* szokásokból. Eszményük a szegénységben eltöltött, világtól elvonult, a lélek mélységeibe behatoló élet. Kezdetben nem sokan vannak ; az örökös háborúk más életeszmenyt kívántak. Abu Darr, Hudai-fah — Mohammed társai közül a próféta környezetében is a világról való lemondást valósítják meg. A bosrai Hasszán († 728) sokaknak vezére a léleknek Istenhez vezető útján. Külsőleg is megkülönböztetik magukat, rongyokban vagy gyapjúruhában (szuf) járnak ; nevük *szufi*. Ez a név aztán átragad az összes igazhitű jámborokra, arabul fakírnak, perzsa szóval dervisnek mondják ezeket a kolduló jámborokat, akik laza szervezeteket alkotnak és a nép közt nagy tekintélynek örvendenek, hiszen csodákat regélnek róluk és életük sanyarúságával, önmegtagadásaikkal a nép előtt a szentség hírét nyerik el. A szufi-k megmaradnak az igazhitűek kötelékében, de ájtatossági gyakorlataikat szaporítják, Allah jelzőit hordják ajkukon, őt magát szívükben. Lelkes dalokat

zengedeznek, melyek a földi szerelem képeiben tobzód-
nak ; táncsal, mámorral, ruhájuk szaggatásával keresik
a révülést, az önkívületnek azt az állapotát, melyről
aztán mint a legnagyobb kéjről, gyönyöréről énekelnek.

Ez a mámorkeresés — lehet pusztá stílusgyakorlat,
de lehet — valóság is. A misztika története az iszlamban
is — nyúlzáton járás : egyik oldalon a pantheizmus ön-
ámítása és önimádása, másik oldalon talán egyeseknél,
néha pillanatokra — megérintése a végtelennek, meg-
ízlelése a boldogítónak ; egyik oldalon a mámor érzék-
csalódása, lelki betegek, hisztériások erkölcsi féket szét-
tépő vonaglása, másik oldalon : a vallási tudatnak fel-
hatolása a misztikus ormokig. Az iszlám hamar behatolt
Szíriába, ahol Pseudo-Dionysios Areiopagita írta meg
a keresztény misztika alapvető műveit újplatonikus for-
rásokból ; az iszlám eljutott India csodavilágáig, ahol a
pantheisztikus misztika lótuszvirága nyíladozott az ön-
kínzás és befelénzés vizein. Az egyik szufi nem akarta
mondani : Dicsőség Allahnak, hanem Dicsőség *nekem*,
mert Allahval egynek gondolta magát. A másik úgy
érezte, hogy ez a mondat : nincs isten Allah-n kívül —
megsokasítja az istenek számát, mert magát tartotta
egyedülvaló istennek. Ilyen beszédért Al Halladi-t 922-
ben Bagdadban keresztre feszítették. Azt mondta : ő
maga az abszolút való.

Ilyen meglátásokból fakadt az iszlám misztikus teoló-
giája, mely az emanációs pantheizmus sémájába illesz-
kedik bele. Ibn-Arabi († 1240) és Abdal-Kazim al-Dzsilani
(† 1410) művei adják ennek elméletét. Az emberi öntudat-
nak az istenséggel való azonosításából könnyen érthető,
hogy ez a misztika bátran mondhatta : «aki önmagát
ismeri, ismeri Allah-t» ; és a következtetést is levonta :
«aki Allah-t megismerte (önmagában), saját énjét már
nem ismeri». Persze, ily mondások botránkoztatják az
igazhitűek fülét. *Al-Ghazali* († 1111), Bagdad ünnepelt

jogtudósa a szufi-khoz való áttérése után kereste a jog, hittudomány és misztika közti áthidalást: «A világi bölcsesség lerombolása» és «A vallási tudományok életrekeltése» c. nagyhatású műveiben. A «Fény-fülke» c. művében az istennel való erkölcsi egyesülésben keresi a misztika útját. Ajánlja a lelki vezetőt a szufi-jelöltek számára.

Egyes mesterek körül szerzetszerű szövetségek alakultak az iszlámban. Ezekben a szövetségekben azonban elsovadt a misztikus élet, helyette a varázslat, a politikai összeesküvések adtak nekik tartalmat. A szövetségek közül nagyobb hírnévre tettek szert a 16. századi bektasi-k; ezek nőtlenül éltek. A janicsárokkal tartottak összeköttetést. A másik az afrikai (Tripolisz) szanuszi-szövetség, melynek rejtett célja idegen főhatóságtól független iszlamita állam.

A szufizmusnak nagy hatása volt a költészetre, misztikus lírája a perzsa és arab költészet legszebb virágjait fakasztotta (Umar al-Chajjam † 1122; Umar ibn al-Faridh † 1235; Dzselaaluddin ar-Rumi † 1273). A népvallásban az aszkéták, koldusok, vándorremeték hamarosan szentek (wali) lettek, legendák hősei. Sírjuk fölött emlékkápolnák épültek, melyekhez zarándokkegyelet vonzza a híveket; ereklyéiknek varázserőt tulajdonítanak. Az iszlám marabu-ja, wali-ja inkább varázsló, mint igazi «szent»; nem a benső jámborság, hanem az ezeregyéjszaka meséibe illő csodás regék adják kultuszának alapját.

Felekezetek az iszlámban.

Ismertettük már azokat az okokat, melyek az iszlám jogi életében, hitrendszerében, lelkiségében szakadásokat idéztek elő. Ezek a szakadások nem jutottak el mindig a külön vallási szervezet létesítéséig és így nem váltak szoros értelemben vett felekezetté. Az iszlám vallási szervezetének bizonytalansága idézte elő a legfontosabb fele-

kezetre bomlást: a *szunniták* és *siiták* felekezetére. A szunnitákat általában azonosítottuk előadásunkban az igazhitűekkel; a siitákat ők eretnekeknek tekintik. A történelem folyamán a két ág közt elméleti különbségek fejlődtek ki, de a szakadás alapja: szervezeti kérdés. A siitáknak az a követelményük, hogy az iszlám feje Mohammed családjából való legyen. A kalifák harcaiban ők Ali mellé álltak és Ali leszármazottaihoz. Ali második fia, Husszein volt a vezérük, aki a kerbelai csatában (680) esett el. A kegyetlen vereség emléknapja a siiták főünnepé; Husszein harcát és vesztét dramatikus módon adják elő az ünnepen. A történelem folyamán a siiták Perzsiában és Egyiptomban jutottak uralomra. Nem ismerik el a damaszkuszi és bagdadi kalifákat. Az iszlám fejét az *imamban*, Mohammed utódában látják, abban, akiben a próféta lelke száll meg, akit a próféta lelke vezet; a mahdíban. A siiták szerint az *imám* a hit dolgaiban a legfőbb tekintély; a szunna és az idzsmá, a hagyomány és a közmegegyezés semmit se számít, ha az *imám* mást határoz. Az imámban benne rejlik az a fénysugár, mely a Korán szerint Allah-ból Ádámba, Ádámból Ábrahámba és Mohammedbe áradt. Az imám a történelem folyamán rejtett életet él. Néha megnyilatkozik ugyan, hogy az iszlámot megmentse; de igazában a világ végén fog megjelenni és a siitákat a végső győzelemre segíteni.

A siiták felfogása előmozdította azt, hogy köztük politikai célzatú titkos szövetségek alakuljanak. Ilyen volt a *karmat*-ok szövetsége, mely a kairói kalifátust alapította meg; a másik a hasisin-szövetség, mely hasisélvezéssel vádította tagjait, hogy bátor harcosok és mérész orgyilkosok legyenek. A keresztes hadak idején az «orgyilkos» francia neve: assasin az ő nevükből keletkezett. A siiták egyik ága a *zaiditák*, Zaidról, az ötödik imámról nevezik magukat.

Az *izmaeliták*, másként hetesek felekezete Ali egyik

leszármazottjától, Iszmaitól veszi nevét. Azt hiszik ezek, hogy Mohammed nem a próféták pecsétje, a világ végén megjelenő mahdi lesz csak az igazi pecsét, a teljes kinyilatkoztatás hirdetője. A hét első imám (ezért hetesek ők!) az istenség emanációja. Az izmaelitákról gyakran van szó a középkor magyar történetében is. Szíriában, Perzsiában, Indiában vannak még ilyenek; fejük Bombayban székel. A *tizenkettesek* tizenkét imámban hisznek, az utolsó egy nyolcéves gyerek. 1502-ben ez az irányzat lett Perzsia hivatalos vallása. Ezekből ágazott szét a 19. században a *babizmus* szabadgondolkozó iránya.

Az iszlámnak a hindu vallással való keveredése hozta létre az indiai *sziik*-ek szektáját. A libanoni *drúzok* vallása is titkos egyvelege a lélekvándorlásnak, istenmegtestesüléseknek és néhány iszlámeredetű képzetnek.

Az iszlám mai helyzete. Reformtörekvések. Iszlám és kereszténység.

Az iszlám híveinek a száma kb. 240 millió lehet; Arábiában van 5·3 millió, Ázsia többi országaiban 178 millió (Indiában ebből 61 millió); Afrikában 49, a Balkánon 3·3 millió. A siiták száma Perzsiában 7, Indiában 5, Irakban 1½ millió.

A mai iszlám főproblémája az, milyen álláspontot foglaljon el a nyugati kultúrával szemben. A szultánok elűzése után az újtörök állam a nyugati vallástalan állam formájában rendezkedett be; ezzel szemben a régi hit helyenkint nemzetiségi kapcsolatait használja fel és a kalifátust mint tisztán vallási tisztet óhajtja visszaállítani.

Indiából eredt az a törekvés, mely az iszlám kulturális szintjét emelni, a nyugati iskolázás formáit átvenni, a Koránt pedig racionalisztikus módon igyekszik magyarázni, hogy így alakítson belőle valódi világvallást. Ennek a reformiránynak képviselői: Szejjid Ahmed Bahadur

kán († 1898), Ali emir, aki eszméit *The Spirit of Islam* (London^a 1922) c. művében fejti ki.

Az iszlám már keletkezésében érintkezett a kereszténységgel; a Korán tele van belőle vett kölcsönzésekkel, mégis a hitrendszer alapjaiban (Jézus istenfiúsága, Szent-háromság) és az életeszmenyben gyökeres ellentétbe került vele. Az iszlám tanaival először a szír keresztény hittudósok vitáztak: Damaszkuszi Szent János, Theodorus; majd a kereszties hadak idején Petrus Venerabilis cluny-i apát, aki a Koránt latinra fordíttatta, Rajmundus Lullus és Rajmundus Martini domonkosrendű tudós. Az iszlám elleni harc sugallta a viennei zsinat (1311—12) azon határozatát, hogy a pápai udvarnál és a főbb egyetemeken arabot kell tanítani. Ma a jezsuiták beirut-i intézete áll az iszlámmal foglalkozó apologetikus irodalom arcvonalában.

Amint a mohammedánok a spanyol félszigetre jutottak, a bencések már a 9. században igyekeztek őket megtéríteni; a clunyiiak palesztinai kolostorai is foglalkoztak missziókkal. Asszisi Szent Ferenc missziós útja nyomán a ferencesek hivatásuknak tekintették a muszlimok megtérítését, őket követték a domonkosrendűek, majd a karmeliták és kapucinusok. Nagyobb lendületet vett az iszlám-területeken való misszió akkor, midőn Lavigerie († 1892) bíboros megalapította a fehér atyák szerzetét és közvetlen hittérítés helyett a jó példa, a szeretet gyakorlása, a tanítás útján iparkodott a muszlimekre hatni. A protestáns misszió ugyanily módszerekkel dolgozik az iszlám népei közt. Az iszlám azonban nehezen nyílik meg a kereszténység számára; híveinek fanatizmusa, a többi vallással szemben táplált, legtöbbnyire tudatlanságon épülő gyűlölete gátat vet a kereszténység terjedésének; sőt a többi keleti vallással együtt az iszlám is próbál hódítani Európa nagyvárosaiban.

INDIA.

A Kelet kapuja.

Kolumbus azt hitte, hogy nyugat felé vitorlázva Indiába ér — és Amerikát fődözte fel. India a földközi-tengeri kultúrkörből kiszélesült európai műveltség számára valóban «új világ». Az előázsiai népek vándorlásának iránya a Földközi-tenger volt. Oda iparkodtak a babilóniak, föníciaiak, perzsák ; világuralmukat a kereszténység helyén az arabok és a törökök is ott akarták megszilárdítani. A napsütéses India, a kincsek, gyöngyök meseországa vonzotta a kalózokat, az utazókat, kereskedőket, de Nyugat népei nem indultak utána. Nyugat számára (a mediterrán-kultúrkör számára) India volt a megközelíthetetlen Kelet az emberi történelem hosszú évezredein át. Nagy Sándor hadai utat vágtak ugyan hozzá ; valószínű, hogy Tamás apostollal a kereszténység is eljutott odáig, a bizánci birodalomból kiszorított nesztorianizmus Perzsián át az indiai partokig hatolt ; az iszlám is hódított Indiában. Mégis zárt maradt ez a föld, voltaképen egy külön világ, egészen addig, míg az Afrika körüli utat bátor hajósok meg nem nyitották a 16. század elején és míg a 19. század derekán a szuezi csatornát át nem vágták India felé.

Amióta India megnyílt a kincskereső, gyarmatosító, hatalomra, gazdagságra vágyó európai kalmárok előtt, az európai gondolkodás is megindult az indiai lélek elrejtett gyöngyének felkutatására. A saját kincsének élvezésére ráunt nyugati lélek Indiából várta Kelet világosságát. Amint India vallási, bölcséleti könyvei, vallási rendszerei ismertté váltak Európában, a nyugati bölcsélet az ujdon-

ság ingerével kereste bennük — saját mását, önigazolásként. Meghatódottan szemlélte a Védák, Upanisádok eszmegyöngyeit, az örök emberi problémák indiai ösvényeit, divatossá tette a pantheizmust, az alanyi idealizmust, a pesszimista világfelfogást. A bölceleti érdeklődéssel párosult az indogermán nyelvészek rajongása India iránt ; azt hitték, hogy a Védákban megtalálják az árja faj legősibb és legtisztább szellemi termékeit, lehatolnak történelmük gyökeréig.

A vallástörténet is felcsigázott reményekkel fogott az indiai vallásfejlődés vizsgálatához. Itt kereste a vallásfejlődés kulcsát és ősmintáját Max Müllernek és társainak iránya. Bölcelet, nyelvészet, vallástörténet kíváncsossá tették az indiai vallásformákat, főleg a buddhizmust ; új apostolok támadtak, először európaiak, később indiaiak, akik bíztak abban, hogy India vallási szellemével teremtik meg az egységes világvallást. Az indiai miszticizmus mint theosophia és anthroposophia indult világhódító útjára. A «buddhizmus és kereszténység» erőltetett párhuzamából sokan azt a következtetést vonták le : buddhizmus a kereszténység helyébe !

Az Indiában megnyílt újvilág sokak számára — Nyugathoz viszonyítva — «más világ»-nak tűnt fel. Az Indiával foglalkozó művek nagyrésze azon különbségeknek ellentétébe való kisarkításával kezdődik, melyek a «nyugati, európai embert», «lelket», «gondolkozást», «világ-szemléletet», «életformát» az indiaitól elválasztják. Az ilyen beállításokban szokásos egyetemesítésekkel beszélnek az indiai lélek «passzivitásáról» a nyugatiak aktivitásával szemben ; az indiai pesszimizmusról az európai optimizmussal szemben ; az indiai szemlélődő típusról az európai cselekvő típussal szemben ; az indiai konzervativizmusról, időben megállásról, időérzékhianyról, történelemföltöttségéről — és ezekhez keresik az európai lélekben a megfelelő sark-ellentéteket : az európai hala-

dást, reformvágyat, történelmi fejlődést stb. Az ilyen általánosításokra könnyű szemléltető példákat találni: rámutatni a kasztrendszer merevségére, megfigyelni a hindu jogint, fakírt köldöknézó révülésében; merengeni Nirvánáról és schopenhaueri idézeteket találni indiai könyvekben.

Az indiai világképben nagy jelentősége van a *maya*-nak, annak a varázsos látszatnak, melybe az ősegy, a Brahma-Atman, vagy bárminek mondják, a nagy névtelen, jellegtelen — a maga szintelen valóját a jelenségvilág sokrétű, sokszínű leplével takarja. Ezt a varázstakarót India sokáig borította rá az európai embernek illuziót kereső szemére. Az indiai napsütés káprázatát ki kell verni a szemből, a maya-takarót ellebbenteni. Ha nem is jutunk el a Brahma meglátására, de az általánosítások, a keresett és kisarkított ellentétek félreállításával az indiai vallástörténetben is ugyanaz az «ember», az «örök ember», a homo religiosus tárul fel előttünk, akit Szent Pál jellemzett az Areiopagoson: nemcsak az, akinek szórakozása, hogy valami újat mondjon vagy halljon; hanem az, aki az ismeretlen Istent keresi, hátha kitapogathatja vagy megtalálhatja. Ez a világ, az ember világa, a lélek Istenkeresése — nem más, hanem ugyanaz Nyugaton és Kelet kapujában. A különbség csak az, hogy a krisztusi kinyilatkoztatás mai sugárkörén kívül élők könnyen félretapintanak, mikor Istent akarnak érinteni.

India népe, társadalma, vallásai.

Indiában a legutolsó népszámlálás szerint (Census of India, 1931) 350 millió ember lakik. Ez az óriási néptömeg fajra, nyelvre, műveltségi fokra stb. sokkal nagyobb eltéréseket mutat, mint pl. Európa népessége. 1921-ben 222 nyelvet és nyelvjárást különböztettek meg

Indiában. Vannak köztük néprétegek, melyek a kultúra alsó fokain állnak (gond, mina, bhil, munda, kolari, dravida népek); a szoros értelemben vett hinduk, India népességének nagyobb része, nem tiszta árja-faj, hanem ősi keverék-nép, mely a bizonytalan ősidőben (Kr. e. 5000 és 1000 közt ingadoznak a vélemények) a keleti árja (indo-iráni) törzsről levált és a Hindukus sziklakapuján át Indiába vándorolt áráknak a már honos ősnépekkel való együttéléséből keletkezett. A mohenjodaroí ásatások (Sind-tartomány, az Indus völgyében) eredménye szerint Kr. e. a 3. és 2. évezredben nagy-kultúrájú, az írást ismerő nép lakott az Indus völgyében, mely faji jellege szerint veddoid, hamita, mongoloid és armenoid elemekből tevődött össze. A veddoid népfaj volt Délázsia legősibb népe, ezt szorította ki az a hamita népréteg, mely egyidejűleg Mezopotámiában is ismeretes, épúgy, mint ahogy a mohenjodaroí mongoloid típusok sem hiányoznak Mezopotámiában. Ezek az ásatások érdekes bizonyosságát adják Előázsia népei ősi összefüggésének, keveredésének, vándorlásának. A mohenjodaroí hamita és armenoid típus az iráni és arab típusokkal mutat rokonságot.

Az irániaktól különvált árák Afganisztánon át közelítették meg Északnyugat felől Indiát, hol először az Indus völgyében és Pandzsab folyói mentén telepedtek meg. Kelet és Dél felé nyomulva meghódították egész Indiát, más hódító népek módjára elegyedtek az őslakossággal. Ők adták Indiának a társadalmi rétegekbe, kasztokba való tagozódást is.

A kaszt (port. casta: faj) hindu neve: dzsâti = születés. Leszármazása határozza meg az embernek hovatartozását; a kaszt-rendszer tehát alapjában nemzeti-ségi összefüggésen nyugszik. Ezenkívül azonban más ősi osztályképző tényezők is közreműködtek a kasztok kialakulásában: a fajok közti ellentétek, a közös totem,

a foglalkozási ágak, a házassági és érintkezési tilalmak (endogamia ; tabu). Ezek együtthatója az indiai kaszt-rendszer, mely a primitíveken, mohamedánokon és keresztényeken kívül India egész társadalmát áthatja. A sok kaszt négy főosztályra tagozódik. Rangban első a brahmánok kasztja ; az ősi papok és írástudók leszármazottjait foglalja magába. A Ksatriya-kasztba a katona-nemesség, a Vaiszja-kasztba a földműves, kereskedő réteg tartozik. Ezt a három kasztot az árjának gondolt népfaj tölti meg. Nem-árja fajokból telik meg a szudra-kaszt, az iparosok és egyéb megvetettek osztálya. A kasztokon kívül állnak a páriá-k, nem is mennek emberszámba.

Amit India népi, faji összetételéről mondtunk, abból az is kiviláglik, hogy az indiai vallástörténet — voltaképp foglalhatja az egyetemes vallástörténetnek. Ma is együttélnek Indiában a különféle vallásformák : azokat, melyeket a primitívek közé sorolunk ; ezekben az animizmus, varázshit stb. mellett felötlő a totemizmus. Az indiai totemizmus (állat, növény stb.) nagyjából atyajogú társadalmi clanokat teremt, de van két anyajogú terület is. A nemi totemizmus ismeretlen Indiában, az egyéni is ritka. Vallási téren a tabu-ban, ételtilalomban nyilatkozik meg a totem ; tisztelete színezi az esküvői szertartást ; elhullásakor gyászolják. A totemizmus a házasságra is kihat ; még bonyolultabbá teszi az indiai kasztok házassági viszonyait.

Idegenből, Perzsia, Afganisztán felől hatolt be az iszlám a 11. században Észak-Indiába ; ez a vallás Indiában alkalmazkodott a néphöz, a sokistenhitben erősítette a monotheista irányt. Akbar szultán (1556—1605) egyistenhitű alapon akarta egyesíteni birodalmában a hindukat, muszlimeket és keresztényeket. A kísérlet nem sikerült. Az iszlám hatása alatt keletkezett a szikh-ek (tanítványok) felekezete, melynek alapítója

Nanak (szül. 1469) volt. Tanítóik (guru) mondásait szentkönyvbe gyűjtötték össze, mely kiszorította a Védákat is, a Koránt is.

A kereszténység a portugálok behatolása előtt eljutott már mint nesztorianizmus Indiába (malabárok), ott azonban a benszülött hiedelmek, szokások felszívásával úgy elfajult, hogy a 16. századi portugálok alig ismertek rá — erre a kereszténységre. A portugál, francia, majd angol gyarmatosítás igyekezett itt terjeszteni Krisztus hitét, de a kasztrendszerből, ősi szokásokból, az indiai vallásosság ősiségéből, mélységéből származó akadályokat nehezen győzi le a keresztény misszió, mely különben is megosztottságával (kat., prot., anglikán) gyengíti az evangélium erejét. Az indiai nacionalizmus pedig idegen vallást látva benne, elzárkózik vele szemben, azonosítja Krisztus hitét az elnyomó gyarmatosító hatalommal.

India népének nagy többsége annak a vallásformának híve, melyet — jobb szó híján — hinduizmusnak nevezünk. Ebben találkoznak a szellemi életnek a multból a jelenbe ömlő vizei. A buddhizmus pedig, melyet a nyugati gondolkozás Indiával szokott társítani, ma alig talál hívót ősi hazájában. Az indiai népvallás megismérlése történeti alakulásának feltárását kívánja.

Szentkönyvek, vallásos irodalom.

Az indiai szentkönyvek legősibb rétegét Védáknak nevezik. Veda tudást jelent. A Védák a kultuszban használt szövegeket, a kultusz és varázslat szabályait rögzítik meg. A Védák négy könyvből állnak : 1. *Rigveda* (rövidítve Rv), azaz az énekek tudása ; az áldozatnál énekelt ritmikus himnuszok gyűjteménye (1028 himnusz). A világ vallásos irodalmának gyöngye, elsőrendű nyelvészeti, történelmi stb. emlék. Énekeit a *hotar* nevű pap

énekelte. 2. *Szamaveda* (dallamok tudása), az istenekre és a természetre ható varázsdallamok, szövegek gyűjteménye. A szamaga nevű pap énekelt belőle. 3. *Jadzsurveda* (áldozati szövegek tudása), áldozati imádságok, varázsszavak gyűjteménye — az adhvaryu, áldozatot bemutató pap szertartáskönyve. 4. *Atharvaveda* — a varázsszertartások módját és szövegeit tartalmazza.

A Védákat szanszkrit nyelven írták. Terjedelmük kb. hatszorosa a Bibliának. Összegyűjtésük ideje ma már meghatározhatatlan; csillagászati számítás szerint hozzávetőleg Kr. e. 4500—2500 között állították össze a Védákat.

Az indiai vallás tipikus *könyves* vallás, mely hit-rendszerébe beilleszti a Védákra vonatkozó hitet. A Védák örökkévalók, nem írottak, isteni megnyilatkozások. A Veda isteni tudomány, de nemcsak tudomány, hanem erő, varázshatalom is.

A Védákon alapszik, mint kivonat, kommentár, parafrázis, rendszeres összefoglalás az indiai vallási irodalom. Ennek formái:

a) A *brahmanák*. Iskolák, irányok szerint elkülönülő magyarázatok, szövejtések stb. a Védákhoz.

b) Aranyaka-k (erdei könyvek) vagy *Upanisad*-ok (ülések), remete-mesterek magyarázatai tanítványaik számára. Az indiai teológiai elmélyedésnek, bölcséleti gondolkodásnak alapvető művei. A brahmanizmusnak nevezett vallási fejlődésfok állomásait jelzik az Upanisadok, melyek közül eddig több mint száz ismeretes. Anquetil Duperron latin fordítása 60-at ismertetett meg 1801—2-ben Európával. Az Upanisadokat nevezik Vedanta-nak (Védák vége). Ugyanígy nevezik a hozzájuk kapcsolódó Brahmasutrát, Badarayana hindu bölcsnek (Kr. u. 3. v. 4. század) művét. A *Vedanta* az indiai vallásbölcsélet forrásműve. Egyes részei közt kb. 2000 éves időtávolság van (Kr. e. 900—Kr. u. 1000).

c) *Szutra*-k (vezérfonál), rövidreszabott összefoglalások a kultusz számára.

A Védák és a hozzájuk kapcsolt irodalom adja az indiai vallástörténet két főkorszakának : a Veda-vallásnak és a brahmanizmusnak forrását.

Nem fogadják el a Védákat szentkönyvnek a dzsaina-vallás és a buddhizmus ; mind a kettő külön szentkönyvgyűjteményt alkot (Kr. e. 6—5. század). A népvallás emlékei a Mahābharāta és Rāmāyana-eposzok, a *Purana*-mitoszgyűjtemények. Az iszlám behatolása (Kr. u. 1000 körül) fellendíti az indiai vallásos irodalmat. A régi, tudós, szerzetes vallások mellett a szinkretisztikus népvallás igényei is kielégülést keresnek és találnak. A Mahābharata-eposz egyik fejezete : *Bhagavadgita* lett szíveket mozgató, átalakító tényezővé, az ú. n. *bhakti*-vallásosság csodálatos szép, misztikus költészetet termel.

Ez a rövidre fogott áttekintés is mutatja, mily változatosan dús, tropikusan bőséges az indiai lélek vallási világa !

A VÉDÁK VALLÁSA.

Pantheon. Világ szemlélet.

A Védákat sokan úgy tekintették, mint az indogermán, sőt egyetemes vallástörténet kezdő fokának tanuját. Ma már helyesebben — egy — a többihez hasonló ú. n. kultúrvallás előhaladott átmeneti állomását kell benne keresnünk, amelyről azt sem mondhatjuk, hogy egyágú fejlődés eredménye, mert hiszen több vallásforma keveredése látszik rajta. A vezérág, az ősi indogermán hit — mintha gyakran válna benne elfödötté.

Az istenek közös neve: *deva*, a *div*, fénylő töből; az istenek égi lények, a fény hazájából valók. Nevezik az isteneket asura-nak is, úrnak. Megfelelője az iráni ahura. Nyelvészek az északi germán as, ase tövet látják e szóban és a latin erus-t (úr). A finn-ugor nyelvek ezt alakították át «Úr»-rá.

A védahimnuszok nagy részében együtt használják a deva-t és az asura-t az istenekről (pl. Varuna-ról); későbbi himnuszok azonban szembeállítják a deva-isteneket az asurákkal, az «istenek harca», melyből az istenek csellel kerülnek ki győzelmesen — itt is vallásformák ellentétét, későbbi összebékülését takarja. Az asurák azonban a mai népvallásban már rossz szellemekké változtak. Ez a sors érte Iránban a devákat.

A devák feje a fénylő égben trónoló atya, a *Dyauspitar*. A Védák — bár eredeti szerepét már Varuna foglalta el — még elég sokat tudnak mondani róla. Könnyű ráismerni a fénylő atyában az indogermán nagyistenre, aki a pásztornép lelkivilágában égistenné változik és sorsa egyébként is hasonlatos a primitívek nagyistene-

hez. Háttérbe szorul; más, a változó életmódnak, főleg a harcnak megfelelőbb istenek foglalják el helyét. Hogy a Védákban még személyes lény, uralkodó, termő erő, jóság, azt világosan bizonyítja — atya neve; mondják devának is, asurának is. Dyaus-pitar az istenek, a devák atyja; Usa, a hajnalpír az ő leánya, Szurya, a Nap, az ő fia; gyermekei, leszármazottai a viharszellemek (Marut-ok), a Nap szekerét vonó Aszvin-ek (ikrek), az Aditya néven összefoglalt istencsoport. A Védák Aditya csoportja hasonlít elvontságában, jellegében az iráni Ahura Mazda-kíséretéhez. Aditya a. m. kötetlenség, korlátlan-ság; az isteni hatalom korlátlanságát akarja kifejezni. Az Adityák száma váltakozik. A Rigvéda közéjük sorolja Mitrát, Varunát, Bhagat, a jósorsot, Amszát (rész), Daksa-t (okos), Aryaman-t, a családi kötelék istenét.

Dyaus-pitar — a háttérben is, mindenek fölé magasló égi trónján is — a legfőbb úr, olyan, mint pl. a sumerok Anu-ja, akit az ősi hitet felváltó újisteneknek hódoló vallás sem mer egészen kisemmizni, azért származtatja tőle a maga új isteneit, köztük Mitrát és Varunát.

Mert a Védákban több vallásréteg keveredik. Az egyik a földanyának, Prithivi matar-nak hitét állítja Dyauspitar mellé. Az anyajogú, földműves kultúrának ezen istensége az égisten párjaként szüli a földön élőket. Az emberszabású gondolat ezen ősforrásból meríti később Indiában a hímnemű vagy nemek fölött álló istenség immanens női mását, a Sakti-t, akivel az istenség (Brahma, Siva) benső kéjben hozza létre a világot. Ez az anyajogú vallásforma itt is megkívánja a maga orgiáit, véres áldozatait, köztük emberáldozatait is, mint másutt. A Védákban azonban Dyauspitar is, földanya-párja is kultusz-talan istenségek.

A himnuszok más, nyilván új istenek dicsőségét, hatalmát zengik — a vallásos kifejezés másutt is szokott

módján. Az alkalmi kultusz-isten teljesen magának foglalja le a hívőknek és papjuknak dalbaszókó hódolatát : ő az egyedüli, fönséges, senki hozzá nem fogható . . . A kultusz ezen henotheisztikus iránya még a meginduló vallási spekuláció előtt az istenek élére emel egyeseket, kik tán a hódító nép valamelyik ágának vagy a meghódítottaknak istenei voltak. Lehet, hogy bölcs Salamonnak esete ismétlődik : a harcos fejedelmek asszonyai adnak istent nekik hódoló férjüknek és általa népüknek. Ezek az új istenek már határozottabb arcúak, főleg azok, akiknek vonásait a társadalmi berendezés formái rajzolják meg : győztes, gyilkos vezérek, bölcs és jótékony királyok, szeszélyes, rontó-bontó varázslók, tiszteletes papok képe jelenik meg bennük a társadalom más típusai mellett. Vonásaikat gazdagítja az ősök szellemeiből, a természetimítozsból stb. származó eredetük. Bármennyire emberszabásúak lesznek is, úgyhogy az ősi hindú mondas szerint az «istenek ugyanazt eszik, mint az emberek», a devák, asurák közös vonásai mégis az istenek közé emelik őket.

Ma már lehetetlen megmagyarázni, honnét származik Varuna, a Védák főistene, míg vele egybeolvadni kész társáról, Mitráról, már többször hallottunk, az iráni valóságban és a róla nevezett hellenisztikus miszteriumban. A Védákban (az Avesztában is) a kettő néha egy szóvá olva¹ : Mitravaruna.

Varunát korábban a görög Uranos-szal azonosították. Lehetséges, hogy megkettőzése Dyaus-pitarnak; a nagyisten vonásai rajta a Védákban jobban fénylenek, mint elhalványodott társán. Rejtelmes lénye tán a sötét Holddal függ össze, fekete állatokat szeret áldozatként. Mitra lehetne a Nap, de a fénylő, teli Hold is. Mások Varunát a fénylő éggel azonosítják. Azt hiszem, az elméletek mindegyike mond valami igazat, hisz — Varuna valamely néptörzs egyeduralkodóvá lett nagyistene, aki

az égmítosz öltözékébe burkolózik. Lényében a természetmítoszból vett vonásokat elnyomja a nagyistent jellemző uralom égen és földön, mindent látó szemei elől semmi sem rejtőzhet ; ő a világ törvényhozója, az erkölcsi rend őre, jóságos, sőt irgalmas, akihez bűnbánó szívvel fordulnak esendő hívei. Vigyázókat, léleklátó kémeket küld az emberekhez, mindent tud. Lénye erkölcsi fönségét, igazságosságát nem rontja le az, hogy ő is ért a varázstudományhoz, mint India legtöbb istene.

Társa Mitra, akihez a Rigvédában egyetlen himnusz szól ; az igazságosság őre, készíti az embereket adósságuk megfizetésére. Azt mondják, Mitra nevében a mi — tő (cserélni, szerződést kötni) rejtőzik.

Hogy a természetmítosz még nem lett egészen úrrá a Mitra-Varuna képzetben, annak bizonyága, hogy a Védákban a Nap még kettejük szemeként tűnik elő.

Varuna — Mitra együtt, Varuna külön is ősei annak a kozmikus-erkölcsi rendnek, melyet a Védák *ritá*-nak, az Aveszta *urtá*-nak mond. A rita szabja meg az égitestek, csillagok járását, az évszakok változását, a természet-enyészet körforgását. Ez uralkodik a társadalomban, irányítja az ősi állam jogrendjét, ez ellen vét a szegény bűnös, aki Varunától kér irgalmat.

Már a régiek osztályozták a Védák isteneit. Kerek 33 istent csoportosítottak, úgyhogy 11 legyen az égben, 11 a légben, 11 a földön. Igaz, hogy a Védák több istent ismernek, dehát a fantázia és a logika sokszor szállnak vitába.

A Véda-papok főfoglalkozása az égő áldozat ; ennek istene Agni (lat. ignis), a tűzisten. Haja olyan, mint az aranyláng, ragyogó ifjúnak hiszik, kit emberkéz ébreszt. Vajat ha eszik, magasra szökik, égő fáról mint deli paripa száll fel. Égből száll le az istenek számára terített alomra, hol társai szoma-italtól részegednek

Nagyon szereti a szoma-italt Indra, a régi viharisten, akinek alakjába beleolvad a régi iráni sárkányölő Vere-

thragna (ind : vritrahan) ; szoma-tavat tud egy kortyra meginni Indra, akiről a mítoszok csak nagyságos dolgokat mondanak : hegyeket rögzít le, tehéncsordákat foglal el, mennyikövével lyukat vág a folyóvizeket elzáró hegyháton (Himalája !), hogy a vizeket rászabadítsa az indiai síkságra. Derék harcos, kiváló vezér, önkényesen uralkodik, maga szab törvényt magának.

Visnu épp oly sokszínű lény, mint Indra, csak tán szelídebb. Lábai nyomán, mikor három lépéssel föléri a világot, mézsör patazik. Ő csapja be az aszurákat, akik a devákat a földről ki akarják szorítani. Igéretük szerint kénytelenek annyi tért hagyni a deváknak, amennyit Visnu körül tud fogni. Minden a deváké lesz, Visnu mindent körülölel.

Ellentéte *Rudra*. Benne a vallási élmény borzadást kiváltó jellege, tremendum-oldala nyilvánul meg. Színe is sötét (barnavörös), hegyek, völgyek, zugok réme, ott tanyáz a temetőben, a keresztútakon. Neve bőgőt jelent. Lénye, közelsége vészthozó ; baj, ragály, halál támad nyilaiból. A marhavészt ő okozza ; de ha áldozatot kap, megpuhul és — *szivá-vá*, kegyessé válik e szörnyeteg. Hízelegnek is neki szóval és áldozattal. Ez a két isten, Visnu és Rudra, azaz Sziva — középpontjába kerülnek a népvallás érdeklődésének a hinduizmusban.

Pradzsapati, a teremtmények ura, biztosítja az árja nép számára a gyermekáldást, az állatszaporulatot. Lehet, hogy ő is vendég-isten az árja pantheonban. A *teremtés* is az ő műve a Védák szerint. Kezdetben egyedül volt. (De hányról gondolják ezt a Védák !) Vágya támadt, hogy sokasodjék, nagyobbodjék. Vágya fölmelegítette, kifárasztotta. Belőle támadt a három világ : föld, lég, ég. Ezekből a három fény : tűz, szél, nap. Belőlük a három Veda. Megint izzadt Pradzsapati. Belőle támadt a víz. Egyedül volt — csak a szó, a Brahma volt vele. Elküldte a brahmat. Belőle támadt az egész világ.

A Védák *világképében* — íme — primitív látszatok és meginduló spekulációk keverednek. Istenei már nem az ősi hagyomány egyszerű, komoly, fönséges alakjai; de még nem is az értelmi elvonás, misztikus elmélyedés termékei. Útban vannak: a vallásos magatartás, a himnuszok szárnyalása, az áldozatok felszálló füstje — lángja — egyet-egyedül kiemel közülük: Te vagy egyedül a Hatalmas... A világ-ok felé haladás, a mindenség magvának, a látszatok mögötti valóságnak keresése: rátapint majd az ős-egyre, az egészen másra, aki mégis minden mindenkiben.

A Rigvedában felmerül már az indiai vallási szemlélődésnek a kételybe torkolló kérdéscsomója:

«Honnét eredt a világ:
Alkották-e vagy nem alkották:
csak ő tudja, az öreg Vigyázó odafenn
a magas égben vagy tán ő se tudja».

A kultúra, az életigények megsokasítják az istenek számát. A latin indigitamenta módján szedik szét izekre az isteni tevékenységeket külön cselekvő-lényekre. Pradzsapati a *dyatar* (a működő), van külön Tvasthar, (iparos mester) Szavitar (hajtó), a természet még tele van szellemekkel, folyók, tavak, erdők, mezők hemzsegnek tőlük. Az istenek nemcsak eszik ugyanazt, mit az emberek, de úgy is élnek, mint ők: van feleségük. Ilyet a képzelet és a hajlékony nyelv könnyen alkot; nőneművé teszi a hímnemű nevet: Varunani, Indrani, Rudrani. Állat-tenyésztőknél természetes, hogy a tehén is az égiek közé kerül: Ida — a tehénistennő, az indiai Isis.

Élet, erkölcs, halál, másvilág.

Az élet felülről származó adomány, egészség, betegség, jó- vagy balsors isteni erők hatása. A vallásos igazo-

dás nem is gondolhatja máskép. De az ember úr akar lenni a fensőbb hatalmakon, erőkön. Vallás és varázslat — a Védákban összeszövődik. A kettő együtt kíséri az embert — bölcsőtől a sírig.

Az áldott állapotban levő nőt a harmadik hónapban megfürdetik. Tűzzel tartják távol tőle a rosszat. Babot eszik, hogy magzata fiú legyen. Az újszülöttre rálehelnek, ráolvasnak. Két nevet adnak a gyermeknek ; az egyik titkos, hogy a rontás ne érje.

Megvan a serdült-avatás, az upanajana. A fiút átveszi tanításra, nevelésre a mester. Avatáskor a fiút megfürdetik, megnyírják, új ruhába öltöztetik, botot kap kezébe, férfiövet ölt, ráadják az áldozatszínórt. Aztán tanulnia kell az ősi hagyományt. Ez alatt böjtölget, szótfogad a mesternek, óvakodik a leányoktól. Az iskola befejezése megint — fürdetés. Mint Sznataka (megfürdött) tér vissza otthonába.

Esküvőkor a jegyes-pár megint fürdik, körüljárják a lakodalmi tüzet háromszor. A menyasszonyt átkísérik férje házába, vele a lakodalmi tüzet is. Ennek ápolása a ház urának szent kötelessége. Ő a ház papja. A menyasszony a küszöböt nem érintve lép be a házba. A vőlegény megmutatja neki a sarkcsillagot. Oly állandó legyen szerelmük, mint a sarkcsillag ! Három éjjel nem élnek egymással, ez alatt sós ételt esznek. Mennyi szép szimbolum, örök érzések pazar költői nyelven — és mennyi babona — a mai ember szemében !

A házi élet is tele van — imádsággal, szertartással. A haldoklót a szent tűz mellé teszik, tiszta helyre. Fülébe jó és szent szókat suttognak. A holttestet bebalzsamozzák, felöltöztetik. A temetés módja valaha változatos volt (jele a népkeveredésnek, osztálykülönbségnek), aztán az elégetés lett az uralkodó mód. Máglyára teszik a holtat, melléje hitvesét. Valaha együtt égtek el. De a Védák idején a feleséget visszahívják a máglyától.

A halottal együtt égetik el kedves dolgait. A halott-égetés után nem szabad visszanézni. A fürdő lemossa a veszélyt, az új ruha távoltartja a bajt. A hamvakat később összegyűjtik, földbetemetik.

A halállal nincs mindennek vége. A Védák emberét még nem foglalkoztatják a szőrszálhasogatások az ember, a lélek összetevőiről; van valami, vagy inkább valaki, aki a halál után is él. Ez válik a halállal pitar-rá, atyává, őssé. A tűz, Agni, összeállítja a széthullott embert, hogy a halott az ősök honában új életet kezdhesen. Amióta az első árja, Manus-pitar élt, azóta minden embernek ez a sorsa. A másvilágba az út — *Jama* találta meg, most is ott királykodik. Manus az ő fia. — *Jama*, Manus — bizonyára az indoirániak őstörténelmének őszülő alakjai. A másvilágon boldog az élet; színhelye az égben van. A gonoszok, istentelenek stb. gödörbe, sötét börtönbe kerülnek. Az Atharvaveda már sokat tud a gonoszok kínjairól.

Papok, áldozat.

A papság, mint láttuk, a ház urának, a család fejének tisztje. Lassú az út, míg ebből a patriarkális fokból kialakul a brahmánok papi kasztja. A Védák már az út másik felén állnak. Még a családfő a maga házának papja, de már helyettesítheti otthon is a brahmán. A családi tűzhely egyúttal kultuszhely is. Tűzzel hártják el a rontás hatalmát az áldozatról; több házi adományt tűzbe vetnek. A házi áldozat anyaga étel: pép, dara, tej, vaj stb.; vannak állatáldozatok is: aki pl. szűzeségét elvesztette, szamarat áldoz keresztúton. A házi istentisztelet ősi rendje szerint hajnalban és este rizst és árpát áldoznak Agninak, az életadó Pradzsapatinak és a Napnak, meg más isteneknek, hogy el ne vétsék a dolgot. Újholdkor, teli holdnál a háziasszony áldozik — de

a házon kívül — ismeretlen hatalmaknak. Eső évszakának elején a kígyók is kapnak áldozatot, hogy ne marjanak.

A család tágul ki állammá. Nyilvános alkalmakkor a király az áldozatadó.

A Védák társadalmában azonban ez a patriarkális (vagy mint a Holddal összefüggő — matriarchalis) kultusz nem elegendő. A társadalom már tagozottabb; az istenekkel nem érintkezhetik mindenki szabadon; biztosabb, ha azokhoz megy, kiknek ez a dolguk. Hisz a papnak sokat kell tudni: a Védákat, a szent szövegeket, szabályokat. Nem is elég egyfajta pap: Más a kikiáltó, az énekes, a bemutató, a tűzélesztő, a szoma-t készítő stb., stb. Mindezek fölött áll a Brahma: a főszertartásmester, a Védák ismerője, az áldozat orvosa. Az áldozat ereje, hatalma, varázsa — a brahma — benne székel.

Az áldozati tűz két fa összedörzsöléséből származik. Valaha talán csak arra szolgált, hogy a bajt távoltartsa attól a négyszögű földasztaltól, melyet alommal hintettek be, hogy az istenek rájatelepedve élvezhessék az odatett áldozatot. Aztán a tűz lett az áldozat eleme. Három tüzet gyújtottak az áldozathoz: a háziúr (áldozatadó) tüzet; az áldozat tüzet és az elhárító déli tüzet. A bemutatás ugyancsak hosszadalmas, körülményes, aprólékosan kicirkalmazott szertartás. Szó, mozdulat, irány, mind szabályozva; hiba ne essék, mert akkor hiábavaló az egész. Mondjuk csak ki: az ősi árják ugyancsak távol álltak a «felvilágosultság»-tól.

Nehéz volna a szertartásokat részletezni. A fő az, hogy az istenek lejönnék az áldozatra, lakomáznak, isznak, néha be is állítanak a jó szoma-tól. Kegyesekké válnak. Jól esik nekik az ének, az imádság, a sokféle étel, állat stb. Meg aztán meg is erősíti őket az áldozat, hatalmuk jórészt tőle függ. Ime: az áldozat, mint varázsszerek — az istenek számára. Még úgy látszik, mintha

ők volnának az urak ; de hamarosan az áldozat lesz úrrá fölöttük. Az áldozat ereje maga is istenné válik, az istenek istenévé, a mindenség urává, Brahmává.

A brahmanizmus.

Az indiai társadalomnak kasztokká való elkülönülése, az árja hódítás elnyugvása után az élet képe is megváltozik. A harcok helyébe lépett a béke, a hősök helyét a papok foglalták el. A papi osztály uralmának állandósulásával vele járt hatalmának vallásos megalapozása. A varázslat mesterséggé, művészetté válik, a régi himnuszok, a kultusz szárnyaló lendülete feloldódik a papok tudományában. Az ég is brahmánszínűvé válik ; a patriarkális nagyisten, égisten, a harcok kor daliás istenei háttérbe szorulnak az áldozat hatóerejéből elvont, fölmagasztosított, hatalmában kitágított új istenség előtt.

Az indiai lelket mindig jellemezte a dolgok mögé nézés, a mélységkeresés, az elvonás, a jelenségnek jelkép, szimbólum gyanánt való felfogása. Két úton indult el a brahmánok hittudománya a dolgok mögötti ősválónak felértésére : az áldozathatás varázsmetafizikájával így rátalált a Brahmá-ra, a varázserő személyes (néha személytelen), abszolút lénnyé való feldagasztására. A másik úton az emberi «én» elemzése vezette rá a világmindenségnek az «én» analógiájára történő magyarázatára : így rátalált a lélek (lehellet, pára) mindent megalapozó, összetartó ősválójára, az Atmanra. A kettőt egyesítve : adva volt számára az abszolútnak az az eszméje, mely egysegre törekvő kultuszát, megértést kereső hívő gondolkozását, vallásos lendületét szilárd célpontra irányította és ezen megpihentette. Innét tovább próbálkozhatott a vallásbölcseleti elmélyedés útján az abszolút mivoltának fölértésére ; aztán (a nyugati gondolkozás nyelvén szólva) az Isten és a világ viszonyának kifejezésére.

A vallásból eljutott a bölcseletig, a tudományig. Persze, hogy célt nem ért vele, mint ahogy a nyugati gondolkozás sem ért így célba. A vallásos léleknek (az indiai pedig gyökeresen az) célja az üdvösség, az istenbírás. A metafizikai spekulációt Indiában is fölváltották az üdv útját kereső irányok és iskolák, melyek itt is lényegileg három irányra tagozódnak aszerint, hogy az üdvösséget, életcélt miként, mily eszközökkel akarják elérni: a gondolkozás, ismeret által-e, a vallásos varázsló cselekmények által-e, közvetlen istenátélés által-e. E három lehetőség mindegyike megnyílt az indiai vallástörténelemben. Rajtuk kívül áll, de az eszmék dinamikájában őket föltételezi a buddhizmus, mely szintén az üdv útját keresi, nyugati nyelven szólva: a vallással szemben közömbös erkölcsi cselekvés által.

Sokat beszélnek az indiai gondolkozásnak a nyugatitól való lényeges különbségéről, pedig: ha nemcsak a műszavak különbségén, a néplélek, történelem eltérő adatain akadunk meg, hanem mélyebbre nézünk, azt találjuk, hogy az indiai gondolkozásnak alapvető problematikája: az abszolút, az abszolút és a világ, az abszolúttal való érintkezés — gyökerében ugyanaz, mint a görög eszmélődésből európaivá tágult nyugati bölcseleté. A megoldások legtöbbje is elég pontosan azonosítható a mi bölcseletünk hasonló megoldásaival. Egy lényeges különbség mindenestre van: az indiai gondolkozás a maga kérdéseire nem kapta meg idejében azokat a feleleteket, melyeket Krisztus, az ő evangéliuma adott nekünk. Amikor pedig megkapta és megkapja, a saját megoldásait úgy megszokta már, hogy képzetvilágát erősebbnek hiszi a krisztusi világszemlélet dómjánál.

Ezek előrebocsátása után jellemezzük az indiai vallásfejlődés brahmanizmusnak nevezett fokát.

A brahmanizmus a vezető kaszthoz kapcsolódik, korhatárai a Védák összegyűjtésétől az iszlám behatolásáig.

(Kr. e. 1000—Kr. u. 1000.) Három jellemző vonása van : az istentan átalakítása, a vallásbölcseleti elmélyedés és a valláserkölcsei életeszmeny kialakítása.

A brahmanizmus istentana.

A brahmánok vallása lényegesen papi vallás és könyves vallás. A papi vallás a papi ténykedéseket, kultuszt teszi az élet és elmélyedés középpontjába. A Védák a vallási eszmék forrásai, az élet szabályozói. A vallásos irodalom nem a himnuszok szökellő áhítatából, hanem a szentkönyvek betűjéből táplálkozik. Primitív filológia, szómagyarázat, szó- és számmisztikával elegyesen, egyénietlen rágódás a szövegen, a valóságnak a betűn keresztül való látása jellemzi ezt az irányt.

Megindul az istenek osztályozása, rendszerbe foglalása. Három csoportba foglalják az isteneket ; megállapítják az istenek leszármazási rendjét ; mindnyájan Pradzsapati alkotásai. Alakjuk mindinkább emberszabásúvá válik, jelentőségük ezáltal is csökken : szerződő felek lesznek az emberrel szemben. A népvallás még termel új isteneket, ezek is bekerülnek a pantheonba. Pontosabban elkülönítik az istenek hatáskörét égen, földön, az élet, a kultúra egyes ágaiban.

Míg a Védákban az istennők halvány árnyékai voltak uraiknak, most egyesek felé buzgóbb áhítat sugárzik : főleg Parvati felé, aki Szivának felesége.

Ez az elhalványult istensereg nem elégíthette ki a szentkönyvekbe elmerülő, az áldozatokban magát kiélő papi kaszt igényeit. A Védákban is feltűnedező egy-istenvágy különös módokon jut céljához. Az *első mód*: egy kultuszistennek kiemelése a többi fölé. Ez történik Visnuval, akit magával az áldozattal azonosítanak. A *másik mód*: az *isteneknek egymással való azonosítása*. Az egyes istenek megnyilatkozási módjai valamely kiemelkedő

istennek. Az istenek másutt is hajlamosak alakváltozásra. Az ősi boszorkányképzetek, egyes lények átalakulási képessége emberré, állattá stb. főleg Visnuhoz kapcsolódnak. Visnu *avatara*-iról, leszállásairól sokat beszélnek a mítoszok. Egyszer vadkan, máskor hal, aztán törpe és így tovább. Hasonló képességgel más istenek is rendelkeznek. Így aztán a totemisztikus törzsek szentállatai egymásután Visnu avataráivá, megjelenési módjaivá válnak. Így is egy nevezőre hozható az isteni sokadalom. Az így kiemelt istenre aztán áthárulnak a nagyisten tulajdonságai: világalkotó, kormányzó, a világrend őre.

Visnu mellett a vallásos lélek ősi sarkellentéte miatt a borzalom istene, Rudra-Sziva jut előtérbe és élettársa, a nálánál is szörnyűbb *Kali* istennő, kinek sok neve közül említjük még Durgá-t, Devi-t, Parvati-t. Kali a Himálája leánya. Kultuszuk is vérengző, kicsapongó, hátborzongató.

A *harmadik mód* eljutni az egyistenig: a vallásmetafizikai elmélyedés útja. Ezt a szellemi munkát végzik el a papok és az erdei remetebölcsek, akiknek tanításait a brahmanák, Upanisadok őrzik.

Az áldozat már a Védákban lesüllyedt a varázscselekmény szintjére. A brahmanizmus az isteneket háttérbe szorította, az áldozat által kiesdhető személyes kegyüket (vele személyes létüket) a varázshit *erő* képzete váltotta fel. Nem annyira az istenektől függ az áldozat hatása, mint az áldozás, a kultuszcselekmény immanens erejétől. Az imádság, áldozat hatásának köre — az istenek révén — kiterjed az egész universumra. Amint az istenek kegyének helyére a kultusz benső ereje lép, ennek hatóköre éppoly tág lesz, mint az isteneké volt. Az istenek helyett ebben a féllogikában már a kultusz a világot összetartó, kormányzó hatalom. A Védák rita képzete, a világ rendje és az erkölcsi rend most már a kultusztól függ.

De a vallási eszmélődés tovább halad. A kultuszban több mozzanat van. Melyik ezek közül a legbensőbb,

nyugati szóval : a kultusz lényegét adó? Az Upanisadok megadják rá a feleletet : maga a szent szó, a Véda-szó, ének ; ennek neve : Brahma. A varázscselekménynek ez a veleje.

Ezen az úton lesz az áldozati varázsszóból — Brahma-ból — világmagyarázó őselv, világot összetartó őserő : Brahma. Brahma a kezdet, ő a mindenség, ő az igazán való, örökkévaló, változatlan, életet adó.

A Brahma vallásbölcseleti gondolkodás eredője. Amennyiben vallásos igényeket akar kielégíteni, szükségképpen személyes valóvá lesz, gondolkozó, érző, cselekvő lény. Azonosul Pradzsapativál, ő a világalkotó, aki nem marad egyedül, hanem léte kiáradó ösztönével megsokasítja önmagát. Mint metafizikai termék, világmagyarázó ősalap : Brahma elszíntelenedik az eszmék világában és a metafizikának ugyanolyan problematikus tartalmú eszméjévé válik, mint a görög eleaták magábanálló, örök, változatlan létfogalma, mely bizonytalanul ingadozik a pantheizmus és a monotheizmus isteneszméje közt.

Az Upanisadok más úton is eljutnak a világ őselvéhez lélektani analógiák útján.

Tanulságos mese szól arról az Upanisadokban, hogy a különböző életműködések hogy versengenek egymással az elsőségért. Megállapodnak abban, azé az elsőség, mely nélkül a test nem élhet. Az érzékek egymásután hagyják el a testet. A test él süketen, vakon, némán, tudat-talanul (gondolkodás nélkül). De amint a lehellet elhagyja a testet, beáll a halál. A lehellet (prana) az életelv. Igen ám, csakhogy a lehellet ebben a primitív metafizikában egy a széllel, mely a világmindenséget áthatja. A lehellet másik neve : *Atman*, alkalmasabbnak bizonyult ezen őselv, ősök megjelölésére. Az Upanisadok elvonó hajlama Atmannel jelöli az életműködések alanyát, az *én*-t. Az érzékek az ő eszközei. Primitív fantáziával hüvelyk-matynak gondolják, ki a szívben él.

Nemcsak a szívben. A világmindenség alkata azonos az emberével. A makrokosmos ugyanolyan, mint a mikrokosmos — mondanák a görögök. A mindenségnek is van benső énje, Atmanja. A világ úgy viszonylik az Atmanhoz, mint a látás, hallás stb. az énhez. Úgy gondolják, hogy Atman a világ veleje, magva, ősalapja. Atman lélezkzik, gondolkodik, érez a mindenségben és az emberben.

Ezt az indiai bölcs így magyarázza hallgatójának : «Ha az ember ezt a nagy fát gyökerénél megvágja, nedv csorog belőle, mert a fa él. Ugyanígy, ha közepén vagy csúcán vágod meg, mert a fa él. Élő önmaga hatja át egész valóját, azért áll keményen és büszkén. Ha az, ami él benne, elhagyja az ágot, az ág elszárad. Ha elhagyja az egész fát, elszárad a fa. Tudd meg hát drágám : amit az életelv elhagy, az meghal. De az életelv nem hal meg. Ez a finom valóság az, miben a mindenség van (él). Ez az igazság, ez az én-maga ; *ez vagy te* (tat tvam asi). Taníts tovább, tiszteletes mester ! Legyen hát. Hozd ide a myagrodha-fa gyümölcsét ! Im itt van, Mester ! Hasítsd szét ! Megtettem. Mit látsz benne ? Finom magvakat, Mester. Vágj egyet széjjel ! Megtörtént. Mit látsz benne ? Semmit, tiszteletes Mester. Szólt eztán a tiszteletes a tanítványhoz : Ebből a finomból, amit nem is látsz, ebből nőtt ki drágám ez a nagy fa. Hidd el : ez az, amiben a mindenség létét bírja. Ez az igaz, ez az Atman, ez vagy te».

Most már semmi akadálya annak, hogy a két szemléletmód összekapcsolódjék, Brahma azonosuljon az Atman-nal. Így jut el az indiai gondolkodás a valóság őselvéhez.

Az őselv azonban sok problémát rejt még magában.

Isten és a világ.

A Brahma-Atman mibenlétére vonatkozólag már a kiindulási pontok különbsége miatt is különbözők a fel fogások. A személytelen erő és a személyes isten látszólag összeolvad, de a gondolkozás ezt a coincidentia oppositorumot nem bírja el és az Upanisadok nyomán keletkező iskolák az alapellentétek valamelyikén indulnak el — többé-kevésbé egységes világkép felé.

Az Upanisadok még a monotheisztikus irány felé mutatnak. Atman — az igazság, a valóság, a boldogság. Ő hatja át a világot, az egyént. Az Atman maga az istenség.

Mi a viszonya Brahma-Atmannak a világhoz, az emberhez? Az ősváló (ens a se) és a világ viszonya az indiai metafizikában ugyanazon megoldási formulákat keresi, mint a nyugati gondolkozásban.

I. Az Atman *egészen más*, mint a világ. Ép ezért nem is ismerhető meg se érzékeléssel, se fogalmi ismeréssel. Jadzsnavalkya bölcs így oktatja Dzsana királyt Atman mivoltáról: Nem láthatod a látás látóját, nem hallhatod a hallás hallóját, nem érted meg a gondolat gondolóját, mert: Az örökkévaló látó, nem látott; halló, nem hallott; gondoló, nem gondolt; értő, nem érthető». A nyugati negatív theologia (újplatonizmus, Ps. Dionysios Areiopagita) Indiában úgy fejezi ki magát, hogy az istenségről semmi jegy, tulajdonság nem állítható más-ként csak így: neti — neti: nem ilyen, nem ilyen.

Mégis — ő az *igazi valóság*. Ennek ontológiai következménye az, hogy ez az érzéki, szemléleti világ, melyben élünk, melyet érzékelünk: nem igazi valóság, hanem hamis, ál-valóság, látszat. A világ olyan, mint a szemfényvesztő varázsképe. Maya, varázslat borul az ember szemére, ha a világra néz és az *igazi valót* ezáltal akarja megismerni. El van takarva a valóság magva, Brahma

ezen maya (varázsképe) által. Brahma megismerésének útja-módja az avidya, a nem-tudás.

2. *Atman-Brahma és a világ azonosak.* Ezt az indiaiak úgy gondolják, hogy a világ, benne az én: maga az Atman. Ezt fejezi ki a *Vedanta*. Az Atman benne van mindenben, mint a só a tengervízben, belőle fejlődik minden, mint a magból a fa. Ezen monisztikus felfogás benső problematikája feszül már a Vedantában. Atman és én: a hangsúly vagy Atmanra esik és akkor az én beleveszik Atman-ba; a fogalmi formula ez: Atman minden, az én semmi; vagy az én-re esik a hangsúly — akkor az én minden, az én az abszolútum. Vagy közvetítő formulákat keresnek: az én, az egyén benne van az Atmanban, része az Atmannak.

3. Atman és a világ közt a lényeges különbség mellett némi hasonlóság van. Ez a megoldási mód, a nyugati (skolasztikus) gondolkozás analogia entis — tana: gyökerében benne található abban a gondolatláncban, mely Atman-t az egyéni én hasonlóságára következteti ki. Ez a megoldás összefügg a Védák-ban megtalálható, már elmondott teremtes-hagyománnyal. A semmiből-teremtes elgondolásának benső nehézsége miatt azonban az Upanisadok ezt a megoldást csak mitikus formában fejezik ki. Kezdetben volt egy aranymag. A világra születve ő lett a teremtes egyedüli ura. Az ő hatalma által lettek a hóhegyek, ő szilárdította meg az eget és a földet. Atman-Brahma világalkotó, önmagából hozza létre a világot. Csak épp a világteremtes módjáig nem tudnak fölemelkedni.

De buzgón keresik, mint az evangéliumi ember az elrejtett kincset. «Miként az elrejtett kincset nem találja meg az, aki helyét nem tudja, még ha naponkint át is megy fölötte, éppúgy nem találják meg a teremtmények Brahma igazi világát, még ha napról-napra bele is lépnek, mert a hamisság (a maya varázsképe) eltéríti őket tőle.»

Életeszmény, az üdv útjai.

A világkép elváltozása az indiai gondolkozásban függvénye volt a módosult életeszménynek. A brahmánok kasztjának életrendje jellegzetes példája a tabu-hitből, varázslatból táplálkozó, aprólékos törvényvallásnak, mely a betűbe gubózva elfojtja a szellemet. Közben a Védák korához viszonyítva a társadalmi, állami rend is változik, az árja-település színhelye már a Gangesz völgye.

A Védák primitívebb, patriarchálisabb életrendjét a papság sajátos céljai szerint módosítják. Manu törvénykönyve szerint a brahmán fiúnak tizenkét évig tanulnia kell a Védákat, hogy betéve tudja őket. Ha nagykorú lett, meg kellett házasodnia, hogy a szent kaszt ki ne fogyjon. Amikor pedig öszülni kezdett, elhagyta családját, magányba vonult, remete életet élt, elmélkedett az Upanisadok bölcseségén, gyakorolta magát az önmegtagadásban. Ha elérte azt a tökéletességi fokot, melyet hivatása megkívánt, akkor, mint kolduló szerzetes, mint sraman, megint az emberek közé mehetett. Ez az életeszmény ugyancsak próbára tette híveinek testi-lelki erőit; nyilvánvaló, hogy megvalósítása Indiában sem sikerült a nagy tömegeknek. A remeteség, szerzetesség, aszkézis a görög hetairiákhoz, jámbor társulatokhoz hasonló vallási közösségeket, iskolákat teremtett. A népvallás kénytelen volt a népelet kereteihez, igényeihez alkalmazkodni.

A kevés hivatott azonban buzgón vagy lanyhán, de járta az üdvösség útjait. A brahmanista irodalomban már ki vannak jelölve az útirányok: 1. *Karmamarga*, üdv, megváltás a tett által; üdvadó tett pedig az áldozat, varázs, az önsanyargatás. 2. *Dnyanamarga*, üdv az abszolútum megismerése által. 3. A harmadik út: a bhaktimarga, a személyes istenhez való hódoló odaadás, jámborság útja. Az első út a brahmán kasztnak hiva-

talos útja. A másodikat járják azok, akik egyéniségüket ki akarják szabadítani a hivatalos kultusz lelketölő szer-tartásaiból, varázslatából és Atman megismerésével emelkednek a világ bajai fölé. Azok pedig, akiknek hideg a brahmánok formalizmusa, és akik az értelmi spekulációk örvényeibe nem tudnak belesodródni, azok a szívnek áhítatában, jámborságában közelítenek az istenséghez. A bhaktimarga — az emberi szív mélyének kitárulása érzelmekben, szeretetben — termi meg az indiai vallásosság legszebb gyöngyeit a hinduizmusban.

Az árják vérkeveredése, az életformának a megokolatlan parancsok és tilalmak légijába való szorítása, a kasztszellem elmélyülése, mely által ember és ember közt áthidalhatatlan lett a szakadék: mélyreható változást idézett elő az indiai lélekben, az *életérzésnek a pesszimizmusba* való fordulását. Ez az elváltozás módosítja az életnek, az eviláginak és a másviláginak értékét; különös súlyt kap a másvilági élet, mint *szabadulás, megváltás* az evilági bajoktól. Az *üdvösség* ezért lesz a brahmanizmus óta az indiai vallásosság célpontja. A Védák a földi életet a természetes ember naív realizmusával nézik; megbecsülik ezen élet értékeit, egészséget, vagyont, dicsőséget. Ezért nem tudják a másvilágot sem tekinteni igazán *másnak*, csak a földi öröмок vagy kínok fel-fokozásának.

A megváltozott életérzés az indiai gondolkozásra jellemző eszmei fogalmazásokat termel ki: a lélekvándorlást, az élet körforgását (*szamszara*) és azt a tényezőt, mely a körforgást szabályozza, irányítja: a *Karma*-t.

A lélekvándorlás eszméje nem sajátosan indiai termék. Találkoztunk vele a primitíveknél (az ősök szelme átszáll az utódokba; a totemisztikus életelv a totemhelyről más és más lényekbe tér át). De a vallási felfogást, életirányt, erkölcsi magatartást sehol oly mélyen meg nem határozza, mint Indiában, mióta az életérzés

ép ezt a folyton megújuló körforgást tekinti rossznak, melytől szabadulni kell.

Az Upanisadok-ban ez a fogalom még fejletlen. A halottégetés által a testtől elvált léleknek útja az istenek útja: a fényes elemeken és égitesteken át Brahmához. A másik út — az ősök (pitarák) útja: ez a sötét elemeken (füst, éj, sötét hold stb.) visz az ősök közé — a holdba, onnét a szél, eső közvetítésével vissza a földre, új életre.

Ez a két út rávezet minket az indiai lélekvándorlás-hitnek a vallástörténetben általunk már ismertetett forrására: a holdmitológiára. Ennek virágzását pedig általában az anyajogú kultúrákban fedeztük fel. A fogyó és növvő hold természetes indíték az élet körforgásának mitologikus-szimbolikus megragadására. Természetes, hogy az előhaladottabb gondolkozás Indiában leveti a hitrege mezét, mint a pillangó a maga gubóját (a pillangó átalakulásait az Upanisadok már alkalmazza az élet átalakulásaira) és marad számára pőrén: a szamszara, az életforgás; születésnek, halálnak más testben, emberében, állatában való újjászületés módján történő körforgása. Ezt érzi az indiai lélek unalmas és kegyetlen taposó-malomnak, ettől igyekszik szabadulni. Ez a körforgás nem egyenlő; egyénenkint változik. Változik minőségileg: vannak, kik megvetettebb, értéktelenebb testben születnek újra; a hős katonából közönséges pária lesz, a derék férfiból — gyenge nő, megesik, hogy ki ember volt, állatban támad új életre. Változó a körforgás tartama is: van, kinél előbb ér véget, van, kinél később, vagy soha. Természetes, hogy boldog az, akinél véget ér: a *körforgás vége* — lesz az életnek célja. Az *üdv útjai* — az előbb említett három út — mind ide tartanak.

Mitől függ a körforgás minőségi és mennyiségi módosulása? Erre ad választ a *Karma*-fogalom.

Karma — *tettet* jelent szószerint. A nyugati, a keresz-

ténységből táplálkozó gondolkozás hajlandó volna a Karma-t egyszerűen a cselekvések erkölcsi-jogi értékhatásának, magyar szóval *érdem*-nek felfogni. A Brhadaranyaka Upanisad még így gondolja: boldog lesz az ember jócselekvés által, boldogtalan a rossz cselekvés által. De a *Karma* nemcsak érdem, néha éppen nem az. Ezt is az indiai vallásformából kell megérteni. A Védák vallása, kultusza telve van mágikus elemekkel. Láttuk már a vallás eredeti, személyes istenkapcsolatának átalakulását a brahmanizmusban: az áldozat nagyobb hatalom lett, mint az istenek; az áldozat *mint tett*, cselekmény. Az áldozat erejének képzete hozta létre Brahma-t, a világot átható varázserőt.

Nemcsak a kultusz-cselekménynek van varázsereje, hanem általában a tettnek, cselekvésnek. Hiszen a varázsgondolkodásnak másutt is ez a jellemzője. Bal lábbal kelni, vénasszonnyal találkozni — nem kultusztény, a legtöbbször semmi erkölcsi vonatkozása sincs, hogy érdemről beszélhetnénk nála — mégis a varázshitben: súlyos következmények származnak belőle. A tett ezen varázshatásának kitágulása az egész emberi életre: a Karma.

A Karmának eredete a varázshitből — magyarázza meg számunkra azt az indiai gondolkozást jellemző tényt: hogy a Karma-tan függetlenné válik a személyes istenekben való hittől (így pl. a buddhizmusban) és lesz az életkörforgást szabályozó, mintegy magában fennálló erő, hatalom; valami olyan, mint a más vallásokban ismert: végzet, fátum.

Ezért válik el a Védák rita, az Aveszta urta-fogalmától. A rita, világrend: személyes hatalomnak, Varunanak, a nagyistennek világra, életre sugárzó hatása, törvénye.

A szamszara- és Karma-tan összefüggnek; a kettő együtt az indiai életigazodásnak alapvető eszméje.

Ezek után megértjük az üdv útjainak elkülönülését.

A *Karmamarga*: szaporítani akarja azon alkalmas tettek számát (áldozat, varázs, ráolvasás stb.), melyek a számszarat minőségileg és mennyiségileg jóirányba befolyásolják. Ez a hivatalos brahman-vallás útja. Ha név szerint nem is, de fogalmilag idesorolható a *joga* is, mely önfegyelmeléssel, sanyargatással, tehát szintén tettel, aszkézissel akarja ugyanezt elérni.

A *dnyanamarga*, a bölcsek, nem a papok útja — a *tudástól*, a világmindenségbe való behatolástól, az Atman fölértéséből várja ugyanazt, mint a *Karmamarga* a tettől. Ez az intellektualista irányzat a gondolatot becsüli annyira, mint a másik a cselekvést. A tudás adja meg a boldogságot. Hogyan? Úgy, hogy az ember eszében tartja az örök Atman-nal való egységét. Ennek tudása feloldja a számszara-nak, Karma-nak nyomasztó hatását. Életkörforgás, végzet, új testekben való újjászületés — mind csak látszat, maya, varázskép. Belemenekülni az illúziók eme világából — a minden-egybe, érezni a tudat legmélyén, hogy az örvény feneke nem mozgás, forgás, halál és újjászületés, hanem a mozdulatlan örökkévalóság: ez adja meg a szabadulást, a boldogságot. A *dnyanamarga* voltaképen az önsugalmazás erejét mozgatja meg a pesszimista életérzés lenyűgöző hatalmával szemben. A baj, betegség csak *látszat*, a halál is az. Csak Atman van, ez pedig te vagy, *tat tvam asi*. Az Atmanra való rátapintás azért is jó, mert aki ezt eléri, annak már nem kell várnia a körforgás végére. Atmanban nincs körforgás, az egyén elérte Atmanban a maga üdvét.

A *dnyanamarga* a pantheista misztika szótárával dolgozik Indiában épúgy, mint másutt.

A harmadik a *bhaktimarga*, a személyes istenhez való áhítatos odaadásnak útja. Erről majd a *hinduizmus* fejezetében tárgyalunk.

Mind a három út a másvilág kapujába visz, de mindegyik más és más tartalmat ad a másvilágnak.

A brahmánok másvilága jórészt még a Véda-vallás mennyországával egyenlő, csakhogy nem Yama uralkodik benne, hanem Brahma. Az élet célja pozitív, elérni a boldog öröklétet, mely a halál után vár az emberre, ki a tett útján megy hozzá. Az Upanisadokban elmélyül ez a tan: a másvilág — az egyedül igazi világ; ez a világ csak látszat. Nem is kell várni a halálra. A másvilág megnyílik akkor, midőn Atmannel való egységünket megismerjük. A látszatvilágra ráirányuló tudás — voltaképp tudatlanság, *avidya*, mert az igaz valóságot a nemigaztól nem tudja megkülönböztetni. Ezt tanítja az Upanisadokkal együtt a Szamkhya-yoga is.

Egész más lesz a másvilági lét tartalma ott, ahol nem tudnak áthatolni az érzéki világképen, a maya-fátylon, hanem épp ezt az érzéki phaenomenalis világot látják egyedül reálisnak. A pesszimista életfelfogás szintjén ez esetben nem marad más megváltás, mint a körforgás vége. És utána? Ez az, amire pl. Buddha nem akar felelni.

Iskolák, irányok.

Az indiai szellem az Upanisadok ellentéteiben is összefolyó eszmevilágát szétbontotta különböző rendszerekre, melyeknek számát a 14. századi Madhava 16-ban jelöli meg. A tizenhat rendszer legtöbbje az időszámításunk kiindulása körüli időkben alakult ki. Ezen rendszerek egy részének érdeklődési köre egybeesik azzal, amit a nyugati gondolkozás tiszta bölcseletnek vagy tudománynak minősít. Ilyenek a njája-rendszer a maga logikájával, a vaisesika a maga atomizmusával. Ezekkel a vallástörténetnek nem kell foglalkoznia. Mások legalább az indiai eszmélődés alapkérdéseivel, az üdvkéréssel, az élet körforgásával foglalkoznak és így a vallásbölcseleti fejlődés állomásai, mint a számkija, a joga, Vedanta, vagy pedig vallási szervezeteket létesítenek,

mint a dzsainizmus és a buddhizmus. Ezek ismertetése már beletartozik a mi munkánkba.

A számkija-rendszert Kapila-tól (Kr. e. 6. sz.) eredeztetik, de lehet, hogy Kapila nem történeti személy. A rendszert a Kr. u. 4—5. századból származó Számkija-karika című mű foglalja össze. Ez a rendszer, mint már említettük, az üdv útját az ismerésben keresi. Ezért ad realiztikus metafizikai rendszert, mely az Upanisadok egyelvűsége helyett dualizmust hirdet. Reálisnak tartja a változó, körforgásban levő jelenségvilágot, melynek őselve a *prakriti*, az őanyag. Ennek kiáradása az érzéki világ. A másik tényező, *purusa*, a szellem. A szellemek mennyisége számtalan. Valójuk örök, változatlan, lényük teljesen anyagtalan. Mindegyiknek van azonban kapcsolata egy éteri jellegű szellem-testhez, a *linga* szarirához. Ez a szellemtest kapcsolódik a tényleges emberi testtel, de úgy, hogy az élők körforgásában, az anyagi test halála után is megmarad és a benne hatékony karma szerint megy át más anyagi testbe. Maga a *purusa*, a tiszta szellem azonban érintetlen a karma-tól. Hogy ez hogy lehetséges, ha már a *purusa* kapcsolódik a szellemtesttel, azt nem magyarázzák meg.

Viszont erre az alaptételre építik megváltástanukat. A megváltás kulcsa épp az a *tudás*, hogy az emberi szellem örök, változatlan, független a karma-tól. A fájdalom, baj, halál stb. csak azt érinti, aki eddig a tudásig nem emelkedik fel, aki nem különbözteti meg kellően a szellemet a testtől és a testhez kötött érzetektől. Ezek ugyan érdekes spekulációk, de a világ baját aligha tudják megszüntetni.

A cselekvéssel való üdvözülés módszerét a *joga* dolgozza ki. Joga (a *tő* u. a., mint a latin *jug-um*, *ju(n)go*, német *Joch*), a. m. *igába fogás*, erőfeszítés. A joga-tan a joga-szutrákban van összefoglalva, szerzőjük Patanzsari (Kr. e. 2. század.) A jogának elméleti, metafizikai alap-

vetése realizisztikus, mint a számkija-é. Megkülönbözteti azonban a számkijától monotheisztikus istenfogalma. A számtalan szellem : purusa fölött hisz egy végtelen, örökkévaló szellemben, az Isvara-ban. (Úr!) Ennek szimboluma az «om» szó ; különös jelentése nincs, a legfőbb lényre irányított szó. Ismétlése maga is üdv-tény.

A joga nem elégszik meg azzal a tudással, mely a tévedést az igazságtól megkülönbözteti. Nem elég tudni, hogy az élet nem öröm, hanem fájdalom, hogy a világ véges és nem örökkévaló. A joga mindezek átélésére törekszik, azt akarja, hogy az igazság a jogin élményévé váljon. Ezért dolgozza ki a tudatgimnasztikának azt a rendszerét, melynek eredménye lehet az önsugalmazásnak a fájdalomérzeteket megszüntető, a tárgyi világ benyomásait küszöbön alul hagyó foka. Ennek a tudatállapotnak lélektani jellegét nem szándékunk elemezni. Lehetőségét nem vitatjuk. Hisz a művészi és tudományos ihlet tudatösszpontosító ereje, a misztikus extasis (ez azonban nem önsugalmazás eredménye) érzékeket lekötő, működésüket megszüntető hatása — lélektani tények. Hogy a joga önsugalmazó gimnasztikájával ugyanezt el lehet érni, nem lehet kétséges.

A joga feltételez bizonyos erkölcsi életrendet. Van öt parancsa (élőlényt nem szabad ölni, nem hazudni, más vagyónához tilos nyúlni, tisztán kell élni, ajándékot el nem fogadni). Ezekhez ad öt szabályt, melyek a tisztaságot, nyugodt kedélyt, önsanyargatást, a szentkönyvek tanulását és a vallásos jámborságot kívánják. Ezen előfeltételek szükségesek a szorosan vett joga-gyakorlatokhoz. Első a megfelelő ülés mód. Legjobb keresztbetett lábakkal ülni a földön ; aztán vigyázva, kitartóan szívni a tüdőbe a levegőt, ott tartani, kiengedni, mindezt ütemesen. El kell vonni az érzékszerveket a külvilágtól. Hosszan, merően gondolni egy tárgyra, az orra, köldökre, a nyelv hegyére ; lehet külső dologra, eszmére is.

Igy alakul ki a lélekben az elmélkedés, szemlélődés, az eszmével, igazsággal való foglalkozás. Ennek eredménye a tudatnak tárgyával való összeolvadása. Elhalkul az éntudat. Alany és tárgy eggyé válnak, a lélek már nem is gondolkozik, elválík a gondolattól, a trancehoz hasonló tudatfölötti (vagy alatti?) állapotba jut. A szellem a maga abszolút voltát éli át és benne eléri a világtól, bajtól, körforgástól való függetlenségét. Ez a megváltottság állapota.

Ez a jogin vágya, a léleknek saját alapjába való visszahúzódása, átélése a megváltó igazságnak. A joginok gyakorlatai voltakép a samánok, varázslók szellemekkel való érintkezéseinek egyik fajtáját alkotják, igaz, neme-sebb formában. A *joga*-gyakorlatok, a jogin-életeszmeny hatja át a dzsainizmust és a buddhizmust is.

Ez a kettő azonban kívül áll az indiai vallásnak a Védák-ból és a hozzájuk kapcsolódó irodalomból táplál-kozó áramán.

Azokat a gondolatokat, életirányokat, melyek az indiai eszmélődést évszázadok hosszú során át a legellen-tétesebb megoldásokra készítették, foglalja elég követ-kezetes, egységes rendszerbe Kr. u. a 9. században Sankara. Ez a rendszer emeli ki az Upanisadokból és a Vedantá-ból az összefüggő eszméket és összhangba hozza őket a népvallás realizmusával és istenhitével.

Sankara meghagyja a két szemléletmód lehetőségét. A természetes, hívő szemléletmód valónak veszi az érzéki világképet és azt gondolja, hogy ezen túl, e fölött van a világalkotó, személyes istenség, a Brahma. Ez a szem-léletmód azonban a tömegé, a népvallásé, a bölcsesség noviciusaié. Igen ám, csak hogy a népvallás Brahmá-ja nem az igazi ősváló, világalap. Magasabbra kell emelkedni, hogy az ember az igazit, a személytelen, azt, akiről semmit se lehet másképp állítani, csak úgy, hogy nem ilyen, nem olyan — megismerje. Az igazi Brahma nem

az, akinek áldozatot mutatnak be, nem jutalmaz, nem büntet; az igazi Brahma nem különbözik az éntől, a világtól, mert hisz az én is, a világ is — csak varázskép, melyet Brahma áraszt magából. A világ Brahma varázslata — erre a primitív képre támaszkodik az indiai gondolkozás legkövetkezetesebb rendszere.

Az indiai vallásbölcselet a pantheizmus önellentmondását nem tudta másképp feloldani, mint a reális világ tagadásával. Hiába akarja meghagyni a reális világképet a tömegnek és fenntartani a pantheista idealizmust a bölcseknek. A kettő egymással nem párosítható. Itt nincs: ez is, az is, hanem vagy — vagy.

A sok iskolának, rendszernek végső tanulsága: filozófiával nem lehet vallást alkotni; de megölni: igen.

A dzsaina felekezet.

Míg az indiai vallás átment a Védákhoz ragaszkodó betűvallás, törvényvallás, vallásbölcselet fokain, amely fokok a legtöbb «könyves» vallásban megtalálhatók — a «könyves» vallások alapvető problémáját is meg kellett oldania: a Védák tekintélyét igazolnia. Ez azonban nem sikerült neki. A brahmánok eszmélődése a Védák szavában örökkévaló isteni szót látott, a szent szó erejét hajlandó volt abszolútnak gondolni, sőt összetévesztteni az Abszolúttal. Ezek azonban állítások voltak — bizonyítás nélkül. A Védák nyelvét a nép már nem értette. Ez is hozzájárult tekintélyük csökkenéséhez.

Ezekből érthetők azok a vallásformák, melyek a Védák-tól függetlenítik magukat — ha nem is a Védák alapján meginduló szellemi fejlődéstől és a Védák helyébe más szentkönyvgyűjteményt állítanak, melynek célja alapítói, mestereik tanítását megrögzíteni, megörökíteni. A továbbiakban tehát ezek is a könyvvallások sorsában osztozkodnak.

Történelmileg körülbelül egy időben, a Kr. e. 5. században keletkeztek a dzsaina-felekezet és a buddhizmus. Egyik sem a brahmánoktól indult ki, hanem a ksatrijakasztból, a harcos nemességből. A brahmán hagyományt, Védákat, a hozzája kapcsolódó irodalmat, annak nyelvét elhagyják és a nép nyelvén beszélnek vagy írnak. Mindkettőnek történeti egyéniség az alapítója, azáltal is felszabadulnak a betű lenyűgöző uralmától. Személyt követnek. Közös vonásuk még, hogy vallási elit kinevelésére törekcszenek, ezért vallási szervezetük magva a szervezetesség.

A dzsaina-felekezet igazi alapítója Zsnata Putra, Magadha országban, Patna közelében született a Kr. e. 6. század közepén előkelő ksatriya-családból (Sziddharta). A legenda szerint istenek adták neki a *Mahavira*, «nagy kős» nevet. Mahavira megnősült, leánya született, harmincéves korában elhagyta családját és a világot, önsanyargató életre adta magát, majd ruháit is eldobta és meztelenül járta a világot, mint koldusbarát. Tizenkét évébe került, míg a testet kellőkép legyőzte és megkapta a megváltó «látást», tudást. Ezáltal lett Tirthamkara, azaz «gázlócsináló», aki az újjászületések körfolyamatát megakasztja, hogy maga és mások átkelhesse nek rajta. Most már megkezdte tanító, vallásszervező működését, 11 tanítvány tartozott szoros környezetéhez. Férfi- és női szerzetszerű közösséget alapított, de megteremtette a kapcsot a világiak felé is — amolyan laikus-szervezet módján. Királyok támogatták, ügye jól haladt előre. 72 éves korában hagyta el az árnyékvilágot és ment be a Nirvánába — Pává-ban.

Halála napja lett a dzsaina-k évszámításának kezdete. (527 vagy 467.)

A dzsaina-szentkönyvek gyűjteménye nem az alapítótól származik. Majdnem ezer év tűnt el, mire a dzsainakanon elkészült. Ekkor már két szektára szakadt a fele-

kezet : a légbeöltözöttek (digambara) és fehérbeöltözöttek (svetambara) táborába. Kánonjuk különböző, ruhájuk is (azaz az elsőnek nincs is ruhája), de eszméik jórészt egyezők. A légruhások kánonja 11 angából és 12 upangából áll, nyelvük az ardamagadhi nyelv.

A dzsainák hite, világ- és életszemlélete feltételezi a Kr. e. 5. századi indiai szellemtörténeti alapot : a Karmát, az életkörforgást (szamszara), a Nirvánát — még pedig a tudás, a megváltó látás által (dnyanamarga).

Világ szemléletük mindent étellel tölt meg ; az életet a lélekkel azonosítja (panvitalizmus, panpsychizmus). A világ összetételéről való spekulációk éppoly kevertek, mint a legtöbb indiai rendszer. Jellemző rájuk, hogy a Karmát magát is állagi valónak tartják, valami cseppfolyós finom anyagnak, mely ráömlik a lélekre, azt vétkessé vagy érdemessé teszi. A karmaanyag alkotja a lélek finomabb testét, ezt viszont a rendes, empirikus test veszi körül. Az isteneknek, a tökéletes embereknek van még átalakulni tudó testük is. Ezáltal hagyhatják el e világot és juthatnak más világba, országokba. Ezek primitív gondolatok — tudálékos mezben. A lelkek száma végtelen, mindennek van lelke, a földnek, víznek, hegynek stb. A lelkek egy része megváltott, mukta, a másik része még részt vesz a körforgásban (szamszarin). A megváltottak hazája a Nirvána, ott boldog békességben élnek. A szamszarin-ok viszont karmatestükkel kóborolnak emberbe, állatba, várják a jobb jövőt, míg a karmatest leszárad, lekopik róluk. A karmatestet a helyes hit, helyes ismerés, helyes cselekvés tünteti el lassankint. A főgond : elköptatni a karmatestet.

Ez a hivatásuk azoknak a férfiaknak, nőknek, kik mint szerzetesek közös életet élnek külön-külön kolostorokban. Ezek öt dologra tesznek fogadalmat : tilos nekik bármit ölni, hazudni, fajtalankodni, hamisnak lenni, birtokolni. Az öléstilalom ad nekik legtöbb gondot, mert

ezt a végletekig viszik. T. i. a rendszerben minden él, a föld, levegő, tűz is. A dzsaina-szerzetes útjában söprővel tisztítja az utat, hogy valami bogárra rá ne lépjen, kendőt tart szája előtt, hogy valamit le ne nyeljen.; nem gyújt tüzet, forralatlan vizet nem iszik. Bizony körülményes életforma !

Az igazi dzsaina-barátnak nincs ruhája, nincs semmije. A fehérek szektája azonban ezt nem bírja ki. Öltözködnek és koldustálat is visznek magukkal.

A kolostori fegyelem eszközei közé tartozik a bűnvallomás, a szentkönyvek olvasása, az önsanyargatás, böjt, önkínzás.

Könnyebb a dolguk a világiaknak ; a parancsok őket enyhébben kötelezik. Élhetnek házaséletet. Fődolguk : gondoskodni a szerzetesekről és fenntartani a vallásos épületeket, intézményeket ; a szentsírokat (stupá-k), a barlangtemplomokat, a gyönyörű dzsaina-templomokat, hol a «gázlócsináló» Tirthamkara-k képei állnak ; előttük virág, gyümölcs, tömjén, és nyalánkságok. A kultusz dolgában megegyeznek a hindukkal.

A dzsaina-felekezet mindmáig megmaradt Indiában. Főtelepük most Dél- és Nyugatindia. Tagjaik általában jó módúak, építési kultúrájuk az indiai művészetnek nagy értéke. Van gondjuk szent könyveik kiadására, terjesztésére. Számuk kb. 5 millió.

A BUDDHIZMUS.

Míg a dzsaina-vallás megmaradt India határai közt, társa, a buddhizmus idők folyamán Indiából majdnem teljesen kiszorult, ellenben világvallásként hódította meg Hátsó-Indiát, Tibetet, Kínát, Japánt és a 19. század folyamán Európába is behatolt. A kereszténységtől elfordult nyugati szellem benne látta meg az istennélküli, ateisztikus «vallás»-t és valláspótlékként kapott rajta. Sokakat vonzott a buddhizmus nemes erkölcsstana, a végletektől való tartózkodás, a józan középút az önmegtagadásban; az az általános részvét, mely az állatokra is kiterjed. Voltak, akiket megkapott világszemléletének állítólagos mélysége, főleg mióta Schopenhauer összedobálva brahmanizmust és buddhizmust a maga eszméit népszerűsítette Buddhának tana által. Schopenhauer úgy találta, hogy Buddha oldotta meg a világrejtélyt, persze úgy, mint Schopenhauer maga. A világ gyökere, ősténye az akarat. Az akarat végzete pedig az, hogy mindig arra törekszik, ami nincs. Hisz amiye van, az után nem kell törekednie. (Mintha a meglevővel szemben nem volna törekvés: megtartani, élvezni, örülni neki. De ily skolasztikus finomságok Schopenhauert nem érdeklik.) A fontos az, hogy az akarat lényege szerint hiányérzésből, fájdalomból fakad, alapja, gyökere a hiány, a baj. A világ magva fájdalom, ebből a magból nem is nőhet más, mint baj és nyögés. Ettől kell szabadulni Schopenhauer szerint önmegtagadással, befelé forduló lelkiérettel. Schopenhauer persze elmulasztotta megtenni azt, amit másoknak ajánlott. A pesszimizmus, aszkézis jó könyvtéma volt, aforizmák áradata hirdette igazságát, a nyugati mester pedig vígan élt pesszimista filozófiájával.

Igy lett nyugaton is népszerű a Schopenhauer-féle Buddha. Annyira, hogy hitüket vesztett keresztények fejében Krisztusnak lett versenytársa, sőt akadtak, kik fölébe helyezték Krisztusnak. Megindult a hasonlítás : Buddha így, Krisztus úgy. Buddha született, élt, meghalt, Krisztus született, élt, meghalt. Mindkettő megkísértetett, tanítványokat gyűjtött, tanított, vallást alapított. Mi kell még több? Buddha öt századdal előbb élt, mint Krisztus (ha ugyan *ezek szerint* Krisztus valóban élt !). A következtetés számukra világos volt, csak nem egészen egyöntetű : egyik szerint a Krisztus-legenda (!) másolata a Buddha-legendának ; a másik szerint Krisztus ifjúkorában Indiában járt, ott tanulta, amit Palesztinában tanított ; a harmadik legalább is arról van meggyőződve, hogy a keresztény tan, életeszmény folyamába buddhista erők is beleömlöttek.

Az ilyen hasonlításokhoz elsősorban a történelemnek van szava. Az eszmék hasonlóságából még nem következik azok oksági összefüggése. Aztán meg : az eszméket nem szabad kiemelni a világszemléletben adott összefüggésükből. Részben rokoneszmékből lényegesen eltérő világszemlélet épül, mint ahogy ugyanazon bánya köveiből épülhetnének indiai pagodák és gótikus katedrálisok, anélkül, hogy az építők valamit is tudnának egymás alkotásáról. A buddhizmus és a kereszténység között annyi a hasonlóság, mint pl. a kakuktojás és a fészek többi tojása közt. Ez is tojás, az is tojás. Ez is ad világszemléletet, amaz is. A hasonlítókat jobban tennék, ha vagy azt néznék, hogyan, kitől került a tojás a fészekbe, vagy megvárnák, milyen madár kel ki belőle. Mind a két szemlélet jogosult. Az egyik az eredetet vizsgálja : ez a vallástörténet dolga ; a másik összeveti a két vallásformát, világszemléletet ; ez a vallásbölcselet, apologetika dolga. Mi most az első feladatra térünk rá.

Buddha élete.

Buddhával ugyanaz történt, mint ami a vallásalapítókkal történni szokott : míg élt, egyénisége, szavának ereje, üdvkeresésének lendülete az általa hirdetett és megvalósított eszmékre, gyakorlatokra összpontosította hallgatóinak, tanítványainak lelkét. Életének külső keretei kevésbbé érdekelték kortársait. Mikor meghalt : a veszteségért akarták magukat kárpótolni az utódok ; megint csak a tan, az életirány volt nekik a fontos ; összegyűjtötték emlékezésből szavait, tanításait. Csak ezek után kezdett nőni a Mester szemükben. A kegyelet a szóról a beszélőre fordult, a megváltást hirdető lassan megváltó lett. Buddha föléje nőtt a történelemnek, az időnek. Bármennyire igyekezett is függetleníteni tanát, rendszerét, az üdvkeresés általa adott módját a népvallás sokistenhitétől, szellemhitétől, bármennyire akarta az embert pusztán önmagára, a maga üdvszerző tevékenységére állítani, a vallásos ős- és hőskultusz szelleme erőt vett rajta, még pedig az indiai vallásos szemlélet tipikus módján : vallási herosz, szent lett, majd saját isteni ősvalójának, időtlen eszményképének földreszállt megtestesülése. Az isteneket fitymáló Buddhát elérte a végzet : maga lett híveinek istene. Természetes, hogy a vallási herosz, a földreszállt istenség megfelelő életrajzot kívánt. Az indiai képzelet szertelensége groteszk vonásokkal, eseményekkel, a nagyotmondásnak komikumba fulladó szárnyalásával színezte ki alakját. Amikor aztán az európai szem megállt a Buddha-templomok, Buddha-szobrok előtt, látta a Buddha körül kialakult kultuszt, látta az ő alakját emberfeletti méretekben ; nyugodt, archaikus mosolyú arcát, befelé fordult szemekkel, merev testtartását a joginok jellegzetes ülőhelyzetében, ruhájának szabályosan ívelt ráncvetését, mely a hellén művészetnek Indiába és Távolkeletre való hatását jelzi : az európai

vallástörténet az éppen divatos sémába akarta szorítani Buddha alakját is. Abból, hogy mítosz, legenda színezte életrajzát, azt következtette, hogy nem is volt történeti személy. Volt, aki azt mondotta: Buddha a napmítosz hőse; mint fény küzd a sötétséggel. Élete napmítosz. Mások a csillagokban keresték Buddha mitikus megtestesítőjét.

Ma már lelohadt ez a kritikátlan hyperkritika. Buddhát a mai történelem leszállítja az égből a földre, alakjáról eltávolítja a mitikus fantázia által rárakott vonásokat és színeket. Mert különös módon fejezte ki a Buddha-legenda (az Asvagosától Kr. u. az 1. században írt Buddha Carita-eposz és a másik Buddha-életrajz: Lalita Visztara) hőse iránt való kegyeletét: amint anyja oldalából kilép, hét-hét nagy lépést tesz a négy világtáj felé, mire ég és föld meginognak. Amikor a világot el akarja hagyni, 84.000 bajadér táncol körülötte, hogy megingassa elhatárolását. 100.000 millió ember ereje van benne. Felszáll az égre, kezébe fogja a Napot és a Holdat. A varázslóvá lett indiai joginok, guruk, az ázsiai sámánok nagy képességei így szálltak át Buddhába — a legendában.

De ha ezeket a vonásokat töröljük is Buddha képeről, még mindig megmarad az ő életének, művének történeti valója. Ez pedig a szertelen nagyítások nélkül még nagyobbá, nemesebbé válik.

Mint már mondtuk, Buddha kb. egyidőben élt Mahavirával, a dzsaina-k alapítójával. A két rendszert sokáig össze is tévesztették. Az indiai szellemtörténet fázisa mindkét rendszer számára azonos. A Védák hite átváltozott már vallásbölcseletté, megvan az üdvkeresés három útja, a lelkeket a körforgástól, Karmától való szabadulás vágya foglalkoztatja. Ismeretesek a joga gyakorlatai, metafizikai spekulációk a világ szerkezetéről és magváról: ezekben akart Buddha új eligazodást adni, egyenes utat vágni.

Buddha India északkeleti részében született. A Kr. e.

6. században két királyság virult azon tájon, Magadha (a mai Bihar) és Kosala (a mai Audh). Királyaikról beszél a Buddha-életrajz.

Buddha szűkebb hazája a mai Saheth Maheth-től keletre, a mai Nepal határán volt. Ott uralkodott a Szakya-család, mely a ksatrija-k nemesi kasztjához tartozott.

Atyja Suddhodana fejedelem volt, anyja Maya. Születési évét 560-ra teszik Kr. e. A fiúnak a *Sziddharta* nevet adták; családját a Gautama néven is nevezték. Hercegi rangjához méltóan nevelték. Anyja halála után nővére pótolta számára az édesanyját. *Sziddharta* (Buddhá-vá csak később lett!) korán megnősült, egy fia született. Huszonkilencéves volt, mikor egy aggastyánnak, egy hulának és egy koldus-szerzetesnek, sramánnak látása rádöbbsentette a világ mulandóságára. (Megtérésének története a Kr. u. 7. században a Jeruzsálem melletti Mar-Szaba-kolostorban írt Barlaam és Josaphat-legenda által a középkor folyamán Európába is elkerült; a magyar kódexirodalomban is ismeretes. A Josaphat név elferdítése görög, arab közvetítéssel a Boddhisattva-nak.) Megtérésének történetéből rá lehet ismerni az indiai üdvkeresés akkori fázisára.

Sziddharta is megindult a világból, az élet kényelméből, örömeiből a magányba, hogy a sramának, joginok életmódjával, eszméivel elérje a megváltó látást. Útja neves mesterekhez vitte, a Számkja-joga tanai szerint akarták üdvözíteni. A megváltó látást azonban a köldök-néző joga-elmélkedés nem adta meg neki. Aztán kipróbálta a másik utat, az önsanyargatást, a koplalást, mit kortársai, a dzsainák is gyakoroltak. A megváltó tudás itt is elmaradt, pedig Sziddharta ugyancsak buzgó volt. Igyekvésének exstasis helyett ájulás lett a vége.

Végre is abbahagyta a hat éven át gyakorolt aszkézist; megint evett rendesen. Társai megütköztek rajta, el is hagyták.

Sziddharta tovább kereste a megváltó igazságot. Magányos vándorútján a mai Bodh Gaya mellett leült egy fügefá (Pipal-fa) alá. Sokáig ült ott ; mélyen elmerült gondolataiban. Éjtszaka rászállt a bodhi, a megvilágosító tudás. Révületében látta a fájdalomról és a fájdalom megszüntetéséről szóló alapigazságot. Most lett csak Buddhá-vá, «megvilágosulttá», Dzsíná-vá, győztessé. Eddig Boddhisattva volt, megváltásra igyekvő, ki tudja hány újjászületésen (dzsataká-n) át már az időtlen örökkévalóság során. A Karma bevégezte rajta munkáját ; a körforgás számára megszűnt. Tathagata, Tökéletes lett.

A hívő kegyelet szentnek tisztelte Buddha fáját. Egyik ágát Kr. e. a 3. században Ceylon szigetén Anuradhapura mellett ültették el. Ez az öreg fa ma is él, mint az a tan is, melyet Buddha alatta szerzett. A másikat, az eredetit, a vihar 1876-ban kidöntötte.

Buddha élménye — mint valláslélektani tény — nem áll páratlanul a vallástörténetben. Ezek a hirtelen, «kívülről», «felülről» a tudatba beszökő meglátások, a tudaton átviharzó, azt alapjában átformáló élmények formai jegyeikkel ismereteseek más vallásalapítóknál, gyakoriak a világ misztikájában. Az ilyen élmények, mint Buddháé is, hirtelen megoldanak régtől összebogozott csomókat, felvillantanak óhajtott, keresett fényeket ; tudati energiájuk átjárja az «én», az egyéniség legmélyebb zugait és döntően átalakítja annak egész életirányát.

Buddháé formailag ez volt ; tartalmilag azonban a sajátja volt ; saját hétéves küzdésének célhoz érése.

«A sok újjászületés körforgásán nyugtalanul haladtam át, keresve a ház alakítóját (az újjászületések okát !). Rossz ez az örök újjászületés ! Megláttalak, házalakító ! Többé nem építesz házat. Gerendáid összetörtek, házad teteje megsemmisült. Szabad lett a szív, megszabadult minden vágától.» Ez a megváltó élmény tartalma.

Buddha egy hétig maradt a fa alatt, hol a boldogító

tudást megkapta. Aztán jött a kísértés, tán az a félelem, hátha — fölösleges az új tan ; minek azt hirdetni. A késői legenda (Kr. u.) szerint Mara, a halálország sötét ura lépett hozzá, a halál legyőzőjéhez. Rá akarta venni Buddhát arra, hogy a megváltó tant ne hirdesse. Hiába, Buddha győzött. Fölkereste öt hűtlen tanítványát. Benares mellett mondta el első beszédét, mely tanításának legjobb összefoglalása. Az öt hűtlen megint hívóvé lett. Megvolt a Buddha-vallásközösség, szerzet alapvetése.

További élete a vándorapostolé ; ugyanaz, mint a szerzetszerű közösségé, melyet alapított és összetartott. A Mester életformája vonzotta az előkelőket, brahmánok, nemesek csatlakoztak hozzá ; vonzotta az alacsony sorúakat is. A szerzethez csatlakozó «világiak» közt királyok is voltak. Kedves tanítványa volt Ananda, aki utolsó útjain kísérte.

Buddha mindhalálig híven hirdette azt az üdvözítő meglátást, melyben a fügefa alatt részesült. «Forgatta a tan kerekét», mint legendája mondja. Élete is oly egyhangú volt, mint tanítása. Sárgaszínű ruhában járt, fejét kopaszra nyírta. A száraz évszakban vándorolt társaival. Délelőtt elmélkedve ült a községen, városon kívül valamelyik ligetben. Aztán megindult a községbe kolduscsészéjével. Visszatérve megette a kapott rizst, pihent, tanította híveit és hallgatóit. Az esős időszakban egy helyen maradt, biztos fedél alatt társaival. Ez lett a buddhista kolostorok mintája.

A «megvilágosodás» után 44 évig tanított. Halálát érezve, megindult északnak, hazája felé. Pávában megbetegedett. Fáradtan vonszolta magát Kusinagaráig.

Ott Ananda egy fa alatt fekvőhelyet készített neki. «Mint az oroszlán», jobboldalára dőlt a Mester. Ananda keservesen sírt. «Hagyd a sírást, mondá Buddha, ne keseregj. Vajjon nem tanítottam-e mindig azt, hogy meg kell válnunk mindattól, ami nekünk kedves. Hogyan le-

hetne az, hogy feloszlást ne érjen, ami született és részekből álló?» Halálában is — a tan kerekét forgatta. Megadta az útmutatást: «A szabály, melyet nektek adtam, lesz mesteretek halálom után. Rajta, tanítványaim, azt mondom nektek, mulandó minden, ami alakult. Elnyedés nélkül törekedjete!»

Buddha kb. Kr. e. 480-ban ment be a Nirvánába. Tetemét elégették, hamvait szétosztották és különböző helyeken temették el. Síremlékeket, stupákat építettek föléljük.

Buddha halála évével kezdődik a buddhista időszámítás. Az egyes irányok azonban eltérnek egymástól a kiindulópont történeti meghatározásában. Vannak, kik Kr. e. 3000-re teszik a «Nirvánát», Buddha halálát, mások 543-ra. Az igazságot a 480-as év közelíti meg legjobban.

Buddha tanítása, rendszere. Dharma.

Buddha tanítása nem metafizika, hanem életbölcseiség, az «üdv útja». Tanának velejét legjobban az ú. n. «benaresi beszéd» fejezi ki. Amiket az előbbiekben az indiai vallásfilozófia problémáiról, az üdvösség három útjáról mondtunk, az szolgáljon magyarázatul a benaresi beszédhez.

A beszéd történeti előzményeit beleszőttük Buddha életrajzába. Buddha megtalálta öt tanítványát, biztosította őket arról, hogy ő már megtalálta a halhatatlanságot és most hirdeti az üdv útjáról szóló megváltó igazságot, az általa megtalált helyes középutat.

«Két véglet van, mely felé nem szabad eltérnie annak, aki elhagyta a világot. Az egyik a vágyakba, kéjelgésekbe való teljes belemerülés. Ez alávaló, durva, ocsmány, nemtelen és céltalan dolog. A másik: az önkínzásba való belemerülés. Ez fájdalmas, nemtelen és céltalan.

Mivel a Tökéletes (Tathagata = Buddha) mindkét

végletet elkerülte, feltárult előtte a középútról szóló tudás ; ez megnyitja a szemet, megvilágosítja az érzet, nyugalmat, belátást ad, a Nirvánába visz.

Ez a középút a nemes nyolctagú út : helyes hit, akarat, beszéd, tett, élet, törekvés, emlékezés, elmélyedés.»

Ez a nyolc «helyes» dolog nem ujság ; más sorrendben, csoportosításban megtalálható a «megismerés útjában» (dnyanamargában és joga-ban).

A helyes hit-hez a helyes életszemlélet kell. Buddha így folytatja :

«Ez pedig a bajról, fájdalomról szóló nemes (árja) igazság : Születni baj, öregedni baj, betegnek lenni baj, meghalni baj, együtt lenni a rosszal baj, megválni a jótól baj, el nem érni, mire törekszünk, baj ; röviden : az öt lét-elem baj, fájdalom».

Az öt lét-elemet Buddha föltételezi a benaresi beszédben. Ezek ismerete adja a buddhizmus metafizikáját. 1. a *rupa*, a test, anyag ; 2. *vedana*, az érzetek ; 3. *szamjna* — képzetek ; 4. *szamszkara*, akarat, törekvés ; 5. *vizsnana* — az ismerés mint képesség. A buddhizmus az ént, az embert ezekből gondolja összetettnek. A test, az anyag azonban csak az érzetek, képzetek vetülete, nem állagi való.

A buddhista metafizika nem ismer állagi valót, csak folyamatot, tényt. Úgy mondanók európai műszóval : ez a metafizika *aktualista* rendszert ad.

Az tehát, amiből a valóság összetevődik, mindenestől baj, fájdalom. A benaresi beszéd a következőkben fejti ki a bajnak okát :

«Ez pedig a nemes (árja) igazság a baj forrásáról : A baj forrása : a vágy, mely újjászületésre tör, a vágy, mely párosulva kéjjel és szenvedéllyel, örömet keres ; az érzeki kéj vágya, a lét vágya, a jólét vágya».

Buddhának van mondanivalója a baj elhárításáról is, mely az előbbiekből önként következik :

«A fájdalom elhárításáról szóló árja igazság pedig ez : El kell nyomni ezt a vágyat teljes vágytalansággal ; azaz : abba kell hagyni, vissza kell utasítani, kielégítenül hagyni, be nem fogadni ezt a vágyat».

A vágy elnyomásának pedig ez az árja igazsága, az a nyolctagú út, a helyes hit stb.

Befejezőül így szólt a mester : «Bennem feltárult ez az ismeret, ez a meggyőződés : Biztos már szellemem megszabadulása ; ez az én utolsó születésem (empirikus életem) ; én már többé újra nem születhetek».

Aki az újjászületés és az azt irányító Karma hitében él, annak számára Buddha könnyen érthető, világos megváltó utat hirdetett. De csak annak, aki világszemléleti alapvetését, a tiszta aktualizmust is elfogadja.

A pók is megél a maga hálójában, más, súlyosabb lény kiszakad belőle. Súlyosabb, mélyebb, igazabb világszemlélet nem tudna Buddha eszmehálózatában körben-járni. Itt is, ott is féligazságok, gyenge szálak, az egész pedig az indiai lélek egyik pókhálója.

Mi van e világnézeti pókhálón túl? Erre Buddha *nem akar* felelni. Álláspontja nem az, hogy az istenségről, a világ örökkévalóságáról, másvilágról stb. nem tudhatunk semmit (ez volna az agnoszticizmus), hanem az, hogy ezek tudása, fejtegetése nem szükséges az üdvösséghez.

Azt mondja Buddha : Ha valakit mérges nyíl talált, nem az fontos neki, hogy megtudja, ki lőtte a nyilat, milyen rendű, rangú, színű ember, milyen anyagból van a nyíl, hanem az a fontos, hogy meggyógyuljon. Ez a klinikai hasonlat kissé sántít ugyan, mert hiszen a gyógyításhoz a kórokozónak ismerete vagy hasznos, vagy szükséges. (Mire való volna akkor pl. a bacillus-kutatás?)

Buddha azt hangoztatja : megvan a baj, t. i. az újjászületés. Mellékes neki most, hogy a világ öröktől való-e és hogy az ember, ha a tökéletes látást már elnyerte, él-e a halál után. Mert szerinte ezek a kérdések haszontala-

nok annak a jámbor életnek szempontjából, melyet ő hirdet.

Meg kell adni, hogy a metafizikai kérdések kizárásában Buddha tulon-túl következetes. Az ő elmélete csak tényeket, működéseket ismer; forgást forgó nélkül, mozgást mozgó nélkül, cselekményt alany nélkül. De akkor természetesen fölmerül a kérdés: *ki* részesül hát megváltásban? Van-e maradandó *én*, van-e lélek, szellem, valami Atman-féle az emberben. Azt mondja Buddha: amit léleknek gondolnánk, az mind csak működés, érzet, képzet, gondolat. Ezek egyike sem az «én», egyik sem Atman. Az «én» nem más, mint a tudattények árja, folyója, egymásutánja. Ezt nevezi Buddha szamtaná-nak. Nincs állandó lét; csak az egymásután felmerülő tények kapcsolata áll fenn. Ennek azonban megvan a maga törvényszerűsége. A Karma és a belőle származó irányító erők hatják át az életfolyamatot, melyben folyton vágy támad, az a vágy, melyről a benaresi beszéd szólt (trisna), az élet, a jólét, a gyönyör vágya. Ez újabb Karmát termel és a körfolyam ezért nem áll meg, hanem beleszökik újabb és újabb létbe, születésbe. A születéssel pedig vele jár az öregség, a halál és mindenféle baj. A pesszimista világnézet áthatja Buddha egész tanát.

Buddha lényegben nem ad igazán újat, hanem kiemeli néhány gondolatot az indiai eszmekincstárból, az Upanisádokból, a Szamkhja-jogából és ezeket összetapasztva forgatja a tan kerekét. Egyéni benne a metafizika kerülése, az istenhit és a szellemhit kikapcsolása, a merész aktualizmus és az érdeklődésnek az üdvkeresés gyakorlati eszközeire való összpontosítása.

Buddha eszmélődése nem akar felelni a világszemlélet nagy kérdéseire. Ott hagyja a kérdőjeleket az abszolútum, a szellem, a másvilág titokzatos kérdéseinél, nem ad választ, csak azt, nem kell e kérdésekkel törődni. Aktualista alapvetéséből következne ugyan válasz:

még pedig az, hogy abszolútum, magában fennálló szellem, örökkévalóság nincs. Ezt azonban nem akarja kimondani. Sőt *hallgatóit meghagyja a népvallás egyszerű hitében*. Nem tagadja az istenek, szellemek létét, de hagyja híveit úgy gondolkozni róluk, ahogy megszokták. Az istenek ugyanazt eszik, mint az ember; nem örökkévalók; ők is benne vannak a körforgásban, a Karma őket is hajtja. Jobb sorsuk van ugyan az égben, mint az embereknek, kiknek számára jutalom, ha hozzájuk kerülnek. De a megváltó igazságot az istenek sem ismerik, csak a megvilágosodást nyert ember, a Buddha. Így kerül az ember az istenek fölé.

Ez a megalkuvás a néphittel, mely a «kettős igazság» európai rendszerét (pl. Brabanti Siger) súrolja, nagy jelentőségű a buddhizmus alakulásában. Hiszen eddig ismertett tartalmában nincs igazi vallásos, valláshoz tartozó gondolat, nem is tartoznék a vallástörténet keretébe, csak reductive, eredetének gyökérszálai szerint, melyek az indiai vallásbölcseletbe nyúlnak, hogy belőle vallás nélküli erkölcsbölcseletet alakítsanak. De a vallási érzés, igény erősebb, mint Buddha tartózkodása tőle. A megalkuvás a népvallással megkönnyíti majd azt a folyamatot, mely egy üdvkereső iskolából, szerzetszerű közösségből, mely elvből kizárja az istenséget, a kultuszt, vallási és kultuszközösséget fejleszt, még pedig a népvallás isteneinek és az alapító Buddhának vallásos kultuszát.

A különböző forrásból eredő eszméknek ez a bizonytalan színű összevegyülése legjobban látszik a buddhista Nirvána-fogalmon.

Nirvána szó szerint kialakást, az életszomj elcsitulását, eloltottságát jelenti. A Nirvána jelenti a mozgásnak, forgásnak, lendületnek teljes nyugalomba térését, a Karma hatásának megszűnését, a körforgás megállását. Ezzel véget ér a baj, a szenvedés. Ezért a Nirvána boldogság is.

Igy beszél róla Buddha is, bár kizárja a Nirvána közelebbi meghatározását. Nem akar választ adni arra, mi van a halál után ; van-e örök élet. A Nirvána boldogságát lehet értelmezni úgy, hogy épp a baj megszűnése a boldogság, tisztán negatív tartalommal. Ezzel azonban a lélek nem éri be. Az embernek, ha már üdvöt keres, a «nesze semmi, fogd meg jól» üdvössége nem elég. A buddhizmus — valássá alakulván — a Nirvánából mennyországot csinál, melynek első lakója : maga Buddha és az időtlen örökkévalóságban élő, néha-néha földreszálló ősei.

Buddha a maga rendszeréről mondja : Miként a nagy tengernek csak egy íze van, a sónak íze ; épúgy az ő tanának és életrendjének is csak egy íze van : az üdvösségnek íze ! Szép hasonlat. Nem tehetünk róla, ha az általános ember, az indiai is, az európai is, Buddha Nirvánáját sótalanannak érzi és a tisztán negatív életcél helyett pozitívet, valódi boldogságot akar.

A buddhizmus rendszerében tehát a világszemlélet problémái csak eltakart kérdőjelek. Mégis ezekre támaszkodik a nyolctagú út, a buddhizmus erkölcsi rendszere. Ennek az alapja a pesszimiztikus világszemlélet. Ezt a világot, mely csak bajt és szenvedést hord, melyben a születés csak a halálért van, az élet csak a megszűnésért, a vágy csak a be nem teljesedésért — el kell hagyni és törekedni a jóra, azaz az életsomj kiirtására. Az a nyolc helyes dolog, az üdv útjának tartalma — mind az életsomj kiirtására, nem-kielégítésére való. Közelebbről is meghatározza a buddhizmus erkölcsiségét az az öt parancs, melyben jellemzően hiányzik a vallásosság alapvetése, az istenséghez való viszonyból származó kötelesség. A buddhizmus a theocentrikus életigazodásnak teljes ellentétét jelenti, az egocentrikus igazodást. Erkölcsiségében vannak nemes vonások, de az erkölcsiségnek teljes fokára, az isteni akarathoz símuló, az isteni életáramba bekapcsolódó jellem fokára nem emelkedik fel.

Öt parancsa jórészt megegyezik más indiai rendszerekével. 1. Nem ölni ; 2. nem lopni ; 3. paráznaságot nem tenni ; 4. nem-igazat nem mondani ; 5. részegítő italt nem inni. A buddhizmus európai bámulói e sovány morált akarják a «hegyi beszéd» erkölcstana fölé emelni. Főleg az elsőben látnak nagy dolgot, mert az állatok iránt való kíméletet is kívánja, szóval általános részvétet. Ezek azonban a keresztény erkölcs velejét, az aktív, áldozatot hozó, cselekvő szeretetet nem ismerik, azt, mely életét adja övéiért. A buddhizmus nem ismeri ezt a szeretetet, az egyénre beállított életirányába ez nem is illik bele. Az ő parancsainak alapja a pesszimizmus részvéte, együttérzése, mely nem akarja a szenvedést, halált szaporítani. Ezért hiányzik benne a karitás és a szociális tevékenység szelleme. Jellemző, hogy a szülők iránti és a társadalom többi tagjával szemben fennálló kötelességeket nem is említi. Nem a szegény, a pária stb. az, akiről gondoskodni akar, hanem a buddhista szerzetes. Igaz, nem zárja ki a buddhista közösségből az alsóbb kasztokat ; de hiányozván belőle a társadalmi igazságosságnak és szeretetnek magasabb erkölcsi lendülete, nem is tesz semmit az indiai társadalmi beosztás égbekiáltó jogfosztásának csökkentésére. Mit is érdekelné a maga bajával elfoglalt embert másnak baja, sírása? Elég, ha nem növeli azt, de lehajolni hozzá, fölemelni — arra az üdvkereső nem is ér rá. Elég neki a maga baja.

Ez az öt parancs szól mindenkinek, ki Buddha tanítását elfogadja ; a szerzetesnek és a világinak. A világinak persze — mutatis mutandis. A szerzetesre azonban magasabb hivatás vár. Neki el kell érnie a megvilágosító látást. Ezért gyakorolja magát az elmélyedésben. Hogyan? Első dolga a figyelem összpontosítása egy tárgyra, hogy a világ forgandóságát, mulandóságát átlássa. Ezt az élményt lelkesültség és tisztánlátás kíséri. A második fokon megszűnik a gondolkozás működése, marad csak

az érzelmi utórezgés, a lelkesült állapot. A harmadik fokon ez is megszűnik ; vele elhalkul a fájdalom és az öröm. A negyedik fok : a teljes benső nyugalom. Aki ezt elérte, az a Tökéletes (Tathagata ; arhat) ; az belépett már a földön a Nirvánába.

Ez Buddha tanának, a Dharmának rövid foglalata.

A buddhizmus szervezete. (Szamgha.)

A buddhista életút biztosítására szolgál a közösség megszervezése. Aki a nyolctagú úton végig akar menni, annak el kell hagynia a világot és azt az életformát választania, amelyben Buddha élt. Ez pedig a vándorló, kolduló szerzetes életformája. Ilyen életmód szabályokra szorul.

A szerzetbe 15 éves korban léphetett be az, akit életkörülményei nem akadályoztak. Női zárdát Buddha sokáig nem akart alapítani, féltette tanát a «kétujjnyi női észtól», azt hitte, hogy rendszere nem lesz tartós életű, ha a nőket is felveszi a közösségbe. Végül mégis engedett ; de a női zárdák csak másodrangúak a közösségben.

A jelöltnek lenyírták a haját, beöltöztették a szerzet sárgás vagy barna ruhájába. Nyilatkozatot tett, hogy a buddhizmus három ékkövéhez (triratna), Buddhához, Dharmához, Szamghához fordul pártfogásért. Húszéves korában lett bhiksu, teljes jogú szerzetes. Élete : az esős évszakban otthon telik el, a száraz évszakban pedig vándorúton, koldulással, tanítással. A kezdetleges állandó tartózkodási helyből később hatalmas, jól felszerelt, gazdag kolostorok fejlődnek. A szerzetesek havonként kétszer gyűltek össze hibáik megvallására és kijavítására.

A közösségnek kezdetben nem volt semmi istentisztelete, imádsága, áldozata. Aztán mégis kezdték tisztelni a holtak hamvait, föléjük stupákat építettek. A stupák más neve : Dagobe. Ezeket telerakták képekkel,

szobrokkal, elsősorban Buddhának és a Tökéleteseknek szobraival. Majd emlékműveket építettek azokon a helyeken, melyeket Buddha életének fő mozzanatai tettek szentté. Mindez összefügg a buddhizmusnak vallássá való átalakulásával.

A szerzettel csak laza összeköttetésben álltak a «világi» hívek, férfiak és nők, akik nem siettek annyira az üdvösséggel, hogy még életükben kívánták volna a Nirvánát, de szerették volna, ha legalább valamelyik későbbi életükben eléri a Nirvánát. Ezek megtartották az általános parancsokat, meghallgatták a bhiksu-k tanítását, gondoskodtak élelmezésükről.

A buddhizmusnak a világiak, az emberek nagy tömege csak ezért kellett. Ahol nincs meg a világmegváltó szeretet páthosza, ott az embertárs nem testvér, csak eszköz. Üdve a maga dolga, segítsen magán!

Tán ez is oka volt annak, hogy a buddhizmusnak épp keletkezőhelyén, Indiában — nem lett máig tartó élete, hanem — átalakulva vallássá — idegen országokba vándorolt.

A buddhizmus benső fejlődése, átalakulása vallássá.

Buddha utolsó szavaival az általa tanított szabályt hagyta mesterként tanítványaira. Szava elhangzott, a Mester eltávozott abba a másik világrendbe, melyről oly makacsul hallgatott. Tanítványainak — a Mester végső akarata szerint — fontos lett most minden szó, amit a Mester mondott. Össze is foglalták; úgy mondják, Ananda írta meg Buddha tanítását, a Dharmát, egy másik tanítvány pedig a szerzetesi szabályt, a Vinaja-t.

Az emlékezés hamar kialszik, a változó élet pedig új életformákat keres. Buddha követőinél hamar szakadások álltak be. Közösségének szervezete laza volt; az ő személye tartotta az egészet össze. De Buddha elment.

Száz évvel halála után hívei gyűlést tartanak Vaisali-ban. Már két felekezetet van, főleg a szerzetesi fegyelem dolgában térnek el — a «többségiek» (Mahaszamghika) és a hagyományokhoz jobban ragaszkodó — «öregek» (szta-virá-k). Az «öregek» közt sincs egyetértés; a Nirvána 236. évében, mondjuk Kr. e. 244-ben megint gyűléseznek Pataliputrában, a zsinat védője Asoka király, a Magadhaország ura, kinek pártfogása sokat tett a buddhizmus benső megszilárdításáért és terjesztéséért. Ez a zsinat foglalta össze a buddhizmus szent iratait a nevezetes «három kosárba» (Tripitaka). Az első a «fegyelem kosara» (Vinaja-pitaka), a másik a «tanítások kosara» (Szutrapitaka), a harmadik a «fejtegetések kosara», (Abhidarmapitaka). Ez a szentkönyvgyűjtemény pali-nyelven maradt ránk. Lehet, hogy nem ez volt eredeti nyelve. Lényegben megegyezik vele a tibeti és kínai buddhisták kánonja.

A felekezetté bomlás tovább is veszélyeztette a Buddha rendszerét. A Kr. u. I. században már 18 szektáról beszélnek. A szentkönyvekkel e századok alatt ugyanaz történik, mint másutt; agyonmagyarázták őket, a kommentárok könyvtárakat töltenek meg.

Érdekes, hogy a buddhizmus felekezetre bomlását éppen azok a kérdések okozták, melyekről Buddha hallgatott; a világszemléleti kérdések. Fölvetik Buddha aktualizmusával kapcsolatban: van-e valami maradandó a jelenségfolyam világában? Van-e valami tényleg való, vagy minden csak látszat, illúzió? Vallástörténeti szempontból e kérdések nem érdekelnek bennünket; a rendszer belső alakulására azonban döntőleg hatott az a kérdés: Van-e állandó alanya, hordozója a tudatfolyamnak? Van-e lélek? A Karma-tan szerint a cselekedetnek van hatása a jövőben is. Ki az, aki ezt élvezi vagy szenved? Egyesek ragaszkodtak Buddha tanához, az alanyt csak a tudattények kapcsolatának tekintették; mások —

kénytelenek voltak állandó alanyt vallani (pudgalavin-szekta).

A jogacara-iskola szerint a jelenségek világa látszatvilág, melynek azonban megvan a maga hordozója, alanya: az ismerőképeség, vizsnana. Ez azonban tartalmilag üres, a jelenségek csak képességileg vannak meg benne.

Egy másik iskola (madhijamika) ebből a tanból épít tovább a nominalizmus irányában. Szerinte a közös fogalom csak a tényleges pillanatnyi események összefoglalására szolgáló szó. A megváltás abban áll, hogy a jelenségvilág teljes ürességét belássa valaki.

A buddhizmus így visszakanyarodott az üdv útjáról, mely számára is a helyes ismeretben állt (dnyána-marga) az indiai metafizikába. Innét csak egy lépés — vissza a vallásbölcseletbe és vallásba.

Láttuk már, hogy ezt az utat Buddha maga hagyta nyitva a népvallás isteneinek hallgatólagos elismerésével. Most — Buddha halála után — épp az alapító személye adott alkalmat az erkölcsbölcseleti rendszer vallássá való alakulására.

Mi lett Buddhával halála után? Él-e tovább, vagy nem? Maga Buddha azt mondta, ne izgassák hívei magukat ily problémákkal. De őket — és majdnem minden embert — ez a kérdés mégis izgatta. Annyival inkább, mert mesterükről volt szó.

Egyesek próbáltak Buddha nyomán kitérő választ adni: Bement a Nirvánába; megnyugodott, kialudt benne az életszomj. Igen ám, de — mi ez a kialvás? Élet-e, nem-e?

A megnyugtató válasz mégsem lehetett más, minthogy Buddha él — a boldog örökkévalóságban. Személye tovább is foglalkoztatja a hívő kedélyt. A Mester nem lehetett olyan, mint a többi halandó. Nem apa-, anyaszülte ember ő. Legendák rajzanak körülötte.

Az indiai vallásban megvolt a keret, melybe csak a nevet kell behelyettesíteni. Visnu isten más-más alakban időnkint leszáll az emberekhez. Ez az ő avatára-ja. A dzsainizmus úgy tudta, hogy saját mesterei időtlensorban élnek és jelennek meg a történelem színpadán. Ez a két képzet rokon, könnyű őket összekapcsolni és Buddhára vonatkoztatni.

Buddha nemcsak halála után él, hanem élt születése előtt is. Miként az iráni vallásrendszer ismert egymást felváltó világkorszakokat, mindegyiket külön megváltóval, Zarathustra visszatéréssel; éppúgy az indiai történelemszemlélet is. Sok Buddha volt már, de sohse kettő egyidőben. Az igazi Buddhák időszakonként leszállnak a földre, tanítják az embereket. Vannak azonban olyan Buddhák is, akik megtartják maguknak az üdvözítő látást, nem közlik mással. Természetes, hogy a Buddhák sora még nem zárult le; jön még — a Majtreja, ez lesz a legkiválóbb.

A sok Buddha azáltal lett Buddhává, hogy az üdvözítő igazságot meglátta. Az igazság egy, örökkévaló. Az egyes Buddhák — az igazság kinyilatkoztatói.

Nehéz volna követni azt a képzettársítást, mely Buddha alakját emberfölöttivé, istenekfölöttivé emeli. Egyszer csak ott áll meg ez a képzetcsomó, hogy a történelmi Buddha, a Szákja-nem oroszánja (Szakja muni) nem is ember. Látszattestben jelent meg. Az ő lénye, igazi valója, más, mint a kép, melyben őt látták: Buddha maga a Dharma, az üdvözítő tan, az igazság. Aki eddig eljutott, annak már nem volt nehéz a Brahma-Atman helyébe Buddha nevét tenni. Buddha a világ, az üdvösforrása, a mindenség alapja. A szőrszálhasogatásra hajlamos lélek ezután már könnyűszerrel elemzi a Buddhát. Van benne ősváló, az igazság; van neki több látszatteste; az egyik ezek közt az, mellyel saját boldogságát élvezi.

A történelmi Buddhától így jutottak el az ősbuddháig. Nevet is adtak ennek a fénylényegű, boldog ősnak : Adi-buddha. Előtte nincs más, csak az üresség ; minden utána, minden belőle. Mit csinál ez az Adi-buddha? Világos, hogy elmélyed önmagába — a buddhista elmélkedés öt fokán át. Ezzel az elmélyedéssel öt Buddhát termel magából ; közös nevük : *dhjáni-buddha*. Személy szerint : Vairocana, Aksobhya, Ratnasambhava, Amitabha, Amoghasiddhi. Így születnek azok az észlények, akik számára Indiában és egyebütt templomokat építenek. De ezek a Buddhák nem elégszenek meg saját létükkel ; ők maguk is termelnek öt új lényt, de ezek nem Buddhák, hanem boddhisattvák (tökéletességre törekvők). Ez az öt boddhisattva hozta létre a mindenséget. De alkotásaik egymást felváltva eltűnnek. Most már a negyediknek korszakában élünk ; *Avalokitesvara*-nak, annak, aki elég erős ahhoz, hogy az üdvözítő látást elnyerje. Az ő pártfogója Amitabha. Ezután a korszak után jön még : Visvapani korszaka. Aztán jön a végleges vég.

Ez a két buddhasorozat a transcendens világban él. Idelenn a földön időnként a manusi-buddhák, emberbuddhák jelennek meg, hogy hirdessék az üdvöt.

Most már benne vagyunk az új vallás, a buddhavallás közepében. Vannak égi lények, akik a buddhista mennyországban, Szukhavati-ban élnek, mint pl. Amitabha. Vannak földi küldötteik, akik az embert a már nem is Nirvánának nevezett mennyországba segítik. Ezek a földi segítők, megváltók maguk is hatalmas lények ; nemcsak maguk kíváncsiak céljukhoz, hanem másokat is ugyanoda támogatnak. Így az eredeti buddhizmus (ugyan mi maradt az eredetiből?) megnyitott a tömeg, a nép számára. Hisz az üdvösséget nem kell már nehéz köldöknézéssel, önsugalmazással, a mélységgel összetévesztett semmibe merüléssel csak kevés kiválasztottnak elérni ;

az üdvösség már nem az egyén iparkodásán, hanem a jóságos égi boddhiszattva kegyén múlik. Lehet könyörögni, imádkozni, áldozni neki. Buddhából megváltó, üdvözítő istenség lett, aki már nemcsak magát váltja meg, hanem az egész világot.

A régi, eredeti buddhizmust ezután úgy nevezték: *hinajána* — kis szekér, kevesen járnak rajta az üdv útján. Az új, a vallás: a *mahajána*, nagy szekér; ez mindenkinek való. Ennek a hívei azt mondják, az ő tanuk éppoly régi, mint a másike; csak Buddha idején a lelkek még nem voltak érettek befogadására.

Ez a szétválás döntő volt a buddhizmus továbbfejlődésében. A mahajána számára megnyílt az egész kelet, csak épp India zárult be előtte lassankint. A hinajána viszont leszorult Ceylon szigetére.

A mahajána írói, mesterei nem voltak restek; míg a régi kánon, a Tripitaka csak négyszerese a Bibliának, a mahajána kánonja pedig egy nagy szekérre sem fér föl.

Történelmileg nehéz követni, időpontokkal meghatározni a mahajána kialakulását. Neves mesterei a Kr. u. időkben élnek.

A mahajána Indiában is keverékvallás. Vett át a brahmánoktól is, a népvallásból, hinduizmusból is elemeket. Lassankint átcsúszott beléje a varázshit is, ráolvasások, értelmetlen szövegek mormolása, bájolások. Szellemét, Buddháról való felfogását is befolyásolta a Szivakultusz. Ahogy Szivának megvan női hasonmása, vele egybeolvadó társa, a Sakti; éppúgy megkapja a Buddha is a maga kéjtestét, persze nőneműt, melyben saját boldogító képmását öleli. Ami pedig Buddhának jár, az megilleti az ő hívét is. Buddhává alakul át ő is, részt vesz ebben a benső kéjben. A tibeti buddhisták varázssima szövege: Om mani padme hum (Ékköve a lótuszvirágnak) valami olyasfélét akar mondani, amit csak a szexualizmus felcsigázott képzelete közelít meg. A padma

(lótusz) szimbóluma az istennő ölének, a «mani» (ékkő) Buddha férfierejének, szervének. A nemiség útján akar az egyik irány a Buddhával való közösségre eljutni.

Az eredeti buddhizmusban voltak nagy, nemes gondolatok, volt benne komoly, erkölcsi alapon álló üdv-keresés. Ez a «kis szekér» mégse járt az üdv igazi útján, hanem kívülre. *Grandes passus extra viam.* A másik pedig, amely nagy szekéren járt, visszadöntötte a tömegeket a babona, varázslat, parázna orgiák szakadékaiba.

A buddhizmus elterjedése.

Buddha tana és életformája India északkeleti részéből indult hódító útjára. Nagyobb lendületet vett a buddhizmus terjedése a Kr. e. 3. században, midőn Asoka király vette pártfogásába. Ez időben kezdődött a buddhizmusnak Indián kívül való térhódítása. A mahajána irányzat azonban Indiában felszívódott a népvallásokba. A barbuti és sanchi-i romok, a bombayi környéki barlangépítmények tanui egykori uralmának. Szép romok hirdetik Jáva szigetén is (Boro Budur) egykori dicsőségét. Észak-Indiában az iszlám terjedése nyomta el a buddhizmust.

Ceylonba állítólag Asoka testvére, Mahendra vitte el a hinajána irányzatot. Ez itt megszilárdult; hatalmas szerzetesrajok éltek szellemében. Voltak 3000 tagú kolostorok. Ceylonból terjedt át a buddhizmus Birmába, Sziámba; ezen országokban ma is a szellemhittel elegyedett buddhizmus uralkodik és jelentős nevelőhatást gyakorol a népre kolostoraival, melyek itt a népműveltség tűzhelyei. Sziám királya 1893-ban adta ki a Pali-Tripitaka-t.

Indiának a görögök által elért részén, továbbá Baktriában jutott a buddhizmus a görög műveltséggel és művészettel érintkezésbe. Menander (140 Kr. e.) fejedelméről említést tesznek a buddhista iratok. A görög hatás

alatt álló ú. n. gandhara-művészet kezdte ábrázolni először Buddhát. Észak-Indiából az indoszkita népek vették át a buddhizmust, mely ezek közvetítésével jutott Keletturkesztánba és Kínába még Kr. sz. előtt.

Tibet Kr. u. a 7. században vette át Buddha vallását, még pedig a mahájána irányt. Szervezője Padma-sambhava szerzetes volt, aki a varázslathoz is kiválóan értett. A tibeti buddhizmust az idegenek lamaizmusnak nevezik (a blama — tanító szóból). Itt a kolostorok révén a politikai hatalmat is elnyerte. Amikor Tibet a 13. században mongol uralom alá jutott, Kublai kán maga is a buddhizmus hívévé szegődött; a tibeti kánont mongolra is lefordították. 1368 óta a kínai uralom arra törekedett Tibetben, hogy a politikai hatalmat több kolostor között ossza meg.

A tibeti szerzeteseket 1038-ban Atisa reformálta. Megkövetelte a nőtlenséget, igyekezett a sok köldöknéző, munkátalan szerzetes erkölcsi szintjét emelni. 1355-ben Csong-kápa megint reformálta a sárgasüveges barátokat, kikkel szemben álltak a vörössüvegesek. A mongol és kínai uralom a sárgasüvegeseknek kedvezett. Három kolostoruk emelkedett különös jelentőségre; a Lhasa-i, a Tashi-lumpo-i és az Urga-i. 1439 óta úgy hiszik, hogy a Lhasa-i főláma, «dalai» (óceán) láma Avalokiteszvarának megtestesülése.

Ha meg talál halni, akkor a lámák kikeresik utódát; meg is találják abban a gyermekben, aki a főláma halála utáni időkből született. Persze, hogy a Tashilumpoi főláma sem adja alább: ő meg Amitabha megtestesülése. Szerencse, hogy van elég égi bodhiszattva; így a többi kolostorfőnök is élvezheti a megtestesült istennek kijáró tiszteletet. Ezt a megtestesülés-rendet nevezik chubilgan-nak. A tibeti buddhizmus terjedt át a 17. században a burjátokhoz is.

Tibetet a nagy hegyek és a lámauralom különcködései sokáig teljesen elzárták a külvilágtól. Benn a különös országban jól megszervezett papi, szerzetesi hatalom uralkodott, mely a theokráciának igazán tibeti formáját fejlesztette ki. Minden hatalom, vele a földi javak tekintélyes része is a fő lámák kezében volt ; Tibet ura a dalai láma. A szerzetesek közt hierarchikus rend ; tanulmányaik, képességeik szerint sorakoznak különböző osztályokba. Élükön, mint láttuk, a fő láma áll. Ezek a kolostorok szabják meg a népnek is az életformát. Napirendjüket a kultusz tölti be, mely színes felvonulásokból, mechanizált imádságból, dallamos zenéből és egyéb cselekményekből áll. Az ősi sokistenhit, babona, varázslat változatos formái telítik meg a vallási tudatot, ezek adnak tartalmat a gazdag ünneprendnek. Az újév ünnepe a kártékony szellemek ellen van. Megülik Buddha fogantatását, életének főmozzanatait. Imaszövegekkel írnak tele egyes falakat. Az «om mani padme hum» szöveget papírszallagokra írják és ezt imamalmon forgatják. A kolostorokban van néha komoly vallásos életérzés, mely az aszkézisben végletformáig jut el, pl. a szerzetes befalazásáig. Másutt pedig — az ember mindenütt ember — önzés, népcsalás, alacsony ösztönélet a külső színnek több-kevesebb megóvásával. Nyugati szemnek iszonyat a temetkezésük ; hullájukat állatokkal falatják föl.

Bizony kevés maradt meg mind ebben Buddha eredeti tanából. Annyit azonban a buddhizmus mégis elért, hogy a világhódító mongolokat táradt, életunt néppé nevelte, kiölte belőlük azt a lendületet, mely vad viharként zúgott végig a föld hátán ; kivette kezükből az Isten ostorát és helyébe odanyomta az imapálcát, Indra isten egykori villámjelvényét. A vallásnak varázslattá, a hitnek babonává, a kultusznak hókusz-pókusszá való alakulására alig akad jellemzőbb példa, mint a tibeti lámavallás.

Egyúttal arra is példa, mily felületes az európai általánosítás, mely egyrészt a buddhizmusról, mint *egységes* világvallásról, másrészt mint istentnemismerő vallásról beszél.

A kínai, koreai, japán buddhizmusról majd az illető népekről szóló fejezetben beszélünk.

A HINDUIZMUS.

A buddhizmus úgy illeszkedik bele India vallástörténetébe, mint egy a főcselekményből kiszakadó epizód az eposzba. Az epizódok felduzzadhatnak kiseposzokká, de a főcselekménybe mégis vissza kell térniük. Az indiai vallásfejlődés vezetőfonala nem fordult bele a buddhizmusba, hanem megfordítva: a buddhizmus olvadt bele az indiai népvallásba, melyet gyűjtő néven ma *hinduizmusnak* neveznek.

Ez a gyűjtőnév azonban megtévesztő, mert bizonyos egységet, egyöntetiséget sugall. Az indiai népvallás azonban 350 millió, fajban, nyelvben különböző, földrajzilag széteső embernek vallása. Ezt a zsidóság, kereszténység vagy akár a buddhizmus formáján összetartozónak gondolni, alapvető tévedés volna. Hozzá még: ez a népvallás élő folyam, melynek megvannak a történelmi elváltozásai is. Nincs egységes szervezete, nincs azonos szentkönyvgyűjteménye; nincs egy-jellegű, népileg összetartozó hordozója, hiszen mint népvallás hatott azokra a rétegekre is, melyek a kasztok keretén kívül állnak. Mint népvallás — nem szoros értelemben vett könyvvallás. Iratlan szokások, felhőszerűen változó néphit, babona, varázslat szövődnek össze benne. Hogy mégis közös néven jelöljük, azon az alapon tesszük, mert történelmi folytonosságban áll a Védákból kisugárzó hittel, szokásokkal, szertartásokkal, istenekkel. Ha nem is igazi könyvvallás, de vannak szent könyvei, melyek kánonba nem foglaltak ugyan, de mégis egyrészt tanui a vallásos hitnek, másrészt táplálói a nép jámborságának. Ezen szentkönyvek magukba foglalják az ősi Védákat, a brahmanista irodal-

mat, ehhez hozzáadják a két nemzeti eposzt, a Ramájána-t és a Mahabharatát. Ezeken kívül évezredes vallási töprengés, líra termékeit, pl. a 16—17. század fordulóján élő Tulsi Dasa remek költeményeit; továbbá a *puran*aknak nevezett költeményeket, melyek a népkultusz isteneiről szólnak 1,600.000 versben. A szent iratokhoz számítják a *tantr*ákat is (tantra = háló), Sziva és neje párbeszédeit, melyek zagyva varázstudományt, életutató stb. közvetítenek.

Hogy a brahmanizmusból hogyan alakult ki a hinduizmus, azt nehéz volna nyomon követni. Nagyarányú szinkretizmus ez; ki tudja a sok mellékfolyót megkülönböztetni, mikor már közös lett a medrük? Új istenek, új kultuszmódok jelennek meg, új nevek a régi társaságban: korábban kicsinyek, észrevétlenek; a Védákban talán jelzőt se kapnak, most ők, vagy, mondjuk csak helyesebben, egyes számban ő a legnagyobb, legkegyesebb. Feltűnhetik az is a gondos figyelőnek, hogy a hinduizmusban: meglehetősen gyakran erős hangsúlyt kap a nemiség, a nemző erő; kultuszban részesül a phallus, indiai nevén linga; az előázsiai templomi prostitúció formái iszonyatos barbársággal divatosak India «szent» helyein. A Védákban alig találni nőnemű isteneket, azok is árnyképei férfitársuknak. A hinduizmusban ezek az árnyképek megtelnek hússal, kéjjel. Mily idomtalanok, esetlenek; átmenet a szörnyeteg és az ember közt! A fantázia rémképei testesülnek meg bennük; vérivók, gyilkosok, rettenetesekek. Az isteneket, istennőket ábrázolják is.

Mily mások ezek a képek, szobrok, mint Hellas és Róma szép, előkelő, testükkel is arányt, ritmust, összhangot sugárzó istenei! Ezek groteszkek, formátlanok, esetlenek; végtagjaik száma megsokasodik, sok kezük, lábuk van, kézzel-lábbal hadakoznak, ölnek, szörnyeket tipornak.

Az istenekről való felfogás útja Indiában is megjárja a végleteket : az istentől az emberig, állatig és vissza az embertől az istenig. Először az istenek kapnak emberi formát ; eszik, amit az emberek ; aztán az ember kerül az istenek közé. A Védák utáni vallásbölcselet nem mult el nyomtalanul az istenek fölött sem. A Védákban királynak, harcosnak gondolták az istent ; a brahmanákban az istenek se lehettek mások, mint az oltár szolgálói. India azóta megtelt remetékkal, koldusbarátokkal, köldöknéző misztikusokkal, joginokkal, kardnyelő, kígyótbűvölő, szögeken járó, minden varázspraktikához értő csodaemberekkel : isteneik se lehetnek mások, mint ezekhez a «szent emberekhez» hasonlók.

Aztán meg : valami rémlett a nagy tömegekben is a minden-egy-tanból, arról, hogy a jogin, a szent — az istenséggel azonosul. Látták is a varázslónak rendkívüli hatalmát. Innét hamar eljutottak az emberek istenítéséig. Nemcsak Buddha részesült ebben a kitüntetésben. Az indiai lélekben erős az embert istenítő hajlam.

Az a nyugati vallásnézés, mely mindenütt a kereszténységhez való hasonlóságot keresi, nem pedig az indiai lélek, foglalta össze hármasba (trimurti) : Brahmat, az alkotót, Visnu-t, a megtartót, Sziva-t, a rombolót. Ebben a hármasban a Szentháromság analógiáját csak az látja, aki a Szentháromságról épp csak annyit tud, hogy a hármas benne van. Mert a trimurti három istene — nem is mindig az a három (Brahma, Visnu, Sziva) ; néha Krisnat veszik melléjük, néha megelégszenek kettővel ; máskor meg a háromnak feleségei nagyobbítják ezt a számot. Az összefoglalás alapja rendszeresen az, hogy az isteneket átalakulóknak, egymásbaolvadóknak képzelik, mert sokalják az égi sereget. Visnu hívei azt gondolják, hogy Brahma és Sziva csak változatai Visnunak. Sziva hívei persze ugyanezt gondolják a maguk kultuszistenéről. Ezzel a jelenséggel találkozunk már

Bábelben, hol minden isten — Marduk volt a végén ; a hellenizmusban, ahol pl. Isis volt a panthea, alakjában minden való és lehetséges istennőt — összeolvasztottak.

Mert világos, hogy az Upanisádok, Vedanta után — a néphitnek is alkalmazkodnia kellett valahogy a bölcsek által már megtalált egység-eszméhez, mely az istenek sokaságában is, a természet változatosságában is csak a «mája» káprázatát látta. Alkalmazkodott is, de — istenét, kinek áldozott, föl nem áldozta a tudósok kedvéért. Inkább felruházta őt azokkal a tulajdonságokkal, melyekkel a tudós papok szerint az ő istenük, a Brahma, rendelkezik. Miért legyen Visnu kisebb isten?

Nem is lett. A nép jámborsága rég elfeledte Dyaus-pitart, Varunát, Mitrát, de — nem feledte el azt, hogy a mindenség és az emberi élet oly égi lény kezében van, kitől mindenek származtak és ki a világ zűrzavarában őre a rendnek, a *ritá*-nak. Hozzája térnek az emberek vissza. A brahmánok azt tanították, áldozat, himnusz, kultusz vezet el hozzá (Karmamarga) ; a remetebölcseknek viszont a módszeres elmélyedés (dnyánamarga) volt az istenséghez vezető útja. A legegyszerűbbet, a mindenki számára alkalmas utat, az istenség előtt való meghódolást, a tőle való függés elismerését, a hozzá szeretetben, áhítatban való közeledést — járta a nép, melyben ösztönösen nyilatkozott meg a természeténél fogva vallásos lélek, az anima naturaliter religiosa. Ez a harmadik út : a *bhaktimarga* (bhakti = jámborság, áhítat), a hinduizmus lélekirányának a jellemzője. Ösztönös ez a jámborság, természetes, hogy ráveti magát azokra az eszközökre, melyekkel az istenség kegyét elnyerheti. Épít pompás, káprázatos díszű, rejtelmes templomokat, az ezeregyéjtszaka álmainak varázsát rejtí beléjük nyugtalan, sehol síma felületet nem hagyó, a követ a maga egészében mitikus lényekkel megtöltő művészetével. A primitív vallásos lélek odaadásával szolgálja ki ember-

szabású isteneit ; fölkelte, fürdeti, öltözteti, eteti őket. Rájuk aggatja kincseit, hogy elbűvölő pompában ragyogjanak. Alkot nekik diadalszekeret ; boldog, ha isteneit körmenetben viheti ; harangoz, csenget, zenél nekik. A jámbor hindu szívesen odafekszik az istenség díszkocsijának kerekai alá, hogy ott találja meg a kívánt véget. A bhakti — az áhítatos jámborság átsugárzik az istenek szent állataira, a tehenekre, bikákra ; nem szabad őket érinteni ! Szentek a folyók is, a Ganges tele van azokkal, kik hullámaiban keresik a benső megtisztulást ; a haldoklók odavitetik magukat, hogy a szent vízben leljék halálukat. — Igaz, ezen jámborsággal karöltve jár a legdurvább babona és az életigényeknek varázslattal való biztosítása. De van benne heroikus lendület, mely az istenségnek akarva tetszeni az önkínzás révületébe szökik. Hegyes szögek szolgálnak ágyaljul egyeseknek, mások boldogok, hogy mérges rovarokkal csípetik magukat ; van, ki körmét bele hagyja nőni összeszorított markának húsába ; van, ki fejfelé lóg órákhosszat ; ki dögöt eszik ; bizony elég találékonnyak az önkínzásban. A koplaló böjtnek is nagy meseteri, ezen a téren játszva verik az európaiakat.

A jámborság ezen aszkézise nem mindig fakírkodás ; gyakran mélységes áhítatnak takarója. A hinduizmusban megszólal a misztika — és hozzá kell tenni : ez a misztika nem az Upanisádok pantheizmusát leheli, hanem az egynek és személynek hitt istenséggel való szerelmes összeolvadást. Szótára ugyanaz, mint a nyugati és iszlamita jegyesmisztikának.

A bhakti-jámborság legkiválóbb kifejezője Tulsi Dasa, hindu költő (1532—1623). Behatol ugyan a brahmanizmus tanaiba, igyekszik megfogni a Felfoghatatlant, de ez nem elégíti ki. Személyes isten kell neki. «A tulajdonságnélkülről (Brahma) szóló tan nem hat el szívemig. Magyarázd meg nekem annak a tiszteletét, kinek tulaj-

donságai vannak. Rámá-hoz (epikus hős ; istenség) való szerelmem : mint a tenger. Szívem : mint a hal. Hogy szakadhatna el tőle? Légy irgalmas, fedd fel őt nekem, hadd lássák szemeim a Raghu-királyt. Ha szemem megtelt látásának gyönyörével, akkor meghallgatom a Kimondhatatlanról szóló tanítást.» Tulsi Dasa dalaiban a gyermeknek atyjához való vonzalma, a jegyesnek párjához való szerelme fejezi ki a bhakti-áhitat lelkeségét.

És ez a hit — mégis tipikusan indiai hit. Tulsi Dasa hitvallása a következő : «Mindenki tudja, hogy az Úr (Rama) nagysága kimondhatatlan és mégis — ki állhat ellen az ösztönnek, hogy őt szavakba foglalja. Van egy Isten, nincs szenvedélye, nincs alakja ; ő a nem-alkotott lény. Ő a mindent átható szellem, a legfőbb lélek, mely mindent összetart — az ő árnyéka a világ. Megtestesülve (leszállva egyes emberekbe) kinyilvánította magát hívei iránt való szeretetből . . . Meggyógyítja a bajokat, védi a szegényeket ; jóságos és hatalmas az Úr !» — Ez a hitvallás érthetetlen volna az Upanisádok nélkül (a világ istennek árnyéka) és az avatara-hit (az isten le szállása, alakváltozása) nélkül.

Van a bhakti-vallásban felemelő ; vannak benne hangok, melyek szépen beleillenek a homo religiosus örök szimfóniájának vezető szólamai közé ; mégis — a hinduizmus a maga egészében nyomasztó De profundis. Azt írja Alfons Nobel, aki jól ismeri a mai Indiát :

«India a mosoly nélküli ország». Nem azért, mintha a hinduizmus a néptől valami különösen szigorú aszketikus életet kívánna. Az indiai lelket a puha, édeskés, energiátlan vonás éppúgy jellemzi, mint az eszmélődés magas szárnyalása ; és néhány primitív vallást leszámítva, sehol másutt nem nyomul az érzékiség — még pedig a nemi orgiasmus — annyira előtérbe, mint a hinduizmusban. A linga-kultusz avatja fel a nemiséget a vallási szférába. Az előkelő családok házioltárain,

indiai híres szenthelyeken mindenütt találni oly reliefe-
ket, képsorozatokat, melyek látásán egy káplár is el-
pirulna. A bajadér-rendszer virágzik. A templom szent-
ségével hindu fogalmak szerint szépen összefér a fizetett
szerelem. Fáklyás, zajos menetben viszik a templomi
kéjनों új nővérüket a prima nox-ra, melyért valami
gazdag úr szívesen megfizet néhány ezer rupiát. Hogy
ezek a dolgok, azaz ezeknek a hivatalos vallás által
történő eltérése, sőt előmozdítása — nem állnak-e össze-
függésben az indiai élet örömtelenségével? Félig érett
leányok arra vannak már szánva, hogy áldozatul essenek
a férfitágnak. A gyermekházasságot a papság a vallás
nevében védi, minden reformtörekvés ellen is. Ezáltal
az asszony rabszolganővé alacsonyodik. Indiában 2½ mil-
lió a 10 éven aluli korban levő asszonyok száma és
112.000 a hasonló korban levő özvegy. A 217 millió
hinduból 60 millió a pária, kiket maga a vallás kivet
magából. Egy jámbor hindu szívesebben születnék újra
halála után egy disznóban, mint egy páriában. És ezek
a nyomorult jogfosztottak maguk is át vannak hatva
selejtességük tudatától. (O. Karrer: Das Religiöse in
der Menschheit. 21. l.)

Egyes istenek a hinduizmusban.

Az indiai jámborság egyes isteneket kiemel a többi
közül és hódolatát ez előtt rója le, mintha ez volna
az egyedüli. Nevet is ad e lénynek: *Bhagavat*, a tisz-
teletreméltó, fölséges; a név azonban nem személyneve
határozott istennek, hanem közös neve a kultusz-istenek
közül épp kiemeltnek. Legelterjedtebb a kegyes, világ-
kormányzó, rita-őrző *Visnu*-nak és az ő megtestesülé-
seinek, Krisna és Rama isteneknek henotheisztikus
kultusza. Visnu a néphitben ugyanazt a szerepet tölti
be, mint a Védák Varuná-ja. Felesége: *Laksmi*, a női

báj és a termékenység istennője. Visnu a világrend, az erkölcs, a jólét őre. Ha valami baj van, leszáll a földre, megtestesül egy-egy hősből, szentben.

Ezek a megtestesült istenek, Rama és Krisna, kiknek viselt dolgairól hősi eposzok szólnak, igazában az indiai néplélek megtestesülései. Természetes, hogy életsorsuk, küzdelmeik, hősiességük vonzza a híveket, erkölcsi példaként áll előttük. Mivel pedig Visnu-t képviselik, a bhakti-áhitat feléjük árad, tőlük vár oltalmat, jó véget, örök örömeiket.

A gyermek Krisnának Radha-hoz való szerelme a maga nagyon emberi szépségével mély hatással volt a hindú lélekre. Életsorsa, pásztorkodása, pásztorleányokkal való enyelgései egyesekben az istenséghez való viszony szimbólumává váltak ; az isten és a lélek szerelmét fejezik ki ; mások azonban a szimbólumot szétrepesztik és a vallás örve alatt élük ki nemi ösztöneiket a bacchanaliák módján — Krisna tiszteletére.

A Mahabharata eposz Bhagavadgita c. fejezetében (keletkezésének ideje Kr. e. 300 után időszámításunk kezdetéig) Krisna és Arjuna párbeszéde a hinduizmus életeszményére vet ragyogó fényt. Az epizód tartalma : nagy csata készül. A hős Arjuna kocsiját Krisna vezeti. Arjuna megtekinti a harcmezőt ; a túlsó oldalon, az ellenség közt látja rokonait és barátait. Megrémül arra a gondolatra, hogy fegyvereit ellenük kell fordítania. Eldobja fegyvereit. Krisna azonban kioktatja arról, hogy csak végezze dolgát ; csak a testet öli meg, nem a halhatatlan lelket. A halál után új élet vár a megöltekre. A katona dolga — a harc, a hivatás jó betöltése az életcél, ez az istenség akaratának teljesítése. A hivatás betöltése által eljuthat Brahmához a Nirvánába. Ne haszonra, sikerre nézzon ; de vegye figyelembe, hogy példát is kell adnia másoknak. Így tesz Krisna is ; bár nincs semmi haszna a világnak, mégis folyton működik benne. Ha az

igazság kezd fogyni és a gazság erőre kapni, önmagát teremti Krisna újjá. Minden világkorszakban megjelenik a jónak védelmére, a gonoszok romlására. Krisna kinyilatkoztatja önmagát Arjuna-nak. «Én vagyok a világ kezdete és vége. Fölöttem nincs semmi sem ; rám van fűzve a világ, mint a gyöngyszemek a fonálra. Én vagyok az íze a vizeknek, fénye a Napnak és Holdnak, szótagja minden Védának, hang vagyok a térben, férfierő az emberben, az élet az élőkben.» Rája gondolni, őt tisztelni, áldozattal előtte meghajolni : ez az üdvösség útja. Elveszi a bűnt, megváltja az embert, hogyha így tiszteli őt.

A Visnu-kultusznak, bhaktinak elméleti megalapítója: Ramanuja (1018—1138). Elméletileg az egyistenhitet alapozza meg a pantheizmussal szemben, tanába azonban a népvallás istenei, mítoszai is belekíváncsoznak. Az istenség irányítja igazságosan a Karmá-t is.

A hinduizmus másik kedvelt istene : *Rama*, kinek hősi tetteiről a Ramajána éposz énekel. Dasaratha királynak volt fia és örököse. Atyja tizennégy évre száműzi a fiatal herceget országából. Rama engedelmeskedik atyja akaratának ; hűséges hitvese, Sita és testvére követik a számkivetésbe. Hanumat majom-királyal szövetezik. Ennek segítségével menti ki a gonosz Ravana fogságából feleségét, Sita-t. Számkivetése végén boldogan tér vissza atyjához. Ezen éposz hőseiből mind kedves népistenek lettek. Rama pedig Visnu-nak lett változata. A Ramakultusz nemesítette a nép erkölceit.

A hinduizmusnak Visnu mellett a kegyesnek, *Sziva*-nak nevezett *Rudra* a kedvelt istene. Jellemét már megismertük ; ő az iszonyat, a rémület megszemélyesítője. Halál, romlás, baj az ő hatásköre ; de a vallásos életérzés misztériumra tapintó érzékével : ő a halál legyőzője, az életadó, nemző isten is. Jelképe a linga, melynek végét Brahma és Visnu se találják meg. Alakjára éppúgy ráveti magát a brahmanizmus filozófiája, mint Visnuéra.

Hisz lénye felfoghatatlan, érthetetlen. Ő a világalap, ugyanaz, mint Brahma. Varázsló, jogin, bűnbánó remete és ki tudja mi még a rettenetes Sziva. Tisztelete különös módokat kíván. A Paszupata-felekezet életrendje az, hogy háromszor napjában hamuval hintik tele magukat, röhögve, énekelve, hajbókolva, morogva tisztelik Rudrát. Mások még tovább mentek: koponya volt a táluk; hamut ettek; pálinkás korsóban tisztelték a benne nyugvó Szivát. A hindu spekuláció sem nyugodott meg Sziva alakja előtt. Szétszedte rétegekre, képességekre, sakti-kra, melyek által megnyilvánul és létrevarázsolja a világot. Világalkotó munkáját mások a fazekaséhoz hasonlítják.

Ellentétekből összetett lénye nemcsak taszít, hanem vonz is. Különös, hogy a 11. századi Manikkavasagar ilyeneket dalol róla: Testi alakjában állt előttem és megolvasztotta lelkemet; bájával elűzte vétkemet és édes örömmel töltött meg. Mint kegyesen megjelenő király fogadott szolgálatába.

Sziva szereti a vért; ma már megelégszik állatvérrel, tigrisvérrel, krokodilvérrel, kecskebakével, de valaha embervérre szomjazott. Ez az istenhez méltó ital! Vanak, kik úgy tisztelik, hogy a lingá-t amulettként hordják magukkal.

Szivának élettársa *Sakti*, eredetileg az isten megszemélyesített varázsereje, a szörnyeteg istennő, kivel India pantheonjának hasonlóan borzalmas istennői olvadnak össze: Kali, Durga, Parvati és mások. Az ember ösztön-életének zabolátlansága, kegyetlensége testesül meg Saktiban. Míg Szivát a görögök maguk Dionysosszal azonosították, Sakti alakjában nem nehéz a földanya másutt is meglevő képviselőire ismerni (Astarte, Kybele stb.). Kultusza rokon Sziváéval; vele együtt szereti a vért, főleg az embervért.

Kultuszát erotikus álmissztikává formálják az ú. n.

tantrá-k, melyek Sziva és Sakti párbeszédeinek műfajában tanítanak mindenféle zagyva babonára, szertartásra, zavaros metafizikára. A tantrák szerint az istenség — tulajdonság nélkül való, nincs neme, alakja stb.

Ily állapotában azonban nem lehet őt tisztelni. Azért úgy kell szemlélni, ahogy nyugalmi állapotából átmegy a fejlődőbe. Ezt a lehetőséget a Sakti adja meg neki. Általa varázsolja ki a világot magából. Sakti így lesz a mindenség anyja. — A mítoszból pedig így lesz — metafizika. A világ Sakti öléből lép elő; oda is kell visszatérnie. Ott találja meg az ember is a végleges kénygyönyört.

A Sziva-kultusz beállítja az «üdv útjába» — a nemi gyönyört is. Ez cél is, eszköz is. Az előrebocsátottak után nem csodálkozunk ezen a következményen. Minden nőben benne rejlik a Sakti, az anyában, a feleségben, a kéjnében. A nemi aktus Saktival egyesíti a boldogság-vágyó embert. Ilyen és hasonló eszközökkel jut el a Sziva-hívó a tökéletesség legmagasabb fokára.

Hogy aztán az elmélet megtermi a maga gyümölcsét, azon nem kell csodálkozni. Ime, ez is — bhaktimarga — a vallásnak legszönyűbb lezüllése.

Egységesítő törekvések. A mult és jelen összefoglalása. Árjavallás.

Az indiai vallásfejlődés vonalának három kiemelkedő hulláma van: A Védák, a brahmanizmus, a hinduizmus. A buddhizmus hulláma párhuzamosan folyik egyideig ezekkel. India északi és nyugati részén a II. századtól kezdve az iszlám hatol be erősebben. Hatása az indiai vallásfejlődésre is jelentős. Erősítette az amúgy is meglevő egyistenhitre való törekvést. Kabir († 1518) Ramanak nevezi ugyan az istent, de tiltakozik az istennek képével stb. való ábrázolása ellen. Jobbak a kőbálványoknál

a malomkövek, melyekkel búzát őrölnek. Kabir monotheizmusa nagy hatással volt a szikh-ek (tanítványok) felekezetére, akik közt a mesterek (guru-k) élveztek nagy tekintélyt. A guruk hivatása közvetíteni isten és ember közt; a guruban az isten nyilatkozik meg. Alapítójuk Nanak (1469—1538) volt. A vallási szétválást akarta megszüntetni Akbar császár (1556—1605), kinek az volt a törekvése, hogy ami az egyes vallásokban, a hinduknál, buddhistáknál, Mohammed követőinél, keresztényeknél jó és igaz, azt összefoglalja és ezen az alapon egyesítse a különböző vallásformákat. A kísérlet eredménytelen volt.

Egyes hinduk a keresztény eszmék alapján akarták saját népük vallását átalakítani, a kettő egyesítéséből új világvallást alkotni. *Ram Mohan Rai* (1772—1833) bengáliai brahmán. Atyja kitagadta, vándorlásai közt különböző vallásokkal ismerkedett meg, megtanult angolul, megismerte az anglikán kereszténységet is. Tuhfat ul Muwahhiddin című művében azt tanítja, hogy csak egy isten van és minden vallás — ezt az egyet imádja. Amikor sógornőjét halott testvére máglyáján elégették, ezen barbár szokás ellen fordult. Kívánta a hinduizmus reformját. Jézusról könyvet is írt. Végző álláspontja mégis az volt, hogy a vallási igazság sehol oly tökéletes kifejezést nem nyert, mint az Upanisádokban. Ezért reformálta a hindu kultuszt a keresztény (prot.) mintájára, 1828-ban kultuszközösséget alapított, a Brahma Samaj-t. A kultusz főpontja a Védák olvasása volt. Csak brahmánok lehettek papok a közösségben. Ram Mohan halála után Debendranath Tagore (1817—1905) szerzett érdemeket a Brahma Samaj szervezésében, terjesztésében. Kezdetben hitt a Védák csálhatatlanságában, később ez a hite megingott. 1843-ban megszövegezte hat tételben a Brahma Samaj hitvallását. Ez a hitvallás deista alapon áll, némi vallásos színezettel, mert vallja

azt, hogy az isten meghallgatja az imádságot. Elveti a hindu bálványkultuszt, a kaszon kívülieket is alkalmasnak tartja az üdvösségre. Elveti a szentkönyvek tekintélyét. Szerinte isten csak a természetben nyilatkoztatta ki magát.

Ennek az irányzatnak hatását nagyon fokozta az a főiskola, melyet Debendranat a reformátor-hajlamú, meggyőződését gyakran változtató Kesab Candra Szennel (1838—1884) együtt alapított. Kesab egyideig az angolokhoz szíttott, Jézust hirdette, majd ő is beleesett a szinkretikus világvallás ábrándkergetésébe. A Brahma Samaj mellé új közösséget szervezett, mely aztán sokat átvett a lármás, színes hindu kultuszból.

Később úgy érzi, hogy neki állandó égi inspirációja van, ennek hatása alatt 1881-ben 12 tanítványt választ maga köré és piros zászló alatt hirdeti az új evangéliumot.

A régi Brahma Samaj szellemében működik Debendranat fia Rabindranat Tagore (1861—), akinek költői művei világszerte terjesztik ezt a félig pantheisztikus világ-szemléletet és életérzést.

Míg a Brahma Samaj európai mintára alakult meg, a másik újabb indiai szövetség, az *Arya Samaj* kizárólagosságra törekszik; az indiai vallás és kultúra reformjával meg akarja tisztítani az indiai szellemet idegen hatásoktól. Alapítója Mul Sankar, szül. 1824-ben. Később a *Dayanand Sarasvati* nevet használta. Egy joginnál tanult, 1875-ben megalapította az Arya Samaj-t, melyhez a hindú ifjúság csatlakozott lelkesen. Ma már félmilliónál több tagja van ezen szövetségnek, mely irányában erősen nacionalista; éppúgy támadja a mohammedánokat, mint az angolokat. A szövetség egyistenhitet vall, szentkönyvei a Védák. Azt hiszik, hogy a Védákban minden igazság benne rejlik, még a legújabb fölfedezések is. Elveti a kasztrendszer, van erős szociális politikája. A Védákban leírt tűzoltár körül végzi a szövetség az istentiszteletet.

Az Arya Samaj sokat tett a hinduk faji, nemzeti öntudatának fejlesztéseért.

Az indiai reformirányok vallási felfogását általában a racionalizmus hatja át. Hogy a modern Indiában megint életretámadt az ősi vallás misztikája és álmisszistikája, az *Ramakrisna* (1834—1886) érdeme. Eredeti neve Gadadhar Chatheyi volt. Tanulni nem akart, húszéves korában beállt templomszolgának a kalkuttai Kali-templomban. Szerette volna a szoborban az istent meglátni. Énekelt, imádkozott; sokszor elájult, de Kali istennőt még sem látta. Ájúldozásai miatt dolgát nem végezte rendszeren. Kidobták. Tizenkét évig az erdőben élt, egy régi-fajta szerzetesnő vette gondjába. Persze, hogy ő lett Ramakrisna szemében a bölcsesség megtestesítője. Aztán egy jogin oktatta az ősi Brahma-tanban. Maga is jogin lett; szentnek tartották. Rokonsága végre utána küldte feleségét. Benne és minden nőben Kali istennőt látta; egyébként óvakodott a nőktől, feleségétől is. Miután már Krishna isten megtestesülésének érezte magát, igyekezett öntudatát tovább fejleszteni abban az irányban, hogy ő nem férfi, csak ember. Az ember. Női ruhát öltött, úgy akart gondolkozni, tenni, mint a nők. Hiszen Brahma is fölötte áll a nemeknek. Ez a különös ember nagy hatással volt a hindu újítókra. Átéléseiből kialakult világsszemlélete visszavitte az Upanisádokhoz. Hogy személyes-e az isten, vagy személytelen, nem érdekelte; az egyik így látja, a másik amúgy. Az se volt neki fontos, milyen néven, milyen szoborban stb. tisztelik az istent. Ezért hirdette: mindenki tartsa meg a maga vallását; a keresztény legyen keresztény, a hindu legyen hindu és így tovább. Ez az indifferentizmus azonban — erősítette a hindu öntudatot. Kivette a vallási szférát az ellentétes vallási felfogás támadási irányából. A hindu legyen hindu; mindegy, hogy az iszlám, a kereszténység, megbotránkozik babonáin, bálványimádásán.

Ramakrisna legkiválóbb tanítványa Vivekananda volt (1862—1912). Tudása nem volt nagy, a Vedanta eszméin kérődzött; de gyakorlativá tudta tenni az ősi tant. Szerinte az üdvöt a hétköznapi élet feladatainak gondos végzése is biztosítja. A régi utak mindegyike jó; istenhez el lehet jutni — így is, úgy is. Szerinte nincs lényeges különbség a vallásformák közt. Bármely hindu templomban — ugyanazt az istent imádják. 1893-ban ezeket hirdette a chicago-i vallási világtalálkozón. És akadtak, akik zagyva szóáradatának hittek is.

Ramakrisna köre az alsóbb osztályhoz fordul, míg a Brahma Samaj a felsőbbekhez. Mind a kettő a hindu nemzeti önállóságra törekszik. Ennek eszköze: a kasztrendszer megszüntetése, a vallási különbségek feloldása, ez által a népnek egyesítése — egy nemzetté. Az angol uralomtól való szabadulás vágya rejtett rúgóként működik a vallási reformkísérletekben is. Ezek célja is: a nemzet egyesítése, erősítése — egységes világszemlélettel. Hogy létesül ez az egység? Amolyan coincidentia oppositorummal, ellentéteknek, ellenmondásoknak — összedobásával.

Az indiai nacionalizmus mai vezére, *Gandhi*, a következőképpen fejezi ki a maga hitvallását:

«Hiszek a Védákban, az Upanisadokban, a Puránákban és mindabban, amit a hindu szent könyvek magukba foglalnak. De hiszem azt is, hogy miként a Védák, úgy a Biblia, Korán, Aveszta szintén isteni sugalmazásból eredtek. Jellemeznem a hinduizmus iránt táplált érzéseimet oly nehéz nekem, mint leírni feleségemhez való vonzalmamat. A világnak egy asszonya sem kelti bennem azt az érzést, mint ő. Szívem semmin úgy meg nem indul, mint a Bhagavadgita énekén, Ramanuja vagy Tulsi Dasa dalain. Ismerem mind azt a tévelyt, mely a hindu templomokban előfordul. Mégis szeretem e templomokat és nem törődöm a leírhatatlan hibákkal. A képek — az imádás támogatói. Egy hindu sem nézi a bálványt isten-

nek. Minden hindu hisz az egyedülvaló istenben, az újjászületésben és a megváltásban. A hinduizmust a többi vallásoktól nemcsak a kasztrendszerhez való ragaszkodása különbözteti meg, hanem főleg a szent tehénnek védelme. A tehén jelképe itt az egész emberalatti világnak. És ez egyike az emberi szellemfejlődés legcsodálatosabb jelenségeinek».

Ezzel le is zárjuk az indiai vallástörténetet. Mint lát-szik, itt egyelőre nincs fejlődés — csak körforgás. Hiába a hosszú évezredek erőfeszítése, lendülete az istenség felé, hiába az észnek, akaratnak sokszor hősie erőfeszítése ; hiába a bölcsélet és tudomány. A régi babona szent, mert hindu, a tehén szent, mert a régi babona szentnek tartja. A bálvány is szent, mert hindu templomban tisztelik orgiákkal. A körforgás visszatér a kiindulóponthoz ; a hinduizmus ma keveréke az évezredek hitének és babonájának, fénynek és homálynak. És a fény, az igazság nem is tud áttörni a babona varázsfátylán. Ezt a fátylat is az indiai lélek szötte, és szent neki, még akkor is, ha el is zárja szeme előtt a világosságot.

Az indiai «vallásfejlődés» megint csak egyik esete, il-lusztrálása annak az iránynak, melyet Szent Pál oly mes-terien jellemez a Rómaiakhoz írt levél 1, 19 sk.-ben. Ennek az iránynak a következők az állomásai 1. «Ami meg-tudható az Istenről, az világosan ismert köztük, mert az Isten világosan megismertette velük — a világ teremtése óta. — Dyaus-pitar ; Varuna ; Brahma-Atman ; az Upa-nishadok egy részének és a bhaktimarga egyisten hite. — 2. «Ámbár megismerték az Istent, nem dicsőítették őt, mint Istent, hanem üresek lettek gondolataikban és sötét-ség borult oktan szívükre. Bölcsenek mondogatták magukat és esztelenek lettek és fölcserélték a halhatatlan Isten dicsőségét halandó embernek, sőt madaraknak, négylábúaknak . . . képmásával». — Egyes vallásbölcséleti irányok, pantheismus, atheismus, materializmus. Varázs-

kultusz, ember-kultusz. Buddha és társai istenekké válnak. A «szent tehén». — 3. «Ezért az Isten átadta őket szívük vágya szerint a tisztátalanságnak... inkább szolgálták a teremtményt, mint a Teremtőt... Az Isten ráhagyta őket romlott értelmükre».

Sziva—Sakti kultusz, orgiák, erotikus misztika.

Azt hiszem, ezek a párhuzamok pontosak és találók. Alig maradt el lényeges mozzanat az indiai vallásfejlődésből, mely igazolásul ne szolgálna szent Pálnak más kultúrkörből vett, de egyetemes érvényű vallás-átalakulási rendszeréhez. Bizonyára lesznek, akik ebben a párhuzamban is teológiai apriorizmust fognak gyanítani. Azok ne felejtsék el, hogy kb. 6000 évnek vallástörténeti adatai alapján, induktív úton állapítottuk meg azt a vonalat, melynek mai állomása — még mindig oly feltűnően egyezik a hellenizmus azon vallástörténeti fáziséval, melyről Szent Pál beszél.

Akik Indiából várják Kelet világosságát, azok elfelejtették szemüket kinyitni azon Világosság előtt, mely már kétezer éve ragyog az emberiségre.

KINA

A mennyei birodalom az emberiség történetében.

A mennyei birodalom, a világ legnépesebb országa a maga óriási területével (9·6 millió km²), kb 440 millió lakosával — az emberiség történetének egyik legérdekesebb jelensége. A világtörténelemben páratlanul áll ősi, hatalmas államszervezete, mely jóformán a mitikus ősidőktől egészen az 1912. évi forradalomig a «menny fiának» jogára alatt egyesítette Délkeletázsia népeit, hatalmát kiterjesztette Tibetre, Mongoliára, Mandzsuriára. Ezen az államilag előbb hűbéres, majd hivatalnokalapon megszervezett területen fejlett kultúrát terjesztett, mely jóval az európaiak előtt ismerte a selyemipart, a könyvnyomtatást (Kr. u. 953-tól). Amíg nem zárta el magát «kínai fallal» a Nyugattól, érintkezésben volt Kelet-turkesztánon és a tengeren át Indiával, zarándokai sokszor átmentek a Himalaya gerincén, hogy Buddha szenthelyeit meglátogassák, kereskedői élénk érintkezésben voltak Perzsiával, Nagy Sándor világbirodalmával, majd a római imperiummal. E nyugati birodalmak és városok nevét — persze kínaiul elferdítve őrzik az ősi kínai történeti munkák: Likan a neve Seleukia-nak, Ta-tsin Ktesiphon-nak, Fu-lin Rómának (török közvetítés: Purum). A selyem Kínából eljut a hellenista birodalomba.

A kereszténység mint nesztorianus eretnektan ér legelőbb (6—7. század) Kínába, hol nagy befolyásra tesz szert és él a középkorig. Marco Polo talált még nesztorianus telepeket Kínában. Turkesztánon át hatolt be

Kínába a manicheizmus is. 768-ban megkapja az engedélyt templomok építésére; 840 után üldözésnek van kitéve. Mégis szívósan és a viszonyokhoz alkalmazkodva tengeti tovább ez a szekta életét; még 1370-ben is van manicheus-üldözés Kínában.

Kínát nemcsak nagyszerű államszervező képessége különbözteti meg Ázsia többi népeitől, főleg Indiától, hanem gyakorlatias szelleme, melynek egyik jele: fejlett történeti érzéke. Ebben mindenesetre ráismerhetünk az őskultusznak a hatására. Történelem ott van, ahol a multnak van jelentősége — a tovaáramló életre; a történelem forrása is ott van az embernek a transcendens világhoz való igazodásában. A mult érdektelenné válik oly életigazodásban, mely csak a körforgást, annak jelen fázisát nézi, (ilyen pl. a hindu aktualizmus, mely a buddhizmusnak alapja); vagy olyanban, mely figyelmét a változatlan abszolutra szegzi (brahmanizmus, Upanisadok). A kínai világszemlélet realista, és gyakorlati. Van érzéke a világfolyamat változatlan rendje iránt, innét életirányának konzervativizmusa, társadalmi és erkölcsi életének évezredes multat merevítő monotonája; — innét metafizikájának magva: a tao, világrend, fogalma. De állattenyésztő és földművelő életrendje kifejleszti benne az időérzéket; családi szervezete, családias szelleme pedig az élőknek az ősökkel való összefüggését hangsúlyozza. Ezekből táplálkozik történelmi tudata.

Azok az események, melyek Kínában történtek vagy melyekről kínai források szólnak, időpontjukban általában pontosan meghatározhatók. A mai európai történettudomány mindig több és több adatot szerez kínai forrásokból; általuk lesz Távolvelet multja világossá. Kína a vallástörténetet is értékes forrásművekkel gazdagítja. Buddhista zarándokszerzeteseinek útirajzai nagyszerű képet adnak a Kína és India közti út minden jelenségéről; leírásaik alapján a homokkal vagy hóval befűjt utak

vonulatát is meg lehet találni. Fah-hien (Kr. u. 399—14) és Hiuen-tsiang (625—45) művei a legjobbak a vallástörténeti érdekű kínai útirajzok közt. A Távolkelet mint meseország élt a középkoreleji európai népek tudatában; a kereszteshadak nyomában azonban a látókör kezdett tágulni a fölkelő Nap országai felé. Vándorkedv, kalandvágy, az ismeretlen messzeség vonzása, kereskedő ösztön és a mindennél erősebb apostoli küldetéstudat a középkor derekán megindítja az európai utazókat és igehirdetőket Távolkelet felé, ahonnet az Európát fenyegető tatárjárás megindult. Giovanni di Piano Carpini (1245) és a ferences W. Ruysbroek (Rubruk) — 1249—53 — messzebb hatolnak keletre, mint a magyar Julián barát; Rubruk behatol a Kínát is meghódító mongol kánok országába, hírt visz Nyugatra a Mangu kán által összehívott gyűlésről, melyen tatárok, muszlimek, zsidók és keresztények foglaltak állást az egyistenhit mellett, míg a kán a csillagjósolásban kereste az igazságot. Marco Polo velencei kereskedő 1271-ben ért Kínába, 17 évet töltött Kublaj kán székhelyén, beutazta Japánt, Hátsóindiát, Ceylont, Perzsiát. 1300 körül Pekingben jelentős missziós munkát kezdenek a ferencesek, köztük Montecorvinoi János, kit a pápa Peking érsekévé nevez ki 1307-ben. Kína ezen hősies hithirdetők jelentései alapján lett ismeretes Európában. A mongol uralom bukása után megint sokáig elzárt birodalomba a 17. századi jezsuita misszió hatol be. Ricci Máté és Schall Ádám jezsuiták a császárok udvari csillagászaivá lesznek. Társaik szorgalmasan fordítgatják a kínai műveket latinra. Párizsban 1687-ben jelenik meg: Confucius, Sinarum Philosophus címen a Csung-jung kínai erkölcsi mű fordítása. A jezsuita Bouvet XIV. Lajost megajándékozta egy kínai könyvtárral. Kína, Konfucius divatossá válnak Párisban; Konfucius népszerűségét emeli az a tény, hogy a racionalisták, deisták szellemi rokonukra találnak a kínai bölcsben.

Kínának, a kínai szellemnek az európai tudatban még ma is a «nagy fal» a szimbóluma. Pedig ez a «nagy fal» csak kis részét zárta el a külvilágtól a kínai történelemnek. A mongol uralom végéig Kína nem volt oly zárkózott; adott a külvilágnak és kapott tőle bőven. Vallástörténete is csak a környezetével való összefüggésben érthető meg. Benne áll az egyetemes vallásalakulás útjában. Vannak jelek rá, hogy a középamerikai indián csillagászat, naptár a kínaiaktól veszi át adatait. Babel, Peking, az ősi amerikai maya-városok kultúrái adósok egymásnak. A kölcsönzés vonala pedig összeesik a Behring-szoroson át Amerikába vándorló ember útjával. Épp a fordítottja annak, ahogy az európai ember jutott — másodszor az emberiség történetében — Amerikába. Érdekes, hogy Kolumbus, hallván a szigeten lakó indiánoktól egy távoli nagy országról, Kínát gyanította benne. Erről Marco Polo útleírásában olvasott.

A nagy fallal körülvárt Kína egyik állomása a földet betöltő, a természetet meghódító, kultúrát fejlesztő homo sapiens történelmének. Vonata egy ideig holt vágányon állott. Ki tudja, mikor kapcsolódik megint bele társával, Japánnal — az egyetemes emberi történelem fővonalába?

Az «ég ura» és a «menny fia».

Kína vallástörténete egyidős az embernek a mai Kína területén való megjelenésével. 1929—30-ban fedeztek fel Pekingtől nem messze négy diluviális (?) eredetű emberi csontvázat, melyek a neandertali embernél primitívebb jellegűek. Viszont H. Breuil abbé kimutatta, hogy a *Sinanthropus pekinensis* (ezt a nevet kapta Kína legősibb embere) kőbaltát gyártott és ismerte a tüzet. A kőkorszak Kr. e. a 3. évezredig tartott Kína területén. Azt mondják a régészek, hogy a Kr. e. 3. századtól kezdve a délorosz és kaukázusi területen kifejlődött skytha-görög művészet

hatott Nyugatra (La Tène-korszak), de hatott Keletre, Perzsiára, Turkesztánra, Kínára.

Kína benépesülése, a népesség elemeit alkotó fajok kérdése még nincs tisztázva. Nagyon valószínű A. Rosthorn véleménye, hogy a Kínát államilag megszervező népréteg nomád harcos és pásztornép volt, mely törzsekre oszlott és katonailag volt zászlóaljakra megszervezve, mint a mongolok vagy mandzsuk. Ez a hódító nép még a Kr. e. 3—2. évezredben is gyakran változtatta szálláshelyét. A törzsi, mozgó szervezet csak lassan alakult át földhözköttött — helyi, álló szervezetté. Hermans úgy gondolja, hogy a kínai nép az altáji ághoz tartozó pásztornomádok és az északi (szibériai) őskultúrához tartozó Miau-dse nép keveredéséből keletkezett. Ez a felfogás azonban kiegészítésre szorul. A kínai nagy kultúra kialakulásában nyugatról érkezett, fejlett állattenyésztést (marha, disznó) űző földművelők is résztvettek. Koppers az őskínaiaknál az anyajog és a totemizmus nyomait is keresi.

Ezek előrebocsátása azért volt szükséges, mert Kína ősvallásának meghatározására alkalmas nyomokat adnak. Az irodalmi források, a kínai szentkönyvek ugyanis késői, konfucianus átdolgozáson estek át; a konfucianus szellem iparkodott gondosan törölni, irtani bennük minden oly vonatkozást, mely racionalizmusával, evilági igazolásával, metafizika-izonyával ellenkezett. Ez a korrekció mégsem tudta teljesen kigyomlálni az öt elsőrendű kanonikus könyvből az ősi vallás nyomait.

Az öt szent könyv a következő:

1. *Su-King*, az okiratok könyve, történelmi mű;
2. *Si-King*, énekek könyve;
3. *Ji-king*: a változások könyve. Eredetileg szótár lehetett, de jóslásokra használták. (A mai álmoskönyvek is szótárszerűek.)
4. *Li-king*: szertartások és illemszabályok gyűjteménye.
5. *Csunt-csiu*. Ez Konfucius könyve; krónika, mely a mester

szóbeli magyarázatára szorult. A többi négyen Konfucius iskolájának szerkesztő és javító, törlő működése látszik. Ezen művek a Csou-dinasztia (Kr. e. 11—3. század) korából valók, összegyűjtésük időszámításunk kezdetére esik.

Kína ősvallásának isteneszméje ugyanaz, mint a patriarkális pásztornomád népeknél szokott lenni. A világalkotó, kormányzó nagyisten az égből lakozik és így lény és az ég közt szoros kapcsolat van, mely lassankint az istennek az éggel való azonosítására törekszik. Ez a törekvés a konfucianizmusban tudatos, de a szentkönyvek még mindig őrzik az égtől különböző személyes isten hitét. Az ég világa és a földi világ közt hasonlóság van; az ég ura hasonlít a földi királyhoz. Nevük is közös; *ti* — az istent és a királyt jelenti. *Ming*: jelenti az isteni végzést és a királyi rendeletet. Az «ég urának» neve: Sang-ti; mondják egyszerűen t'ien-nek, égnek is, mint ahogy a div-tó a latinban jelent istenit és eget (sub divo).

A Si-king (Énekek könyve) szerint az «ég Ura» teremtetette a hegyeket; ő szülte az embereket, mintha apjuk és anyjuk volna; életet adott a népeknek. Ő alkotja az államokat, ad nekik fejedelmeket. Sangti mindent lát, ami idelelni, a földön történt; kiönti áldását az emberekre, de a bajt is ő küldi. Haragja rettenetes, a gonoszokra éhínséget és halált áraszt. A jókat megjutalmazza. Megemlékszik az emberek érdeméről, szereti az áldozat illatát. Állandó gondja van a világra. A szűk esztendő az ő büntetése, a bő termés az ő jutalma. Meglátogatja népét — áldással vagy veréssel, győzelemmel, vereséggel. A Su-king — az őszövetségi Királyok könyve módján mutatja ki, hogy jutalmazza isten a jó fejedelmeket és hogy ejti el a rosszakat. Hisz a császár az ég urának helyettese a földön.

Nemcsak helyettese. A kínai császárok neve ősidők óta: tien-cse, isten-szülötte, menny fia. Totemisztikus legen-

dák szólnak arról, hogy az ég ura fecskét küldött az égből, hogy a Sang-dinasztia ősenek életet adjon. A Csou-dinasztia ősanja akkor fogant, mikor az isten lábanyomára lépett. A császárválasztás korszakában — nem lehetett ily eredetmondákra hivatkozni, de a trónkövetelők akkor is kimutatták, hogy személyük kedves az égnek. Hisz őseik templomában főnixszek fészkeltek, vagy csodajeles teknősbéka jelent meg — trónigényük támogatására. Igaz, hogy a késői spekulációk nem merték az égistentől származtatni a császárokat, csak valamelyik — égtáj-istentől.

Ilyen előzmények után természetes, hogy a «menny fia» volt országának, népének első papja, aki népe nevében végezte az ég urának kultuszát.

Nomád népeknél a hegyeknek van gyakorlati (irányjelző, határjelző stb.) és istentiszteleti szerepük. A hegyen közel vannak — az éghez és az ég urához. A hegy a település centruma, róla nevezik el magukat egyes kínai törzsek. Jó, ha egyes hegyek pontosan az égtáj valamelyikének irányába esnek. Kínának a négy égtáj mindegyikén megvolt a szenthegye. Ünnepi alkalmakkor idegyűjtötte a császár hűbéreseit, itt mutatta be az ünnepi áldozatot. Az ősi császárok sokszor változtatták székhelyüket; a Csou-dinasztia óta azonban állandó székhelyük van. A négy égtáj és a székhely — lehetővé teszik a mindenségnek öt részre való osztását; ennek megfelel aztán — a hűbéres fejedelmek analógiájára — az «ég urának» alárendelt táj-istenek hite. Ezt az öt táj-istent az égisten kultuszával természetszerűleg összefonódó csillagkultusz azonosítja az öt bolygóval (a Hold és Nap kivételével). Az ég ura a sarkcsillagba kerül.

Amint a vándoréletet fölváltja az állandó település, az *életadó, termő föld* is jelentősebbé válik. A nomádoktól ott talált ősi földművelő népréteg tisztelte a föld istenét (se); a népkeveredéssel járó vallási szinkretizmus párba vonja

az eget és a földet. Az ég égő áldozatokat kap, elsősorban a négy világtáj hegyein ; a földnek szánt áldozatokat elföldelik.

A világtájak isteneinek önállósulása maga után vonja az isteni functio-k megoszlását ; hisz nekik is kell valami fölött uralkodni, ha már istenek. Az ég-istenének alakja lassankint elhalványul, eredeti személyes volta elvész és a Csou-dinasztia alatt mindinkább azonosul a személytelen, anyagi éggel. Helyét elfoglalják azok, kik tulajdonságait örökölték : a világtájistenek — és a *szellemek*. Az istenek megsokasodnak, a kultusz iránya szétágazik ; korábban egytől kértek mindent, most máshoz fordulnak esőért, máshoz győzelemért, termésért stb.

Az ősök tisztelete, Kínának ez a jellegzetes sajátsága, szintén a nagycsaládú pásztornép lelkéből sarjadzott. Kínában ma is együtt élnek az ősök az unokákkal ; nem ritka a harminctagú család. A gyermekek teljesen szülőikre vannak utalva ; nekik dolgoznak, nincs semmi saját vagyonuk. A szülők, idősebb rokonok tisztelete — a kínai morál és illem főszabálya, mely a legpontosabban körülírja viselkedésüket. A gyermekek hajnalban felöltözködnek, aztán szüleikhez, apósukhoz, anyósukhoz járulnak, lélekzetviasszafojtva kérdezik, elég meleg-e ruhájuk. Ha betegek, a beteg testrészt illedelmesen megsimogatják. Ha szülőik kimennek, támogatják őket ; segítenek nekik a mosakodásnál. Vigyázva, illően viselkednek szüleik társaságában ; nem köhintenek, ásítanak, tüsszentenek, nem állanak görbén, nem néznek félre stb., stb. Ilyen szabályokat tartalmaz a Li-ki.

Amilyen az élők közti viszony, olyan az élők viszonya a holtakhoz. Hisz a *sen*, az örök szelleme nem hal meg, «főnségesek a mi őseink ; szívesen veszik az áldozatokat ; megáldják utódaikat és megjutalmazzák szerencsével, hosszú élettel» — úgy mond a Si-king. Kapnak is áldozatot : ételt, italt ; értéktárgyakat, ruhát. Ha szegény az

utód, papírból csinál számukra ezüstöt, aranyat, drágakelmét — és elégeti sírjuk fölött. Az ősi időkben a család egyik tagja öltözött át ősnak, hogy őt helyettesítse a holtaknak szóló szertartáson. Később kép ábrázolta az őst ; ennek maradványa az ős táblája, mit szekrényben őriznek.

A társadalmi tagozódás szabályozta az ős-kultusz módját. Kisembernek holta után is kevesebb járt, mint a nagynak. A nép az ősök tábláját saját házában őrzi, a nagyok — rang szerint nemcsak egyet, hanem többet. A császár, a fejedelmek, a főhivatalnokok templomos sír-
emlékben tisztelik őseiket. A fejedelemnek őt ős-szekrénye van, mindegyik más-más ős táblájával, a császár hetediziglen áldozott őseinek — hét különáldozattal. A szentkönyvekben nyomon lehet követni az őskultusz fejlődését, az ősöknek istenné válását.

A törzsi szervezet idején a törzsfőnök ősei részesültek megkülönböztetett kultuszban. A falusi, községi szervezetben pedig — ezen közösségek alapítói. A fejedelmi családok a mitikus Huang-ti császárt tisztelték ősök gyanánt. A Csou-dinasztia egyik tagja saját apját halála után az «ég társának» rangjára emelte ; ezzel pedig vele járt — az isteni méltóság. Később ezek az istenítések gyakoriak lettek. Elsősorban a «mennyi fiai» lettek az «ég társaivá» haláluk után, aztán kisebb emberek is részesültek e kitüntető császári kegyben. Kuan-ti, a kínai hadisten a Kr. u. 2. században vitézkedett a földön, mielőtt istenné vált volna ; Konfucius mester se gondolt volna rá életében, hogy az éghez fogják társítani — pláne a monarchia bukása táján, Kr. u. a 20. század elején.

A császári hatalomnak ilyenén kiterjedése — égre, földre, mindenekre háttérbe szorított a kultusz terén is minden más tényezőt. A nagyfokú központosítás a kultuszra is kiterjedt. Míg korábban a nemzetség fejei, a törzsfők, a családfők voltak saját körük papjai, a fölébük emelkedő császár lassankint csak az ősök kultuszát hagyta

meg nekik. A régi áldozatok, melyek jórésze alkalmi volt, állandósultak, az ég szolgálata és az égtájak isteneinek szolgálata a császár tisztje lett; minden functio szépen beleilleszkedett az év naptár által szabályozott körforgásába.

A kultusz tényei az előbb említett elemekből (ég, égtájak, föld, termés, ősök) tevődtek össze. A Su-king II. fejezete leírja, hogyan áldozott Sang-tinak Sun császár a keleti Taisung (most Pai-sán) hegyén. Máglyát rakatott, meggyújtotta, és tisztelettel fordult a hegyek, folyók felé. Ugyanezt tette délen, nyugaton és északon.

A császárok trónralépésükkor (és lemondásukkor) hasonlóképen áldoztak. Ha nem volt hegy a közelben, hát földhányást rakattak az áldozat helyéül. Az égistennek a téli napfordulatkor bemutatott ünnepi áldozatot ily mű-dombon mutatták be; ennek neve: csiao; róla az áldozaté is. A dinasztia székhelyének Pekingbe való áttétele szükségessé tette állandó áldozathely létesítését.

A főváros szentélyeinek sora, rangja — a mintája az ország többi szenthelyeinek. A templomok elhelyezésében, beosztásában, a szertartások minden mozzanatában benső rendszer van. Ez a varázs-szimbolikus élet- és természetérzésnek az eredménye. A *déli* oldal előkelőbb az északnál; a keleti a nyugatinál. Az «ég temploma» a főváros déli részén, mégpedig a terrasz keleti oldalán van. Átellenben a földmívelés istenének szentélye. A város *északi* oldalán van a földanyának temploma; a keleti oldal a Napé, a nyugati pedig a Holdé.

Mivel a császár a menny fia, az égtemplomban — Sangti személyességének elhalványodása után voltaképen saját őseinek, az égnek és az ég társaságába fölemelt császári őseinek áldoz. A főünnep a téli napfordulatkor van, mikor a nap ereje gyarapodni kezd. Az ünnep előnapján a császár böjtöl; a nap hajnalán udvarának élén fölvonul a kerek dombra (ez az ég oltára) és tömjént,

jáspist, selymet, rizspálinkát áldoz az eget jelző táblának ; égő áldozatként pedig egy marhát áldoz. Az ég oltárának alsó fokain a többi istenséget (Napot, bolygókat, holdat, felhőt, mennydörgést stb.) jelző táblák vannak. Ugyanakkor a szenthely északi oldalán álló oltáron is áldoz a császár — jó termésért imádkozva.

A város északi részén, a földanya templomában a nyári napfordulatkor áldoz a császár, — a földnek, az öt szent hegynek, a négy tengernek, négy folyónak. — Érdekes a császár tavaszi szántása — az ég templomának közelében levő szántóföldön, mikor a földművelés istenének áldoz.

A fővárosban végzett kultusz — az egész birodalom nevében történik ; az éghez senki másnak nincs köze, csak a császárnak ; a földdel összefüggő kultusz azonban a tartományi székhelyeken is bemutatható. A császár nemcsak a nagy népcsaládnak főpapja, hanem saját szűkebb családjáé is. Palotájában van őseinek tamploma (tai miao). A császárné számára van fenntartva a selyemhernyótenyésztés istennőjének kultusza.

Az a magaslat, melyen az ég temploma áll, voltaképp mesterséges utánczása az ősi szent helyeknek. Valaha ezen hegyeken osztották ki a császárok a hűbéres tartományokat. Később a palotában emeltek kis dombot, a négy országtáját jelképező négyszínű földből ; a domb tetején pedig sárga föld. A hűbéres egy marék földet kapott, melynek színe saját hűbérbirtokát jelképezte. Ezt hazavitte, fölébe maga is kis dombot emelt, rája fát ültetett ; bekerítette, de be nem földte, hogy az ég rátekinthessen. Ez a domb volt uralmának jele, ez a föld szellemének oltára. Ha ez a domb ellenséges kézre jutott, egyszerűen tetőt emeltek föléje, ezzel elzárták az égtől. Vége a korábbi úr hatalmának.

A kínai kultuszban az isteni lények három rendbe sorakoznak : az ég, a föld szellemei és az emberi ősök. Ég,

föld, ember. Mire a kultusz teljesen kialakul, az ég *istené*-ről megfeledkeznek. A természet, ember alkotójának járó tiszteletet átvették a teremtmények.

Az ég istene, ha személy szerint el is rejtőzött az emberek szeme elől, az általa alkotott világ rendjében, törvényszerűségében mégis az ő hatalma nyilatkozott meg. Ezt a kínai szem is kénytelen volt észrevenni.

Tao.

A kínai szem nemcsak azért nézett az égre, mert az «ég urát» kereste ; ha szemmel nem is tudott felhatolni a láthatatlan Istenig, de vándoréletében, a nagy síkságokra ráboruló éjjelek magányában volt módja figyelni az égnek, égitesteknek útját. Ezt nevezte Tao-nak.

Ez az út változatlan szabályoknak van alávetve ; a Tao maga is törvény, rend. Nemcsak az égen nyilvánul meg — a csillagok útjában, hanem a Földön is. Az ég szabja meg az évszakok egymásutánját, a születés, növés, halál ; tenyészet-enyészet rendjét ; ugyanennek hódol a népek, államok sorsa. Amíg az égisten még önálló, személyes lény volt szemében, addig a Tao nem volt más, mint az Isten akarata, az ő akaratából származó világrend. Amikor az égisten összeolvadt az anyagi éggel, akkor már úgy érezte, hogy a Tao, a világrend — fölötte van az égnek, hisz az ég maga is hozzá igazodik ; fölötte van a természetnek, életnek, halálnak, népnek, államnak. Gondolkozása kezdett elhajolni a személyes istentől a személytelen őserőig, törvényig — a Tao-ig. A mindent átható Tao könnyen nyerhetett pantheisztikus színezetet. Nem kellett a nagy bölcségig várni, hogy ezt az eszmét a kínai lélek kialakítsa. Hisz hasonló eszméket láttunk már : az iráni urtá-t, az indiai rita-t, a görög Logos-t, a latin fatum-ot.

A Tao összeolvadván, a lélek mélyén szunnyadó

varázshittel, szimbolikus életérzéssel, mely a tapasztalati világot ösztönösen nézi a rejtett világ transzparensének ; a jövőt, titkosat áhító előjelvarázssal — részben a kínai világszemlélet metafizikájának lett alapvető fogalma, erkölcsiségének gerince ; részben pedig a központosítás által a vallási tevékenységből kiszorított nép vallásának formája.

A Tao már maga is primitív, ösztönös metafizikai meglátás eredménye. A primitív lélek nem áll meg a metafizikában ; hisz ahogy a Tao irányítja a szemléletes valóságot, ugyanúgy Tao nyilatkozik meg a varázscselekménynek és hatásának összefüggésében ; tao-ja van a betűnek, számnak, a Tao teszi lehetővé, hogy bizonyos jelenségek a jövőt mutatják előre. A Tao a magiának és mantikának, varázslatnak és jóslásnak a veleje, ereje.

Az universum három összetevőjét : eget, földet, embert — ugyanaz a Tao hatja át. Igen ám : de az universumnak kicsinyített mása — maga a város ; a szentélyek, áldozatok szintén a Tao szerint igazodnak. Van még más módja is a Tao megnyilatkozásának : a teknősbéka : felső héja jelképezi az eget, alsó héja a földet, a béka az embert. Felső héját befestik, tűzbe teszik, a rajta előttűnő rajz — oly hasonlatos a kínai írás ákumbákumaihoz — sok mindent megmond annak, aki el tudja olvasni. Maga a kínai írásrendszer is tele van mások számára érthetetlen szimbolizmussal. Cicfark-szálak egymás mellé rakva — más-más helyzetben megmondják a jövőt. Van egy ősi szentkönyvük a kínaiaknak, a Ji-King. Az egész könyv nem áll másból, mint egy megszakított és egy megszakítatlan egyenesből : — — és — . Ezekből alkotnak először hármass csoportokat, így keletkezik nyolc csoport ; a «nyolc jövőndömondó». A hármasokat aztán hattagú csoportokba kombinálják. Így lesz 64 csoport. Már most mire jó ez az egész? Ezt is a Tao mondja meg ; csak érteni kell.

A Tao a világrend. Elemei ennek a rendnek mind két-rétűek ; hím- és nőneműk. Az egyik sor az adó, a másik az elfogadó, az egyik az erős, a másik a gyenge. Ők az elsőt, az erősebb tagot érzik hímneműnek, a másikat nőneműnek. A hímnemű neve : jang, a nőneműé : jin. Már most a mindenség a jang és jin elemek keveréke, a mindenség útja, Tao-ja az, hogyan keveredik ez a két elem, milyen arányban, egymásutánban. A jang-elemhez tartoznak a következő párokban az aláhúzottak : *ég* — föld ; *nap* — hold ; *férfi* — nő ; *fejedelem* — alattvaló ; *világos* — sötét ; *meleg* — hideg ; *férfj* — feleség. Nyáron a jang van túlsúlyban, télen a jin. Ebből meg lehet érteni a Ji-king jeleit. A töretlen vonal — jang ; a megszakított : jin. Ezek csoportosítása szimbolizálja pl. az emberi élet sorsát. Hisz világos, hogy az ember is jang-és jin-keverék ; a lélek a jang, a test a jin.

Ebből, a modern fejnek ugyancsak ködös, zavaros, mert primitívebb lélekből fakadt valóságsszemléletből indul el a kínai metafizika. Minket ez a metafizika csak annyiban érdekel, amennyiben vallásformáló hatása van. A Tao bölcselete Lao-ce névéhez kapcsolódik.

Lao-ce a Kr. e. 6. században élt. A hagyomány szerint kortársa volt Konfuciusnak. Azt mondják, könyvtáros volt a Csou-császárok udvarában. Neki tulajdonítják a *Tao-te-king*-et, mely 5000 szóból áll. Legendás életrajzai szerint az udvarból elvonult remetének, járt Indiában, hol Buddhának volt a mestere, majd a görögök, zsidók, rómaiak közt osztogatta bölcseségének kincseit.

A *Tao-te-King*-nek a címe is homályos. A Tao-ról már beszéltünk. Lao-ce rája irányítja figyelmét ; azt mondja : «Az ember függ a földtől, a föld az égtől, az ég függ a Tao-tól, a Tao önmagától». A Tao tehát a mindenség alapja. Hasonlatos ez a gondolkozás az Upanisadok Brahma-fogalmához. A Tao-ról magáról nem

tud már sokat mondani, tán nem is akar. Hisz a Tao «megismerhetetlen és fölfoghatatlan». Mély is, sötét is ez az ősváló, mely minden erőt magába zár. Önmagát árasztja széjjel, lejut a földre. Működésében, hatásában érezhetetlen; rejtőzködni kíván, mint a mélységeket kereső víz.

A Tao-nak a világban való működését mondja te-nek (Tao-te-king). Működése a világban, állatokban, növényekben észrevétlen, tudattalan. A csecsemőben is. Addig boldog az ember, amíg a Tao működik benne akadálytalanul, ellentétes törekvés nélkül. A felnőtt ember vágyai, törekvései azonban szembeszállnak a Tao-val.

Ebből érthető Lao-ce erkölcsi alapelve: a Tao-val kell az embernek összhangban maradni, hagyni, hogy a természet őseréje működjék benne. Ha így tesz, azaz, ha — nem tesz semmit a Tao ellen, akkor béke, megelégedettség, boldogság a sorsa; ha maga akarja életét irányítani és nem hagyatkozik rá a Tao-ra, akkor a vágyak, szenvedélyek meghozzák neki a bajt és a gondot. A helyes életszabály tehát: nem-tenni (a Tao ellen) *vu-vei*. Ha az ember ezt a nem-tevést (*vu-vei*) teszi, minden rendben megy.

Ez az erkölcsiség legjobban a quietizmus nyugati műszavával volna kifejezhető. A világtól, a nyilvános élet zajától elvonuló — passzív lelkeknek való életforma. Tudománynak, iskolának kevés; így nem is hathatott volna évezredekre, de arra jó, hogy az abszolútumra való ráhagyatkozás hirdetésével megindítsa a tudatos kínai misztika folyamát, adjon célt az elvonuló remetéknél; továbbá, hogy emelje azok tekintélyét, akik a Tao-ban nem a misztikus, üres ősválót, hanem a mindent átható varázserőt látták — és mint varázslók, sámánok birtokolták.

A Tao-tanból épp úgy vallás lett, mint Buddha tanából. A mester spekulációi nem tudták kivenni a tömeg

fejéből az ártó, rontó szellemek hitét, sem a néphitben meggyökeresedett babonát. A Tao arra lett jó, hogy amikor a császárság kiszorította a népet, a tömeget a vallásos kultusból, a nép benne keressen valláspótlékot. Aztán meg a buddhizmus ideje-korán elhatott Kínába. A két irányban volt annyi rokonság, hogy kölcsönösen kicserélték egymás eszméit és életformáját. A taoisták azt mondták: Buddha nem más, mint újjászületett Lao-ce; ezzel a hittel már átvették az indiai újjászületés gondolatát. A Buddha-Dharma-Szamha hármas üdv-tényező mintájára ők is megcsinálták a magukét. Lao-ce-t istenítették, tanát az üdv útjának minősítették; melléjük állították harmadiknak — a bizonytalan jelentésű — juan-si-t, az ős-kezdetet.

Már a Kr. e. 3. és 2. században kialakul a *taoizmus* vallási szervezete. Összegyűjtik mestereik írásait szent-könyvgyűjteménybe. A Tao-metafizika ürességét kitöltik a néphit isteneivel, szellemeivel, élénkítik a képzelet mesevilágával. Azokat a remetéket, kik a Tao-val egyesültek, mint szent embereket beállítják az isteni lények társaságába. Ezek közt főleg a «nyolc bölcs» válik ki; szobraik ott állnak a taoista szentélyekben; a népnek ők a bajelhárító, szerencsét adó istenei.

A taoizmus legősibb szenthelye a Tai-sán hegye, az ősi államvallás egyik szent hegye. Tai-san hegyének istene lesz a taoisták számára az alvilág istene. Taisán az élők és holtak bírása. Leánya Pi hia juon-kün, a pirosan izzó fellegek istennője, a jótékony gyógyító, gyermek-áldást adó istennő.

Aki a Tao-val egyesül, az rendkívüli dolgokra képes. A nem-tevés misztikája összeolvadt a varázsló-eszménnyel. A taoista remete, szerzetes vágya ugyanaz, mint a táltosé, boszorkányé: felhőkön lovagolni, elképesztő csodákat tenni, követ arannyá változtatni. Mindezt megteheti, ha üres szívébe beengedi a Tao-t. Hogyan?

Részben a hindu joga gyakorlataival, részben eredeti módszerekkel. Eszik jin vagy jang-tartalmú ételeket, testébe tükörrel bevetíti a nap- vagy holdfényt ; révületbe esik stb. Ezáltal mindenható lesz. Csak ez kell a népnek. Az ilyen ember meg tudja mondani, hol kell házat építeni, sírt ásni, hol lesz jó termés. Persze, az ilyen kinyilatkoztatások nem történnek ingyért. Még egyet tudnak ezen varázslók : megkeresik a hosszú élet fűvét.

A buddhizmus mintájára kialakul a taoista közösség is. Csang Tao-ling (sz. Kr. u. 37-ben) remetekorában megtalálta a halhatatlanság italát. Persze, hogy sokan lettek erre híveivé. Ezekkel Szecsuan hegyei közé vonult. Végre is meghalt, azaz fölment az égbe. A társaság megerősödött, fiát a császár helytartóvá nevezte ki. Ez a szervezet végül is állam lett az államban. Fejét Tien-si-nek, égi mesternek nevezték. A varázslók, jósok, orvosok benne látják vezérüket.

Független tőle a szerzetesi közösség. Ezek kolostorokban élnek. Benső rendjük hasonlít a buddhistákéhoz.

A taoista vallásformának sorsa nagyon változatos. Volt idő, midőn az államvallással vetekedett, komoly versenytársa volt a konfucianizmussal ; nehéz harcai voltak máskor a konfucianista írástudókkal, az államhatalommal, buddhizmussal. 666-ban Kr. u. hivatalosan istenítték Lao-ce-t, mint a «mélység fenekének Sang-ti-ját» ; sorsában részesedtek iskolája későbbi nagy mesterei : Lie-ce és Csuang-ce is. A 9. században övék a főhatalom ; a mongol uralom alatt is nagy a tekintélyük. A mandzsu uralom alatt azonban a taoizmus aláhanyatlík, babonáinak csak a tömegben van kelete. Az írástudók lenézik.

Konfucius. Az államvallás.

Kung-fu-ce-nak, Kung mesternek nevét a jezsuita hithirdetők latinosították Confuciusra. Kr. e. 552-ben született. A Csou-dinasztia hatalmas központosított hűbéres birodalma az önállóságra törekvő hűbéresek által meglazult; az állami hatalom a kiskirályok ellen tehetetlenné vált, a menny fiának istentiszteleti jogait is bitorolták a fejedelmek. A marakodó urak pártoskodását a nép sinylette meg; a benső rend felbomlott, szegénység, ínség, nyomor járt a háborúk nyomában.

Kung mester ifjúságában sokat tanult a más kárán is, a magáén is. Korán árvaságra jutott, magának kellett megküzdenie az élettel az életért. Megnősült, hivatalt vállalt, majd tanítónak lett. Az volt a vágya, hogy fejedelmeket tanítson, de ez a vágya alig akart teljesülni. Fejedelmét követi a száműzetésbe, majd mikor országnak (Lu tartománynak) sorsa jobbra fordul, fejedelmével együtt visszatér és fő-fő tanácsadója lesz. Nem sokáig bírja Ting fejedelem Kung mester gyámkodását. A mester önkényt ott hagyja, száműzetésbe megy, bejárja tanítványjaival a szomszéd államokat. Sokat tanul, kutatja a multat, vizsgálja és javítja a szentkönyveket. A mult, Kína történelme az ő tanítómestere és szeretné, ha mások is, főleg a fejedelmek tanulnának a történelemből. Hogy a történelem még tanulságosabb legyen, ki is igazítja a szentkönyveket, mindenben saját ábrándképét hajszolja, Kína aranykorát. Olyan ő, mint Egyiptom új korának bölcsei, akik szintén csak visszafelé tudtak nézni, előre nem. Megmerevíteni a jelent az ábrándos mult kereteivel, ez volt Konfucius törekvése. 479-ben halt meg. Sírját Ku-fü-ben nemzetének áhítata teszi Kína szentélyévé.

Tanítványjaival való beszélgetéseit Lun-jü c. műben foglalták össze. Rendszerét a *Tai-hsio* (magasztos ta-

nítás) és a *Csung-jung* (törvények gyűjteménye) c. művek őrzik ; ezeket iskolája állította össze.

Míg Lao-ce a Tao-t a természetben keresi, Kung mester az állam benső rendjét, Tao-ját vizsgálja. Az állam az ő szemében épp oly abszolút való, mint mások szemében a mindenség. Az állam misztikus erejét az uralkodó hordozza ; minden azon múlik, hogy az uralkodó hagyja-e érvényesülni ezt a Tao-t. A mitikus Sun császárról azt írja, hogy az nem-tevéssel (vu vei) kormányzott, tehát — kiváló fejedelem volt.

Konfucius tanát ma politika és társadalmi etika címen foglalnák össze. Erkölcsi rendszere a közösségbe, családba, államba jól beilleszkedő ember eszményét akarja megrajzolni. Az állam Tao-jában akkor részesül az ember, ha ezen Tao ötágú útján, azaz te-jén jár becsületesen. Ez az öt út, azaz öt erény a következő : szív-jóság (csün-cse), igazságosság (su), illem (li), tudás és őszinteség. Etikája föltételezi, hogy az embert a tudással, tanítással magával lehet erkölcsileg kiművelni. Ha mindenkit nevének neveznek és ha mindenki azt teszi, amire neve kötelezi, akkor minden rendben van. A fejedelem legyen fejedelem, az alattvaló alattvaló. Az igazságosságot negatív formájában hangsúlyozza. Amit nem kívánsz magadnak, mással se tedd.

Nagyon fontos Konfucius rendszerében a *li*. Bajos ennek a szónak egész tartalmát kifejezni. A Tao-nak legfőbb vonását jelenti : a rendet, a tagok megfelelő viszonyát egymáshoz, és az illemet. Az illem persze nemcsak külsőség, hanem benső érzület is. Az illem mondja meg, hogyan viselkedjék a fiú szülőjével, ifjabb testvér a bátyjával, férj feleségével, barát barátjával, úr a szolgájával szemben. A *li* (illem) szertartást is jelent, szabályozza az ősök kultuszát.

Konfucius rendszere nem pusztán az ősök tiszteletét akarja, hanem : az ősiségét, a hagyományét. De ebben a

hagyományban nem a transcendens, hanem az immanens, az állam életében megnyilatkozó erők érdeklik. Nincs érzéke a szellemek világa iránt, közömbös velük szemben. Mikor egyik tanítványa szelleműzést akar végezni a beteg mester körül és érdeklődik, hogyan lehet szolgálni a szellemeknek, a mester rendreutasítja: «Még az embereknek se tudsz szolgálni, hogy szolgálnál a szellemeknek?» A halál se érdekli. Azt mondja ugyanennek a tanítványnak: Még az életet se ismered; mit kíváncsiskodsz a halál után?

Konfucius épp úgy kerülte a vallási problémákat, mint Buddha. Míg azonban Buddha benne áll az üdvkeresés transcendens áramában, addig Konfucius szeme tisztára a földi lét rendjén, boldogságán tapad. A más-világ nem érdekli; hogyis érdekelné, mikor az egészet ide lehet varázsolni a földre, ahol a mennyi fiai uralkodnak bölcsen, a régi jó császárok szellemében.

Konfuciusnak volt rá gondja, hogy a szentkönyveket is megtisztítsa a vallási, transcendens eszméktől, vonatkozásoktól. Hogy ez nem sikerült neki teljesen, azt már láttuk, de ez nem az ő hibája. Vallástalan népet, kultusztalan államot a világ még nem látott, Konfucius se tudott ilyent teremteni. Hiába irtja a szellemvilágot, hiába űzi ki istent az égből; ez papíron se sikerül, a valóságban még kevésbé.

Végzete ugyanaz lett, mint Buddháé!

A konfucianus rendszer államvallássá lett, a mester istenné. Tanítványai — mint írástudók iskolába tömörültek. Köztük a legkiválóbb volt Meng-ce (Mencius) (Kr. e. 372—289), aki Konfucius tanait részletesen és behatóan alkalmazza az államkormányzatra.

Ennek az iskolának akkor jut igazi történeti szerep Kínában, midőn Si Huang-ti császár a Kr. e. 3. században megdönti a hűbériségen alapuló uralmat (a Csoudinasztiát) és helyette megszerzezi a központosított

hivatalnok-uralmat. A konfucianusok először forradalmat láttak a multtal való szakításban, azt hitték, vége a Tao-nak. A császár azonban lecsapott rájuk, elnémitotta őket. Fia alatt az új rendszer is összeomlott. A helyébe lépő Han-dinasztia azzal tudta a maga uralmát megszilárdítani, hogy uralmát úgy tüntette föl, mintha a régmultat akarná fölidézni romjaiból; pártfogásába vette az üldözött írástudókat, támogatta őket a szentkönyvek gyűjtésében, mesterük tanainak kifejtésében; kötelezővé tette a mester tanrendszerét az állami vizsgákon. A hűbériség megszűnt, az új hivatalnok-rendszer pedig Konfuciust volt kénytelen tanulni, tanítani és végrehajtani. Nyertes csak egy maradt e változásban: a menny fia; most már senki se vonta kétségbe, hogy méltó hordozója a Tao-nak.

Ez a fordulat kétezer évre biztosította a konfucianizmus uralmát az államvezetésben és a kultuszban. A menny fiai hálások is voltak a mesternek. Már Kr. e. 195-ben áldozatot mutat be a császár Konfucius sírján. Az istenekkel nem sokat törődő mester személye ez után hivatalos állami kultuszban részesül, tiszteletére minden városban templom épül. Az ő nevéhez kapcsolódó művek belekerülnek a szentkönyvek gyűjteményébe, igaz, hogy másodsorban. De a mandarinok tudománya mégis belőlük kénytelen meríteni.

Konfucius, a »legnagyobb mester«, a »tökéletes bölcs« azok közé kerül, akiket az »éggel társítanak«, istenítenek Kr. u. 1507-ben; 1906-tól kezdve pedig kultusza épp úgy a császárnak lett fenntartva, mint az ég kultusza. Tiszteletén kezdetben a forradalmi kormány se akart változtatni.

Konfucius szelleme magasabb fallal vette körül Kína lelkivilágát, mint az, mely Kína határait elzárta. Ez a szellemi fal zárta ki a népet az ősi vallásból, az égisten imádásából; ez állt áthághatatlan gát-

ként a nép és az uralkodó írástudó réteg közt ; ez tartotta távol a világ egyik legősibb kultúrájától azokat a csirákat, melyekből új élet fakadhatott volna az elvénytült talajon. Konfucius tana betüvé vált, a betű megölte az életet. Az élet nem megállás, hanem haladás, az élet fejlődés, nem megmerevedés. Hogy a világ népének egy-ötödét magába záró Kína holtvágányra került az emberiség történetében, azt a legbölcsebb mesternek köszönheti. A történelem rajongója megölte a történelmet, mert meg akarta örökíteni azt, aminek lényege a változás. Ha a folyóvíz megáll, mocsárba fullad.

A buddhizmus Kínában.

Legendák szövik körül a buddhizmusnak a mennyei birodalomba való behatolását. Kr. u. 61-ben Ming ti császár álmában idegen istennek látta képét. Az álomfejtők megmondták neki, hogy Buddhát látta. Követiséget küldött tehát Indiába, ez hozott is buddhista iratokat és képeket, ráadásul két buddhista szerzetest, sramaná-t. Amikor Ming ti ezt az álmot látta, a buddhizmus már ismeretes lehetett Kínában.

Hisz Kína határainál már a buddhizmusnak behódolt tartományok voltak. A Kr. u. 1. és 2. században már bennszülött kínai buddhista kolostorokat lehet találni. A Kr. u. 3. században pedig már egész Kínában elterjedt az új vallás, mely két úton jött Kínába : dél felől a tengeren, nyugat felől a Tarim-medencén és Kelet-Turkesztánon át. A következő századok folyamán zarándokok seregei vonulnak Kínából Belsőázsia sivatagjain és a Himaláján át Indiába a buddhista szent helyekre ; onnét pedig térítő szerzetesek rajai szállnak át, hogy az üdv tanát megvigyék a kínaiaknak. Ezek a zarándokok nyitott szemmel járnak ; feljegyzik tapasztalataikat ; lefordítják kínai nyelvre a buddhista

iratokat. Útirajzaik megbecsülhetetlen történeti értéket képviselnek. Ez a zarándoklás a 11. században szűnt meg.

Kínában az ősi, eredeti buddhizmus alig talált volna talajra. A kínai léleknek idegen volt az a pesszimista életértékelés, melyből a buddhizmus fakadt. Hisz a nagy kínai mesterek inkább a földi élet jóságát, az embernek romlatlanságát hirdették ; a világfájdalomnak itt nem volt oly visszhangja, mint Indiában. Ezért a buddhista megváltás-cél se lehetett tisztára negatív : szabadulás a bajoktól, körforgástól. A buddhizmus azonban legyőzte ezt a nehézséget ; tudott alkalmazkodni a változó igényekhez. Amint átkelt a Himaláján, hogy világvallássá legyen, magába olvasztotta a Kelet vallásait ; világszemlélete átalakult azon népek igényéhez, akiknek vágyát a vágyak elcsitulása nem elégítette ki, hanem valódi boldogságra, örök életre kíváncsoztak.

Amikor a buddhizmus Kínába ért, még nem történt meg a két tábornak, a hinajána és mahajána rendszernek formai szétválása, de a mahajána rendszer gyökerei már adva voltak. A kínai buddhizmusnak szerzetesi regulái sokáig egyeztek a déli, hinajana iskoláéval, ugyanakkor azonban tanrendszere már régen a mahajánának felelt meg.

A buddhizmus alkalmazkodó készségét legjobban az mutatja, hogy úgy az ősi népvallásnak, mint a konfucianizmus államvallásának és a taoizmusnak elemeit fölszívta magába. Hamar betelepítette Kína négy szent hegyét kolostoraival, kolostorait pedig a kínai pantheon isteneivel. Kolostorai bejáratához odatelepítette a négy égtáj-isten (mennyező) hatalmas, piros, kék, fekete és fehér színű szobrát ; közéjük ültette a jelenkor üdvöztőjét : Maitreya-t, kínai nyelven Mi-le-t. Buddha nevét is egy szótagúvá tette : Fo. A békés buddhizmus (fo-izmus) lelkesen tisztelte a kínai hadistent, Kuan-ti-t. Volt gondja az ősök kultuszára, nem volt hajlandó Kínában

mesterének agnosztikus felfogását hirdetni a halál utáni életéről ; nyugodtan őrizte az ős-táblákat, adott a holtaknak ételt, italt, áldozatot kínai szokás szerint.

Legtöbbet a taoizmusból kölcsönzött. Benne megtalálta azokat a műszavakat, melyekre világszemléletében, aszketikus gyakorlataiban szüksége volt. Hisz Lao-ce részben rokon eszméket hirdetett, ráhagyatkozást a Tao-ra, passzív magatartást (vu vei). Kapóra jött a buddhistáknak Lao-ce nyugati útjáról szóló legenda ; az a kínai önértéből fakadt monda, hogy Buddha Lao-ce-nak megtestesülése, őket nem bántotta ; hisz ezzel és hasonlókkal megtalálták az utat a kínai néplelekhez és vallásuknak idegen voltát leplezhették.

Erre volt is okuk. Mert az államvallás hívei és a taoisták ferde szemmel nézték a versenytársat, melynek néha császári pártfogói is akadtak, mint pl. Vu-ti császár a 6. században. Egyik vádirat a másik után ment a menny fiához, kiváltképen a Tang-dinasztia alatt a 7—9. századokban. 845-ben rettenetes üldözés tört rá a buddhista kolostorokra, mely majdnem megsemmisítette az új vallás reményeit. A buddhizmus szívóssága ezt a csapást is legyőzte. Elvesztvén az udvar, a hatalom kegyét, meghúzódt azoknál, akiket az államvallás elvágott az istenektől, az égtől : a tömegeknél.

A kínai buddhizmus nem az az elitnek fenntartott életforma, melynek Buddha szánta, hanem igazi népvallás. Mint már mondtuk, eszmei tartalma rokon a mahajana-tannal. Átvette az «égi, szemlélődő» (dhyani) buddhák rendszerét, köztük elsősorban Amitabha-ét, azét a kegyes Buddháét, aki megfogadta, addig nem élvezi a nyugaton levő paradicsomnak, Sukhavati-nak örömeit, míg nem váltja meg mindazokat, akik az ő nevét segítségül hívják. Életrajzát, a Sukhavativyuhát 12-szer fordították kínai nyelvre. A kínai nép, melyet az államvallás az ősök tiszteletére nevelt, de az ősök

másvilági sorsáról nem oktatott ki, szívesen vette a mennyországi boldogságnak és kárhozatnak azt a rajzát, melyet az átalakult buddhizmus nyújtott neki. Buzgón hívta segítségül a megváltó Amitabha nevét, hogy a Sukhavati boldogságát általa elérje. Az eredeti önmegváltás-tan, Buddha nyolctagú útja nem nagyon érdekelte; a nép ezt hagyta a szerzeteseknek, akiknek ez volt a hivatásuk.

Amitabha-nál is jobban vonzódott a kínai nép Avalokitesvara-hoz, azaz ennek kínai átalakulásához, *Kuan-jin* istennőhöz. Különös, de a vallástörténetben nem egész páratlan nem-változás, mikor a hímnemű Buddhából Kuan-jin istennő lesz. (Az északi germánok csinálták megfordítva: náluk Nerthus istennőből lett Njordr isten.) Lehet, hogy ebben az átalakításban az indiai Sziva-kultuszban szereplő sakti (a hímisten nőnemű párja) fogalomnak van része. A kínai legenda szép történetet sző Kuan-jin sorsáról. Kegyetlen atyja megölte szűz leányát. Az alvilágba került. Ott addig imádkozott, míg nemcsak magát, hanem a többi ott senyvedő lelket is kiimádkozta az alvilágból. Amint kiszabadult onnét, Buddha kívánságára Pu-to szigetén telepedett le. Most is ott van, hogy onnét segítse híveit. Betegeknak gyógyulást, magtalanoknak gyermekáldást, hajósoknak, vándoroknak szerencsés utat ad.

A kínai buddhizmus nemcsak a családi őskultuszt karolta fel, hanem saját őseinek, nagyjainak, szentjeinek kultuszát is. Kolostoraiban Buddha körül sereglenek a tanítványok, tökéletesek, Boddhisattva-k szobrai; néhol 16, 18, másutt 500 szobor. Ezt a csoportot nevezik Lo-han-nak. Köztük nemcsak indiaiak vannak, hanem kínaiak is, Vu-ti császár meg a «nagyhasú» buddha, Pu-tai kínai szerzetes.

Vu-ti császárnak köszöni a kínai buddhizmus szentkönyveinek első gyűjteményét, melyet 518-ban állítottak

össze és 5400 kötetet számlált. 972-ben nyomtatták ezt a kánont először. A gyűjtemény később új művekkel gyarapodott, állománya a 16. század végi kiadásban 1662 *mű* volt ; az 1912. évi kyoto-i (japán) kiadás 3386 mű 1047 japán típusú kötetben. Ezek a gyűjtemények azonban nemcsak a «szent» könyveket (hinajánát és mahajánát együtt) tartalmazzák, hanem a kínai «profán» tudomány jórészét is ; történelmet, földrajzot, útirajzokat, szótárakat. Nagy fontossága van az indiai buddhista irodalom szempontjából is. Sok indiai műnek eredetije elveszett ; kínai fordításban azonban megmaradt.

A kánon a kínai buddhizmus benső életének élénkségét, sokoldalúságát mutatja. Erre vall az a tény is, hogy virágkorában (a 845. évi üldözés előtt) számos iskolára, szektára szakadt. Ezek egyikét Bodhidarma alapította meg, aki 526-ban Kr. u. érkezett Indiából Kínába, mint Buddha 88. utóda. Ő az önmegváltásnak, a szótalán elmélyedésnek, a benső ürességnek volt a híve. Az üldözés után azonban az iskolák megszűntek, azaz inkább összefolytak a népvallássá lett buddhizmus gyűjtőmedencéjében.

A konfucianusok hatalmának megszilárdulásával szellemi téren is csökkent jelentősége. Csu-hi, Kínának 12. századi nagy filozófusa Konfucius világszemléletét szembeállítja a buddhizmussal, bár tagadhatatlan, hogy az ő atheista és anyagelvű világnézete is rokon az eredeti buddhizmuséval.

Míg a tudósok veszekedtek, a nép megszokta a három vallás párhuzamosságát. Mindegyikből gyakorolt valamit ; az őskultuszt az államvallás gyakorlatai szerint ; varázslást, jóslást a taoizmus szerint ; másvilági sorsának biztosítását a buddhizmus szerint. Egyes dinasztiai államérdekből is türelmesek voltak a három vallással szemben. A mongol dinasztia nagy pártfogója volt a buddhizmusnak. A 13. század elején elrendelték,

hogy Kina három bölcsét egymás mellett tiszteljék, számukra templomokat építsenek. Ezekben Buddha ül a középén, balján Lao-ce, jobbján Konfucius.

Míg az államvallás Konfuciust istenítette, a nép megmaradt a három vallás mellett, egyikről se tudta, melyik miben különbözik egymástól.

A buddhista kolostorok, szentélyek száma csökkent, lakóinak műveltsége, aszkézise aláhanyatlott. A kínai imperium érdekei kívánták, hogy a buddhizmus tibeti formája, a láma-vallás is képviselőt és szabad gyakorlatot kapjon Kínában. A mongol uralkodók egyesítették hatalmuk alatt Kínát és Tibetet; Kublai Kán gondoskodott a tibeti kanon (Kanzsur, «Buddha szava», és Tanzsur, «Buddha tana») kinyomtatásáról. A két buddhista vallásforma azonban a közös imperium alatt sem olvadt össze. A láma-vallás behatolt magába Pekingbe, ahol Jung-cseng császár egykori palotájában hatalmas láma-kolostor áll 1500 szerzetes számára; fő lámája egyike a megtestesült tibeti buddháknak. Pekingben több lámakolostor is van. A láma-vallás főfészke a határmenti Dolonor és a császárok nyári székhelye: Jehol, továbbá Vu-tai-san hegyei San-ti tartományban. A mandzsu dinasztíának nehéz küzdelmei voltak a 17. és 18. században az önállóságukat féltő tibeti lámákkal; hogy kegyeiket megnyerjék, Kínában is alapítottak és javadalmaztak számukra kolostorokat. A forradalom és a monarchia bukása után azonban ezek a láma-kolostorok elszegényedtek és lezüllöttek.

A kínai buddhizmust még mindig kolostorai tartják életben. Ezek a pazar és gazdag épületek részben templomokat, szentélyeket őriznek, hatalmas csarnokokkal; bennük a kínai pantheon istenei és a buddhizmus szentjei, hősei, istenei. A főhely persze Buddha temérdek bálványszobráié. Az épület többi része a szerzetesi benső életet szolgálja; van iskolája, elmélkedő terme, gazdasági

udvara, a szerzetesek és vendégek számára szolgáló lakása. A kolostor kerítésén belül remek kertek, tavaikban szent halak és teknősbékák ; a víz színén lótuszvirágok. A zárda alacsony tornyában nagysúlyú harang. Szerzeteseik ajándékba adott vagy vett gyerekekből nevelődnek. Csecsemőkoruk után kerülnek a kolostorba. Kemény fegyelem szoktatja őket a közös életre ; serdült korukban átesnek az avatáson. Fogadalmat tesznek, hogy készek testüket önként átadni ragadozó vadaknak. Hogy a fájdalom elviseléséhez hozzászokjanak, kopasz fejükön parázsló fával mély sebeket égetnek. Foglalkozásuk : naponkint többször részt vesznek az istentiszteleten, áldozatokon, imádságon ; közösen végzik lelki gyakorlatait, melyekben több a testi torna, mint a lelkigyakorlat. A szent könyvek olvasása is elég dolgot ad nekik, hisz a Kánon egész könyvtárt tölt meg. Vannak helyek, ahol koldulniuk is kell. Könnyebb módja a megélhetésnek az, hogy kis képeket rajzolnak, nyomtatnak, amuletteket gyártanak, segítik a népet varázstudományukkal testi-lelki bajaiban és ezért a jámbor nép úgyis eltartja őket. Van birtokuk is, azt művelik. Szellemi nivójukról az utazók nem nyilatkoznak mindig hízelgően ; de tény az, hogy a buddhista kolostorok emelték Kína kultúráját.

A vallások mai helyzete.

Amikor a kínai forradalom 1912-ben a monarchiát megbuktatta, vele elszakította azt a kapcsot, mely több évezreden át az eget a földdel összekötötte a kínai lélekben. A forradalmárok meg akarták ugyan menteni Konfucius tekintélyét a maguk számára, azt mondták, Konfucius is köztársaságot akart. Protestáns igehirdetők segítettek nekik abban, hogy Konfucius erkölcsi és politikai rendszerét — miután a császárság megszüntetésével

a vallási elemet kivették belőle — a protestantizmus mintájára megint vallássá tegyék.

Konfucius írásai lettek volna az új vallás bibliája és kátéja; síremléke az új vallás temploma. Gyártottak új szertartásformát is. A kátéba belekerült az istenhit, a halhatatlanság stb., ami Konfuciuszt a maga idején ugyancsak nem érdekelte. A köztársaság a «menny fiával» eltávolított istent Konfuciuszal akarta pótolni, neki akarta szentelni az «ég templomát» Pekingben. Azt kívánták, Konfucius legyen az isten, vagy legalább is az isten fia, mint Jézus Krisztus az.

Úgy gondolták kínai fejjel, istent könnyű gyártani. A dolog mégsem ment oly simán; a forradalom meg tudta ölni az államvallást, de teremteni helyette újat nem tudott. Kung mester végül is azzá lett, aki igazában volt: helyes viselkedést, illetve tanító halandó, akinek társadalmi erkölcstana értékes és hasznos, de akivel a sors nagy tréfát űzött, mikor engedte az istenek közé és fölé emelkedni, hogy két évezred multán leszállítsa égi trónusáról.

A másik keleti vallás, a buddhizmus szintén ki akarja használni a «forradalom vívmányát», a vallásszabadságot. Japánból érkező propaganda szeretné általa Távolkelet világszemléleti egységét biztosítani. A kereszténység lebeg ezek előtt is mintaként. Csináltak buddhista kultuszt, keresztény imádságokból, csak épp Krisztus neve helyett Buddháét emlegetik. A művirág tökéletesen utánozhatja az élővirágot, csak épp a lényegben, élő-voltában különbözik tőle.

Kínában csak azok a vallások élnek, melyek a néplelekből sarjadtak, mint a taoizmus; vagy abba eresztették gyökerüket, mint a népvallássá lett buddhizmus. Ez a kettő pedig valódi pogányság, tele ősi babonával, kísértettel, boszorkánysággal. Az államvallás épületének sarkköve kidült, vele összeomlott a menny birodalma. Az a művelt réteg, mely neki köszönhette hatal-

mát, a konfucianizmusban kétkedővé és hitetlenné lett; az a másik, mely Európában járt és jár iskolába, innét az európai civilizációval a nyugat hitevesztett bölcséletét viszi haza. Mit kezdjen ezzel? Otthon megkapja a mult, az ősi dicsőség lehanyatlott napja, az ősök kultusza, a családot, nemzetet összetartó hatalmas erő. Ha van éhsége hit után, (ez az éhség sok embernél későn támad, de annál gyötrőbb) hazájában hiába keresi a hitet; a bálványok ledőltek, európai filozófia fel nem állíthatja őket. A kereszténységet, mint idegen vallást, mint nyugati importot ismeri, hozzá még a katolikus és protestáns missziók ellentétes beállításában.

A kereszténységgel egyelőre tehát a nemzeti, faji öntudat is szembehelyezkedik.

A köznép kevesebbet veszített vallási téren a monarchia bukásával. Az államkultuszból úgyis ki volt zárva; a császár, az ég fia ugyancsak messze volt tőle. Az ő pantheonja most is él képzeletében; a taoista és a buddhista szerzetesek versenyeznek kegyéért.

A katolikus missziónak lassú, céltudatos munkával kell az akadályokat legyőznie. A belső háborúk részben segítségére voltak. A protestánsok missziója meggyengült. A családos igehirdetők közül sokan visszatértek biztonságosabb hazájukba. Azt az akadályt, melyet a katolikus misszió idegen jellege támasztott, fokozatosan hárítja el XV. Benedek óta a bennszülött papság nevelése; most már kínai püspökök is vannak, kik saját népük előtt nem idegenek. A mennyei birodalomnak kiépített katolikus hierarchiája (76 püspök, majdnem 4000 pap) reményt nyújt arra, hogy a világnak ezt az ősrégi kultúrnépét, melyet évezredek át a természetes erkölcs, a családi összetartozás ápolása tartott életben, megnyeri a természetfölötti hitből fakadó életnek. Egyelőre még Kína népének egy századrészét sem vallhatja hívének a katolikus Egyház.

JAPÁN

A fölkelő Nap országa.

Japánnak Ázsia keleti partján ugyanaz a szerepe, mint Európa nyugati partján Angliának. Az aránylag kicsi szigetország a 20. század folyamán világhatalommá lett. Hatalma nemcsak azon a tényen nyugszik, hogy a leggyorsabban megszerezte évezredes elzártsága után 1868-tól kezdve a nyugati kultúra és technika összes eszközeit, pár évtized alatt modern állammá lett, győztesen megvívta harcait Kínával és Oroszországgal, hanem első sorban azon, hogy az ázsiai gondolatot, az ázsiai népek összetartozásának hitét Japán hirdeti leghatározottabban és külpolitikai tevékenységét ezen elv szolgálatába állítja.

Japán ezúttal jellegzetes példát nyújt arra, hogy az új n. «nagykultúra» — akár a legmodernebb értelemben vett politikai, technikai fejlődés — nem jár szükségképpen azzal, hogy vallása is: igazi kultúrvallás legyen.

Japán eredeti népvallása — nem követte Japán népét kulturális fejlődésében. Maradt azon a fokon, melyen állt akkor, midőn a mai japánok ősei a szigetet elfoglalták, őslakóit, az ajnukat kiszorították. A japán nép faji összetételében három kiemelkedő típus van: 1. koreai-mongol típus, ősei Észak-Ázsiából vándoroltak be Japánba; 2. oceániai-maláji típus; délről vándorolt be; a már megtelepedett altáji elemet legyőzte és vele összeolvadt; 3. ajnú-típus. A három népelem keveredésében a társadalmi vezetés az oceániai-maláji rétegnek jutott; ez azonban átvette az altáji bevándorlók nyelvét, azt hang-

tanilag módosította. A japáni nyelv rokona a koreanak, mandzsunak, mongolnak. A népkeveredésnek kísérője volt a vallási keveredés. A vezető réteg vallása maradt uralkodó a nyilvános kultuszban, istenekben, mítoszban ; a legyőzötteké pedig a szellemhitben, a varázslat, jövőndőlés formáiban, házi kultuszban, szokásokban. A japán népvallás a maga összetételében érdekes emléke annak az átmenetnek, mely a nagykultúra fokáig el nem ért első- és másodfokú kultúrák keveredéséből keletkezik. Az őskultúra nagyistene, az altáji nomád kultúra égistene teljesen háttérbe szorul, alig tűnik elő ; a természetmítoszból a napmítosz jut uralomra, de a Napot nőnemű istenség képviseli. Az égmítoszból még a Hold jelentős, a csillagok már kevésbbé ; viszont a Föld a maga elemeivel — hegyek, folyók, tenger, tűzhányók stb. bevonul a japán pantheonba. A szellemhit és varázslat változatossága teszi a népvallás mítoszait és szokásait vallástörténeti dzsungellé. Az ősök kultusza is fejletlen.

Ezt a népvallást — a kínai eredetű *Sinto*-szó (istenek útja) foglalja össze, ellentétben az idegen eredetű, késői importvallással, Buddha útjával, a *Butsu-do*-val.

Japán vallástörténetét ezen két vallásforma alakulása, egymással való küzdelme, kölcsönhatása tölti ki. Ezekhez járul még a konfucianizmus és a kereszténység.

A Sinto-vallás történelemszemlélete szerint Japán őskora — az istenek «korszaka» ; világa mítosz, hősei istenek. Az «emberek korszaka» Jimmu császárral kezdődik, aki a monda szerint a császárságot megalapította (Kr. e. 660.). Ezt a kort, mely kb. a Kr. u. 5. századig tart — Japán őskorának tekinthetjük ; Japán csak ezután lép be a mai értelemben vett történelmi korbá.

Ennek a kezdetén hatol be a buddhizmus a Szigetországba. A Kr. u. 6—9. századot a sinto és a buddhizmus küzdelme foglalja le ; a 9—16. századokban a buddhizmus az uralkodó vallás ; a 16. század közepén rövid

ideig — a keresztény misszió ér el nagy eredményeket, a buddhizmust üldözik ; a század végén megint a buddhizmus lesz uralkodó vallássá egészen 1868-ig, a császárhelyettes Sogunok bukásáig, a császárság tényleges hatalmának visszaállításáig.

A császárság visszaállítása annak a nemzeti szellemű munkának volt eredménye, mely a japán népben a nemzeti mult irodalmi, mitológiai, néprajzi emlékeinek felújításával a nemzeti öntudatot emelte ; ezzel visszaszorította az idegen forrásból táplálkozó buddhizmust és a kedélyekben az ősi népvallásnak, sinto-nak tekintélyét emelte. A császárság valláspolitikája annak kedvez ; kezdetben igyekezett elnyomni a buddhizmust, a sinto-t 1870-ben államvallássá tette ; de aztán — a nyugati országok valláspolitikáját utánozva 1884-ben elvileg kimondta az állam és vallás szétválasztását, 1889-ben pedig vallásszabadságot adott. Ezzel a szabadsággal (mely nem zárja ki a sinto állami támogatását) él is a japán nép és a különböző vallásformák propagandája. A kereszténység is kiépíti a maga misszióját, hogy a fölkelő Nap országának népét az Igazság Napjához, Krisztushoz vezesse.

Ezek az adatok alkotják a japán vallástörténet külső kereteit.

A kereteket pedig megtölti a japán nép vallásossága, buzgósa. A japán vallástörténet egyike a legmozgalmasabbaknak. Alig van a világ népeinek kultuszaiban oly tényező, mely Japánban párját ne találná ; változatos, sokoldalú kifejező formák : a csengetéssel, tapsolással való istenhívástól — a lélek mélyére tekintő kontemplációig ; házi bálványtartótól a Kelet csodás pompájú művészetével épített templomokig ; az istenség előtt való egyéni tisztelgéstől — tarka néptömegek hullámozó körmenetéig, az államvallás és a buddhizmus papseregei által végzett bonyolult ünnepi szertartásokig ; egyszerű, babonás néphiedelmektől — fejlett és kevert buddhista

dogmatikáig és misztikáig ; durva és visszataszító phallus-kultusztól a nemi megtartóztatásban élő szerzetesség magas erkölcsi felfogásáig — ezen végletek közt halad tova a japán vallástörténet.

Nem csoda, ha súlyos problémákat ad azok számára, akik ezt is szívesen beleszorítanak megszokott sémáikba és buján termő virágait beleraknák valamelyik evolúciós rendszer skatulyájába.

De — maga a japán lélek is megzavarodik saját valóságának történetén. Huszadik századi kultúrájával visszatekint a Sinto primitív hiedelmeire, mítoszaira, drasztikus és buja isteneire — és úgy érzi magát, mint a professzor, aki saját gyermekkorának iskolai dolgozatait lapozgatja vagy ifjúkori naplóját olvassa. Alig akar önmagára ismerni. Szégyenli magát, azért, hogy gyermekfejjel — gyerekes, ifjúi ésszel meggondolatlan volt. A japán vallástörténészek azt szeretnék elhithetni a nyugatiakkal, hogy az ő eredeti vallásuk — amolyan »felvilágosult« tudományos világszemlélet, erkölcsiségük — európai szalonerkölcs volt. A kínaiak felé kacscintva pedig úgy tüntetik föl vallásukat, mint az államot a császár őseiben istenítő nemzeti vallást.

Pedig, ha van szégyelni való a japán valláson, csak azt lehet sajnálni, hogy ez a tehetséges, mozgalmas, élelmes, hősi erényekkel megáldott nép : vallási téren most is ott áll — az emberiség ifjúkorában, még mindig nem érezte meg azt, hogy az idők telje elérkezett és hogy a vallási nagykorúságot csak a kereszténység biztosítja a népeknek.

Az istenek útja. Sinto.

A japán népvallásnak sokáig nem volt szentkönyve. Írástalan nép — nem is pályázott ilyenre. Amikor Kína átküldte hozzá magasabb kultúrájának követeit, a Koreából áthajózó buddhista szerzeteseket, az ősi hagyó-

mányhoz ragaszkodók megörökítették három könyvben a japán mítoszokat és hősmondákat. Ez a három könyv : *Ku-ji-ki* (az ősidők története) ; *Ko-ji-ki* (az ókor története) ; *Ni-hongi* (japán évkönyvek) Kr. u. 620—720 között keletkezett. A világ teremtésétől Kr. u. 697-ig viszi ez a három könyv Japán mítikus és valódi történetének fonalát.

A történeti művek mellett néhány Kr. u. 9—10. századi *szertartáskönyv* tartozik a sinto szentkönyv-gyűjteményéhez.

Ezekből ismerhető meg a Sinto eredeti arca. Az írásbafoglalás nem tüntette el a Sintot alkotó, eredetileg különálló vallásformák, helyi, törzsi kultuszok sajátosságait. A mítoszok három helyi hitrege-kört olvasztottak egybe : a Kiusu-, Idzumo-, és Yamato-beli kultuszét. Helyenkint még ellenmondások, következetlenségek mutatják, hogy a Sinto — ősi valláskeveredés eredménye, mint pl. Egyiptom, Hellas, Róma vallásai. A japán hitregék tárgykörét a természet világa és a hősi mondák alkotják ; a mítosz általános vonása, hogy meg akarja okolni a fennálló szertartásokat, tabu-hitet, társadalmi tagozódást, bennük is megnyilvánul. Aránylag a legösztvérebb a világ keletkezésére vonatkozó monda-kör.

A mítoszok itt is — istenek, hősök tetteit mondják el. Az istenek neve : *Kami* (az ajnuk-nál *Kamui*). A Kami magasabbrendű lényt jelent ; alakja emberszabású, csak óriásnak, hatalmas erejűnek gondolják. Ez az emberszabású istenelképzelés elég következetes ; addig megy, hogy az istenek erkölcsi nívóját is leszállítja emberi szintre. Az isteneknek (mint az embereknek is) több lélek-szerű összetevőjük van. Gyülekező helyük szerint megkülönböztetnek égi, földi, alvilági isteneket. Az ég — szebbnek képzelt japán-táj ; az istenek az égi folyó (tejút) medrében tanácskoznak. Az ég nincs messze a földtől ;

csak egy nyíllövésnyire. Az Alvilág kietlen, piszkos hely, benne tanyáznak a holtak, az alvilági szellemek, kártékony démonok. Van lejárata Idzumo-tól és a tengerből. A tengeri úton azonban — holtak nem járnak be (a lélek nem megy vízre — ezt sok népnél így gondolják).

A lélek másvilági sorsáról bizonytalan képzeitek vannak. A többség, a tömeg — az alvilágba megy a halál után. Egyesek : istenek, hősök, tovább élnek a földön vagy fölhatolnak az égi tájakra.

Az istenek száma — 800 miriád. Eredetük (theogonia) összeesik a világ eredetével. A világalkotó nagyistenről a Sinto-könyvek nem beszélnek ; egyes szekták azonban ismerik Tenjin-t, az égistent, világalkotót (Sinto-Honkyoku ; a Sinto Susei-ha szekták). A Kojiki föltételezi az eget és az alaktalan földet a világ kezdetén. Az égben egymás után keletkezik önmagától öt égi isten, utánuk hét istennemzedék ; a két első hímnemű isten, a következő öt isten-pár, férfi és nő. Az utolsó pár : *Izanagi* és *Izanami*.

Ez az őspár (valószínűleg a vallási őstörténet istenné vált ősember párja, kiknek alakjával a világalkotó nagyisten összeolvadt) megbízást kap az égi istenektől, alkossanak földet a Sóstengerben. Megkapják a nuboko-t, ékköves dárdát, belemártják a vízbe ; a dárda hegyéről lefolyó víz szigetté sűrűsödik. Arra leszállnak, menyekzős kunyhót építenek, majd lakodalmi szertartással körüljárják a kunyhópillért, a csacska Izanami elhibázza a dolgot — először ő beszél férje helyett. Ezért párosodásuk gyümölcse : a torzszülött Hirako, kit kitesznek. A lakodalmi szertartás hibátlan megújítása után egymásután hozzák világra — Japánország nyolc szigetét, majd a tengernek, szélnek, fának, mezőnek isteneit és a táplálkozás istennőjét. Bevégezve a világ létesítését, megszülik Amateraszu-t, a napistennőt, hogy a világon uralkodjék. Felküldik az égbe. Megszülik a holdistent is, majd Szusza-

novo-t, a viharistent, ki folyton bög, kegyetlenkedik, megöli az embereket. Leküldik az alvilágba. Amint *Izanami* megszüli a tűzistent, belehal. *Izanagi* szétvágja a tűzistent, de tagjaiból és véréből újabb istenek keletkeznek. A halott ősanya, Izanami leszáll az alvilágba ; *Izanagi* utána. Felesége evett már az alvilág ételéből. Nem lehet kimenteni. Izanagi elköveti még azt a hibát is, hogy halott neje után néz. (Persephone elrablása, Orpheus és Eurydike. A mítosz voltaképen a halál tabuját okolja meg. A haláltól óvakodni kell ; a holtak nézése — tabu ; tisztátalanná tesz). Izanagi visszatér a földre, elvégzi a tisztulási szertartást, ruháit ledobja a Hinuka folyó torkolatába, tisztára mossa magát. Ebből a szertartásból megint istenek születnek ; a baj, bűn istenei és a bajelhárító istenek.

A világlejdet japán mítosza az őspár alakjában a világgalkotó istent és a földanyát kapcsolja össze. A mítosznak vannak más változatai is, melyek közelebb állnak más, primitívebb népek őstörténetéhez. Egy ilyen változat szerint a Nap a (halott) isten balszeme, a Hold — jobb szeme ; az isten lehellete — a szél és a felhők.

Mindezek — vallástörténetünk végén — újabb adatok ahhoz, amit a primitívek vallásáról munkánk elején mondtunk. Az ott elmondottak megmagyarázzák azt is, miért van a japán mítosznak annyi és oly távoli (görög, északi germán, polinéziai, sarkövi) vonatkozása egyes elemeiben.

Más tárgykört ölel fel a *napmítosz*, melynek szereplői Amateraszu és Szuszanovo, a napistennő és a viharisten. Ez a mítosz is nagyon termékeny ; bőven születnek belőle istenek és istennők. De arra is jó, hogy megmagyarázza, hogy keletkezik Szuszanovo haragjából a földrengés ; Amateraszu rejtőzködéséből a napfogyatkozás, ket-tejük versenyéből a főbb japán nemzetségek ősei. Így kapcsolódik bele a mítosz a japán történelembe. A lé-

nyeg, hogy a császári család és a főnemesség — Amateraszu leszármazottja ; a mikádó — a napistennő fia.

A mítosz ezek után leszáll a földre és elmondja az ősök hősi tetteit ; van gondja közben arra is, hogy az egyes szent helyeket, azoknak szent tárgyait belekapcsolja a mesébe. A mítosz Jimmu császár trónralépésével ér véget. Az istenek átadják a történelem fonalát az embereknek. Az emberek dolga tovább őrizni az istenekkel fennálló kapcsolatot, tisztelni őket, megülni ünnepeiket, járni az ő útjukon : a Sinto-n ; megtartani azokat a társadalmi, istentiszteleti, erkölcsi, tabutisztulási stb. szabályokat, melyeket a mítosz tanúsága szerint az istenek is megtartottak, ha már ők rendelték őket.

Nincs módunk a 800 miriad isten egyéni vonásait, nevüket felsorolni. Az elmondottakból úgyis világos, hogy lényük alapja : a világ, annak keletkezését okolják meg ; a természet ; egyes részeit személyesítik meg ; a társadalom ; a vezető réteg uralmi igényeit teszik jogszerűvé ; primitív kultúra és népelet : harc, tűz, utak, lakás, foglalkozások, vallási szokások, tisztulás, tabuhit stb. ezek fennállását, kötelező voltát szilárdítják meg a Sinto istenei ; kik közt akad még a félreeső helynek is istene.

Az *ősök kultusza* csak másodlagos forrása a japán isteneknek ; ez inkább kínai import. A mai Japánban már nagy a jelentősége. Az a hit, hogy a meghaltak Kami-vá, istenné válnak, szintén idegen gondolat. Talán a mahájána-buddhizmusból vette át a modern Sinto, hogy ő is tudjon valamit ígérni a másvilágra, mint versenytársa. Ott mindenki buddhává változik. Az ősök közül először természetesen a császárok ősei kerültek a pantheonba. Ma már minden háznak megvan az őskultusza, kínai módra : őstáblákkal. Az eredeti japán érzés azonban ezeket, mivel a halálra emlékeztetnek, nem tűri meg

abban a szobában, ahol házi isteneinek (penates !) polca van. Az őseket más szobában tartja.

A japán állatkultusz (medve, farkas, tigris, róka) nem totemisztikus eredetű, hisz a törzsek ősei a természetmítosz istenei. Alapja jórészt a szimbolikus életérzés, mely az állatok erejét, ügyességét, ravaszságát stb. azonosította az istenekével és így egyes állatokat szentállatként társított a megfelelő istenek mellé.

Az istenek ábrázolása a buddhizmussal nyert magasabb kultúrának eredménye. Az ősi Sinto ismert szent tárgyakat, melyek az istenek erejét hordozzák (varázserő !), helyeket, melyeket az isten ott tartózkodása tesz szentté. A szent tárgyak nevei : shintai, az «isten teste». Ezeket a fetis-szerű tárgyakat brokáztacskóba rejtik, a szekrénynek (mi-ya) nevezett templomokban őrzik. A varázshitből származnak a legkülönbözőbb alkalmakra segítségül, óvszerűl használt talizmánok is.

A Sinto kultusza.

A Sinto az *egyéni* életet korán leköti a hely, kerület védőistenének csecsemőavatással. A gyermeket születése után kb. egy hónapra elviszik a kerület templomába, ott varázscselekmény és szavak kíséretében nevet kap. A helyi templom (mi-ya) az egyéni kultusz középpontja. Vannak, kik mindennap teszik előtte tiszteletüket ; meghúzzák a kapú csengőjét, tapssal hívják az isten figyelmét magukra ; bedobnak a szentélybe pár garast. Ha elutaznak, kevés homokot visznek a templom udvarából magukkal ; ha visszatérnek, visszaviszik a homokot a templomba.

A templomok (mi-ya) száma óriási. Vannak államilag fenntartottak ; 1920-ban 60.000 ilyen állami szentély volt, kb. 100.000 nem-állami mellett. A templomépítés az ősi Sintóban ismeretlen volt ; a kultusz színhelye

az elkerített szent hely (liget, hegycsúcs stb.) volt. A leg-szentebb tárgyakat (tükör, kard, jasaka-ékkő) a császári palotában őrizték. Templomot időszámításunk kezdete óta építenek. A templom, azaz mi-ya, szekrény célja : a shintai-nak, az isten testének őrzése. Ebben székel az istenség. Az épület központja az istennek szolgál lakó-helyül, oda a hívek nem mennek be. A mi-ya eredetileg egyszerű japán faház volt, cölöpökre építve. Később a buddhista templomok (tera) pompás, díszes építésmód-ját utánozta.

Két részből áll : az ima-csarnokból (haiden) és a szentélyből (sinden).

A kultusz végzői eredetileg a nemzetségek fejei voltak. A dinasztia megalapítása óta a császár a Sinto főpapja. Bizonyos funkciókat fenntart magának, a többi a nagyszámú papság végzi, mely rang szerint elkülönülő osztályokba tömörül. A papok mellett a jósok osztálya működik. A japán mítosz központjában a napistennő áll. Természetes, hogy a kultuszban a női nem is részt vesz.

Főleg serdületlen leányok (isten-lányok), vesznek részt mint táncosnők a kultuszban ; de voltak magas-rangú papnők is, a császári palotában és a főbb templomokban. Mindez anyajogú hatásra vall. Ezzel függ össze bizonyára a prostituáltaknak beengedése a szenthelyek körzetébe. A leglátogatottabb zárandokhelyek tele vannak bordélyházzal. Az ősi phallus-kultuszt a hivatalos államvallás háttérbe akarja ugyan szorítani, de nem mindig sikerrel.

A kultusz elemei Japánban is : imádság, áldozat. A nép imádságának tárgya : földi javak, siker, egészség, gyermekáldás, hosszú élet. Magasabb eszméket a buddhizmus honosított meg. Ma a legtöbben az istenség nevének megszólítása után így imádkoznak : «Könyör-gök az ország nyugalmaért, a család biztonságaért,

kérek egészséget, a baj ellen védelmet, hosszú életű ivadékok».

A nyilvános kultuszt a szertartáskönyvek szabályozzák. Az áldozat az istenekkel való csereszerződés. Az áldozati adományok: táplálék, ruha, értéktárgyak. Az állatok közül a *fehérék* a kedveltebbek (napkultusz!). Emberáldozat a mai Sinto-ban nincs, de valaha az istenek nagyon örültek az embervérnek; folyókba, tavakba süllyesztették a drága emberáldozatot; hidak alá, várak, házak alapjába is embert raktak az épület biztosítására. Szolgák, asszonyok elkísérték urukat a halálba. 1912-ben így tett még Nogi tábornok és felesége császáruk temetése napján.

A kultusz legünnepélyesebb a nagy állami és nép-*ünnepeken*. A szertartás tisztulással kezdődik, utána a papság bevonul az imacsarnokba. Kinyitják a szentély kapuját, bemutatják az áldozatot, ételeket szolgálnak fel az isteneknek, átlag 12 gazdag fogást, imádkoznak. Az ünnepeket zene és tánc élénkíti. Az istenek az ételeket csak szimbolikusan fogyasztják el; az ünnep befejezése az, hogy amit az istenek a valóságban meghagytak, azon a papok jóllaknak.

A Sinto később sok mindent átvett a buddhizmusból; ezt a keverékformát Ryobusintonak nevezik. 1868 óta az állam a Sintonak megtisztítására törekszik. A Sinto-ból a modern, nyugati racionalizmusnak megfelelő államvallást akarnának alkotni; kiirtani belőle primitív hiedelmet, babonát, megtölteni magasabb erkölccsiséggel. Hangoztatják, hogy a Sinto voltaképpen a nemzetnek, a nemzetet képviselő császári ősöknek kultusza.

Ez az új vallásforma, mely «ad usum delphini» tisztogatja a Sinto mitoszát és kultuszát, nem talál utat a néphez. Az ősi vallásához ragaszkodó népréteg lelki igényeit a Sintoban támadt felekezetek nagy száma elégíti ki. Japánban ma nagy keletjük van a vallásalapítóknak.

Amit professzorok, miniszterek nem tudnak, megcsinálják tanulatlan, hiszterikus asszonyok. Életet visznek az elavult Sinto-ba.

A buddhizmus Japánban.

A japán vallásosságnak másik útja, a Sinto mellett, a Butsudo, Buddha útja. Ez az út Kínán, Koreán át vezet Japánba, ott belekapcsolódik a japán történelem úthálózatába és másfélévezred alatt ezen történelemnek mindig jelentős, néha fő útvonalává válik. Minél távolabb ér kiindulópontjától, Indiától térben és időben, annál inkább eltér alapítójának eszméitől, eredeti mivoltától; mentül jobban megváltozik, jóformán eredeti lényének kontrasztjáig, annál közelebb jut a japán néplélek gyökeréig. Ez röviden a japán buddhizmus története. A butsu-do történelmi kerete a következő:

Kr. u. 552-ben egy koreai fejedelem elküldte urának, a japán császárnak Szákya Buddha szobrát, vallásának iratait és ajánló levelében magasztalta Buddha tanát, mely a legtisztább látáshoz segíti az embert, megtölti érdemekkel, gazdagítja lelkét a legdrágább kincsekkel. Kimmei császár szívesen vette a küldeményt, tanácsadói közt azonban egyesek féltek az új tantól. A buddhizmus befogadását himlőjárvány követte. Ezt az ellenséges tábor az új vallásnak tulajdonította.

Buddha szobrát csatornába vetették, templomát felgyújtották. Erre viszont kigyulladt a császári palota. Az ominozus tények eme halmazából végül is a buddhizmus kerül ki győztesen. Hatalmas pártfogói koreai bonc-okat, buddhista iratokat hozatnak, templomokat, kolostorokat építenek. A buddhizmus a Sinto-val szemben hatalmas fölényben van. Szerzetesei magas irodalmi műveltséget, a népvallásnál mélyebb lelkiséget hoznak; birtokában voltak fejlett építő, díszítő művészeti techni-

kának. Vallásuk — a mahajana-buddhizmus elég hajlékony volt arra, hogy megférjen a Sintoval, áthidalja a különbségeket és az interpretatio Romana módján japán egyeztetéssel közös nevezőre hozza a japán istenekkel a buddhizmusba vándorlásai során felszívódott keletázsiai isteneket. A japán buddhizmus valóban kultúrvallás volt a sintoval szemben és lelkes, hitüket átélő, érte üldöztetést is szenvedni tudó emberek hirdették.

Nem csoda, hogy Japánba való bevonulása után pár évtizeddel a szünni nem akaró himlőjárványt már a buddhizmus üldöztetésének tulajdonították. Mikor 587-ben a császár maga is himlőbe esett, Buddhánál keresett menekvést; igaz, hogy ez sem segített rajta, meghalt. A buddhizmus azonban megerősödött, hívei fegyverrel védték magukat és ügyüket. A buddhizmus győzelme a japán kultúrának adott nagy lendületet; megérezte ezt a művelődés minden ága. Kikötők, utak épültek, új iparágak honosodtak meg, terjedt a kínai-koreai nyelv és irodalom, majd nyomában fellendült a japán nemzeti irodalom; átalakult a törzs-szervezetű állam hivatalnokállammá. A japán buddhizmus sokáig megőrizte importjellegét; idegenek, kínaiak, koreaiak voltak tanítói. A 7. századtól kezdve azonban már japán szerzetesek kelnek át a tengeren, hogy Kína kolostoraiban tanuljanak. A 10. század elején már elég erősek ahhoz, hogy Kínával való összeköttetésüket megszakítsák és saját erejükkel is nagyot alkossanak. Császáraik közül többen lemondanak a trónról, hogy kolostorba vonulhassanak.

A Butsido, Buddha útja, hamarosan a felekezetek útvesztőjébe tévedt. A japán ész elevensége, kritikus hajlama segített a már amúgy is sokágú, sokszektájú buddhizmus további felaprózásában. A nyitvahagyott metafizikai kérdések nyulgátjain könnyen mozgott a boncok dialektikája; itt is, ott is új meglátások, állítá-

sok vagy tagadások. Az egyik tagadja (Buddhával) az «én» realitását, a másik az egész világot látszatnak mondja ; a többiek fegyelmi kérdésekbe, a buddhista elmélyedés módszertanába kapaszkodnak. Japán a szektaalapítók, újíttók hazája.

A japán szektaalapítók közt kiválik Szaicho (767—822) szerzetes. A mahajana tanból indul ki. Az a probléma foglalkoztatja : elérheti-e mindenki a buddhává válást, vagy csak egyesek. Magyarán : üdvözölhet-e életében bárki, vagy kénytelen végig szenvedni az újjászületések sorát. Erre a gyötrő kérdésre igenlő választ adott. Ennek az eredménye az, hogy a szerzetesség már nem kiváltságolt kaszt a buddhizmusban, hiszen az üdv mindenkié. Az eszmének politikai hatása volt. A boncoknak nagy volt a hatalmuk az államban ; az új tan alapján ezt meg kellett törni. Szaicho nagy kolostor-várost szervezett, 30—40.000 szerzetes is élt benne ; iskoláiban kiképezte a hivatalnokpályára készülő ifjúságot. Rendszerében mindenki számára lehetővé tette a megváltást ; föltételeit enyhítette. Az elmélkedést összekapcsolta a tanulással, továbbá a kultusz cselekményeivel. Szektájának neve : Tendai-su. Akinek nem esett jól az elmélkedés, az üdvözülhetett Buddha nevének segítségül hívásával. Ha Buddha nem volt neki elég, adott melléje társisteneket ; hisz volt elég égi buddha, volt elég isten a Sinto pantheonjában is.

A másik népszerű szektát : a Singon-su-t *Kobo* (sz. 774.) alapította. Ennek az alapgondolata az, hogy minden lény azonos Buddhával. Az üdvösséghez elég ezen azonosság felismerése. Aki ezen felismeréssel eggyé lesz Buddhával, részesül Buddha erejében is. Ezt a varázserőt pedig a szó hordozza, a misztikus varázsszó. Kobo ily módon tudott esőt csinálni.

Ez a két irány könnyen összeolvadt a Sintoval. A nép is megszokta, hogy az új istenek békésen megférnek a

régiekkel, hisz lényegileg nincs köztük különbség. Mind-egyik más-más megnyilatkozású, változatú neve az egyedi, örök Buddha Vairocana-nak.

A buddhizmus termőereje nemcsak elméletek gyártásában nyilvánult. Amikor a politikai zavarok veszélyeztették a kolostorokat, amikor a hitbeli küzdelmeket nem tudták békésen megoldani: a boncok fölcserélték könyveiket karddal és átalakultak — lovagrendekké. A japán középkornak érdekes fejezete a 10—12. század. A kolostorok átalakulnak várakká, fejeik hadvezérek, tagjaik fegyverforgató harcosok, kikkel a császárok és a helyettük tényleg uralkodó sogunok is alig bírnak.

Az új életformának is a buddhizmus adott lelket. A katonának a halálmegvetés az ereje. A *busi-bukkyo*, a harcosok buddhizmusa megtanította az embert arra, hogy a földi élet alá van vetve a karmának, de aki a nyolctagú úttal, a buddhista gyakorlatokkal szétűri a karma tükrét, az előtt halálában megnyílik a «nagy út», a nirvána, a paradicsom útja, nem kell többé visszatérnie a földi csataterekre. Ezek a katonák szépen tudtak meghalni. A buddhizmus pedig mélyen behatolt a nép lelkébe; Kínából érkező tanítómesterek az elmélyedést hirdették az üdv útjaként, az ú. n. «zen» felekezetnek nem volt szüksége a nagy könyvtudományra, sem a fényes kultuszra. A harcosok és a köznép nyugodtan ráléphettek erre az egyszerű útra. Némi böjtöléssel előkészítették magukat az elmélkedésre, idegeiket a nagymértékű és szertartásos teaivás hangolta fel (ma is a yamato-i Uji vidékén termelik a legjobb teát a boncok) megváltó látásokra. Ezen meg tapasztalások alapján írta meg Szanetomo sogun kiváló művét a teaivás üdvös hatásairól. A teaivók külön szektába is tömörültek (sa-do, a tea útja).

A mahajána-buddhizmus alkalmazkodó készségében odáig jutott, hogy az üdv útját teljesen elmásította Buddha tanával szemben. Buddha önmegváltást hir-

detett ; az embernek a maga munkájával kellett megtörnie a karmát, megállítani a szamszarát (az újjászületés körforgását). Erre szolgált az önfegyelmezés, az elmélkedés technikája, a jócselekedetek nagy száma. Az önmegváltás tana lényeges módosulást szenvedett akkor, amidőn a mahajána felállította az égi buddhák, az elmélkedő (dhyani) buddhák sorát, kik közt Amitabha, a «mérhetetlen fény» és társai már nem a maga munkájára utalták az embert, hanem a bennük való bizalomra. Amitabha, Avalokiteszvara — megváltó istenségekké lettek. Amikor a japán buddhizmus lerövidítette a megváltó buddha nevét Amida-ra, Mida-ra, ugyanakkor leegyszerűsítette az üdvösségszerző tények rendszerét is. Az *amida-buddhizmus* már nem is tud önmegváltásról, hanem az Amida kegyelméből való megváltásról. Ez a hit a Kr. u. 8. században jutott el Kínából Japánba. Mondják, hogy kínai alapítóját, Santau-t a nesztoriánus keresztények befolyásolták.

A japán amida-buddhizmus egész más tartalmat ad a nirvána-nak is. A nirvána nem az életszomj elcsitulása többé, hanem az életvágylegteljesebb betöltése a nyugati paradicsom (Sukhavati) örömei által. A japán lélek behatóan érdeklődik a másvilág után ; erről a Sinto keveset tudott mondani ; a buddhizmus se sokat eredeti formájában ; de az amida-buddhizmus annál többet.

Genku (II33—II212) szerzetes alapította meg a jodo-shu-szekttát, a «tisztá ország» felekezetét. Célja volt : megkönnyíteni az üdvösség útját, biztosítani mindenkinek a megváltást. Ő maga sokáig kereste, kutatta a szentiratokat, elérheti-e az ember a boldogságot saját erejével és végül is rájött arra, hogy ez lehetetlen. Csak Amida-Buddha segíthet. Ő teremtette a «tisztá országot», a boldogság hazáját ; ő segíti oda híveit. Még pedig könnyen. Nemcsak a jók, de a bűnösök is irgalmat találnak nála. Amida ugyanis fogadalmat tett egy buddhista irat tanu-

sága szerint, hogy addig nem fogadja el maga a teljes megvilágosodást, míg a világon akad olyan megváltatlan hívója, ki őt segítségül hívja.

Genku ebből azt következtette, hogy mivel Amida tényleg elfogadta a végső megvilágosodást, a föltételt is teljesíti ; vagyis mindenkit üdvözít, ki nevét segítségül hívja. Már most az a fontos, hogy ez a segítségül hívás legalább egyszer megtörténjék az életben. Legbiztosabb, ha a halál pillanatában fordul az ember Amidához. Ez is szertartásosan történik. A haldokló rápillant a szembenálló falon lógó Amida-képre. A haldokló kezére zsinórt kötnek, ezt rákapcsolják az Amida-képre. Megváltójába kapaszkodva megy át a halandó a másvilágra.

Buddha segítségül hívása rövid imádsággal történik. Ennek szövege : *manu Amida Butsu*: Dícséret Amida Buddhának. Buddha nevének ilyenén kiejtése pótolja az összes jócselekedeteket ; átviszi az imádkozóba Buddha saját érdemeit, úgy hogy az imádkozó és Buddha érdemben egyé válnak. Az üdvösségre elég Buddha egyszeri segítségül hívása. Mégis célszerű gyakran elmondani ezt a szöveget. Kristály-gyöngyfűzéken olvassák meg az imádság számát. Azt mondják, maga Genku naponként 60.000-szer mondta el a manu Amida Butsu-t.

Genku tana megnyitja az üdvösséget a bűnösöknek is. Mégsem egyformán mindenkinek. Van a másvilágon várakozási hely, ahol a kétkedők lótusz-sziromba zárva várakoznak 500 évig a teljes boldogságra. Egyes bűnösöknek haláluk után még egyszer le kell szállniuk a földre, de aztán végleg bejutnak a nyugati paradicsomba. Ez a boldogság hazája. Az összes érzékek kielégülnek ottan. Látják a megdicsőült Buddhát és az ő seregét ; hallják az üdvözítő tant ; az égi kegyelem tömjéne örvendezteti orrukat ; nyelvük égi örömet ízlel. Gyöngylombú fák, aranymezők, drágakőpaloták — ontják a másvilági boldogságot rájuk. A hitetleneknek szörnyű bűnhődés a

sorsuk a földalatti börtönben. Bűneik minősége szerint kínlódnak. A rágalmazóknak ördögök tépik ki tüzes vasfogóval nyelvüket; a paráznákat láng-nők ölelgetik. Japán képek és költemények szívesen foglalkoznak az alvilág szörnyűségeivel.

Nem volnánk Japánban, ha Genku felekezete nem szülne más felekezeteket. A jodo-su-ból lett *jodo-sinsu*; igaz felekezete a tiszta országnak. Ezt Zensin (1173—1262) alapította. Lényegben ugyanaz a tan, mint az előbbi; de egyes pontokban: ez az *«igaz»*. Zensin szerint nem szabad mást segítségül hívni, mint Amidát. A templomban csak az ő szobra állhat. Az üdvösségre egyáltalán semmi jótett nem ad érdemet, még a rövid röpima sem. Ez inkább hálaadás Buddha kegyelméért. A bűnösöknek könnyebb az üdvösség, mint a jóknak. A jodo-sinsu nem tesz különbséget üdvösség dolgában férfi és nő, világi és szerzetes között. Papjai nőülhetnek, úgy élhetnek, mint a világiak. A papság apáról fiúra öröklődik. Hogy a megváltó tant minél többen megismerhessék, ez a szekta buzgón fordítgatta a szanszkrit és kínai szentkönyveket japánra; alapítója szép himnuszokat szerzett a kultusz céljaira.

Ezt a szektát már a 16. századi katolikus hithirdetők is párhuzamba vonták a protestantizmussal.

Az ellentétek kergetik egymást. *Nichiren*, a szabad-szájú vándorbarát (1222—1282) lepiszkolt mindenkit, aki Buddha tanát az ő véleménye szerint elrontotta, prédikációiban még a mikádókat is pokolba rakta. Megjövendölte az 1274-iki és 1281-iki mongol betöréseket. Reformjának lényege egy új üdvöztető imaszöveg: manu Myoho-rengé Kyo = (dicséret a csodás törvény lótuszvirágáról szóló sutra-nak), továbbá az *önmegváltás* hangsúlyozása. A kultuszt megint változatossá és lármássá tette, a varázslatot és eszközeit elterjesztette.

A japán buddhizmus ezen felekezetei mindmáig élnek.

Míg Európában a kereszténység dolgozott a civitas Dei fölépítésén a földön és megteremtette a középkor egységes világszemléletét ; a globus ellentétes oldalán, a felkelő Nap országában a buddhizmus igyekezett a zilált, háborúkkal sujtott, pártviszályokban synlődő japán lélek üdvösségvágyát kielégíteni. A 12. és 13. század bőszektatermése után nem keletkezett más fontosabb felekezet a japán buddhizmusban.

A kereszténység Japánban.

Amikor Xaveri Szent Ferenc 1549-ben Japánba ért és megalapozta a szigetország katolikus misszióját, apostoli munkáját nagy sikerek koszorúzták. Oda Nobunaga helytartó pártolta a katolikus igehirdetőket, a nép pedig megtalálta Krisztus tanában az üdvösség ígét. Nobunaga politikai célból is pártolta az új hit terjesztését, hogy megtörje a buddhista papság hatalmát. A boncok elleni kíméletlen fellépése azonban felkeltette ezek bosszúvágyát. 1582-ben Nobunagát megölték, a hatalmat buddhista érzelmű sogunok ragadták kezükbe, kik évtizedes kegyetlen üldözéssel támadtak az ifjú és buzgó kereszténységre, vértanuk vérével áztatták a japán földet. A hit hirdetőket megölték vagy kiűzték, az országot évszázadokra elzárták a Nyugat elől, a keresztények közt vérfürdőket rendeztek. A hithűségnek bámulatos példáját adták azok a japán katolikusok, akik több mint két évszázadon át (1644-től kezdve hithirdető nem tehetett be lábát Japánba 1858-ig) megőrizték hitüket pap nélkül, kegyetlen üldözések közepette, midőn keresztpróbának vetették alá a «gyanusakat» ; lábbal kellett volna taposniuk a fészületre. 1858-ban Nagasaki vidékén még éltek a szentek unokái, kik szüleiktől vették a keresztiséget, a katolikus hit igazságait és az odaérkezett misszionáriusok igazhitiségét (a protestánsokkal szemben)

Szűz Mária tiszteletéből és nőtlen voltukból állapították meg.

A 17. századtól 1868-ig megint a buddhizmus uralkodott Japánban. A 18. században megindult nemzeti irányú mozgalom az ősi hagyományokhoz fordult, a Sintohoz, a császáreszméhez; megerősödven — megdöntötte a császári hatalmat bitorló sogunátust, visszaadta a hatalmat a Napistenő fiának, a mikádónak. Gazdasági és politikai érdekből megnyitotta a kikötőket a nyugati hatalmak előtt. 1868-tól kezdve egy ideig a Sinto érdekében üldözöbe vette a buddhizmust. A buddhista-szektákat nagyon érzékenyen sujtotta az államsegélyek megvonása; de híveik áldozatkészsége segített rajtuk. Ma is fönntartják templomaikat (tera); kb. 72.000 buddhista szentély van Japánban, ezek közt a japán művészet legkiválóbb remekei. Kolostoraik népesek, boncaik tevékenyek a nép megszervezésében, vallás-oktatásban, utcai és templomi igehirdetésben, nagy gondjuk van az iskolákra, nép oktatásra, sajtóra. Szentkönyvgyűjteményüket is sajtó alá rendezik — 2633 munkát 13.000 kötetben. Ekkora kánon mellett világos, hogy a rövid üdvözítő röprima népszerűsége emelkedik. A japán buddhista propaganda, mely újabb módszereit a keresztény misziótól kölcsönzi, távolabbi célokat tűz maga elé. Kelet vallása, Ázsia kizárólagos vallása szeretne lenni; a japán nacionalizmus politikai célkitűzéseit megtoldja a vallásiakkal.

A kereszténységnek Japánban jó talaja lenne; vallástörténeti áttekintésünk is igazolja, hogy a japán lélek vallási igényeit Krisztus hite elégítené ki legjobban. Megváltás-hit, a kultusz kapcsolata a kultúrával; a vallási tanokba való elmélyedés, érzék a vallási eszmék pontos megfogalmazására; mozgékony, eleven gyakorlati vallásos élet, papság, szerzetesség: ezek a japán vallásosságnak azon vonásai, melyek a buddhizmus meghonoso-

dása óta jellemzik. Mindezekben pedig az evangélium fénye biztos eligazítást nyújtana, kivezetné a csapongó japán lelket a szekták útvesztőiből. Nagy baj, hogy a 19. század közepe óta a kereszténység is felekezetekre tagoltan jelenik meg Japánban. A katolikus egyház, mely annak idején tanrendszerének benső szilárdságával, fegyelmének következetességével, életeszményének magasztosságával vonzotta Japán népét, ma már nem az egyedüli formája annak a kereszténységnek, mely a 16. század missziójával jutott a szigetországba, hogy pár évtized alatt százazreket hódítson Krisztusnak. A vallásilag megoszlott, kételkedésre, az életút válogatására hajlamos japán nép kívülről nézi az Egyházat és a felekezeteket. A nemzeti érzés amúgyis idegenkedik az idegen vallásformáktól, hisz a buddhizmussal másfélezer éve összeforrott, mégis háttérbe akarja szorítani. Így a keresztény misszió nagyon nehéz feladat előtt áll a felkelő Nap országában. A katolikus Egyház 1846-ban apostoli vikariatust szervezett Japánban. XIII. Leó 1891-ben Tokióban állított érsekséget, megadta az egyházmegyei beosztást. Ez a szervezet azóta folyton tökéletesedik. 1931-ben 1 érsekség, 4 püspökség, 2 vikariatus, 5 prefektura és 1 önálló misszió volt Japánban 181 külföldi, 59 japán pappal. A magasabb keresztény kultúrát a tokiói jezsuita egyetem szolgálja. A katolikus hívek száma 1931-ben 92.798, a lakosság (83 millió) 0.11%-a.

A japán kultúra ma Keleten azt a hivatást tölti be, mint 2000 évvel ezelőtt a hellenizmus a mediterrán világban. Hatóköre mind tágabb lesz, már a kínai kultúrát is befolyása alá vonja és érintkezik az indiaival. Mint ahogy annak idején a kicsi és aránylag késői műveltségű Hellas lett Nyugat kovásza, áthatotta a mezopotámiai, egyiptomi stb. ősi kultúrterületeket, úgy sugárzik most a szintén aránylag kicsi és késői kultúrájú Japánból az európai és amerikai szellem technikai vívmányaival gazdagított

magasabb műveltség, technika, a sárga faj jogait követelő világszemlélet és politika a szomszédos világrészre és az Ausztráliáig, Afrikáig elnyúló szigetekre. Ki tudja, hogy a világtörténet új aion-ja, korszaka nem az euráziai kontinens keleti felén jut-e delelőre? És ki tudja, nem ugyanaz lesz-e a hivatása az evangélium mustármagvának ebben az új világkorszakban, mely méreteiben sokkal nagyobb területet, népességet hajt uralma alá Augustus impériumánál, mint volt — a hellenizmus idején? Eljőhet még az idő, midőn Krisztus, a Sol oriens, az igazság Napja beragyogja a felkelő Nap országát. A maguk idején a próféták víziói is valószínűtlennek látszottak, a kereszt bölcsesége pedig balgaságnak.

AMERIKA NAGYKULTÚRÁJÚ NÉPEI.

Az «új világ» felfedezésével szokták kezdeni a világ-történelem «új korát». Mint a primitív vallások ismertetésénél láttuk: az «új világ» valóban sok újat mond a vallástörténet számára is; elsősorban — az őskor emberének hitére vonatkozólag. Északamerikában W. Schmidt beható kutatásai (Ursprung des Gottesidee II. és V.) kétségtelenné tették a nagyistenhitnek az őskultúrára jellemző vonásait a középkaliforniai (yuki, maidu-patwin; miwok-yokuts) indiánoknál, az algonkinoknál, winnebago-knál és a selish-népnél. Ezeknél megtalálható a nagyisten magasztos alakja, aki a világot közvetlenül alkotta (egyeseknél: maidu, patwin — a tengerből hozta fel); a földből embert alkotott. A világalkotásnál és az emberalkotásnál van ellenlábasa, aki el akarja rontani a nagyisten művét; ebből származik a halál. A nagyisten az erkölcs őre; a nemi tisztaság védője. Szereti az embert. Egyes törzsek zsengeáldozattal tisztelik. Gyakori e népeknél a serdültavatás. Ennek szertartásai közt helyenkint a világteremtés miszteriumos utánzása is előfordul. Legtöbbjükénél van kifejezett másvilághit is. Hasonló nagyisten-vallás van még egyes tűzföldi indiánoknál. Az indiánoknál nem ismeretlenek a többi vallásalkotó, színező tényezők sem. Természetmítosz, a Nap, Hold, szelek, föld stb. kultusza egyenetlen fejlettségű; a natchez-indiánok vallása kimondott napkultusz; mesterséges dombtetőn áll naptemplomuk, benne örök tűz ég; a törzsfőnök a Nap testvére; palotája hasonlít a naptemplomhoz; hajnalonkint köszönti testvérét, a Napot. A napkultusz egyik módja az indiánok «békepipája» is. A pipa a Nap jelképe vagy adománya. Körbe-

adják kézről-kézre — hogy a Nap pályáját utánozzák ; hajnalban gyújt rá a törzsfő a pipára, hogy a Napot segítse égi útján. A pueblo-indiánoknál a földművelés adja meg a kultusz tárgyát és ünnepeit. A szellemhit, totemizmus, varázslat Amerikában épúgy honos, mint a Föld többi részein.

A kultúrtörténeti módszer alkalmazása Amerikára kimutatta, hogy az amerikai kultúrák tartalmilag, alakilag összefüggnek az ázsiai, afrikai és óceániai kultúrákkal. Az egyezések egyrésze alig magyarázható másként, mint vándorlással. Az ethnologia ezen megállapításait megerősíti az indiánok anthropologiai vizsgálata. Amerika őslakói az ú. n. sárga (ázsiai) fajjal vannak rokonságban ; mongoloid vonások találhatók rajtuk. Az őslakók Ázsiából a Behring-szoroson át jutottak Amerikába. Több néphullám népesítette be az újvilágot ; a később érkezettek — északtól dél felé nyomták a korábbiakat. Meghatározhatatlan időpontban Indonézia szigeteiről is kapott Közép- és Délamerika lakókat és velük kultúrhátásokat.

Az amerikai népek hosszú időn át el voltak szigetelve a Föld többi népeitől. Ez az elszigeteltség elősegítette egyrészt az ősi kultúrák megmaradását, konzerválódását, másrészt biztosította a továbbfejlődés sajátos irányát. Jellemző, hogy pl. az óvilág fém-korszakai (réz, bronz, vas) a legtöbb amerikai népnél teljesen hiányoznak ; máig is fából, kőből készítik eszközeiket, fegyvereiket. Amerika északi részein a rezet hideg állapotban kovácsolták ; a mexikóiak fémipara felhasználta az aranyat, ezüstöt, rezet, ólmot ; a bronzot csak Columbiában és Peruban tudták előállítani. A vas ipari felhasználását az indiánok az európai hódítóktól tanulták.

Ilyen körülmények közt feltűnő, hogy egyes amerikai népek évszázadokkal az európai bevándorlás előtt az óvilág nagy kultúráihoz hasonló fejlődési fokra jutottak.

A Kolumbus-előtti amerikai nagykulturák a világrész nyugati, Csendes-óceáni partvidékén fejlődtek ki. Északról dél felé haladva a következő földrajzi (nem történeti) sorrendben: 1. az *aztek*-ek, a régi Mexikó területén; 2. a *maya*-k Középamerikában, a mai Yucatan, Brit-Honduras és Guatemala területén; 3. a *chibcha*-k vagy *muisca*-k a mai Columbia, Costa Rica és Nicaragua helyén; 4. az *inká*-k a mai Peruban.

A mai kutatások szerint ezeket még régebbi nagykulturák előzték meg (pl. az aimara-ké a Titicaca-tó mentén); ezek azonban az újvilág felfedezésekor már elenyésztek.

Az *aztekek* nevüket mitikus őshazájuktól, Aztlantól kapták. Törzsi csoportokban éltek, hatalmas városkulturájuk volt (utcsvilágítással és tisztogatással). Fővárosuk neve: Tenochtitlan (a mai Mexikó). Társadalmuk alárendelt osztályokra tagozódott, az uralkodó nemesség és papság mellett voltak szabadosaik és rabszolgáik.

Hatalmas államukat királyok kormányozták, utolsó királyukat, II. Montezumát, Cortez spanyol hódítóvezér győzte le. Fejlett mezőgazdaságuk főleg kukoricát termelt. Képzésükben egy-egy kép volt a fogalomnak jele. Katonás természetű, szépnövésű nép voltak az aztékek, *a maguk módján: mélyen vallásosak.*

Vallásuk a természetkultusz nyomait mutatja. Isteniek emberszabásúak, de állatalakban is képzelték és ábrázolták őket. Pantheonjuk részben a természet megismerésével, részben a törzsi isteneknek az államvallásba való felvételével bővült. Főistenük a rémséges *Uitzlipochtli*, a hadak istene; valószínűleg a napisten torzított kiadása. Bálványa előtt méltán borzadtak meg a hódító spanyolok is. Idomtalan kőóriás, szörnyetegszemekkel; testét drágakövek, gyöngyök ékítik, emberarcok és szívek borítják; övén aranykígyók tekerőznek. Kezében íjja és négy haláltosztó nyílvevesszője. Társa

Tezcatlipoca, a féllábú, fekete hold-isten, azt hiszik róla, hogy az igazságot, jogot védi; erre szolgálnak fegyverei is. E szörnyetegek ellentéte az aztekek elődjének, a toltekeknek istene: Quetzalcouatl; fehérszínű, szakállas isten, valószínűleg a szelek istene. Hívei boldogok lehetnek, míg őt tisztelték. Azt hitték, visszajön még, várták is, mint a zsidók a messiást, hogy megszabadítsa őket vérszopó isteneiktől és kegyetlen uraiktól. Mikor Montezuma meglátta Cortezt, azt hitte, a szabadító Quetzalcouatl tért vissza; nem merte kezét ellene emelni. Ezt a megváltóvárást (mely egyebütt sem ismeretlen Amerikában) romantikus vallástörténészek valami korai keresztény igehirdetőre való emlékezésből igyekeznek megmagyarázni. Mondják, tán Szent Patrik jutott el Amerikába, vagy valami 10. századi izlandi hajós. Képzelnünk szabad, hisz az biztos, hogy a 10. században a vikingek kikötöttek a Labrador-foknál és azt a vidéket Winlandnak nevezték (borország); megtelepedtek Grönlandban is. Fejetlen, kartalan a bálványa a Couatlucue földanyának; nyakából, kartöveiből kígyók törnek elő; nyakkötyőjét emberkezek és szívek alkották, övét halálfej díszítette, ruhája kígyófonatból készült, teste jaguártalpon állt.

Ezek az istenek és istennők — embert, vért, szívet kívántak. Meg is kapták. Még pedig mexikói módon, fényes kultusz keretében. Nagyszámú papisereg szolgált nekik. *Papjaik* feketére mázolták magukat, testüket önkínzásuk által ejtett foltok, sebek, meg a rája tapadt áldozati vér szennyezte. Könnyen estek elragadtatásba; hisz füstöléssel és bagóval izgatták idegeiket. Templomaik — mint a babiloni zikkuratok — hatalmas, alul széles, felül fokok szerint szűkebb, terraszos építmények, melyek feljáróján nagy körmenetek vonultak a legfelső terraszra, ahol toronyszerű templomok álltak.

A mexikói kultuszról a spanyolok azt gondolták, hogy

az ördög találta ki a kereszténység majmolására. Mert hiszen ebben ugyanazok a vallási ténykedések találhatók, mint a kereszténységben: áldozat, áldozás, keresztség, gyónás stb. Akinek ezen nevek hallatára kedve volna a hasonlítás módszerével párhuzamokat és további következtetést vonni, annak jó megismerni az aztekek kultusztényeit.

Az aztekeknek sok ünnepük volt, az évszakok változása és az állami élet jelentős időpontjain. Az áldozatot jóelőre kiszemelték — sőt magasztos hivatására előkészítették. Az áldozat: szép ifjú volt, kit egy évig istenként tiszteltek és etettek, de vigyáztak rá, hogy meg ne szökjék a rája váró feladat elől. Mikor rája került a sor, ünneplőbe öltöztették, földísztették; felvitték a templom-piramis tetejére. Kőkéssel vágták fel a mellét, kitépték a szívét és a Nap vagy Hold felé tartották. Abban bíztak, hogy a Nap (vagy Hold) erősebb lesz ettől az áldozattól (áldozati varázs). Az embervér máskor arra kellett, hogy a földet öntözzék vele, legyen bővebb a termése. Tezcatlipoca templomában emberszívek égtek a bálványoszor előtt; a padlón embervér bűzhödött.

Az aztekek bőkezűsége az emberáldozatban főleg templomavatáskor nem ismert határt. Egyik templomuk avatására hat éven át gyűjtötték a hadifoglyokat. Állítólag 62.344 embert szedtek össze erre az alkalomra és ezeket mind leöldösték szertartásosan. A templom mellett óriási állvány volt az áldozatok koponyájának megőrzésére. Egy ilyen állványon 163.000 koponyát számoltak meg. Egész népek pusztultak el — egy-egy istenség kedvéért. — És, sajnos, nyelvünk szegénysége miatt ezt is vallásnak, áldozatnak kell nevezni!

Ezek után elképzelhetjük, milyen lehetett az áldozásuk. Hisz az áldozattal lakoma jár, az isteni életközösség kifejezésére, az isteni erő megszerzésére. A mexikóiak nagyon vallásosak voltak — a maguk módján.

Uitzlipochtli tiszteletére pl. téli napfordulatkor különféle magokból tésztát gyúrtak, gyermekvért kevertek bele, a tésztából nagy bálványt formáltak, olyat, mint az istenük volt, át is szúrták, hogy kitűnjék: meghalt az isten (a Nap a téli napfordulatkor). Igen ám, de a napisten fel is támad. Csodás erő van benne, mindeneket megújít. Az embereknek is megadja a megújhodást — csak egyesülni kell vele, azaz — a tésztabálványból kell enni. Egy pap kivágta a tésztabálvány szívét, odaadta a királynak; a többit pedig a fölséges nép élvezte, még betegeknek is vittek belőle, csak épp az asszonyok nem kaptak. Más alkalommal a feláldozott ember húsa volt az áldozási étel. Kukoricával együtt megfőzték az áldozatot és megették.

Az újszülött gyermeket ötödnapos korában különféle szertartások közt vízzel leöntötték, aztán nevet adtak neki. — Életükben egyszer megvallották bűneiket Tezcatlipochtla papjának, aki titoktartásra volt kötelezve. Elégtételi cselekményeik közé tartozott a nyelv vagy fül átszúrása. A meggyónt bűnért a törvény már nem büntethette a bűnöst.

Másvilági hitükben megvolt a jók és gonoszak közti különbségtevés, igazságszolgáltatás. Érdekes, hogy az elhunyt csecsemők sorsa is foglalkoztatta hitüket. A csecsemők nem szállnak le az alvilágba, hanem a kertországba jutnak. Van ott egy nagy fa, emlőfa a neve, erre szállnak a kisdedek, hogy rajta szophassanak.

Házaseletükben egynejük voltak az aztékek; a többnejűség kivételes volt.

A *maya*-k műveltség dolgában messze fölülmúlták az aztekeket. Ez a békességes nép nem alkotott nagy államokat, hanem kisebb városi, falusi telepeken élt, melyek egymástól függetlenek voltak. Építésük, szobrászatuk romjaiban is bámulatraméltó. Templomaik piramisszerűek voltak, szobraik is emlékeztetnek az egyiptomi

művészetre. 365 napos napévük 18 húsznapos hónapból állt és ötnapos szökőhétből. Történetük kezdete egykorú Krisztus születésével és két nagy korszakra oszlik. 1541-ben szűnik meg a maya-k önállósága. — Hieroglif-írásuk még megfejtetlen.

Családi életüket jellemzi az a tény, hogy a kérőnek hat évig kellett szolgálnia menyasszonya szüleinél, hogy a leányt «megszolgálja». A házasság egynejű volt ; nehéz is lett volna — több nőt így megszolgálni. Csak az előkelők tarthattak több feleséget.

Vallásuk sokban hasonlít az aztekekéhez. Panteonjuk a törzsi istenekből, égitest- és természetkultuszból keletkezett. Szerették a dohányfüstös áldozatot ; de isteneiknek ez nem volt elég ; kellett még a véres ember- és állatáldozat is.

A mayákéhoz viszonyítva rövidmultú volt a Columbiában és Ecuadorban lakó *chibcha* népek nagykultúrája Kolumbus koráig. Ezek kilenc önálló államot alkottak. Társadalmi szervezetük katonás volt ; századokra tagolva éltek falvaikban, földműveléssel foglalkoztak, az állattenyésztést nem ismerték, viszont fejlett iparuk volt. Jól értettek az arany feldolgozásához. Országuk a spanyolok előtt — aranyországnak, Eldorado-nak tűnt fel. Ezért is tűnt el ; az aranyra éhes hódítók elfoglalták. Vallási hitük a Nap- és Hold-kultuszból, az ősök tiszteletéből táplálkozott. Ezen ősök közt legkiválóbb volt Bochica, aki a népnek műveltségét megadta.

Délamerikának a spanyol foglalás idején leghatalmasabb állama az *inkák* birodalma volt a mai Ecuador, Peru, Bolivia területén. Az inka-nép eredetileg a perui Cuzco-völgyben lakott, a birodalomnak ez lett a vezető osztálya. Inkáknak nevezték az uralkodókat is. Az inka-állam eredetmondáját *Garcilato* (szül. 1540) őrizte meg, aki az inka-uralkodók leszármazottja volt. Eszerint az emberek kezdetben úgy éltek, mint a vadak ; ruhátlanul,

törvények, állam nélkül. Köveket, hegyeket, fűveket, forrásokat, állatokat tiszteltek, köztük a kondort, tigrist, kutyát, kígyókat. Emberáldozatokat mutattak be tiszteletükre; kitépték az áldozat szívét és tüdejét, hogy az istenek akaratát kikutassák. A nép maga is emberevő volt; nemcsak a hadifoglyokat falták fel, hanem saját gyermekeiket is. Végre is a Nap megkönyörült rajtuk. Elküldte gyermekét: Manco Chapac-ot és nővérét-hitvesét: Mama ocklo-t. Ezt a testvérpárt a Nap a Titicaca-tó egyik szigetén alkotta (az őshagyomány ősemberpár teremtetésére emlékeztető közlés szerint). A másik hagyomány eredetükre vonatkozólag totemisztikus jellegű. E szerint a Tampu Toko-nak nevezett szent sziklából eredtek. Küldetésük célja az volt, hogy a napkultuszt terjesszék és a népet műveltségre neveljék.

A Nap leszármazottai Cuzco-ban kezdték meg munkájukat. Bevezették a Nap-imádást, megvetették a földművelés, városkultúra, útépités, vízvezetéképítés alapjait; tanítottak tudományra és művészetekre. Tőlük származtak az inkák, akik őseik Naphoz szállása után az ő szellemükben kormányozták tovább a birodalmat. Az inkák a Nap helytartói voltak a földön; testvérházasságban éltek, hogy az ősi vér idegennel ne keveredjék bennük. (Anwander, 135—6.)

Ebben az eredetmondában vannak elemek az őstörténetből, az egész a napmítosz színezi, alakítja. Jellemzőes párhuzamok találhatók benne az egyiptomi Osiris-Isis mondával.

Az inka-állam valaha negyven szélességi fokban szegélyezte Délamerika nyugati partvidékét. Az államszervezés terén az inkák hasonlítanak a rómaiakhoz. A birodalom egységét katonás önkényű központi kormányzat adta meg, mely a Nap fiának, az inkának kezében volt. Az egység biztosítására szolgált a khechua-nyelvnek hivatalos nyelvként való használata mellett a kegyetlen had-

viselés, a legyőzöttekkel való kíméletlen bánásmód, az uralkodó vallásának rákényszerítése az egész birodalomra.

A társadalom több osztályra tagozódott, melyek közt a legalsó fokon a meghódított népek közül kikerülő rab-szolgák, telepesek állottak, a felső fokon a hódító inkából származó hivatalnok- és katonanemesek.

Nagyszabású, zsarnoki államszocializmus alkotta a birodalom gazdasági rendszerét. A földet három részre osztották; első helyen részesült belőle a Nap, azaz a templom; ezt kellett először megművelni, hogy a kultusz és a papság ellátása biztosítva legyen. A másik rész az inkáké volt, a harmadik a népé. A nép falvakban lakott, egy-egy falura kb. 80—100 háztartás esett. A faluközösség volt a birtokos és adóalany; magántulajdonban csak a lakás és az ingóságok voltak. A szántóföldet évenként újra kiosztották; erdő és legelő nem kerültek osztásra. A községnek kellett gondoskodnia vízvezetékekről, védelmi épületekről (terrászos várak), viszont az inkák végeztették a kereskedelem, ipar, országvédelem szükségleteit szolgáló közmunkákat: országutak építését, bányák nyitását, középületek létesítését stb. A nyomorékokról, szegényekről a faluközösség gondoskodott.

Az inkák főleg építkezésükkel alkottak maradandót. Hatalmas váraik, palotáik, templomaik a kőépítésnek remekei.

Vallásukban a hivatalos államvallás, a nap-kultusz nem tudta megszüntetni a primitív népvallások maradványait. A kultusz középpontjában *Inti(p)*, a napisten áll. Hozzája fordultak, amint hajnalban megindul pályáján. Főünnepe jún. 23-án, a téli napfordulatkor volt. Fia és főpapja, az inka népe élén mezítláb köszöntötte térdreborulva csókokkal atyját és istenét. A szeptemberi tavaszünnepen a nap sugarait jelképező lándzsákkal hátrították el az utcákon hadonászó papok a betegségeket. A Napot

aranykoronggal ábrázolták, vagy pedig férfialakban, fején három sugárral, nyakán pumákkal, kezében kígyókkal. Június 23-án meggyújtották a szent tüzet gyujtótükrökkel vagy dörzsöléssel. A szent tüzet a Nap leányai őrizték. Előkelő családok leányai közül válogatták ki őket, államköltségen zárdái nevelésben részesültek. Ha az inkák kegye megkívánta őket, akkor udvari ágyasokként szolgáltak, egyébként pedig szüzen ápolták a szent tüzet. A Napistennek bőven adtak áldozatot, aranytárgyakat, a szemöldökből kitépett szőrt, italokat, állatokat. — A Napistennek fia és helytartója volt az inka, a birodalom igazi istene, kezében az élők fölött való teljes hatalom. Mikor trónra lépett, szűzek és ifjak seregét áldozták fel uralma biztosítására; ha bajba került ő vagy állama (ez alapján véve mindegy volt), saját maga helyett egyik fiát áldozta fel a Napnak. Halálába hitvese és ágyasai követték, kiket máglyán égettek meg. Az inkát múmiává szárították, aztán sziklasírba tették.

Az inkák napkultuszának megvannak a vallástörténeti párhuzamai Echnaton egyiptomi fáraó napkultuszában, a babiloni Marduk-vallásban, a bukó római imperium napegyistenhitében. A párhuzamok persze nem jelentenek függést.

Az államvallás mellett a nép hűséges maradt korábbi isteneihez, szokásaihoz. A spanyolok által behozott, eddig ismeretlen tárgyak (spanyolviasz stb.) szintén varázsszerekké váltak nála. Megmaradt a totemállat tisztelete; totemállatmaszkok viselése az ünnepi felvonulások alkalmával.

A spanyoloknak könnyű dolguk volt a hatalmas inkaállam meghódításával. A Nap fia — túlságosan közel állt atyjához, a Naphoz, teljesen rájahagyatkozott és nagyon eltávolodott uralma alapjától, a leigázott és vaskézrel kormányzott néptől. A népnek közömbös volt isteni urának sorsa. A rabszolgának mindegy, ki a

gazdája. A spanyol uralom azonban az újvilág történelmének legérdekesebb fejezetét zárta le.

Amerika e nagykultúrájú államok leigázásával lépett be a világkultúrává táguló európai kulturkörbe, mely sajnos, inkább vágyott a meghódított népek aranyára, mint szívére és visszalökte őket az önmaguk által elért magaslatról a barbárságba. Ez a folyamat épp a fordítottja annak, ahogy a római birodalom terjeszkedett: mindenütt magasabb műveltségi szintre emelve a barbárokat. A római imperium ezen hagyományát vette át az Egyház; a kereszténységgel együtt magasabb kultúrát adott frankoknak, angoloknak, germánoknak, magyaroknak, szlávoknak. Az amerikai hódítók rossz tanítványok voltak. Pedig az újvilág felfödőzője, Columbus más programmal lépett «India» földjére. Az indiánok megtérítését hordozta elméjében; utódai azonban kalandorok voltak, akiket nem a lélek rejtett kincsei vonzottak, hanem az Eldorado képzelt gazdagsága.

III. KÖNYV.
TÖRVÉNY, PRÓFÉTÁK. KRISZTUS.

AZ Ó- ÉS ÚJSZÖVETSÉG A VALLÁS- TÖRTÉNETBEN.

A vallástörténet a 18. századi felvilágosultság óta azzal az igénnyel, célkitűzéssel végezte nagyszabású gyűjtőmunkáját, mely fokozatosan áthatolt ősi kultúrákat betemető homok- és iszaprétegeken, a népelet változásai által elfödött hagyományokon, csökevényképződményeken; azért cserélgette minden új vagy újnak látszó szempont felmerülésével irányait, vallás-magyarázó és eredeztető eszméit, hogy a keresztennyé vált európai embert meggyőzze a bibliai vallástörténeti alapszemlélet egyoldalúságáról és helytelenségéről. A vallástörténet arra törekedett, hogy a vallást, mint az *emberi* történet egyik tényezőjét, emberi kultúra egyik jelenségét mutatta be; sokszor elhallgatott, de általában szem előtt nem tévesztett vezető eszméje, előfeltétele pedig az volt, hogy a vallásban *minden*: isteneszme éppúgy, mint természetkultusz; szellemhit éppúgy, mint varázslat, előjelhit; imádság, áldozat úgy, mint a totemizmus, míthosz vagy mese; másvilághit úgy, mint a halottkultusz és hősök tisztelete — *kizárólag emberi elme kigondolása*, emberi érzések tárgyiasítása, vágyaknak transzcendens létsíkra való átvetítése, evilági törekvéseknek másvilági, képzetországi beteljesülése.

A hagyományos bibliai vallástörténeti szemlélet sohasem tagadta, hogy a vallástörténet hatótényezői közt ott van az emberi lélek a maga sokoldalú értelmi, érzelmi, akarati működéseivel és igényeivel; nem tagadta, hogy a vallási jelenségek *egy részét* ezekből meg is lehet magyarázni. Ebben épp a bibliára támaszkodott, mely

őszövetségi részében is, az újszövetségben is — elismeri, hogy az ember csinál magának vallást. Csípős humorral ad igazat a 113. zs. szerzője azoknak, kik azt mondják, a politheizmus — emberi mű. «A pogányok bálványai arany, ezüst — *emberek alkotása*. Van szájuk, de szólni nem szólnak; szemük is van, de nem látnak. Van fülük, de nem hallanak, orruk is van, de nem éreznek. Kezüik is van, de nem fognak vele, lábuk is van, de nem járnak azon; hang se jó ki az ő torkukon. Így járnak azok is, kik készítik ezeket, mind, kik bizalmukat ezekbe vetik.» A Bölcsesség könyve (13, 1 sk.) mélyreható kritikában részesíti az antik vallás irányait: a *természetistenítést*: az elemek (tűz, víz, lég, föld); az ég és égítetek kultuszát; megértő elnézéssel szól az emberi elme ezen eltévelyedéséről; hisz hibájuk az, hogy «arról, ami jónak látszik, nem tudnak felemelkedni ahhoz, *aki van*; művein felejtve szemüket nem ismerték fel a művészt, az alkotót». Ha mai bölcséleti műszavakkal fejeznők ki az őszövetségi szerző gondolatát, azt kellene mondanunk Schelerrel: az Abszolutat kereső ember szükségképen imád valakit: vagy Istent, vagy bálványt. Hogy bálványt imád, annak alapja nem az, mintha nem akarná az Abszolutat; hanem az, hogy rája irányuló értelme, feléje tapintó törekvése megáll a félúton: a természetnél, észfaragta eszménél vagy eszménynél. Ugyanez a bibliai szerző már felháborodik a különféle bálványok, állatképű istenek, ősi kézfaragta, haszontalan kövek imádásán. Gúnyosan jegyzi meg, hogy állítják, erősítik helyére a bálványt, mert tudják, nem tud segíteni magán; mégis áldoznak neki, nem szégyelnek beszélni vele, pedig élettelen. Úgy tesznek, mintha beteg betegőtől várna gyógyulást és az élő halottól kérne életet; a gyalogjáró járást a mozdulni nem tudótól. (Bölcs. 13, 10 sk.)

A bibliai vallástörténet lényeges különbsége az ú. n. «modern» vallástörténettől nem abban áll, mintha a

biblia az embert nem tekintené vallásalkotónak, hanem abban, hogy a vallás kialakulásában, folyamában, történetének változataiban kihangsúlyozza az *Isten művét*. Míg a mai vallástörténet arra törekszik, hogy e történés alanyának az embert tekintse, a bibliai vallástörténet kifejezetten az Istent teszi meg alanynak. Ezért mondja Jahve Mózesnek a csipkebokorból: Én vagyok atyád Istene, Ábrahám, Izsák, Jákob Istene. A magát kinyilatkoztató Jahve irányítja a patriarkák útját Úr városából Kánaánon, Egyiptomon át a vallástörténet szent hegyéig, a Sinai hegyig, ő szabadítja ki népét Egyiptomból, hogy szövetséget kössön vele. Jahve lesz Izrael népének Istene és Izrael lesz az ő népe. «Sok rendben és sokféle módon szólván hajdan Isten az atyákhoz a próféták által, legutóbb ezekben a napokban Fia által szólott hozzánk, kit mindenek örökösvé rendelt, ki által a világokat is teremtetten...» folytatja a két szövetség összefonódását, az ónak az újban való beteljesedését hirdető zsidókhöz írt levél. (Zsid. 1, 1 sk.)

A vallástörténetnek a keresztény szemléletben két szakát jelentő: *ó- és újszövetség* már nevével kifejezi, hogy a vallásban két tényező hat, Isten és az ember. Még pedig úgy, hogy az Isten a szövetségkötő, ő az, aki szól, törvényt hoz, a maga titkait kinyilatkoztatja; az ember az, aki az ígét befogadja, a törvényt meghallja, az Isten titkos életébe bekapcsolódik.

Miután végigjártuk az anthropocentrikus szemlélet módján a vallástörténet állomásait kezdettől: a primitív embertől kihalt, eltemetett és máig élő nagy kultúrákon át a történelmi jelenig; az a feladat mered elénk, hogy beleillesszük a vallástörténetbe Izrael vallásának alakulását és Jézus Krisztust.

Módszer-kérdés.

Az előrebocsátottak után kétségtelen, hogy ez a feladat különös nehézségeket rejt magában. Az első nehézség magában a módszerben van. A vallástörténet módszerei lényegileg megegyeznek abban, hogy a történetnek az emberhez tartozó, embertől függő mozzanatait kutatják. Lehetséges-e nekünk ezt a módszert átvinni azon vallásokra, melyeket kinyilatkoztatottnak hiszünk, melyeknek *lényege* vész el azáltal, ha tisztán emberi alkotásként vizsgáljuk őket? Viszont ha a lényegadó, isteni elemet bevonjuk tárgyalásunkba, a vallástörténet alapvető szakelhatárolását lépjük át és kénytelenek vagyunk a hitvédelem és hittudomány módszereivel élni.

Hogy oldjuk meg ezt a nehézséget? Úgy, hogy maradjunk a vallástörténeti módszernél. Ennek feladata a vallásnak az emberi történelemben megnyilatkozó tényeit vizsgálni. Kétségtelen, hogy miként a Sinai-hegy és a Kálvária a föld térképének helyei, Izrael népe és a «test szerint» belőle származó Jézus az emberi történelemhez tartoznak, vagy helyesebben : ehhez *is* tartoznak. A zsidóság és kereszténység szentkönyveit a hittudomány elsősorban mint Istentől sugalmazott műveket tekinti, így veszi ki belőlük teológiai érveit. A vallástörténet elkerülheti a sugalmazottság vitatását ; irodalmi és történelmi (alaki és tartalmi) szempontból veszi a bibliát szemügyre. Ezt annál könnyebben teheti meg, mert a hittudományi szempontoktól való módszeres tartózkodás egyáltalán nem jelent tagadást, csak a vizsgálat tárgyának formális leszűkítését arra, ami a zsidóságban is, kereszténységben is az emberhez tartozik, vele függ össze. Ezzel nem mondjuk azt, hogy kizárólag tőle függ.

De lehet-e egyáltalán így leszűkíteni azokat a vallástörténeti jelenségeket, melyeken a források tanúsága

szerint a transcendens, másvilági eredet és a természet kereteit meghaladó jelleg oly szembeszököően villan elő, mint pl. az ó- és újszövetség csodáin, Krisztus egyéniségén, feltámadásán? Azt feleljük: a mi módszerünk nem a jelenségeket, tényeket szűkíti le, hanem a tárgyalás szempontjait. Meggyőződésünk, hogy a két kinyilatkoztatott vallás tisztán történeti szemlélete épügy nem árt a hitnek, a keresztény vallástörténeti meggyőződésnek, mint ahogy nem árt pl. a csodás gyógyulásoknak a tisztán orvosi megfigyelés. Mind a kettő marad a jelenségnél, ténynél, a közvetlen, ú. n. természetes okok és hatások viszonyánál. Orvostudományi vizsgálat nélkül bajos — csodát megállapítani. A transcendens okokra csak azután következtethetünk, ha a természetesek a hatás megmagyarázására elégteleneknek bizonyulnak. A kinyilatkoztatott vallások történelmi vizsgálata apologetikus kitérések nélkül is rávezeti a gondolkodó embert arra, hogy meglássa: *Istent a történelemben.*

Bevezetésünkben feltártuk a vallástörténet problematikáját. A világtörténet, az oikumené vallástörténete — még a mi aránylag rövidre fogott áttekintésünkben is a tényeknek oly mozgalmas halmazát tárja fel, a tudományos szempontok egységre törekvő elrendezésében is oly chaotikus, kaleidoszkopikus sokszínűséget mutat, hogy ténymegállapításaiban több a kérdőjel, mint a megállapítás. A legnagyobb kérdőjel magánál a címnél mered elénk: jogos-e így, egyesszámban vallástörténetről beszélni, egyetemes vallástörténetről, midőn eddig csak: vallásokat, egymástól lényegesen vagy halvány árnyalatokkal elkülönülő vallásformákat láttunk. Van-e a khaoszban valamilyen rend, e sokaságban valamilyen egység, a vallástörténet sokágú ereiben — valami, ami mindezt összetartja, összefoglalja?

Ezek ugyan elsősorban vallásbölcseleti kérdések. Mégis az a benyomásunk, hogy a két kinyilatkoztatott

vallás tisztán történeti szempontból is megadja a keresett egységet a sokaságban, beleállítva a vallást a vallások elé, közé; megadja a rendet a vallásproblematika zűrzavarjába: azt a fényt, mely a káoszt átvilágítja, mely az időben, térben széthulló vallásformákban a történelmi egymásutánt, összefüggést megláttatja, a vallástörténet kezdetét, folyamát, célját megsejteti; azt, ami a szétágazó ereket valamiképp összefoglalja. Ezért nem illesztettük Izrael népének vallását egykorú társai, a bábeli, egyiptomi, föníciai, iráni vallások közé; ezért nem tárgyaltuk a kereszténységet a hellenizmus vallási szinkretizmusával kapcsolatban. Jahve sohse került se a bábeli, se az egyiptomi pantheonba; nem volt egy a sok közül, mert híveinek hite szerint «nincs isten a mi Jahvenkon kívül». Krisztus sem szállt fel az Olymposra, mert az ő égbeszállásával megingott az Olympos és istenei árnyakká váltak.

A bibliai vallások összefüggése a vallástörténettel.

a) *Elméletek.*

Az összehasonlító vallástörténet a két kinyilatkoztatott vallással szemben kétféle eljárást követett. Tán tapintatból, tán a problémák megkerülésének vágyából sok vallástörténeti munka egyszerűen kihagyta a zsidóságot és a kereszténységet a vallástörténeti összefoglalásból. A hívő katolikus, protestáns, zsidó tudomány ezt az eljárást könnyen megokolhatta módszeres és tartalmi szempontokkal, hisz alapvető meggyőződése szerint az *igaz vallás* lényegesen különbözik a többi vallástól, mint téves vallástól; igazában összehasonlíthatatlan velük, mint az igazság összehasonlíthatatlan a tévedéssel, a fény a sötétséggel. Nem illik tehát bele abba a tudományba, mely legtöbbször címében is kifejezi, hogy *összehasonlító* vallástörténet.

Mások úgy állították be a zsidó és keresztény vallást a többi közé, mint velük lényegesen egyneműeket; úgy tárgyaltak a kereszténységről, zsidóságról, mint ahogy Előázsia és a hellenizmus többi vallásáról. A hasonlítgatás vígan folyt, a párhuzamgyártás szintén; Babel — Bibel — jelszóvá lett; Mózes, Krisztust úgy ültették Buddha, Konfuce, Zarathustra, Pythagoras mellé, mint a kínaiak Marco Polo-t istenített nagyjaiknak sorába. A vallástörténet irányairól és módszereiről írt fejezetünkben már láttuk, hogy valahányszor egy-egy vallástörténeti kulcs-eszme fölmerült, mindjárt megpróbálták, beleillik-e a bibliai vallás zárába. Ezt a zárt végignyitogatták a fetisizmus, animizmus, magizmus, totemizmus kulcsaival; belevonták a természetmitológia, pan-babilonizmus, hőskultusz stb. elméleteibe. Jahve, Elohim minden vallástörténész koponyájában más-más arcot nyert; volt zivataristen, tűzisten, égisten, hegyisten, vulkánisten, helyi Baál, babiloni vagy egyiptomi kisten. Csak éppen az nem, akinek magát mondta: Jahve, Ábrahám, Izsák, Jákob Istene, aki «kezdetben teremté az eget és a földet».

Mindez pedig történt az «előfeltevésmentes» tudomány nevében, melynek a Bibliával szemben átlag egy feltevése volt: hogy a bibliai történet minden módon történhetett, csak úgy nem, ahogy az Írásban meg van írva. Hogy Jézussal mit csinált ez a «tudomány», azt már felsorolni is nehéz. Még az enyéhbb esetek közé tartozik az evangéliumok «kritikája», mely a szövegeket csonkította meg vagy alakította át kedve szerint; a merészebbek hozzányúlhatnak Jézus személyéhez is. Vannak, kik amolyan hindu teozófust látnak benne, jogint, ki lelkierőinek koncentrációjával művelte csodáit (R. Steiner, Baktay Ervin), vagy szocialista forradalmárt (Kautsky), egyszerű rabbit, kiből az ősegyház csinált istent (Bousset); nagy álmodót, kinek álmait a kereszt

tépte szét (Renan); örültet, pathologikus lényt, akinek szuggesztív ereje egész világot babonázott meg (O. Holtzmann, Rasmussen, Binet-Sanglé). Vannak, kik történelmi létét is tagadják; mithikus alaknak tekintik (F. Chr. Strauss, Kalthoff, A. Drews, P. Jensen), a keleti, kisázsiai tenyészetmítosz, misztérium heroszának.

Világos, hogy az ily «elméletekben» rejlő hitetlenségnek semmi köze nincs a tudományhoz, történelmi módszerhez; a tudomány itt csak álarc a hitetlenség palástolására.

A vallástörténet ezen irányának módszertani hibája az, hogy elméleteiben látja a kulcsot a Biblia zárához. De baj van a kulcs körül. Ez abból látszik, hogy annyi kulcsot kell cserélni és egyik sem illik a zárba. A Bibliát, a bibliai vallásokat ezekkel nem lehet megmagyarázni.

Mi volna, ha megfordítanók a dolgot és a vallástörténet zárát nyitogatnók a Biblia kulcsával?

b) *A vallástörténet kulcsa a Bibliában.*

Hogy a bibliai vallástörténetben, az ó- és újszövetségben keressük a vallástörténet kulcsát, arra módszertanilag a következő megfontolások jogosítanak fel.

A bibliai vallástörténetet azok is valamiképp a *vallástörténet összefoglalásának* tekintik, akik nem állnak a bibliai világszemlélet alapján és a két szövetség szentkönyveit nem tekintik igazán sugalmazottaknak. Hisz, miként láttuk, minden vallástörténeti irány megkísérli, hogy a maga előfeltevései, módszeres igazodása szerint magyarázza a bibliai vallástörténetet; hogy benne keressen mintát alapeszméjének szemléltetéséhez. És (nem, tudom, nem iróniaképen-e?) megtalálja minden irány a maga igazoló adatait a bibliában is. Hisz kétségtelen, hogy a bibliai vallástörténetben ott vannak a kánaáni-föníciai *természet- és tenyészetvallás nyomai*;

fák, források, ligetek, szentkövek, sírok tisztelete, a Baál-kultusszal kapcsolódó tenyészetmisztérium orgiázmosa. Hiszen Jeremiás még a Kr. e. 7. században is vádolja Izraelt: «elment minden magaslatra és minden lombos fa alá, hogy ott paráználkodjék». (Jer. 3, 6.) Zakariás (520 körül) hasonlatként említi Hadad-rimmon (Rammán) gyászolását Mageddon völgyében (Zak. 12, 11–12). A kő- és fakultuszba *totemisztikus* képzetek kapcsolódtak. Jeremiás arról vádolja a nép fejeit, papjait, prófétáit, hogy azt mondják a fának: atyám vagy te; és a kőnek: te szültél engem (Jer. 2, 27.). A zsidó nép *állatkultuszára* elég jellemző fényt vet az aranyborjú közismert története és az a tény, hogy I. Jeroboám elszakítván Izraelt Judától, Dánban és Bethelben aranybika-bálványt állított fel (I. Kir. 12, 26 sk.) és ezek kultuszát a jeruzsálemi módjára rendezte be.

Hogy az *animizmus* is talál a zsidó vallásban a szellemhitet igazoló tényeket, az csak természetes; bár ebből egyáltalán nem következik, hogy a bibliai vallás a szellemhitből eredt. Az is kétségtelen, hogy a zsidó nép életérzésében a *természet egyes tárgyaival*, a születés és halál jelenségeivel szemben megvolt a *tabu-érzés*, félelem; ez az érzés befolyásolta az állatoknak tilosra és nemtilosra való felosztását étkezés és kultusz szempontjából, befolyásolta a kultikus tisztaság és tisztátalanság körülírását. Bár ebből megint nem következik, hogy a mózesi törvényhozásnak étkezési és tisztulási törvényei kizárólag ebből a tabu-érzésből eredtek; hiszen a törvény *közvetlen* motívuma világosan kicsendül magából a törvényből: Izrael Jahvenak szentelt nép (V. Móz. 14, 21): életmódjában, étkezésében, vallásgyakorlatában az aprólékos előírások Jahvéhoz való viszonyára, iránta való engedelmességére figyelmeztették és mivel a szomszéd népek életmódja, kultusza épp ezekben a mozzanatokban különbözött a zsidókétól, ezen törvények egyúttal

a szomszéd népek életmódjától, kultuszától tartották vissza. Az állatok megkülönböztetésében a tabu-érzésen kívül közreműködött bizonyára az a tény is, hogy a tiltott állatok egy része a környező pogány népek totem-állata volt, vagy pedig isteneiknek szent, áldozati állata (disznó). Az étel- és tisztulási törvényekben a racionalizmus szívesen látott egészségügyi szabályokat ; ez a gondolkozás a keresztény böjtnék is higienikus oldalát emeli ki. Nem szabad azonban azt gondolni, hogy a mózesi törvényt felvilágosult szobatudósok szerkesztették ; abban a vezető szempont nem a testi higiéné, hanem : Jahve szentségének elismerése volt.

A *körülmetelés* szokása és törvénye is alkalmas vallástörténeti párhuzamra. A párhuzam először is azt mutatja, hogy a zsidó népnél a körülmetelés nem illeszkedik bele abba az ethnologiai keretbe, melyben eredeti jelenségeként találjuk : a *serdültavatás* keretébe. Hisz az Ábrahám-nak adott parancs szerint *nyolcnapos csecsemőn* hajtják végre. (Gen. 17, 9 sk.) Ez a különbség már magában is igazolja, hogy a zsidó körülmetelés közvetlen jelentése, célja nem ugyanaz, mint azé a jelenségé, mely főleg a totemista atyajogú kultúrkörben van elterjedve. Itt ugyanis a körülmetelés a nemi életre, házasságra való előkészítés, a nemi életnek a vallási létsíkba való emelése. Az Ábrahám-nak adott parancs szerint a körülmetelés a Jahveval való szövetség jele ; Ábrahám leszármazottai cz által lesznek Jahve népének tagjai. A vallástörténet elég példát mutat arra, hogy a kultusz cselekményeinek nem pusztán alaki oldalát kell nézni, hanem elsősorban jelentését. Igaz, hogy a zsidó körülmetelésnek megvan a hatása a házasságkötésre is. Jákob fiai nem adják leányaikat körülmetéletlen férfiaknak. (Gen. 33, 13 sk.) Az a tény, hogy a körülmetelés szokása az Egyiptomba került zsidóknál megszakadhatott, bár az egyiptomi nép ezt gyakorolta ; hogy Mózes és József újra rákényszerítik

a népet az ősatyák szövetségjelének felvételére, megint arra mutat, hogy a zsidó körülmetélés nem eredeti, ethnologiai jellemzője a zsidóságnak (ha az volna, évezredekig megmaradt volna, mint ahogy más, a kultúrkört jellemző vonások is megmaradnak), hanem a történelem folyamán felvett, intézményes jelenség. Az ethnologiai párhuzam itt is arra segít, hogy a zsidó körülmetélést ne ethnologiai, evolúciós párhuzamokkal, hanem a maga történelmi adottságában vizsgáljuk. A körülmetélésnek higiénikus okokra való visszavezetése megint csak amolyan klinikai elmélet.

Hogy a zsidó *népben* megvolt az előjelhit, hogy hódolt a babonáknak, gyakorolta a jóslásnak ethnologiailag ismert formáit és hogy sokszor rákapott a varázslatra is, ahogy a bálványimádásra is: azon nem kell nagyon csodálkoznia annak, aki látja a mi ezeréves kereszténységünk városi, «művelt» rétegében ugyanezen jelenségeket mai formában: asztaltáncoltatást, szellemidézést, kártyavetést, jósnők, cigányasszonyok praktikáit. Volt a zsidónak amulettje, a mandragorától remélt szerelmi hatást, jövőt akart látni a pohár vízben, felhőkben, májban; megigézte és idézte a holtakat is. Manasszes király is pártolta a varázst.

A magizmus elméletei mégis csődöt mondanak, ha a Jahve-vallást a varázslatból eredeztetik. Hiszen a Jahve-vallás a varázslatot halállal büntette.

Folytathatnók ezt a felsorolást, de ennyi is elég ahhoz, hogy a Biblia valóban a vallástörténet összefoglalása akkor is, ha a vallástörténet mai irányjaival akarunk hozzáférközni. Hát még, ha elméletgyártás helyett, magát a bibliai vallást vesszük szemügyre.

c) *Lényeg és kísérőjelenségek.*

Visszatekintve az előbbiekre nyilvánvaló, hogy természet-és tenyészetkultusz, szellemhit, totemizmus, varázslat: sem együtt, sem külön-külön nem azonosak a bibliai vallással. A bibliai vallást legrövidebben Szent János evangéliuma fejezi ki. (Ján. 17, 3.) «Ez az örök élet, mondja Jézus, *hogy megismerjenek téged, egyedül igaz Istent* (őszövetség) és akit küldöttél: Jézus Krisztust» (újszövetség). Jahvenak egyedülvaló, igaz Istenként való elismerése: ez a Törvény és a Próféták vallásának lényege. Elismerni Jézust Krisztusnak, Jahve egyszülöttjének, hinni benne mint Megváltóban, élni az ő országában új életet: ez a veleje az új és örök szövetségnek.

Az őszövetségi Jahve-vallás történetének egész folyamán éles harcot vív azokkal a vallásformákkal, melyekben a vallástörténet szeretné a vallás gyökerét látni. Ennek az ellentétnek, harcnak megérzése nélkül lehetetlen a bibliai vallást megérteni és jellemezni. A Jahve-vallás mint vallás-eszmény igyekszik behatolni a népbe, áthatni a népelet minden ágát, totálissá válni. Vele szemben a nép tényleges vallási életében fel-felburjánzanak azok a mozgalmak, melyek vagy a Jahve-kultuszt akarnák egy nevezőre hozni a környező népek kultuszaival vagy pedig Jahve helyébe «idegen» isteneket állítani.

A Jahve-vallás ebben a harcban úgy tűnik fel, mintha a maga egészében új, a nép korábbi vallásától elütő jelenség volna. Ez azonban csak látszat.

Jahvenak sokat vitatott neve sem egészen új, mintha először a Sinai hegyen hangzott el volna. Hisz Mózes anyjának nevében: *Jochabed* — is benne rejlik ez a szótő. Ha a babiloni eredeztetés bizonytalan is, a túskebokorból hangzó kinyilatkoztatás maga is azt mondja, hogy Jahve az ősatyák Istene és így feltételezi, hogy mint Isten ismeretes volt ezen kinyilatkoztatás előtt is.

A Jahve szó jelentéséről is sokat vitáztak, a sémi nyelvek más-más csoportjából keresték tövét, csak azért, hogy az Ex. 3, 14-ben és Oz. 1. 9-ben adott jelentést («aki van») késői, tudakos szófejtésnek minősíthessék. A bibliai szófejtés Jahvét nevével is szembeállítja a pogány istenekkel, akik vele, a «Való»-val szemben : nem-valók, semmi-k.

Maga a Jahve-vallás pedig tartalmilag is : intézményes továbbépítése a *zsidó nép ősvallásának*. A Sinai kinyilatkoztatás hangsúlyozza, hogy Jahve Ábrahám-nak, Izsáknak, Jákobnak Istene. A mózesi törvényhozás a zsidóság korábbi, népies színezetű vallásából intézményes vallást alkot. A korábbi népvallás — mint az általános ethnologia és a sémi népek vallástörténete világosságánál látjuk — nem volt más, mint tisztább formája a többi őskánaáni, föníciai, arab népeknél is megtalálható Él (bab. ilu) kultusznak. A törzsek, nemzetségek, városok, helyek El istene (jelentése : vezér, úr, erős) a törzsi elkülönülésben követi tisztelőinek sorsát, külön-külön istenné válik, jelzőket kap, melyek néha helynevet takarnak (el eljon, el roi, el saddaj, el olam, el bethel). Ez teszi lehetővé, hogy lassankint köznévvé válik. Hogy a törzsi szétválás után is nagyisten marad, a teremtés teremtetője, az istenek és a világ ura, az esztendők atyja, azt az ugariti leletek szépen igazolják. (V. ö. : I. kt. 286. sk. II.)

A másik bibliai Istennév : *Elohim*, főleg névelős formájában szintén azonosul Jahve-val, bár tágabb, «idegen» isteneket, szellemeket, embereket is felölelő jelentése tovább is megmarad.

Hogy Jahvenak a zsidóság (és minden nép) ősi Istenével való azonossága még jobban kitűnjék, a mózesi vallás-reform lényét, működését kitágítja a zsidó nép történelmi és térbeli határain túl, nevéhez fűzi a nagyistenhitben mindenütt megtalálható őshagyományt, benne a világ-

és emberteremtést, az emberiség őstörténetét, a bűnbeesést, vízözönt. Meg akarja magyarázni, hogyan feledkezett meg az egy töről származó emberiség az igaz Istenről, ezért egészében jól megalapozott ethnologiai és történelmi tudással megrajzolja az emberiség családfáját Noe fiaiból, mint gyökérből; a bábéli toronyról szóló minden bizonnyal szimbolikusan szemléltető elbeszélésében kimutatja, hogyan válik szét a magabízó, Istenéről megfélemedezett emberiség, hogyan dől romba nagyratörő terve. Az elbeszélés éle ironikusan vág bele az ősi babiloni imperium önérzetébe azáltal is, hogy Babel (istenkapuja) nevét gúnyosan elemzi: a zavarodás helyének. A bábéli toronyról szóló elbeszélés csak a Bibliában van meg; nincs párja a többi népek őshagyományában (egy mexikói mifhoszt kivéve, mely azonban független a bibliától).

A népek szétoztlásáról szóló elbeszélés után a bibliai szerző elmondja, hogyan lett Jahve a zsidó ősatyák Istene és miként lett a vándorló arám őstől (Ábrahámtól) származó, a két ősi nagy kultúra (Babilon, Egyiptom) határai szélén kialakuló, Egyiptomban megsokasodott Izrael népe: Jahvenak választott népe.

d) *A vallástörténet összefoglalása a Bibliában.*

Ebben a fejezetben azt akarjuk kimutatni, hogy a bibliai vallástörténet tényleg: *a vallástörténet összefoglalása*. Láttuk, hogy ez a tételünk először is *tartalmilag* érvényes; hiszen a bibliai vallástörténet *összegyűjti azokat a vallásalakító tényezőket*, melyekből a vallás és a vallások kifejlődtek; megrajzolja a főeret, a nagyistenhitet, mint ősi, eredeti egyistenhitet, összekapcsolja ezt a Jahve-vallással; feltünteti, hogy a többi vallási tényező miként igyekszik érvényesülni a Jahve-vallás intézményes kialakulása után is.

Érvényes a mi tételünk abból a szempontból is, hogy a bibliai vallástörténetben megtaláljuk a *vallásoknak különböző fokait és osztályait*.

Saját alapvető osztályozásunk a vallást a hordozó népek kultúrája szerint osztályozza: ősnépek, kis- és nagykultúrájú népek vallására. Az osztályozás további szempontjait egyes fejezeteinken belül érvényesítettük: a) *természetkultusz* (ég-, égitest, föld-kultusz), melybe rendszerint a tenyészetmiszterium is belekapcsolódik, vele szemben áll az *etikai vallás*; b) népvallás, a művelt osztályok vallása; c) államvallás, kisebb csoportok vallása; d) megmerevült ősi vallás magasabb kultúrfokon, vallási reformból eredő kultuszközösségek, iskolák, szekták; e) egyistenhit, sokistenhit.

Ha ezeken a felosztási párokon végigtekintünk, megjelölhetjük a bibliai vallás helyét köztük. A Biblia azt akarja szemléltetni, hogy a Jahve-vallás őseredeti adottsága az emberiségnek, mely lényegileg független a kultúrák fokaitól. Az ősembertől az emberiség megoszlásáig, az első nagykultúrák kialakulásáig együttthalad az emberiséggel. A kultúrák változásaival vallási elkülönülés jár párhuzamosan. A Jahve-hitet legtisztábban a választott nép őrzi meg, melynek kultúrája az ósatyák idején — *nomád pásztorkultúra*; Egyiptomba való átköltözése után pedig annak műveltségi fokára emelkedik. Hogy az idegen istenek közt el ne felejtse Jahvet, Jahve kivezeti Egyiptomból, *pusztai nomád életre* kényszeríti, ez idő alatt a *mózesi vallásreform* irtogatja a népvallásba beleszüremkezett természetkultuszt, varázslatot, babonát, törvényhozásával a Jahve-hit *erkölcsi tartalmát* domborítja ki, kultuszát pedig a nagyistenhitben megmaradt elemekből a szomszédos nagykultúrák kultuszának szintjére emeli úgy, hogy a kultusz tárgya kizárólag Jahve marad. A vallási reform célja az, hogy a Jahve-kultusz *népvallás* és egyúttal *államvallás* legyen, hogy az értelmi műveltség

szintjének különbsége ne okozzon vallási szétválást. A Jahve-vallás benső ereje megtermi a zsidó nép történelme folyamán azokat a további reformokat, melyek királyok, próféták, népvezérek nevéhez fűződötteen a Jahve-vallást a *megmerevedéstől* óvják, történelmébe a visszaeséseket legyőző fejlődés vonalát rajzolják.

Bár a bibliai vallástörténet a föld egyik jelentéktelen zugában találja meg színhelyét, *térbeli horizontja* mégis : az ég és föld. Kánaán a kőkorszaktól kezdve népek vándorútja vagy települő helye, az ókor birodalmainak, Egyiptomnak, Babilonnak, Perzsiának összekötője, harcaiknak színhelye, hódításaiknak célja. A Földközi-tenger ősi nagy kultúrája, a krétai, utat talál Palesztinába, a valószínűleg krétai eredetű filiszteusok által ; föníciai hajók Karthagóig és Tarzsig (a spanyol félsziget) haladnak, hova Jónás próféta is menekül Jahve színe előtt. A próféták szemében a Szentföld a világ közepe, nem a nagy imperiumok központjai. A hellenizmus behatol Palesztinába, a babiloni fogság óta megszűnik a zsidóság egy tömbben való települése, megalakul a diaszporás település Mezopotámiában, Egyiptomban, a Földközi-tenger kikötővárosaiban. Jahve népe a nemzetek között él, anélkül, hogy elvegyülne közte. A próféták úgy látják, hogy a világ népei Sion hegyére zárandokolnak, Jahve uralkodik majd a pogányok fölött is. Bár Krisztus maga nem szívesen megy a pogányok földjére, tanítványait elküldi minden nemzethez, az általa küldött Lélek beleállítja a történelembe a bábéli nyelvezavar fordítottját, a pünkösdi csodát, midőn a Lélekkel megtelt apostolok ajkán hangzó Isten ígését megérti a már soknyelvű emberiség. A kereszténység további missziója lépésről-lépésre halad — a Föld határáig.

Időtartamban a bibliai vallástörténetet őrző források, a szentkönyvek, ha az elsőnek, a Genesisnek szerkesztési idejét Kr. e. 1200-ra tesszük (anélkül, hogy a mózesi

könyvek sokágú problémáit most bolygatnók), az újszövetség utolsó könyvének, a Jelenéseknek időpontját pedig Kr. u. 100-ra, mindössze 1300 esztendő töltenek át. Ha csak a szentkönyvek megírásának időhatárát vennők, akkor a Biblia nem állná ki az összehasonlítást azokkal a vallásokkal, melyeknek már a Kr. e. 4. vagy 3. évezredből vannak irodalmi emlékeik (Babilon, Egyiptom, India).

Egészen más távlatot kapunk azonban, ha a szentkönyvek tartalmát vizsgáljuk. Mózes első könyve így kezdődik: *Kezdetben teremté Isten az eget és a Földet. A Jelenések tartalma pedig az Egyház sorsa és a világ-vég, Krisztus örök királysága. A Biblia a kezdet és a vég közti időt tölti ki hagyománnyal, történelemmel és jövőt sejtő látomásokkal. Ez az időtartam pedig: az emberiség történetének, benne a vallástörténetnek is *medre*.*

AZ ÓSZÖVETSÉGI VALLÁS FEJLŐDÉSE.

a) *Kontraszt és összefüggés.*

A kereszténységben korán felmerült a kérdés : hogyan viszonylik az ószövetség : a Törvény és a próféták Jézushoz, az általa hirdetett valláshoz. Marcion gnosztikus a 2. század derekán a kérdést közelebből vetette fel : Jahve, az ószövetség Istene, valóban atyja-e Jézusnak, kit Krisztusnak mondanak. Úgy felelt rá, hogy az ószövetség istene, a Demiurgos, a Teremtő, nem atyja Jézusnak.

A gnózis ellentétte sarkította a zsidó és keresztény vallás kétségtelen különbségeit, oly éles ellentétté, hogy szemléletében a két szövetség közt nem lehet történeti összetartozás, hanem csak egymásután ; a két vallás istene sem lehet ugyanaz ; más a Teremtő, aki a világba beleállította a rosszat, a bűnt, más Jézus atyja, az «ismeretlen Isten», aki úgy szerette a világot, hogy egy-szülött fiát adta.

Ezzel a felfogással szemben áll Jézus kijelentése, hogy nem jött lerontani a Törvényt, hanem beteljesíteni ; állandó hivatkozása a törvényre és a prófétákra ; képviselőiknek : Mózesnek és Illésnek táborhegyi megjelenése ; Jézusnak már tizenkétéves korában megnyilatkozó öntudata, mellyel Jahve templomát Atyja házának mondja, Jahve fiának vallja magát, elítéltetésekor is ünnepélyes bizonysgot tesz arról, hogy ő Jahvenak, az élő Istennek fia. Viszont saját igehirdetésének, törvényhozásának *szellemét* állandóan szembeállítja a korabeli zsidó szektáknak, a farizeusoknak és szad-

duceusoknak szellemével, és magával a Törvénnyel szemben is hangsúlyozza, hogy fölötte áll, egyes parancsait nem ismeri el magára kötelezőknek ; kifejezetten állítja szembe a *régi* Törvénnyel a hegyi beszédben elhangzó új törvényt. Az utolsó vacsorán pedig a mózesi szövetségkötés szavaira utalva saját vérével köt új és örök szövetséget az általa megalapított Istenország népével.

Az ó- és újszövetség ezen kontrasztja nem szakította meg az őskereszténység tudatában a kettőnek történelmi összefüggését. Szent Pál, aki tán az összes bibliai szerzők közt legjobban érezteti a kettőnek ellentétét, maga is beállítja a rómaiakhoz írt levélben az ószövetséget az Isten üdvöztető világrendjébe, az isteni oikonomiába, saját fajáért aggódó szeretettel tárja fel a Gondviselésnek a zsidó néppel való további terveit, a népnek Krisztustól való elfordulása után is.

b) *A Törvény és az Evangélium.*

Az újszövetségnek az óval való szembeállításában megrövidült az ószövetségnek az a történelmi perspektívája, mely a bibliai vallástörténet évezredeit a prófétai vágyakozás kivárhatatlan távlatába nyújtotta ki. Mint ahogy Karácsony éjjelén rövidnek látszik az advent ; mint ahogy célbaéréskor összefolynak az egyenes útnak jelzőkövei.

Az ószövetségi könyveknek kánonba, gyűjteménybe foglalása, a sugalmazás dogmája a keresztény történet-szemlélet előtt az ószövetségi irodalmat *egy könyvvé* forrasztotta, melyben — hogy a dogmatikus megkülönböztetést használjuk — nem a másodokként működő bibliai szerzők gondolatát, tudását, érzésvilágát vizsgálták, hanem a főszerzőnek, a sugalmazó Istennek eszméit. Az evangéliumok, az apostoli iratok sok fényt vetettek az üdvtörténet első felére ; a beteljesülés fényé-

ben a célbaérés biztosságával tekintettek vissza a megtett útra, melynek kanyargós vonala is egyenessé vált, árkai, gödrei, kátyui is síknak látszottak az újszövetség visszavetített világánál. Ezáltal összefolytak az ószövetség történelmi dimenziói, az ószövetségnek osztatlan egységként való (dogmatikailag jogos) szemléletében — egybeolvadtak a bibliai vallástörténet dinamikájának ütemei. Mint mikor különböző távolságból hangzó énekarok dala olvad össze egy melódiává, vagy méginkább : mikor érettségi után a fiatalember emlékében aránylag rövid folyamává tolul össze az iskola nyolc hosszú esztendeje.

Maga Szent Pál, Gamaliel rabbi tanítványa is így tekint az ószövetségi vallástörténetre. Pedagógust lát a törvényben, ki Krisztusra nevelte a zsidóságot és az emberiséget. Az emberiség évezredei iskolaévekké válnak, a Törvény és a próféták tankönyvvé, a történelem hullámzó folyama a népet nevelő Isten iskolájává.

Ez a szemléletmód mégis megőriz egy vonást, mely azok szemében, kik a Bibliát egy könyv gyanánt kezelték, könnyen elmosódott : a *fejlődésnek* az ószövetség történetébe erősen belerajzolt vonalát.

Hisz a nevelő munkája az, hogy kiskorú neveltjét, testi, lelki adottságait az érett kor számára kifejlessze. A nevelés célirányos fejlődést akar.

c) *Az ószövetség szent könyvei.*

Az ószövetségi szent könyvek kánonjának terjedelmére vonatkozólag a katolikus egyház kánonja eltér a mai zsidóság kánonjától, mely egyes műveket (Baruch, Tóbiás, Judith, Makkabeusok I—II., Sirák fia, Bölcsesség könyve, Eszter- és Dániel-töredékek), nem tart a kánonhoz tartozóknak. A zsidóság azonban a Septuaginta (Hetvenes) fordítás idején (Kr. e. 3. század) még e később kirekesz-

tett könyveket kanonikusaknak tartotta, hisz az addig meglévőket együtt, különbségtétel nélkül fordította görögre. A zsidó kánon megszűkítése a Kr. u. 1. és 2. században történt, valószínűleg a jamniai farizeus-irányú zsidó főiskolán.

A Talmud az ószövetség szentkönyveit három csoportra osztja: Törvény (Thora); próféták (Nebiim); írások (Kethubim). Elfogadottabb ma a tartalmi, műfaji felosztás, mely szintén három tagú: történeti, tanító és prófétai könyvek.

A történetiek közé tartoznak: Mózes öt könyve, József, Bírák, Sámuel I—II., Királyok I—II., Krónikák I—II.; Ezdrás és Nehemiás, Makkabeusok I—II. könyvei; Ruth, Tóbiás, Judith, Eszter könyvei. A tanító irányú könyvekhez tartoznak: Jób, Énekek Éneke, Zsoltárok, Siralmak, Példabeszédek, Jézus, Sirák fia; Prédikátor és Bölcsesség könyve.

A prófétai irodalmat a négy ú. n. nagy próféta (Izaiás, Jeremiás, Ezekiel, Dániel) és a tizenkét ú. n. kis próféta (Ámosz, Ozeás, Mikeás, Nahum, Szofonias, Habakuk, Aggeus, Zakariás, Malakiás, Abdiasz, Joel, Jónás) alkotják.

Ezeket a műveket a katolikus Egyház sugalmazottaknak tekinti. Vallástörténeti összefoglalásunkban nem dogmatikai, hanem történelmi szempontból értékeljük az ószövetségi vallásos irodalmat. A szentkönyvek szerzői, szerkesztésük ideje, a mózesi törvényhozás történelmisége körül fölmerült vitákat nem érintjük. Bár a mózesi könyvek történelmi jellegét támadó kritika a zsidó vallástörténet folyamát is másképp gondolja el, tárgyalásunkban a szentkönyveket történeti forrásnak tekintve, adataiból rajzoljuk meg röviden az ószövetség történetét. Meg kell jegyeznünk, hogy a szentkönyvek történeti adatainak hitelességét a velük párhuzamos babiloni, kisázsiai, egyiptomi, perzsa források is megerősítik, úgy hogy a biblia-kritika feltevésein máris sok csorba esett.

d) *Az ősatyák vallása.*

A bibliai vallástörténetnek három, eléggé megkülönböztethető foka van : 1. *az ősatyák vallása* — Ábrahámtól Mózesig ; 2. *a mózesi törvényvallás* ; 3. *a fogság utáni törvényvallás*, mellyel párhuzamosan halad a *próféták vallása*.

Az ősatyák vallását részben már jellemeztük. Most az a feladatunk, hogy a kultúrtörténeti módszer segítségével beillessszük ezt az egyetemes vallástörténetbe. A bibliai adatok alapján Ábrahámot, Izsákot, Jákobot *nagycsaládú, nomád pásztorfejedelmeknek* tekinthetjük (ilyen a bibliai Jób is). Kultúrájuknak a beduinokéval való azonosítása téves. A Kr. e. 2. évezred elején hagyja el Ábrahám a mezopotámiai Úr városát (l. I. 225. és 228. ll.), megy Haranba, onnét Kánaánba. Megosztozkodik testvérével, Lóttal a Jordán-menti legelőkön. Az ősatyák két nagy kultúra (babiloni és egyiptomi) határán élnek, életformájuk, vallásuk mégsem olvad össze ezekével. Istenük a világalkotó, emberteremtő, vízőzönt küldő ősi nagyisten, kinek lénye nem olvad össze az éggel, égitestekkel. Ura marad a természetnek és az embernek ; szövetséget köt Ábrahámmal és ivadékaival, a szövetség jeleként a körülmetélést rendeli. A családfő gyakorolja a papi tisztet, áldozatot mutat be. Az elsőszülött fiú az Istené. Az Isten nem kívánja Izsák feláldoztatását ; de a zsenge áldozatnak a primitív kultúrákat jellemző formája megmarad a népnél a mózesi vallásban is. A patriarkák Istene egyisten, hatalma nincs helyhez kötve, kíséri híveit útjaikon idegen országokba is. Vannak szent helyei, hegyek, kővel kerített helyek ; az áldozat helyén kövekből oltárt építenek. (Gen. 22, 9 ; 35, 7). Tisztelettel viselkednek a szent kövek, őseik sírja iránt. Jákob Rachelnek sírjára emlékkövet állít. A köveket olajjal szentelik meg (Gen. 28, 18). Az Istennel közvetlenül érintkeznek, jelenlétét, életük sorsába való belenyúlását megérik ; akara-

tát, mégha a legsúlyosabbat kívánja is, készségesen teljesítik.

Az Isten jóságos, kiválasztja, megáldja őket, áldását a családfő továbbadja az atyai áldással halála előtt. Gondviselése, tervei kifürkészhetetlenek. Az ősatyák Istene kétségtelenül személyes lény, tudása behatol a jövőbe, ereje sorsot, történelmet irányít. Akaratát álmokban is nyilvánítja.

Az ősatyák az Isten mellett más szellemi lényekben is hisznek, kiknek feje az Isten, hisz fölöttük áll. (Gen. 28, 10 sk.) Ezek a szellemek nem mutatnak különösebb kapcsolatot sem a természet egyes részeivel (Nap, Hold, csillagok stb.), sem az ősök szellemeivel. Őseiket barlang-sírokba temetik; halottaikat nem etetik, áldozatot nem mutatnak be nekik.

A nagycsaládú pásztorkultúra jellemző vonásai megtalálhatók a bibliai ősatyák *társadalmi* életformájában is. Családjuk lényegileg egynejű, mint a korukbeli babiloni és egyiptomi nagy kultúrákban is. A feleség magtalansága a főök — mellékfeleségek, ágyasok tartására. Ezek gyermekei nem egyenjogúak a feleség gyermekeivel. A családfői méltóság az *elsősülöttség* vonalán öröklődik; a pásztorkultúrának a környező nagy kultúráktól való különbségét legjobban mutatja az a tény, hogy az elsősülött két részt örököl az atyai örökségből. Az elsősülöttnak ezt az előjogát sem Hammurapi törvénykönyve, sem a környező arabok nem ismerték. A méhmagzatot az Isten adja vagy veszi el. (Gen. 30, 1 sk.) Az ősatyák vallása nem ismer külön anya-istennőt, méhnyitót, mint a taurusi, babiloni vallások. A szolgák hozzátartoznak az ősatyák családjához.

A patriarchalis pásztorkultúrával velejár az ősök emlékének megőrzése, a családi hagyományok ápolása, az öröklött életforma benső rendjének tiszteletben tartása. Ezek az okok természetessé teszik, hogy Ábrahám

és ivadékai megőrizték az ősök hagyományát; benne azokat a mozzanatokat is, amelyekről a világ máig fennmaradt ősnépei most is beszélnek, rendszerint a serdült avatásban: a világalkotó nagyistenre, az ember, kultúra, társadalmi berendezés eredetére vonatkozó hagyományokat. Az életforma különbsége hozzájárult ahhoz, hogy vallási eszméik a környező földműves, iparos, vagy már a nagykultúra fokára jutott népek vallásával ne elegyedjenek.

Ez az életforma változott meg akkor, midőn Jákob Egyiptomba vándorolt és családja ott néppé sokasodott, mely fiainak nemzetségei szerint oszlott tizenkét törzsre. A törzseknek vérségi alapon való kialakulása szintén az állattenyésztő népek közös vonása. A törzsek vérségi eredete évezredekken át szilárd hagyománya a zsidó népnek. Ezért sem lehet a zsidóságot a totemista kultúrával kapcsolatba hozni.

Az Egyiptomban élő zsidók a hiksosz uralom idején részesei lettek az ottani kultúrának; jó sorsuk volt, a jósorsban könnyen alkalmazkodtak az egyiptomi valláshoz is. Atyáik Istenéről megfélelkeztek.

A hiksoszok kiűzése után nagy fordulat következik be a zsidóság történetében; üldözöttek, elnyomottak lesznek, a fáraó (valószínűleg II. Ramses) kiűrtásukra törekszik.

1250 körül Mózes vezetésével kivonulnak Egyiptomból.

A mózesi törvényvallás.

a) Történeti áttekintés.

Az Egyiptomból való kivonulás után Izrael népe negyven évig a Sinai-félszigeten élt nomád vándoréletet, majd Jósue vezetése alatt elfoglalta Kánaán földjét. Merneptah fáraó (1225—1215) felirata 1220. körül már Kánaán népei közt említi Isir'r (Izrael) népét. Kánaánban jóideig törzsi elkülönültségben éltek a föld- és szőlőművelésre szokott

nemzetségek; az új foglalkozás állandó letelepedést kívánt; falvak, városok keletkeznek. Fontosabb hadivállalatok esetén a törzsek ideiglenesen közös vezér (bíró) vezetése alá kerülnek. A XI. század közepe táján megalakul a királyság (Saul, Dávid, Salamon). Dávid egyesíti az összes törzseket, székhelyét, Jeruzsálemet megerősíti, a szövetségszekrényt Sion hegyére viteti, ezáltal megalapítja a királyság kultusz-központját. Salamon (972—32) felépíti a jeruzsálemi templomot, növeli trónjának fényét, népének gazdasági erejét. Halála után a 10 északi törzs Izrael vagy Ephraim néven külön királyságot alapít. Jeroboam Bethelben és Danban templomot épít, a bika-szoborban tisztelt Jahvenak. Az északi ország 721-ben asszír tartománnyá lesz.

A déli országban, Judában tovább uralkodik Dávid dinasztíája. Önállóságát ez sem tudja fenntartani. Az asszír uralom 612-ben Ninive elestével megbukik, megalakul az újbabiloni birodalom, melynek Juda adófizetőjévé válik; majd, midőn Juda királyai egyiptomi szövetség után néznek, Jeruzsálemet a babiloniak elfoglalják, 587-ben a templomot is lerombolják. A dávidi dinasztia elveszti trónját, Juda népének egy részét Babilonba hurcolják. Más néptörzsedékek Egyiptomba menekülnek. A hazájuktól távoluló zsidók életformája megváltozik, hisz már nem élhetik önálló állami életüket, földművelés helyett kereskedelemmel foglalkoznak. Multjuk a régi dicsőség emlékévé válik, mely hivatástudatukat felfokozza, szemüket a sivár jelen helyett a dicső mult szerint áhított jövőre irányítja, vallási életüket a változott viszonyokhoz alkalmazza.

b) Mózes.

Az Egyiptomból menekülő zsidók vallási reformja Mózes nevéhez fűződik. Mózesből a vallástörténet mitikus hőst akart csinálni; azonosították az egyiptomi Thottal, a babiloni Gilgamesselel. Bármi legyen azonban valakinek a Wellhausen-i bibliakritikához való állásfoglalása, az kétségtelen, hogy Mózes történelmi személy és hogy a zsidó vallás reformját joggal fűzik az ő nevéhez. Ennek a reformnak formai jelentősége az, hogy a zsidó vallás: *intézményes, alapított vallássá, törvényvallássá*

válík a korábbi hagyományokon alapuló ősi vallás helyett. Nem kételkedhetünk abban sem, hogy az alapító a maga vallásreformját írásba foglalta és így a mózesi vallás kezdettől fogva «könyves» vallás volt. Hogy a mózesi törvényhozást őrző könyvek idők folyamán betoldásokkal, glosszákkal stb. bővültek, azt a katolikus biblia-magyarázat se tagadja.

c) *A szövetség Istene. Jahve.*

Tartalmilag a mózesi vallást a Sinai-hegyi szövetségkötés határozza meg: *Jahve Izrael Istene, Izrael az ő népe*. Jahveban kiteljesedik az emberiségnek Krisztus előtti isteneshívéje. Ez az isteneshíve nem filozófiai elvontság, mint a hindu Brahma-Atman, Plató «Jó» eszméje, Arisztotelesz Első Mozgatója, a pythagoreusok és «Egy»-e, hanem a reformátor és a nép vallási tudatában: *élő, igaz Isten*, aki mellett a pogányok istenei semmik, nemvalók. Jahve nem is a természet erőinek felfokozása, összpontosítása; nem napisten, viharisten stb.; parancsol a napnak; szavára az ég megadja áldását, a nagyóceán is; szótfogadnak neki a vizek és az óceánok; megnyílik a föld és elnyeli a lázadókat. Jahve a természetnek, kozmosznak ura; hiszen kezdetben teremté az eget és a földet. Világfölszólóit, abszolút voltát és erejét a zsidó vallásos élmény a *szent* (kados) szóba sűríti. Ebbe a szóba belecseng Jahve hasonlíthatatlan ereje, élet és halál fölött való uralma, kérlelhetetlen, elleneit összetipró hatalma, híveihez lehajló irgalma. A tüskébokorból úgy szól, hogy lényének időfölszólóit mellett: emberi sorsot, történelmet kézben tartó ereje is megnyilatkozik; Jahve Ábrahámnak, Izsáknak, Jákobnak Istene; ő vezeti ki népét Egyiptomból, megmutatja hatalmát elleneit rettentő, pusztító, népét oltalmazó, irányító csodajeleivel. A bibliai könyvek a szóképek,

ellentétek változatos sorával fejezik ki Jahvenak fön-ségét, szemléltetik égi udvarát, lenyűgöző szépségét, áthatolhatatlan fényességét. (Iványi: Theologia. 1936.)

Nevét: Jahve — maga elemzi — arra, «aki van», aki mindig ugyanaz, tehát hűséges az ő népéhez, megemlékezik irgalmas tetteiről. Mint világalkotó, egyúttal a világ rendjének, törvényének megadója, ki törvényt ad a napnak és éjtszakának, de egyúttal az emberi életnek is. Gondviselő Isten. Miként valóját nem zárja be a világ, templomában köntösének csücske fér csak el, hatalmát sem korlátozza — úgy, mint a kánaáni Baálokét — a szent hely körzete vagy a törzs településének határa. A zsidóság hajlandó lett volna erre a gondolatra, hiszen egyik vezére úgy alkudozik az ammonitákkal, hogy ami Kamos istené, az joggal illeti meg az ammonitákat, de amit Jahve elfoglalt, az Izraelhez tartozik. (Bir. II, 24.) Érdekes a szír Naaman eljárása, aki Palesztinából visz földet hazájába, hogy Jahvenak oltárt állíthasson rája (2. Kir. 5, 17). Még Jónás próféta is Tarziszba (a mai Spanyolországba!) akar menekülni, hogy kiszabaduljon Jahve hatásköréből. Ezeket a képzeteket a Jahve-hit már az által is legyőzi, hogy kimutatja, mint segíti Jahve az ősatyákat és a népet idegen földön is. Hatalmának nincs korlátja sem térben, sem időben.

d) *Az őshagyomány. Jahve és a nagyistenek.*

A mózesi törvényhozás az őshagyománynak beillesztésével is kimutatja, hogy Jahve ura az egész természetnek, minden népnek. Ő szab törvényt az időnek, ő adja meg a család alapformáját, tőle való a társadalmi rend; szíveket és veséket látó szeme behatol a lelkiismeretbe. Ábrahámot kiválasztja, ivadékanak sorsát irányítja; Jahve lényét a «soknapú», «századok királya» jelzők fejezik ki. Ő a történelemnek, a világsorsnak szabad és föltétlen

ura ; ez jobban megközelíti lényét, mint azok a törekvések, melyek őt a természettel akarják összefüggésbe hozni.

A vallástörténet nehezen törődik bele abba, hogy elfogadja azt, amit a zsidó nép is oly nehezen tett következetes meggyőződésévé : nincs isten Jahven kívül. A vallástörténeti hasonlítgatások és eredeztetések ennek ellenkezőjét tételezik fel, azért keresik Jahve párját, eszmei őseit más istenek közt. A Jahveban kifejeződő isteneszme azonban páratlanul áll a vallástörténetben. Rokoneszmét csak az *ősnépek nagyistenhitében és ennek vallástörténeti származékaiban* (a perzsa Ormazd-ot is beleértve) lehet találni. De hozzájuk viszonyítva a mózesi könyvek isteneszméje is sokkal tökéletesebb, az Isten egysége, világfölöttisége, végtelensége következetesebb ; igazsága és irgalma összhangzóbb ; pedig ez az isteneszme az ószövetség prófétai és tanító könyveiben még magasztosabbá válik. Lénye nem veszik bele az anthropomorphismusba, az emberszabású kifejezések nyilván hasonlatok és szóképek a bibliában. Jahve transcendens Isten.

A másik szövetségkötő fél : Izrael népe, a választott nép. Más népek vallása a történelem tanúsága szerint úgy sarjad velük, belőlük, kultúrájukból, mint szántatlan, vetetlen földön a növényzet. A mózesi vallás nem így keletkezik. Jahve magát nyilatkoztatja ki, szabadon választja ki népét, szövetséget köt vele. És mégsem lesz nemzeti isten oly értelemben, mint ahogy Marduk a babiloniaké, Amon az egyiptomiaké. «Ővé az ég, a legmagasabb ég és a föld és mindaz, mi rajta van ; mégis csak atyáitokhoz hajolt le, hogy szeresse őket, kiválasztotta ivadékkukat, azaz titeket, minden nép közül.» (Deut. 10, 14.)

e) *A szövetség.*

Ebben a szövetségekötésben a bibliai vallás eszméje, lényege rejlik. Az Isten és népe közti viszony Jahve és a nép szabad kötésén nyugszik. A nép — Jahve *tulajdon* népévé válik. Ezt a viszonyt családi kötelékként fogja fel a vallásos élmény : Izrael Jahve elsőszülöttje (Jer. 31, 9.). Gyakori ennek a viszonynak *házasságként* való felfogása ; a Jahvehoz hűtlen, idegen kultuszokat űző nép bűne : házasságtörés. A mózesi reform tehát nem rideg törvényvallás, mert a vallási alapélmény benne nem pusztán szolgai függés, hanem a Jahvehoz való hűséges szeretet.

A szövetség istene gondoskodik népéről, harcaiban segíti, osztályrészét megadja neki : bevezeti a tejjel-mézzel folyó Kánaánba, neki adja az országok gyöngyét, a legjobb örökséget. Palesztina a zsidók szemében a világ köldöke. Jahve nem engedi ki népét kezéből ; ő ad neki törvényt, uralkodik fölötté ; a *királyság intézménye* nem szünteti meg Jahve hatalmát népe fölött ; ő ad népének királyt, a király az ő helyettese. A királynak is meg kell tartania Jahve törvényeit ; a zsidó történetírás a királyokat elsősorban abból a szempontból bírálja el, megtartották-e a hűséget Jahvehoz, az ő törvényéhez. A király nem léphetett Jahve helyébe, hisz — nincs isten Jahven kívül. Ezért nem alakulhatott ki Izrael népénél a *királykultusz*, mely pedig Babilonnak és Egyiptomnak is jellemző vonása volt. Jahve, a szövetség istene, *féltékeny* népe és királya hűségére. Hisz a nép elpártolása tőle : házasságtörés.

A szövetség népe Jahvehoz való lekötöttségét kétféleképpen fejezi ki : a Törvény megtartásával, a kultusz megadásával. Ezáltal válik Izrael valóban *theokratikus* néppé. Jahve ad neki törvényt, ő szabja meg kultuszának formáit.

f) A mózesi törvényhozás.

A mózesi törvényhozást sok párhuzam kapcsolja az ókor nagy törvénygyűjteményeihez ; Hammurapiéhoz, a hettitákéhoz, egészen a rómaiak tizenkétáblás törvényéig. Hisz minden írott törvény föltételezi a szívbe írt törvényt, a természetes erkölcsöt. A babiloni törvényhozással egybeköti a népeletnek, anyagi és szellemi kultúrának, a már meggyökeresült szokásjognak közössége a két rokon népnél. Bizonyos vonásokban azonban kitűnik a mózesi törvényhozás különbsége és fölénye. Elsősorban a törvény erkölcsi megalapozásában. A *mózesi dekalógus* (tíz parancs : Ex, 20, 1—17, Dt. 5, 6—18) a természet-törvény alapvető foglalata, mely a Jahve-kultusz kötelességét az etikai követelményekkel kapcsolja össze. Hogy ez a törvény nemcsak egy kultúrformának normatívuma, azt napnál világosabban igazolja az a tény, hogy a kereszténység által a *világ* népeinek és kultúráinak lett törvényévé.

A családi életre vonatkozó törvényeiben az *elsőszülöttség* elve azután is érvényesül, hogy a nép kultúrformája megváltozott ; vele együtt az *atyajog*, következetesebben, mint Hammurapinál, ki az elvált asszony gyerekeit bizonyos esetekben nem az atyának, hanem az anyának ítéli. A házassági elválást Mózes is megengedi, de nyomós okot kíván hozzá és a válólevél megadását (5. Móz. 24, 1). A házasság eszménye az *egynejlőség* ; a feleség nem pusztá tárgy, személyi jogai vannak. A korábbi földműves kultúrának némi nyomát őrzik a mózesi törvény *anyaajogú* maradványai (az anya adhat nevet a gyermeknek, a férfi beházasodhat a nő házába is) ; az elhalt testvér feleségét testvére veszi el (levirátus). A nép faji és vele vallási épségét védi az idegen nép tagjaival való házasság tilalma.

Jelentős a mózesi törvényhozás *szociális* tartalma. A Hammurapi-törvényben nincs egyetlen intézkedés a

szolgák, rabszolgák védelmére ; a mózesi törvény kidolgozza a *szolga-jogot* (Ex. 21, Deut. 15, 12—18), szabályozza a szegénygondozást, *tiltja a zsidók közti kamatszedést* (de megengedi az idegenektől vett kamatot). Hammurapi már föltételezi a kamatot (pénzkamatláb 20%). Szociális célt szolgált a szombatévnek és a jubileumi évnek a fogásáig alig érvényesülő intézménye.

A *büntetőjog* lassú átmenetet képvisel a magánbosszú és vérbosszú szokásától a bűntények törvényes megtorlásáig. A vérbosszú, mint a vérségi szervezetnek járuléka megmarad a mózesi törvényhozásban (Hammurapi nem ismeri), de a törvény arra törekszik, hogy eseteit a *szándékos emberölésre* csökkentse és a menedékhelyek (asylum) biztosításával a tettes életét megmentse.

A mózesi törvényhozásban vannak nagy erkölcsi és jogi értékek ; a maga egészében azonban nem tekinthető végleges, abszolút szabálynak és így rászorult arra, hogy Krisztus abszolúttá tökéletesítse a hegyi beszédben.

g) Kultusz.

A *mózesi kultusztörvények* célja kettős : a) biztosítani azt, hogy Jahve a nép *vallási és kultúrfokának megfelelő külső kultuszt* kapjon ; b) hogy a kultusz egysége, központosítása által, fenntartsa Jahvenak a néppel kötött szövetségét, vele a választott nép vallási (és társadalmi) egységét. A mózesi kultusz sokban hasonlít az antik nagy kultúrák kultuszához. Lényeges különbséget von azonban közéjük a Jahve-kultuszban is következően kifejezett *monotheizmus*. Minden kultusztény (imádság, áldozat, szertartások, ünnepek stb.) Jahvera vonatkozik ; idegen istenek kultuszát a törvény halállal bünteti. A primitív pásztorkultúrával való összefüggését mutatja az, hogy a *méhnyitó*, az elsőszülött gyermek az Istené, tőle kell visszaváltani ; a tiszta állatok előhasi

szaporulatát áldozatként mutatták be ; az Istennek a föld fölött való tulajdonjogát pedig a gabonatermés, szőlő, olaj, gyümölcs zsengéjének a papság számára való beszolgáltatásával fejezték ki. A termény elejének feláldozására szolgált az «aratási» ünnep (Passzah után 7 hét múlva, a mai Pünkösöd idején), a szüretért való hálaadásra pedig a «sátoros ünnep» ősszel. A *primiciás áldozat* eszméje hatja át ezeket az intézkedéseket. A templomi szolgálatot az elsőszülöttek helyébe lépő Lévi törzse töltötte be ; az áldozatbemutatás pedig Áron családjának lett fenntartva. A pap nevének (Kohen) töve az akkád : kânu (a meghajló, tiszteletet adó). (E. Dhorme : Prêtres ; devins . . . Rev. de l'Hist. des Rel. 1933 (108) 118. l.) A papság feje a főpap, tisztje Áron családjában az elsőszülöttség vonalán öröklődött.

Az *áldozat* anyaga lehetett termény, étel, ital, tömjén, főleg pedig állatok. Csak kultuszszempontból tiszta, hibátlan, nyolc napnál idősebb háziállatot (marha, birka, kecske) volt szabad áldozatul használni ; rajtuk kívül galambot, gerlét. Az égő áldozathoz csak hímállat volt jó. Az áldozat az isteneszmének megfelelően — nem volt istenetetés, hanem Jahve fölségének elismerése, neki való hálaadás, az ő segítségének, oltalmának kérése ; egyes áldozatok célja : kultikus tisztaság elnyerése. Van továbbá kétféle *engesztelő* áldozat is a mózesi törvényben : chattath és asam. A chattath (sacrificium pro peccato) nemszándékos vétkek, levitikus tisztátalanságok elhárítására szolgált ; az asam (sacrificium pro delicto) pedig a Jahve ellen vagy magánszemélyek ellen elkövetett bűnök engesztelésére.

A nyilvános kultusz tényei közt voltak mindennapiak, szombatiak és ünnepek ; a magánkultusz lehetett alkalmi (tisztulási, fogadalmi stb.). Az időnek hetekre való osztása a teremtéstörténetnek hét napra való beosztásában nyeri bibliai megalapozását. A *hétre* való beosztás

ismeretlen az ókor népeinél, a babiloniaknál is (ezzel kiigazítom az I. 247. ellentétes állítását). A hetedik napon (szabbat, szombat) ünnepélyesebb a templomi kultusz és általános a munkaszünet. Az *újhold* is kultusznap, de nem ülik meg munkaszünettel. A zsidók legkiemelkedőbb ünnepe a Passzah (húsvét), az Egyiptomból való menekülés emlékünnepe. (Nisan 14-én.) Időben összeesett vele a «kovásztalanok» ünnepe, a Maccot. (Nisan 15—21.) A Maccot első és utolsó napján munkaszünet volt. A Passzah tárgya kifejezetten a zsidó történet ténye; idegen ünneppel csak úgy függhet össze, mint pl. Jézus születésének ünnepe a Natale Solis-szal (dec. 25.). A Paszszahnak kánaáni pásztorünnepre, a Maccot-nak aratási ünnepre való visszavezetésére hiányoznak a történelmi bizonyítékok. A pünkösdi aratásünnep, a szüreti sátorosünnep tárgyukkal is kifejezik a földműves kultúrába való gyökerezettségüket. A zsidóság tárgyukat a sinai törvényhozással, illetve a pusztai vándorlással kötötte össze. A nagy engesztelő nap (Tisri 10-én) szertartásában (bűnbak) a tisztulás, engesztelés más népeknél is megtalálható ritusai nyerne párhuzamot.

A zsidó nép vallási életérzése, jámborsága, a Jahve-hit szívet átható, a lélek mélyét besugárzó ereje az imádság-irodalom, vallásos líra és tanítóköltészet remekműveit termette meg a zsoltároknak, az Énekek Énekében, a Salamon nevéhez fűződő gnómairodalomban. A történelmi irodalom vallásbölcseleti szempontokból, a Jahveval kötött szövetség theodicaeájából vizsgálja a zsidó nép vezéreinek, királyainak történetét; az egyéni élet theodicaeáját legmélyebben Jóh könyve és a Prédikátor ragadják meg, melyekben az élet értelmének, a szenvedés, baj eredetének és céljának örök emberi problémái keresnek az ószövetség vallási szintjéhez mért megoldást.

h) *Templom.*

A kultusz fényének emelésére, a mózesi törvényhozás kettős-céljának (a Jahve-kultusz kizárólagossága és egy központhoz kötöttsége) megvalósítására szolgált a szövetség szekrényének Sion hegyére való átvitele és a jeruzsálemi templomnak fölépítése (968 Kr. e. Salamon uralkodásának negyedik évében). A templom beosztásának mintája a szövetség sátra, a szent sátor volt; művészi kidolgozása (föníciai mesterek építették) a környező népek építő és díszítő technikáját vette igénybe. Az ósatyák vallásának utóhatása volt, hogy a mózesi törvényhozás tiltotta Jahvenak képszerű ábrázolását. Ez a vonás is éles különbséget jelentett a szomszédnépek bálványkultuszához. Alárendelt szellemi lények (kerubok) ábrázolása nem volt tilos; a szövetség szekrényén is két aranykerub térdelt. Jahve szekrénye, a törvény szekrénye akácfából készült szekrény volt, rajta aranylap. A bibliai szemlélet a láthatatlan Jahve trónját látja benne, a mózesi dekalogus két kőtáblája volt a szekrényben — állandó szimbóluma a Jahveval kötött szövetségnek. Azok a vallástörténeti párhuzamok, melyek a szövetség szekrényét a palládium, kába-kő zsidó társának, nemzeti fetisnek akarják feltüntetni, a bibliai szemléletben gyökértelenek. Viszont az alacsonyabb szintű néplélek, a szomszéd népek tabu-hite könnyen kapcsolt a szövetség szekrényéhez ilyen képzeteket.

A zsidó vallástörténet a templomépítés óta a jeruzsálemi templomhoz fűződik. A templom és a nép sorsa összeforrad; a templom pusztulása — egyúttal a nép veszte; ezért iparkodnak a templomot újjáépíteni a fogságból hazatértek (Zorobábel temploma 537 Kr. e., Heródes restaurációja (20—19 Kr. e.). A templom végleges pusztulása Kr. u. 70-ben a palesztinai zsidóság nemzeti életének végét jelenti.

A mózesi törvényhozás a kultusz központosításával akarta a zsidó törzsek teljes politikai és vallási egyesítését előmozdítani. A nemzetiségi és helyi kultuszok fennállása az isteneszme egységét és hatalmi körének korlátlanságát veszélyeztette, utat nyitott a Jahve-hitnek a Baál-kultusszal való keveredéséhez. A kultusz egysége ellen működő erők nagyon is mélyen gyökereződtek be a zsidó törzsek, a zsidó néplélek talajába ; a királyság megalapítása előtt ezért van annyi adat a törzsek külön kultuszára, ezért küzdenek a próféták a magaslati, hegyi szenthelyek ellen. Az állam kettéválásával Izrael országában új kultushelyek keletkeztek, Jahve Baállal volt kénytelen azonosulni Bethelben és Dánban. A küzdelemnek ez a dinamikája nem magyarázható másként, minthogy a Jahve-kultusz egyedülvalósága ott van mint posztulátum történetének elején. *Ez az állandó harc ugyanazért a célért: a mózesi törvényhozás ősiségének, eredetiségének történeti bizonyítéka.* A vallástörténet immanens erői—az isteneszme széthasadására, a kultushely megsokasítására vezettek volna a zsidó népnél is, miként más népeknél is oda vezettek.

A törvényvallás megmerevedése. A próféták vallási eszménye.

A mózesi törvény életet szabályozó erő volt mindaddig, amíg a zsidó nép élete a törvényben föltételezett mederben haladt és amíg azok a tényezők fennállottak, melyek a törvényt a történelem változó igényeihez alkalmazhatták. A nemzeti királyság bukása, a zsidók deportálása, az életkörülmények megváltozása által a mózesi törvényvallás új stádiumba jutott. A régi életformában a törvény vitális erő volt, betűi mögött duzzadt a hagyomány, a szokásjog, a népélet természetes ritmusa. A körülmények gyökeres változásával csak a betű maradt meg, a betűnek

nem volt már ura, aki fölötte áll és egyéni akaratával módosítja, ha kell ; csak írástudói voltak, kik a betű és az élet polaritásában a betű pártján állottak. A vallás természetében van az ősit megrögzítő, változatlanul megtartó hajlam. Vallástörténeti áttekintésünk elég példát talált erre a földkerekség minden részéről. A könyves vallásoknál ezt a folyamatot elősegíti a holt betű. A mózesi vallás — ezzel ellentétben: önmagában is a *belső fejlődést* képviselte ; organizmusában megláttuk az ősatyák hitének és kultuszának ereit. Célkitűzései követelmények voltak, melyek irányt szabtak a nép, társadalom, papság és uralkodók vallási tevékenységének.

A fogság, a zsidóság szétszóródása idegen népek közé, a megváltozott életkörülmények által a mózesi vallás dinamikus ereje elvesztette eredeti talaját, melyen nőtt, fejlődést sarjasztott. Most : a *puszta létért* kellett küzdenie. Ennek föltétele volt : a vallási szinkretizmusnak, a faji elegyedésnek megakadályozása. A választott népet néppé, nemzetté úgyis vallása tette meg. Vallása mentette meg attól, hogy a hódító népekbe felszívódjon. A történelem tragikus fordulatában a mózesi törvény, a Jahveval kötött szövetség felfokozta *hivatástudatát*: Jahve hűséges, nem hagyja el népét, csak a nép ne hagyja el őt. A Jahvehoz való hűség próbája : törvényének megtartása, ez pedig kezdettől fogva kívánta a választott nép elkülönülését a pogányoktól.

Babilon vize partjainál a fogságba hurcolt nép reményét a történelmi mult és a törvénybe, szentiratokba való elmélyedés táplálta. Történetében most sem halkult ugyan el Jahve élő szava, hisz prófétái ott éltek vele a fogságban ; de az élőszó mellett az *írásnak* is hatványozódott a hatalma. A babiloni diaszporában alakult ki a papság és a műveltebb népréteg körében : a szentkönyvekkel foglalkozóknak, az *írástudóknak* osztálya. A zsidóság további történetében ezek jutnak irányító szerephez.

Babilont 539-ben Kyros perzsa király hódítja meg, hamarosan 40.000 zsidót enged vissza Palesztinába Zorobabel és Jozsue főpap vezetése alatt. Megkezdik a templomépítést; a szamaritánusok szinkretizmusával szemben a törvény alapján szervezkednek. 458—57-ben Ezdrás, pap és írástudó, ki szintén Babilonból tért vissza 1500 társával, ünnepélyesen kötelezi a népet a Törvényre. Művét folytatja Nehemiás (444). A zsidó népközösség élére a főpap kerül, tanácsadó testületét a nép vénei alkotják. 332-ben Nagy Sándor lesz a zsidó nép ura, halála után a Ptolemeidák, majd 198-tól kezdve a Seleukidák családja uralkodik Palesztinában.

A Seleukidák kiméletlenek a zsidók vallásával szemben. A Makkabeusok fölkelése biztosítja a zsidóság vallási szabadságát, majd politikai függetlenségét (142). A főpapi méltóság a Makkabeusok leszármazottaiban öröklődik (Hasmoneusok). A zsidóság egy része a hellenizmus hatása alá kerül és a törvényhez hű farizeusokkal szemben megalkítja a szadduceusok hellenizmusához szító pártját. II. Hyrcanus gyenge kezéből a hatalom az idumeus Antipateréba csúszik át. Kr. e. 40-ben ennek fia, Heródes kapja meg a zsidók királyának méltóságát a római szenátustól (40—4. Kr. e.). A zsidó történetbe az ő halála előtt csendül bele a betlehemi Glória.

a) *Ritualizmus.*

A zsidó törvényvallás ez időben alakul át azzá, aminek az evangéliumok mutatják: a törvény által előírt cselekmények külsőséges megtartását sürgető *ritualizmussá*, a betű által megmerevített életformává, a Jahve-vallásban benne lévő egyetemességet ghehtëtté zsugorító népvallássá.

A zsidóságnak a palesztinai törzstől különvált diaszpórája megtartja az összeköttetést az anyaországgal, de külön utakra is tud térni. Az egyiptomi zsidóság Elefantinében (Asszuán mellett) már a Kr. e. 6. században templomot épít; majd a jeruzsáleminek mintájára fölépül a 2. században a leontopolisi Jahve-templom is. A kultusznak központosítása szükségessé tette az oktatás és

imádság céljaira a zsinagógák építését Palesztinában és a diaszporában. A templom pusztulása után ezekben élt tovább a mózesi vallás — a Jahvenak bemutatott áldozatok nélkül. Az egyiptomi zsidóság gondoskodik a szentkönyveknek görögre fordításáról, a hellén szellemi élettel, bölcseséggel megtalálja az érintkezést, melynek gyümölcse Philo vallásbölcsélete. A palesztinai, babiloni zsidóság szellemi élete iskoláiban, zsinagógaiban fejlődik, iránya: a szentkönyvek magyarázata, eredménye a Misna és a Talmud, a Krisztus utáni zsidóság lelkialkatának közép-korivá és maivá alakítója. Ezekben a farizeizmus él tovább.

b) *Profetizmus.*

Míg a zsidó vallás a Törvény megmerevítése felé halad, az a szellem, mely a Jahveval való szövetséget létrehozta, *a prófétákban a vallási eszmény tökéletesítésére, elmélyítésére törekszik.*

A bibliai profetizmus a maga egészében páratlanul áll a vallástörténetben. Nem tartjuk komolynak a jósokkal, szellemidézőkkel és igézőkkel, sámánokkal való összehasonlítását; a próféták vallási tudatának szintjét ezekétől ég és föld választja el. A legközelebbi párhuzam egyrészt a misztikusokkal, másrészt az alapító és reformáló vallási geniekkal esnék. De a bibliai profetizmus különbsége a legtöbbször tiszta szemlélődésre, a vallási élmény örvényében való bennmaradásra hajló misztikusoktól nyilvánvaló; a profetizmusban megvan ugyan az istenséggel való érintkezés, de ez nem pusztán az értelem és kedély behullása az Abszolútummal való egységbe, hanem az élő, személyes Isten szavának meghallása, akaratának küldéssé válása. A bibliai profetizmust a misztikusoktól a másjellegű elhivatás és küldés élménye különbözteti meg. A próféta Jahve szája, hírnöke, aki Jahve szavát tolmácsolja. A vallásalapítóktól,

reformátoroktól a bibliai profetizmust — sok hasonló vonás mellett — az különbözteti meg főleg, hogy míg Zarathustra, Mohammed stb. jóformán egyedül állnak nagy népek hosszú történetében, a profetizmus majdnem intézményszerű jelenség, mely azonban képviselőiben mégis megtartja az Istennel érintkezés élményének singularitását, az egyes próféták őseredeti, zamatos, izmos egyéniségét.

A profetizmus nem szorul bele az ú. n. prófétai irodalom időbeli kereteibe. Izrael történetében a próféták feltűnnek már a királyság előtti korban; ők hirdetik Jahve törvényét a népnek, sorsdöntő időkben vezetik, kormányozzák a népet Jahve nevében. Sámuel próféta választja ki az első királyt, ő is keni fel. A királyság idején a próféták őrzik a Jahve-kultusz tisztaságát, küzdenek a szinkretizmus, a pogány kultuszok ellen. Küldetésüket rendkívüli tettekkel, csodákkal igazolják. Hivatásuk az állam kettészakadása idején emelkedik: a Jahveval való szövetség tudatának, a nép egységének fenntartása, a bálványimádó királyok megfenyítése lesz a céljuk.

A zsidó nép történetének tragikus fordulataiban a nagy próféták hivatása kitágul. Nemcsak a porbasújtott nép vigasztalói, szenvedésének enyhítői, hitének erősítői, hanem a Jahve-vallásnak elmélyítői, reformálói. Ez a küldetés gyakran állítja őket szembe a Jahve-kultusznak előbb vázolt alakulásával.

c) Az isteneszme tökéletesedése a prófétáknál.

A próféták élményében Jahve ugyan a zsidókat kiválasztó Isten marad, de lényéről lehámlanak azok a fátylak, melyek hívei tudatában a «nemzeti isten» fogalmához tapadtak. A szövetség nem teheti a népet elbizakodottá és nem köti meg Jahve sujtó kezét. Amosz hang-

súlyozza, hogy nemcsak a zsidókat vezette ki Isten Egyiptomból, az ő kezében a többi nép sorsa is ; a filiszteusokat is ő hozta ki őshazájukból, a szíreket is. Ítéletet tart a népek fölött. A nagy impériumok összecsapásait átélő próféták kiérzik a történelem ütemének irányítóját : Jahveban. Az ő keze váltogatja az impériumokat, a föld színén — és az ő országa lép mindezek helyébe (Dán. 7, 27.). Jahve kimondja Jeruzsálemre, hogy fölépül, a templomra, hogy újra áll ; a perzsa Kyros az ő eszköze, végrehajtja az ő akaratát. Jahve megfogja Kyros kezét. A babiloni kép Jahve világuralmának lesz a jele (Iz. 44, 28 sk.). Mily bájosan, édesen festik a próféták Jahve irgalmát, aki nem feledkezik meg Izraelről ; még ha az édesanya meg is tudna feledkezni magzatáról. Jahve eszméje a prófétáknál találja meg a világfölöttiségnek, transcendenciának és a történelemfölöttiségnek felülmúlhatatlan színeit és vonásait. Ezt az isteneszmét a hellenista eszmekörbe belekapcsolódó zsidóság könnyen azonosította a görög filozófia nagyjainak isteneszméjével. De Jahve — ez után is élő Isten maradt, nem pusztán ész-szötte elvont eszme.

Az élő Isten fölötté áll a Törvény betűjén és a törvényt szabta kultuszon. Hányszor tiltakozik Jahve a próféták szája által az ellen, mintha a *külsőséges, anyagi kultuszban* gyönyörűsége telne ! Utálja népe ünnepeit, nem tekint tulkainak áldozatára ; bántja a hárfák zenéje, dalaiknak zsongása (Ám. 5, 22 sk.). A szövétség Jeremiás szerint nincs Jeruzsálem és a templom fennállásával össze-kötve. A város és a templom elpusztul (Jer. 26, 1 sk.), Jahve hú marad népéhez.

d) *Az új vallási eszmény.*

Az isteneszme tisztulásával párhuzamosan hirdetik a próféták az új vallásos eszményt. A vallás elsősorban a

lélek megtörődése, bűnbánat, erkölcsös cselekvés : «Megmondom neked, ember, mi jó, mit kíván Isten tőled : igazat tenni, irgalmasnak lenni és gondosan ügyelni Istenre (Mik. 6, 6.). Izajás (58, 1 sk.) ironikusan írja le a zsidók böjtjét és megmondja, mi az igazi istentisztelet : Széttépni a gazság kötelékét, fölszabadítani a rabokat, az éhezőnek kenyeret törni, a szükségben szenvedőket befogadni a házba, a mezíteleneket ruházni. Az 50. zs. röviden megmondja a kultusz lelki tartalmát : «A megtörődött lélek Istenhez méltó áldozat, a töredelmes és bánkódó szívet nem veted meg Isten ! (50. zs. 18.). Malakiás próféta meghirdeti a régi, anyagi kultusz bukását és Jahvenak új, tiszta kultusszal, ételáldozattal (minha) való tiszteletét napkelettől napnyugatig a pogányok között (Mal. 1, 10 sk.).

e) *Eschatologia.*

A Jahveval kötött szövetség kezdettől fogva *jövőt jelentő* hivatás volt Ábrahám ivadékának, kiben megáldatnak a Föld összes nemzetségei. A próféták történelemszemlélete nem tapad a múltra, hanem a jövőre — még pedig annak kiteljesedésére az Isten országában. Birodalmak összeütközésében, városok, templom pusztulásában, országok omlásában : arra az országra néznek, mely az istenítélet kaoszából kibontakozik : Jahve eljövendő országára. Fenyegetések, Jahve büntetésének rajza megtelik a világvég apokaliptikus borzalmaival ; de a végső összeomlásból diadalmas fénnel emelkedik ki Isten országa. Zakariás úgy látja, hogy az összes népek rátámadnak Sionra, elfoglalják a várost, de Jahve ott áll az Olajfák hegyén, megküzd a népekkel, királyukká lesz : egyedüli király és egyedülvaló Isten (Zak. 14, 1 sk.).

f) *Messzianizmus.*

A bibliai zsidó vallás *jövővárása*, eschatologikus reménye Ábrahám ivadékához, a neki ígért áldáshoz, a vele kötött szövetséghez tapad. Ebbe az eszmekörbe kapcsolódik a *messzianizmus*. Messiás (masiach fölként, gör. christos) a szentkönyvben több jelentésű szó. Vonatkozik a Jahve nevében kormányzó királyokra, leggyakrabban Dávidra, aki a theokratikus király mintaképe; vonatkozik az ősatyákra, a papokra; Habakuk (3, 13) magát a zsidó népet nevezi Messiásnak. A szónak jelentése már az ószövetség szentkönyveiben is (2. zs. 7 — Dán. 9, 25), de még inkább az apokrifekben és a belőlük táplálkozó népi eschatológiában az eschatologikus szabaddtóra rögzítődik, kit Jahve küld népének megváltására, országának megalapítására.

Ily értelemben vonatkoztatja önmagára Jézus a messiási jövendöléseket, így lesz Jézus, mint a próféták által megígért Messiás az apostoli igehirdetésnek főtárgya a zsidó misszióban. A bibliai Messiás-eszme fokozatosan bontakozik ki és válik konkréttá az ősatyáknak adott ígéretekből, melyek szerint Jahve bennük és ivadékukban áldja meg a föld minden népét. Ennek az áldásnak *kerete* Jahve Sionban fölállítandó királysága, mely uralmát a Föld széléig terjeszti ki. Ábrahám «ivadékát» Jákob áldása (Gen. 49, 10) konkretizálja Juda törzsből származó egyik személyre, aki uralkodik majd Izraelben. Az eschatologikus Messiás — egyúttal történelmi személy, akit a zsoltárkönyv és a prófétai irodalom Dávid leszármazottjának tekint. Alakjának rajzában a győztes zsidó (és általában keleti) királykép vonásait használják fel, úgy rajzolják, mint népének és a népeknek kegyes pásztort, akinek szíve van a szegény és elnyomott iránt, kemény ökle, vasvesszeje Jahve ellenségei számára. Hivatalához tartozik a papi tiszt is. A zsidó történelem tragikus és

vigasztaló fordulataiban az eljövendő Isten-ország és a Messiás-király új színekben tündöklök; mint a béke, bőség, szabadság országa, mint új szövetség Isten és népe közt (Jer. 31, 33 sk.); Jahve kiárasztja lelkét és megvilágosítja az embert (Joel 2, 28); «Dávid» — lesz a király (Ez. 34, 23); az ő törzse hajt ki; egy gyermek születik, kisdad adatik, különbséget tesz a jó és rossz közt. Neve Emmanuel (Isten velünk — Iz. 7, 10 sk.). A Messiás-király rajzába beleolvadnak Izajásnál Jahve-rabszolgájának (Ebed Jahve) vonásai, akit Jahve szövetségének helyreállítására küld, hogy összegyűjtse a szétszórtaakat, a leigázókat elűzze, a sötétségben állókat megvilágosítsa. Boldog legelőkre viszi nyáját, nem lesz éhség, szomjúság, aszály és napmeleg nem bántja a népet. Jahve rabszolgája szenved népe bűneiért, megalázkodik, emberek megvetettje lesz. Magára veszi népe baját, fájdalmát; gonoszságai miatt megtöretik. Önkényt áldozza fel magát és miként a bárány, nem nyitja meg száját, midőn leöltetésre vitetik. Ezért Jahve fölmagasztalja és uralmát kiterjeszti a népek fölött (Iz. 51—53.). A messiási országot a nagy világimpériumok (babiloni, perzsa, Nagy Sándor-i, római) felváltójának tekinti történeti sorrendben Dániel próféta apokaliptikus képekkel rajzolt vízióiban és időpont szerint is megmondja az Ember Fia eljövetelét, akinek az «ősöreg» (Jahve) átadja a hatalmat.

A bibliai messzianizmus lényege szerint, amennyiben történeti (és nem mítikus), eschatologikus, azért a történelmi perspektívát lezáró, nemcsak politikai, hanem lelki javakat, üdvöt adó, az embereket szenvedésével megváltó személynek a végső időkből megváltóként való eljövetelét várja: párhuzam nélkül áll a vallástörténetben. Bizonyos fokig rokonképzetek a következők: a) a primitív vallások jólétadói, kultúra-közlői (I. I. 143). Ezek azonban őstörténeti, nem eschatologikus

lények, *b*) egyes indián törzsek a *nagyisten* visszatérését várják (l. I. 139); tehát nem külön megváltót; *c*) a misztérium-vallások megváltói: (Osiris, Tanmuz, Adonis, Mithra stb.) a napmitológiának vagy a földi tenyészet-mítosznak visszatérő hősei; tehát nem történetinek gondolt lények; *d*) a keleti király-kultusznak a hellenizmusban átvett formája egyes jótevő, szabadító uralkodókat tüntetett ki a Szótér-jelzővel, őket vallási kultuszban is részesítette. Alakjuk épp ezért nem vált eschatologikussá; *e*) az iráni vallásban a világfolyamat ciklikus, többször ismétlődő (főleg a manicheizmusban). Végso hősei (I. 269 sk.) mítikus személyek. Az egész iráni eschatologia *mai formájában* a zsidóság, kereszténység, iszlám utáni idők-ből származik. Eredeti tartalma bizonyára a boldog őskornak a világvégre való átvetítése volt. Az iszlám Mahdi képzetére a zsidó messzianizmus hathatott.

Az ószövetségi vallásfejlődés lényegesen más, mint a többi vallásé.

Amikor a bibliai vallástörténet első felét beillesztetjük az egyetemes vallástörténetbe, röviden összefoglaltuk a bibliai vallásnak a többi vallással érintkező mozzanatait. Tárgyalásunk végén ki kell emelnünk az ószövetség vallásának párhuzam nélkül álló vonásait. *Tartalmilag* a következők: 1. a világfölköti, transcendens, következetesen *monotheisztikus isteneszme* a maga szellemiségével, erkölcsi jellegével, térben és időben (történelemben) korlátlan hatáskörével. 2. Ezen isteneszmének *állandósága, benső elmélyülése* kétezer év változó kultúráiban (nomád pásztorkultúra, földművelő kultúra, királyság stb.) környező kultúrák és vallások érintkező vonalán. 3. *A Jahveval kötött szövetségnek* a zsidó történelmet átható ereje, mely mint normatívum óvja a vallás tisztaságát, óv az idegen kultuszoktól és a szinkretizmus-

tól. 4. A *bibliai profetizmus* gazdagsága, erkölcsi és szellemi vallás-eszménye, 5. a *messzianizmus* bibliai formája. *Formailag* pedig ez a vallástörténet az isteneszme elmélyülésében; a külső, anyagi kultusznak a lélek centrumába, az önátadásba, megtörődésbe való gyökereztesében, a vallás erkölcsi felfogásában; a szövetség Isténének és az általa adott üdvösségnek *egyetemes*, az egész világra szóló kiterjesztésében oly *fejlődési vonalat* mutat, mely egyenes ellentétben áll a zsidó népvallásnak a bibliában is jellemzett irányával. A zsidó nép a vallásalakulás természetes vonalán — Egyiptomban az ottani kultuszokhoz (aranyborjú!), Kánaánban a helyi Baálokhoz, Aserákhoz, tenyészkultuszhoz pártolt, és ezek mellett meg is maradt volna, ha — pusztán a vallástörténet természetes hatóerői érvényesültek volna történetében.

Ennyit a bibliai vallás elfogulatlan történeti vizsgálata önmagában is megállapíthat, anélkül, hogy rátérne arra a szemléletmódra, mely a bibliai vallástörténethez önkényt kínálkozik: az ószövetség vallásbölcseleti és teológiai értékelésére.

JÉZUS KRISZTUS A VALLÁSTÖRTÉNETBEN.

a) Jézus történeti személy.

Feladatunk most nem az, hogy a kereszténység vallástörténetét megírjuk, ez az egyháztörténetnek, dogmatörténetnek, liturgiátörténetnek a dolga. Kitűzött célunknak megfelelően meg akarjuk jelölni azt a pontot, melyben Jézus és a kereszténység az egyetemes vallástörténetbe belekapcsolódik; nyugodtan mellőzhetjük tárgyalásunkban Jézus életének részletes ismertetését, a hozzája kapcsolódó kronológiai, kortörténeti kérdéseket. Nem szándékunk Krisztus tanának részletes feltárása; elvégzi ezt a dogmatika, erkölcstan stb. Feladatunk módszertani megalkotásához kettőt kell hangsúlyoznunk: 1. Jézus történeti személy, élete, halála, feltámadása — történeti tények. 2. Jézus tanítása vallástörténeti szempontból egészen megbízható forrásokból (a három szinoptikus evangélium, János evangéliuma, az apostoli igehirdetés az Apostolok Cselekedeteiben, Szent Pál levelei stb.) ismerhető meg.

Hogy Jézus történeti személy, aki az emberi történelemnek úgy a zsidó történetben, mint a római birodalom történetében időpontokkal meghatározott szakában élt, azt nemcsak a kereszténység benső forrásai, hanem római és zsidó források (Tacitus, Suetonius, Plinius; Flavius Josephus, Talmud) is bizonyítják.

A források tanúsága szerint Jézus Heródes halála (Kr. e. 4. év húsvétján) előtt, Augustus uralkodása idején született. Körülbelül harmincéves korában, Tiberius császár uralkodásának tizenötödik évében, midőn Pontius

Pilatus helytartója vala Judeának, Heródes negyedes fejedelme Galileának . . . kezdi meg nyilvános működését (Mk. 3, 1 sk.). Pontius Pilatus helytartósága alatt szenved kereszthalált. Életének történelmi kerete határozott időjelzőkkel van körülírva. Ugyanaz áll a kereszténység világbalépésére, első terjeszkedésére. Az Apostolok Cselekedeteinek történelmi miliője oly közvetlen, természetes, hogy a Kr. u. 1. század 4—6. évtizedeire nincs is hozzája fogható, helyenkint egészen naplószerű, a birodalom életét film módjára jellemző forrásunk.

Az időmeghatározáshoz társul Jézus életének földrajzi kerete. Betlehem, Názáret, Galilea, Judea, Jeruzsálem stb. Ha Palesztinát elnyelte volna a föld, a keresztény történelmi források alapján meg lehetne rajzolni térképét, néha méteres pontossággal megadni a helységek fekvését, egymástól való távolságát.

Jézus tanának forrásai ugyancsak történelmi értékűek. Az evangéliumokat, Szent Pál leveleit pár évtized választja el Jézus halálától ; a három szinoptikus evangélium Szent Pál római fogsága előtt (Kr. u. 61) készen volt, az Apostolok Cselekedetei ezen fogság vége előtt irattak ; Szent Pálnak ép a krisztusi tant meghirdető, kifejtő főbb levelei annyi időmeghatározó mozzanatot tartalmaznak, hogy átlag jól beilleszthetők az Apostolok Cselekedeteinek időrendjébe. Az újszövetségi Szentkönyv-*gyűjtemény*-nek már a Kr. u. 2. században való meglétét és az ószövetségi kánonnal való együtttörzését, másolását pedig a Chester Beattytól 1931-ben fölfedezett egyiptomi papiruszkódexek kézzelfoghatóan bizonyítják. (Pataky Arnold : A Chester Beatty-féle papiruszok. Theologia, 1934—1935). Ha a kereszténység forrásait történelmi értékük (az eseményekhez való közelség, az íróknak tárgyukkal való egyéni kapcsolata, megbízhatóságuk stb.) szempontjából összevetjük pl. azokkal a forrásokkal, melyek Buddha, Zarathustra, Pythagoras, Mohammed életét és tanát

tárgyalják, hozzájuk foghatót alig találunk. És a kritika mégis (vagy talán épp ezért) az újszövetségi forrásokkal érölködik legtöbbet, hogy hitelüket csökkentse!

b) *A «hit» Jézusa és a «történelem» Jézusa.*

Az újszövetség kritikájának jelszavává lett a «történelmi» Jézusnak a «hit» Jézusától való megkülönböztetése. Harnack azt mondja Kalthoffról, Jensenről, Drews-ről (mindhárman tagadták Jézus történelmiségét), hogy nem végeztek elég komoly tanulmányt ahhoz, hogy jogot szerezhettek volna az őskereszténység tudományába való beleszóláshoz. (A. Harnack: *Aus Wissenschaft und Leben*. II. 167.) A történelmi Jézusnak és a hit Jézusának megkülönböztetése: szintén nem a történettudomány eredménye, hanem hitetlenség-palástoló előfeltevés. E szerint a «történelmi» Jézus nem művelhetett csodákat, nem mondhatta előre Jeruzsálem elpusztulását, nem támadhatott fel halottaiból. A kereszténység forrásaiban csak az lehet «történelem», amiben semmi természetfölötti vonás nincs. Ezzel az állásfoglalással szemben épp a történettudomány érdekében hangsúlyoznunk kell azt, hogy sohasem igazolt bölcseleti előfeltevések nem adnak jogot a történelmi források viviszekciójára. Azt a kérdést, hogy az őskeresztények hitének Jézusa — megfelel-e a kereszténység történelmi forrásaiból felénk sugárzó Jézus-képnek — jogosan veti fel a *hitvédelem*; a vallástörténet, mint a tények tudománya: nem tehet mást, minthogy megrajzolja a források alapján Jézus arcának vonásait, tanának, tevékenységének körvonalait; ez lesz a történelmi Jézus képe; vázolja továbbá azt, hogyan tükröződik a történelmi Jézus az apostoli kereszténység hívő tudatában. Ezen két ténynek, a történelmi Jézusnak és az őskeresztény hit Jézusának vallásbölcseleti, teológiai értékelése nem tartozik a vallástörténet feladatai közé!

c) *Vallástörténeti környezet.*

Az eddigiek alapján világos, hogy a názáreti Jézus a zsidó vallástörténetnek abba a szakába lép bele, melyet a fogság utáni korban jellemeztünk. A keresztény források élesen megvilágítják ennek szellemi alkatát : kitűnő típusokat és csoportképeket festenek : a magabízó, a törvény betűjéhez és a rabbik magyarázatához ragaszkodó farizeusban, aki imádság közben is hivalkodik és rágalmaz ; az egész Jahve-kultusból üzletet csináló, állását pénzért vevő, lelkiismereti gondokkal nem törődő főpapban ; a messiásváró, Jézust királlyá kívánó, hozsannázó tömegben. A szentkönyveken táplálkozó, lelküket megérző egyszerű jámborság tűnik elő Zakariás papnak, Simeonnak, Józsefnek, Jézus nevelőatyjának vonásain ; az istenkereső értelmiség típusa Nikodemusz. A pogányságban is meglevő religio, a természetfölötti előtt való meghódolás a kafarnaumi századosban és Corneliusban ; a művelt rómainak babonára hajló, lelkiismeretét kézmosással elaltató, a metafizikai és vallási problémák iránt szkeptikus típusát Pilátus képviseli. Az a környezet, melyben Jézus él és működik, a vallásosság és vallástalanság gazdag tipológiáját mutatja ; az a hellenisztikus világ pedig, melyhez Szent Pál igehirdetése szól, a vallásos élet legdramatikusabb mozgalmasságával van telítve.

d) *Jézus és a próféták.*

Jézus az ószövetségi vallásosság *prófétai irányát* viszi céljához, az eszményi, tökéletes valláshoz. Magát a prófétáknál is nagyobbknak mondja (Mt. 12, 41). Keresztelő Jánost az ószövetségi próféták fölé helyezi, mégis — a legkisebbet az általa megalapított Istenország hívei közül — nagyobbknak mondja Keresztelő Jánosnál. Dávid király, akinek királysága a bibliai messiásország mintaképe lett ;

324 JÉZUS KRISZTUS A VALLÁSTÖRTÉNETBEN

akinek neve a prófétáknál a Messiást jelenti és Messiásnak az ő leszármazottját (Dávid fia !) várják, Urának szólítja a Jézusban megjelenő Messiást (Mt. 22, 41 sk.). Jézusnak, mint az Ember fiának (Jézusnak ezen állandó jelzője, mellyel magát illeti, Dán. 7, 13-ra utal, messiási értelme kétségtelen) angyalai vannak, kik szolgálatára állnak, az utolsó ítéleten kíséretükben fog megjelenni. Tanítványai előtt Messiásnak vallja magát és gyakorolja messiási tisztét, Péterre alapítja egyházát, neki adja a mennyek országa kulcsait. A népet lassan neveli rá küldetésének felismerésére ; tanítványainak meghagyja, hogy senkinek se mondják, hogy ő Jézus, a Krisztus (Messiás). Mt. 16, 20.

Jézus messiási öntudata nem halkul el akkor sem, midőn a nagytanács előtt az élő Istenre esketi meg a főpap : Te vagy-e Krisztus (Messiás), az Isten Fia. Feleletként azt mondja, hogy bírái látni fogják őt, az Emberfiát Jahve hatalmának jobbján ülni és eljönni az ég felhőiben (Mt. 26, 64).

e) Jézus Jahve Fia.

A messiási öntudat *Jahvehoz való viszonyát is egész sajátosan határozza meg.* A bibliai kritika azt hajtogatja, hogy Jézus tanítványainak, az ősegyháznak hitében vált istenné ; ennek a folyamatnak lecsapódása az, hogy Jahvenak görög neve Kyrios, Úr, lett jelzője, miután hívei kultuszistent láttak benne ; a szentpáli levelek és János evangéliuma pedig ennek az istenné való emelkedésnek adják teológiai aláfestését. A hit Jézusa ezen a ponton válik el szerintük lényegesen a történelmi Jézustól.

Mivel a történelmi Jézus öntudatára a kritika is illetékeseknek tartja a szinoptikusokat (Mt., Mk., Lk.), azért a szinoptikusok alapján rajzoljuk meg Jahvehoz való viszonyát. Az ószövetségi hit szerint Jahve a törvényhozó, ő köt népével szövetséget ; a szövetség Jahvenak népével kötött házassága képében jelenik meg ; Jahve

őrzi a szövetséget, küld prófétákat annak védelmére. Jahve követel engedelmességet, szeretetet önmaga iránt.

A szinoptikusok előadása szerint Jézus épúgy *szab törvényt*, mint Jahve az ószövetségben. Még a törvény velejének, a mózesi dekalogusnak parancsait is *saját nevében* tökéletesíti. Nem jött felbontani a törvényt vagy a prófétákat, hanem beteljesíteni. Mózes törvényében is, a prófétáknál is Jahve szól; a szentkönyvek minden törvényt úgy vezetnek be, vagy zárnak le: Jahve mondja. A szinoptikusok Jézusa pedig így beszél: Hallottátok, hogy mondatott a régieknek: Ne ölj . . . *én pedig mondom nektek*: . . . Mt. 5, 21 sk., 27 sk., 33 sk.; 38 sk.; 43 sk. Úgy szól, mint akinek hatalma van (Mk. 1, 22). Az Emberfia — ura a törvénynek; nagyobb a zsidók nemzeti szentélyénél, a templomnál; ura a szombatnak is (Mt. 12, 8). Magát a Jahveval kötött szövetség házasságjellegeré utalva — hívei vőlegényének tartja (Mt. 9, 15). Példabeszédeiben úgy állítja be saját országát, mint menyekzöt, melyet Jahve készít fiának (Mt. 22, 1); egy más, ószövetségre utaló hasonlata szőlőnek tekinti a messiási országot, magát Jahve fiának és örökösének, kit a szőlőművesek megölnek (Mt. 21, 33 sk.). Halála előtt az összes szinoptikusok tanúsága szerint *új szövetséget* köt vérében, mely sokakért kiontatik a bűnök bocsánatára (Mt. 26, 28; Mk. 14, 13; Lk. 22, 20., I. Kor. 11, 25). A párhuzam szavakban és szertartásban nagyon világosan idézi emlékezetbe a Sinai-hegyi szövetségekötést; ezzel, mint óval, elmúlttal, állítja szembe az újszövetséget, melyet saját vérével köt meg.

Jahvehoz való viszonyát a szinoptikusoknál is eléggé kifejezi azáltal, hogy őt oly értelemben nevezi Atyjának, magát fiának, hogy ez az atya-fiú viszony más teremtetten lényre nem áll. «Mindeneket átadott nekem Atyám; és senki sem ismeri a Fiút más, mint az Atya; az Atyát sem ismeri senki más, csak mint a Fiú és akinek a Fiú ki akarja

nyilatkoztatni.» (Mt. 12, 26 sk., Lk. 10, 21 sk.) Amikor Atyjáról beszél, saját hozzája való viszonyának különbségét azzal is kifejezésre juttatja, hogy tanítványainak úgy szól róla : «a ti Atyátok» (Mt. 5, 11 ; 10, 17 sk.), magát nem foglalja bele, akkor sem, midőn azt mondja : Így imádkozzatok : Mi Atyánk. Nemcsak beszél úgy, mint akinek hatalma van, hanem *cselekszik* is. Körüljárt jót tevén, jó tevése pedig az, hogy a vakoknak visszaadja a látást, a sántáknak a járást ; a bélpoklosokat meggyógyítja, a naimi özvegy fiát, Jairusnak lányát, meg barátját, Lázárt feltámasztja halottaiból. Csodatételeit oly módon végzi, hogy tanítványai is, a tömeg is, idegenek, pogányok is magasztalják Istent értük. Hisz parancsol a szeleknek és a tengernek, megsokasítja a kenyeret. Pusztaszava, akaratnyilvánítása, sőt ruhájának érintése — visszaadja az egészséget. Parancsol a szellemeknek, a szinoptikusok említik ördögüzéseit. Nem hivatkozik Atyjára, midőn csodát tesz, nem is kéri tőle az erőt. Másképp műveli mindezt, mint az ószövetség prófétái, másképp, mint a varázslók, bűbájosok. Hatalmát tudja közölni egyszerű szó által, tanítványaival, akik már az ő nevében, azaz erejével tesznek csodát. Hatalmának tárgya nem pusztán a testen, anyagi világon létrehozott rendkívüli változás, hanem a bűn eltörlése is. Bár tudja, hogy a zsidók, mint minden más nép is, a bűnbocsánatot az Isten kizárólagos jogának tartják, mégis megbocsátja bűneit az inaszakadtnak (Mt. 9, 1 sk.), a házasságtörő asszonynak, a bukott leánynak ; elmondja azokat a példabeszédeket, melyek a bűnbánók örök vigasztalására szolgálnak : a tékozló fiúról, az elveszett pénzről, az eltévedt bárányról. Nem hagy kétséget az iránt, hogy ő maga a jó Pásztor.

f) *A kereszténység lényege.*

Bár egész lénye a színtiszta egyszerűség és alázatoság, mégis *hitet* kíván: önmagában, saját küldetésében, erejében. Nem talál elég hitet Izraelben (Mt. 8, 10), azért előre tudja, hogy napkeletről és napnyugatról sok nemzsidó talál majd helyet az Isten országában. Boldog, aki benne meg nem botránkozik (Mt. 11, 6); aki egy gyermeket befogad az ő nevében vagy tanítványainak egy pohár vizet ad az ő nevében (Mk. 9, 40). Aki szégyenli őt és igéit abban a parázna, elfajult és bűnös nemzedékben, az Embertia is majd szégyenleni fogja, mikor eljön Atyjának dicsőségében a szent angyalokkal (Mk. 8, 38). Személye iránt *szeretetet* kíván, szeretetet, mely fölötte áll a felebaráti, családi, hitvesi szereteten. Ha valaki hozzám jön és nem gyűlöli atyját és anyját, feleségét és gyermekeit... sőt még önnön lelkét is, nem lehet az én tanítványom. (Lk. 14, 26.) Senki úgy nem tiszteli Jahvet, mint ő, senki úgy nem védi a Törvényt, mely idegen istenek kultuszát tiltja, mégis megengedi, hogy hívei, tanítványai, sőt idegenek is (a pogány asszony Mt. 15, 25; a bélpoklos Mt. 8, 2, Jairus, Mt. 9, 18) proskynesis-szel, arcra borulással tiszteljék. (St. Lösch: Deitas Jesu und antike Apotheose. Rottenburg a. N., 1933.)

Kétségtelen, hogy a «történelmi» Jézus a próféták legnagyobbjának, Dávid fiának, az eljövendő Messiásnak Jahve igazi fiának tartotta magát. Ezért az öntudatáért ment a halálba; ellenségei is azért kérték Pilátustól kivégzését, mert Isten Fiának tette magát. Ebben az öntudatban benne van az ószövetséghez, a Törvényhez és prófétákhoz való viszonya, de benne van az az *új elem* is, melyet ő és csakis ő adott az ószövetséghez: ez pedig az *Isten országa, mint messiási ország, és mint újszövetség, melyet ő köt meg saját vérével.*

Ma sokféleképen igyekezzenek Jézus tanának lényegét

328 JÉZUS KRISZTUS A VALLÁSTÖRTÉNETBEN

röviden összefoglalni. Legismertebb ezen fogalmazások közt Harnacké (*Wesen des Christentums*. 41) : Isten a mi atyánk és mi gyermekei vagyunk. Ezt a fogalmazást magunk is helyeselnők, ha kifejezésre jutna benne az, ami benne tényleg a történelmi Jézustól származik. Harnack fogalmazása nem érezteti ki azt, hogy az az Isten, kinek mi gyermekei vagyunk : Jézus Atyja, a törvényt adó és prófétákat küldő Jahve ; nem fejezi ki azt sem, hogy mi épp Jézus vére által lettünk az Atya fiaivá. Ezek a mozzanatok pedig fontosak : a történelmi Jézus a vallástörténetnek bibliai fejlődésvonalán áll, hogy ezt a fejlődést céljához juttatva halálában is azt mondhatta : Beteljesedett.

g) *A kereszténység eredetisége.*

Ha azt kérdezzük, mi az *új* az *ő* tanításában, meg kell különböztetni azt, ami relative, azaz kortársainak vallási ismereteihez viszonyítva új — attól, ami abszolút, a bibliai vallás addigi tartalmához viszonyítva új. Krisztus tanának relativ és abszolút eredetisége, új volta néha összeesik, nehezen szétválasztható. Ezért mondja maga is, nem akarja a törvényt lerontani, hanem beteljesíteni. A Jahvetől adott törvényben csiraszerűen, lehetőség szerint (in potentia, virtualiter, mondaná a skolasztika) benne van a hegyi beszédnek az a része is, mely Jézus ajkáról antithesisként hangzik a törvényhez : Hallottátok, hogy mondatott . . . *Én pedig mondom*. Ha ezeket összefoglaljuk, azt mondhatjuk, hogy Jézus a törvény lelkét adja a farizeizmus, rabbinizmus betűkultusza helyett ; az erkölcsöt, viselkedést, jogot, életformát, kultúrát visszavezeti forrására : a szívre, lélekre ; ráépíti örök talárára : az emberi természet alapigényeire. Ezért állítja a hegyi beszéd a külső tett, cselekvés etikája elébe : az érzelem, a szív, a vágyak, szenvedélyek erkölcsstanát ; a rituális kultusz, az áldozat elébe — anélkül, hogy az áldozatot

tiltaná (Mt. 5, 24) a lélek benső önátadását, gyűlölet, önzés érzéseiből való kivetkőzést; a külsőségek, a magafitogtató jámborság, jóttevés helyett — a kamrába visszavonult imádságot, a titokban való alamizsnálkodást. Ezért alakítja át a büntetőjognak a magánbosszún és vérbosszún alapuló egész rendszerét (szemet szemért, fogat fogért), melyet Mózes csak enyhített, a *megbocsátás szellemével*, beleadva a jogba: a szeretetet, a bűnös megjavítására való törekvést (Mt. 5, 38 sk.). Mivel minden kultúra lélekkifejezés: Jézus magát a lelket akarja átalakítani a hegyi beszédben. Az embert embertől, népet néptől elválasztó önzés és gyűlölet helyett meghirdeti a tevékeny felebaráti szeretetet, belefoglalva az ellenség szeretetét. Kitérít a szívet az Atya tökéletességének dimenzióira, hogy mindenki beleférjen. Mert hisz az Atya fölkelte napját a jókra és a gonoszokra, esőt ad az igazaknak és hamisaknak (Mt. 5, 43 sk.).

A hegyi beszéd antitéziseiből kicsendülő eredetiség: nemcsak a farizeusoknak, szadduceusoknak mondott újat, merészet, hanem minden idők emberének. Ez az erkölcs, ez a jog, ez a nem földi, hanem mennyei kincseket alkotó és gyűjtő kultúra, melynek eszménye nem a szép test, nem is pusztán a szép és jó ember (kalokagathia), hanem a mennyei Atya tökéletességét saját magán kimintázó szent ember: olyan új, a történelem minden fázisában, a földkerekség minden zugában, mindig és mindenütt, mint amilyen újak, frissek a hegyi beszédben említett mezei liliumok minden tavasszal. Mert mindez: örök postulat, követelmény, mely az embert az Abszolútra irányítja, feléje közelíti. Az Abszolút pedig sohsincs oly közel, hogy relativvá váljon. «Keressétek először az Isten országát és az ő igazságát, a többi mind hozzáadatik nektek» (Mt. 6, 33).

h) *Isten országa.*

A hegyi beszéd is : *Isten országára utal.* Jézus az Isten országát teszi igehirdetésének középpontjává. Erre készített elő keresztelő János az által, hogy hirdette a bűnbánatot és megkeresztelte az embereket a Jordán vízében. Ez az ország Jézus Atyjának országa. Jézus beszédeiből, paraboláiból Jahvének atyai arca sugárzik az emberiségre. Az ószövetségben inkább a végtelen fölség, szentség, az ítéletes szigor jellemezte őt, a seregek Urát ; az evangéliumokban a szeretet, Jézusban a világra lehajló irgalma tündöklök. A vele való érintkezés az imádság által történik. Jézus maga tanít imádkozni. Így imádkoztak : Miatyánk (Lk. 11, 1 ; Mt. 6, 9 sk.). Az Isten országa keletkezéséről beszél a magvetőről szóló példabeszéd, fejlődésének irányát vázolja a mustármagról, kovászról szóló parabola. A jó és rossz küzdelmének benső dinamikája tárul fel a búzáról és konkolyról szóló példabeszédben. Az Isten országa nem az eschatologikus várakozás távlatában áll, hiszen Jézus úgy beszél róla, mint jelenlevőről, mint olyanról, mely már hallgatóiban benne van. Beleállítja a szőlőművesekről, a király által fiának készített menyekzóról szóló példázataiban a bibliai üdvtörténetnek történeti jelenébe. Érezteti különbségét a fennálló zsidó vallási közösségtől, a zsinagógától. Szervezetét is megadja neki. Pétert teszi meg fejének (Mt. 16, 18 sk.), apostolait kiválasztja, felruhazza az oldás és kötés hatalmával, amit abban az időben mindenki a törvény által való kötésnek és oldásnak érthetett. Kilátásba helyezi tanítványainak a zsinagógából való kivettetését, a zsidóság kívülmaradását az egyházból (Mt. 23, 34 sk.). Az Isten országának *egyetemessége* maga is kizárja, hogy Jézus a zsinagógával azonosíthatta volna. Tagjai minden népből hivatnak, nincs különbség benne zsidó és nem-zsidó közt, szegény és gazdag közt.

i) *Messiási ország.*

Az Isten országa — a próféták által hirdetett *messiási ország*. Jéusnak nincsenek politikai igényei, elhárítja a királyságot, kiigazítja kortársainak hamis, politikai messiásképét, példabeszédeiben utal a Messiás szenvedésére és halálára. A politikai hatalmat tiszteletben tartja, azt kívánja, adják meg a császárnak, ami a császáré, Istennek, ami az Istené. Az ő országa nem e világból való, mégis ebben a világban ver gyökeret, itt fejlődik, érik, mint a földbevetett mag, itt hat, mint a kovász.

A messiási ország kiteljesedése a másvilágon történik. A próféták általános *eschatológiáját* Jézus közelebbről világítja meg. Az ember nála nemcsak mint az ország tagja értékes; hisz lelke, üdve egyéni értéket jelent. Mit használ az embernek, ha az egész világot megnyeri is, lelkének pedig kárát vallja. Meg kell találnia az elrejtett kincset, gyűjtenie kell az élet kincseit az örök életre, megőriznie a menyekzőre a menyekzős ruhát és olajmécsét készen kell tartania. Az ember egyéni értékeléséből származik Jézus *erkölcstanának individualizmusa*. Ez azonban nem kerül ellentétbe az Isten országának szervezetével. Az embernek be kell állnia a munkába, még ha csak este kap is megbízást, hogy bejuthasson az Atya országába, ahol sok lakás van. Bűnbánat, hit, megkeresztelkedés teszi az Isten országának tagjává az embert (Mt. 28, 18). A másvilági élet boldogságát az Atyánál való lakás, a Fiú menyekzőjén való részvétel képeibe öltözteti; a kárhozat az Isten országából való végső kizárás és szenvedés az örök tűzben. Az egyéni élet másvilági sorsa akkor dől el, midőn a halál megjelen, mint tolvaj az éjszakában. Az utolsó ítélet, melyet a test feltámadása előz meg (Mt. 24, 1 sk.) az emberi történelem lezárása; az ítélet tárgya első sorban az embereknek egymás iránti tettei.

j) *Új szövetség.*

Jézus az Isten országát *új szövetségnek* tekinti, melyet saját vérének a bűnök bocsánatára való kiontásával köt meg. Hívását már előbb megjelölte: Az Emberfia nem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon és életét adja váltságul sokakért (Mk. 10, 45). A szinoptikusok «történelmi» Jézusa éppúgy tudatában van meg-megváltói hivatásának, mint az a Jézus, aki Szent Pál és Szent János hitében él. Hisz Lukács szerint azt mondja: Az Emberfia azért jött, hogy keresse és üdvöztse, ami elveszett vala. (Lk. 19, 10.) Halálát a szinoptikusok szerint is előre tudja; önként megy a halálba, hogy életét váltságul adja sokakért és vérének ontásával új szövetséget kössön Isten és az ember közt.

Az utolsó vacsorán meghagyja, hogy tanítványai az ő emlékezetére megújítsák azt az áldozatot, melyet ő mutatott be. A szinoptikusok elbeszélése szerint kétségtelen, hogy a kenyér színében testét, a kehelyben véréát áldozatként adta (Lk. 22, 19. Ez az én testem, *mely értetek adatik*). A messiási ország megkapta a maga áldozatát, az emlékéldozatként bemutatandó Eucharisziát, ezáltal nemcsak szervezetben, tanban, életformában összekapcsolt hívőközösség lett, hanem *kultusz-szövetség* is, mely a zsidók kultuszától lényegesen különböző módon végzi istentiszteletét.

Ha mindezek alapján azt kérdezzük, mi a lényegesen, nemcsak relative, hanem abszolúte új, eredeti Jézusnál az ószövetséghez és az egyetemes vallástörténet addig való tartalmához viszonyítva, rámutathatunk tanának több vonására, az Isten országának új szövetséggé válására. De mindezek közt és fölött új az, hogy: «Úgy szeretne Isten a világot, hogy az ő egyszülött Fiát adta, hogy mindaz, aki őbenne hisz, el ne vesszen, hanem örök élete legyen». (Ján. 3, 16). A szinoptikusok történelmi

Jézusa és az utolsó evangélium Logosa lényegében ugyanazt mondja Atyjáról és önmagáról.

A szinoptikusok Jézusa kevesebbet beszél ugyan a Szentlélekről, mint János evangéliuma, de nem hallgat róla (Mk. 1, 8 ; Mt. 12, 28, 31, 32 és a párhuzamos helyek : Mk. 3, 28 sk. ; Lk. 12, 10). Apostolait azzal küldi a világba : Elmenvén tanítsatok minden népet, megkeresztelvén őket az Atya és Fiú és Szentlélek nevében (Mt. 28, 19.). Harnack tehát nagyon keveset mond, mikor a kereszténység lényegét abban látja, hogy Isten a mi Atyánk, mi pedig fiai vagyunk. Ez, ha nem is oly tisztán, mint a kereszténységben, megvan minden vallásban, mely az égi atyának emlékét Mungan Ngauában, Djaus-pitarban, Juppiterben stb. megőrizte. A kereszténység nemcsak azt a fátolt vette le az Atya arcáról, mellyel a vallástörténet eredeti vonásait eltakarta, úgy hogy a világteremtő Isten — «ismeretlen» Istenné vált ; hanem szellemi, világfölötti lényét kinyilvánította az ő egyszülött Fiában, a *történelmi Jézusban*. Mert a szinoptikusok szerint is : senki nem ismeri az Atyát, csak a Fiú és akinek a Fiú ki akarja nyilatkoztatni (Mt. 12, 26).

k) *Húsvét és Pünkösd.*

Hogy Jézus tana, tanítványainak serege Jézus kereszthalála után nem veszett úgy el a zsidó és egyetemes vallástörténetben, mint annyi más egykorú zsidó és hellén szekta, misztériumközösség (esszenusok, újpythagoreusok, Keresztelő János tanítványserege, a hellén-római birodalom már ismertetett misztériumszövetségei, a gnosztikus szekták stb.), azt a tanítványok *húsvéti és pünkösd-i élménye nélkül*, a föltámadás és a Szentlélek kiárasztása nélkül soha semmiféle vallástörténeti irány megmagyarázni nem tudja. A szinoptikusok Jézusa többször kilátásba helyezi a maga feltámadását és megdicsőü-

334 JÉZUS KRISZTUS A VALLÁSTÖRTÉNETBEN

lését ; kiválasztott tanítványai, Péter, Jakab és János tanúi voltak táborhegyi színeváltozásának, midőn mintegy elővételezte feltámadása utáni dicsőségét Atyjának jobbján.

l) *A megdicsőült Jézus.*

A feltámadása által megdicsőült Jézus lesz az apostoli kerygma, igehirdetés tárgya. A dogmatörténet az egész *christológiát* megtalálja már Péter apostolnak püнкösdi beszédében. «Tudja meg tehát Izrael egész háza teljes bizonyossággal, hogy az Isten Úrrá is, Krisztussá is őt tette, azt a Jézust, akit ti keresztfeszítettetek.» (Ap. Csel. 2, 36.)

m) *A krisztusi misztérium.*

Az, akit a bibliai kritika a «hit Jézusának» nevez, nem más, mint a keresztfeszített Jézus. Péter beszéde már beleállítja őt abba a történetmetafizikai távlatba, melynek vázát Jézus parabolái, világvéggjövendölése is megrajzolták. Ezt a metafizikai távlatot nevezi Péter «Isten elhatározott tervének és előretudásának» (Ap. Csel. 2, 23) ; Pál apostol pedig isteni oikonomiának, üdvrendnek ; ezt nevezi a hellén misztériumokból már általánosan ismert szóval : *mysteriumnak*, az Isten elrejtett bölcsességének, melyet Isten öröktől fogva elrendelt a mi dicsőségünkre» (I. Kor. 2, 7). A hellén *mysterium* tan is volt, kultusz is volt, tisztulást, szabadulást váró közösség is volt. A krisztusi misztériumnak hasonló a szerkezete. Benne, mint a plátói ideában a reális tárgy, *eszményét, ideáját* találja meg minden vallásforma. Lényegesen magasabb jellegű tehát minden vallásformánál ; hiszen ezt a krisztusi misztériumot nem ismerte senki ezen világ fejedelmei közül ; ez nem ennek a világnak a bölcsesége, sem ezen világ veszendő fejedelmeié (I. Kor. 2, 7). Az isteni oikonomia, üdvrend öröktől fogva készíti az emberiség számára a

megváltást. Világteremtés, bűnbeesés, a bűn általános uralma (Rom. 5, hol Pál az eredeti bűnt is beleállítja ebbe a történetmetafizikába), az emberiség szétválása, bálványimádása (areiopagosi beszéd) mind csak út, föltétel a Megváltóhoz. «Benne van a megváltásunk a vére által és a bűnök bocsánata. Ő a láthatatlan Istennek képmása, elsősülött minden teremtmény előtt, mert benne teremtett minden az égben és a földön, a láthatók és láthatatlanok, a trónusok, az uralmak, . . . minden őáltala és őérette teremtett. Ő előbb van mindennél és minden őbenne áll fenn» (Kol. 1, 14 sk.).

n) *Krisztus az Úr!*

Nem tagadjuk, hogy a szinoptikusok Jézusától odáig, míg a pünkösdi beszédben oly határozottan kicsendülhet, hogy Jézus az Úr, Kyrios, hogy ő a Krisztus, Messiás, van benső dinamika. A Kyrios — az ószövetség Hetvenes görög fordításában Jahve-nak helyettesítője ; a hellenizmusban a miszteriumisteneknek (Attis, Adonis stb.), az istenített császároknak jelzője. Jelentésébe tehát Jézus *istensége* önkényt belehangzott. Az ószövetségi Messiás, Krisztus eszméje már a zsoltároknak és a prófétáknál (2. és 109. Zsolt. Iz. 9, Mich. 5) isteni vonásokat hordozott. Amikor tehát az apostoli egyház hitvallása megnyeri legrövidebb fogalmazását: Jézus a Kyrios, a Christos — ezen hitvallásban benne van az ő emberfölötti, transcendens, világfölötti és történelemfölötti lényéről szóló hit is. De ez a hit — nem más, mint következménye, eredője annak, amit a szinoptikusok a történelmi Jézusról, az ő öntudatáról, ennek a jelek, csodák, föltámadása által való igazoltságáról mondanak. A christológia benső dinamikája a tények premisszáit viszi a hitvallás konkluziói felé.

336 JÉZUS KRISZTUS A VALLÁSTÖRTÉNETBEN

Logos.

Szent Pál és Szent János (evangeliuma) ezért nem jelentenek lényegesen újat az apostoli egyház Krisztus-tanának kifejlődésében. Amit Szent Pálból előbb idéztünk, abban az ő Krisztushite nyer kifejezést. Szent János ehhez a hithez nem ad mást, mint alkalmas vallásbölcseleti műszót, terminust, midőn a Kyrios Christos-t Logos-nak mondja. Hiszen János működési helyén, Efezusban beszélt évszázadokkal előbb Herakleitos a világban benne rejlő, működő Logos-ról, a világrendről, ennek értelmi előfeltevéséről. A stoa átveszi ezt a fogalmat, de maga is panteisztikusan magyarázza, mint a világban benne lakozó törvényszerűséget. A Logos az alapja annak, hogy a világban rend van és hogy az emberben ész van, hogy tehát logikus, eszes lény. A hellén népvallásosság ezért azonosítja a Logost Hermesszel, az írás, tudomány, varázslat istenével (Cornuti, *Theologiae graecae compendium*. ed. C. Lang, 1881, c. 16. n. 20), az egyiptomi hellénizmus pedig a hasonló jellegű Thot istennel, kit Hermes Trismegistos-nak mondanak. A vele összefüggésben levő hermetikus iratok elseje a Poimandres (B. Reitzenstein. P. 1904.). Poimandres a neve a magát kinyilvánító isteni szellemnek. A hermetikus iratok Logosa is pantheisztikus világszellem. A hellenista-egyiptomi miliőben élő alexandriai Philo igyekszik az ószövetség és az egykorú hellén filozófia egybeolvasztásából származó vallásbölcseletébe a Logos-eszmét is beleolvasztani. A Logos nála arra szolgál, hogy az abszolút világfölöttiségben álló isteneszmét a világgal valahogy összekapcsolja. Több jelentést is ad ezért a Logos-eszmének. Elképzei úgy, mint a világ eszmei előképét, mintáját (*Κόσμος νοητός*); majd úgy, mint Isten és a világ közti átmeneti, összekötő lényt, mely az Istenből árad ki; majd mivel a világot Isten fiának mondja, a Logost, mint világmintát, az

Isten első fiának kénytelen gondolni és bibliai neveket illetni (angyal, Parakletos, főpap). A Logos-név és a hozzája tapadó eszmék tehát benne élnek a kor tudatában. Szent János evangéliuma ezért használhatta fel ezt a műszót, hogy az evangéliumi és szentpáli Krisztus-tannak Jézus istenségére, az Atyától való örök születésére, emberségére vonatkozó tételeit a filozófia nyelvén kifejezze. Ezzel egyúttal kiigazítja a Logoshoz kapcsolódó pantheisztikus képzetet, mintha a Logos és a világ egy volna; kijavítja Philo bizonytalan, a bibliai istentannal összhangba nem hozott fogalmazását. Hogy mi az új, eredeti Szent Jánosnál, azt evangéliumának eleje megmondja: «kezdetben volt a Logos (Ige) (tehát nem akkor lett, mikor a világ) és a Logos Istennél volt és Isten volt a Logos (tehát nem közvetítő, alárendelt lény Isten és a világ közt). Ez volt kezdetben Istennél». A Logos részt vesz a világteremtésben: «Mindenek ő általa lettek, és nála nélkül semmi sem lett, ami lett». Szent János Logos-tanának legfontosabb mozzanata az, hogy a Logost összekapcsolja a *történeti* Jézussal, ezáltal lehetetlenné teszi mitológikus átértelmezését és megadja neki az üdvtörténeti jelleget. «*A Logos testté lőn és miköztünk lakozék . . .*» (Ján. 1, 14.)

Ebben benne van Jézus isteni és emberi természetének harmonikus kapcsolata, az unio hypostatica tana. A Logos-tan így vált a christologiai dogma kifejező eszközévé, az első században már felmerült tévtanok, herezisok (gnózis, doketizmus) és a későbbi eretnokségek elhárítójává (arianizmus, nesztorianizmus, monofizitizmus).

A Logos-tan megmutatta a módot, hogyan lehet az evangéliumot és az apostoli igehirdetést a hellenizmus szótárával, a hellén vallásbölcselet fogalmi készletének segítségével azokkal is megértetni, akik nem nevelődtek az ószövetségi biblia emlőin, akik számára a Törvény nem lehetett Krisztusra nevelő pedagógus.

Pneuma. Szentlélek.

A Logos-tan magával hozta az Isten Lelkének, a Pneumá-nak mélyebb felfogását is. Szent János evangéliuma a Pneumát is élesebb megvilágításba helyezi, mint a szinoptikusok. Ez által pedig az ószövetségi isteneszme gazdagodott benső tartalomban és a bibliai történetmetafizika megnyerte hármassá tagozódását (teremtés, megváltás, megszentelés) alapvetését a háromszemélyű egy Istenben.

Szenzháromság.

Az apostoli kereszténység hitvallásának tagozása a Szenzháromság személyei körül — történetileg összefügg a keresztény kultusz kialakulásával. Máté evangéliumának befejezése mutatja, hogy a keresztséget az apostoli időkben az Atyának, Fiúnak, Szentléleknek nevében szolgáltatták ki. Ugyanezt bizonyítja az 1. század végén megírt Didaché is. A keresztség a háromszemélyű egy Istenben való hitvallást föltételezte és így megadta a vázát az ú. n. apostoli hitvallásnak, mely a keresztségi formulából bővült. A keresztség azonban nemcsak hitvallás volt, hanem a hívő belépése abba a kultuszközösségbe, melyet Jézus alapított új szövetségként az Ő vérében. A zsidóságba való fölvételt a körülmetélés fejezte ki; a hellenizmus misztériumainak is megvoltak az avatásai. Avatatlannak nem vehetett részt a misztériumszövetség kultikus életében. A keresztség így lett Szent Pálnál a körülmetélés felváltója és ellentéte. Amikor Szent Pál az üdv, soteria új rendjét, mint a misztérium eszményének kiteljesedését szemléli, akkor a keresztségi avatás titkos tartalmát is az általa adott soteriában, üdvözítésben látja. A keresztségi vízbemerülés által együtt halunk Krisztussal, az ő halálába keresztelkedünk meg, egybenövünk vele halálának hasonlatosságában. A keresztség által lerontatik

bennünk a bűnnek teste, hogy ne szolgáljunk többé a bűnnek. Ha tehát meghaltunk Krisztussal, hisszük, hogy vele együtt élni is fogunk (Róm. 6).

Keresztény kultusz.

A keresztény kultusz már a keresztség által is a Krisztus halálával szerzett üdvösség, megváltás közlőjévé lesz. Egészében más, mint a mózesi törvény által parancsolt kultusz, mely csak árnyéka, előképe volt a Krisztusban adott jövőendő javoknak. Ennek a kultusznak főténye az *eucharisztika*, *kenyérszegés*, melyet már az első apostoli község Jeruzsálemben nem a templomban, hanem «házan-kint» végzett, «midőn vigadozással és a szív egyszerűségével vették magukhoz az eledelt, és dicsérték az Istent» (Ap. Csel. 2, 46). Ez a kenyérszegés nem volt más, mint az utolsó vacsora eucharisztikus áldozatának megújítása. A kultusz legfőbb ténye az Úr emlékáldozata (anamnezis) volt, az ő Testének és Vérének áldozata, mely által az Úr halálát hirdették (I. Kor. 11, 26). Ez a kultusz forrasztotta össze egy testté az Úr híveit, úgyhogy egyesültek vele és az ő Lelke élt bennük. Ez választotta el őket a pogányok kultuszától. «Az áldás kelyhe, melyet megáldunk, nemde Krisztus vérében való részesülés-e? És a kenyér, melyet megtörünk, nemde az Úr testében való részesedés-e? Mert egy kenyér, egy test vagyunk sokan, mindnyájan, kik egy kenyérben részesülünk... Amit a pogányok áldoznak, ördögöknek áldozzák és nem Istennek. Nem akarom pedig, hogy az ördögök társai legyetek. Nem ihatjátok az Úr kelyhét és az ördögök kelyhét, nem lehetetek részesei az Úr asztalának és az ördögök asztalának (I. Kor. 15 sk.). A Krisztussal való asztal- és életközösség, a keresztény kultusz tartalma általa lesz krisztusivá a hívő.

Az apostoli egyház nemcsak hitvallásában, hanem

340 JÉZUS KRISZTUS A VALLÁSTÖRTÉNETBEN

kultuszában is a Kyrios Christos megdicsőült alakjához tapadt, belőle élt. A hitvallás Krisztus-dogmája ölelkezett a kultusz és a belőle származó ethosz Krisztus misztériumával.

Ez segítette a zsidósággal és a pogánysággal való leszámolását is.

A kereszténység küzdelme a zsidósággal és a pogánysággal.

A zsidósággal való leszámolást, a tőle való elválást sürgették a külső körülmények, a tények (üldözés) kényszerítő ereje, de a krisztusi tan és kultuszközösség életereje is. A nagytanács ellenséges viselkedése, Heródes Agrippa üldözése Jézus híveit rádöbbentí arra a keserű tényre, hogy abban a közösségben, melyben a faj és vallás annyira összeolvadt, nincs már helyük. A pogányok közül való megtérések pedig fölvetik azt a kérdést, kötelező-e a mózesi törvény, a zsidó életforma, a körülmetélés, a kultusz, a tisztulási szertartások, az ételtilalmak stb. a keresztényekre. Ezt a kérdés-csomót oldja meg a hegyi beszéd szellemében a jeruzsálemi zsinat. A kérdés azért volt fontos, mert alapfeltétele volt az evangélium terjedésének a pogányok közt. A messiási ország egyetemesége nem bírta el a vérségi, faji közösség életformájához való kötöttségét. A problémát az üdvtörténet metafizikájába Szent Pál állítja bele a Galatákhoz és a Rómaiakhoz írt leveleiben. A Törvény megkötöttségével szemben hirdeti az evangélium szabadságát és Krisztus megváltásának egyetemes hatékonyságával okolja meg a Törvény megszűnését.

Világvallás.

Az egyháznak a zsinagógától való elszakadása megnyitotta számára a világnak és az emberiségnek távlatait.

A Kyrios Christos nem egy népért halt meg, hanem mindenkiért. Egyháza által, evangéliuma által dicsőíti meg az ő Atyját. Mint Atyjának Egyszülöttjét, őt is hasonló dicsőség illeti. Az ő nevében meghajlik minden térd, égieké, földieké és alvilágiaké (Fil. 2). A kereszténység, mint Krisztusnak, az Isten Fiának kultusza hódítja meg a birodalmat és a világot. Hogy ez a kultusz semmikép nem gyökerezik a hellenizmus emberistenítésében, azt legjobban bizonyítja az ősegyháznak az emberkultusz formáival szemben való elutasító álláspontja. Péter apostol azt mondja Kornéliusnak, ki lábaihoz borult és őt imádta : kelj föl, én magam is ember vagyok (Ap. Csel. 10, 25—6).

Klasszikus példája egyrészt az antik, csodatevő kultusznak, másrészt az ősegyház álláspontjának a lystrai eset (Ap. Csel. 14). Pál meggyógyít egy születésétől fogva sánta embert. A tömeg azt hitte, Pálban és Barnabásban istenek jelentek meg közöttük (theophania). El is nevezték Barnabást Jupiternek, Pált meg Mercuriusnak, minthogy ő vitte a szót (mily finom kortörténeti vonás : Mercurius—Hermes : a szóvivő isten : Hermes Logios !). A város előtti Jupiter-templomnak a papja bikákat és koszorúkat hozott a kapuk elé, áldozatot akart bemutatni a népsokasággal együtt. Az apostolok azonban megszaggatják ruhájukat, kiugrottak a tömeg közé mondván : «Férfiak, miért cselekszitek ezt? Mi is hozzátok hasonló halandó emberek vagyunk és éppen azt hirdetjük nektek, hogy ezen hiábavalóktól térjete meg az élő Istenhez . . .»

Ebben a történeti képben benne van a kereszténységnek gyökeres ellentéte minden emberkultusszal szemben. Világos, hogy ez az életérzés, a transcendenciának ez a tudata nem békülhetett ki semmiféle emberimádással. Ha tehát Pál is imádja Krisztust, akkor nyilvánvaló, hogy a Krisztus-kultusz nem származhatik a hellenizmussal való elegyedésből, hanem eredeti kifejezése annak a vilá-

342 JÉZUS KRISZTUS A VALLÁSTÖRTÉNETBEN

got meggyőző hitnek, mely a keresztfeszített Jézus előtt borul le, mint a világ Megváltója, Istene előtt.

A lisztrai jelenet arra is jó, hogy a kereszténységnek a hellenizmus vallástörténetében való megjelenését szemléltesse. Világvallás-igényét a kereszténység abból a tudatból meríti, hogy a világteremtő Istent hirdeti és az ő egyszülött Fiát, aki vérével mindenkinek váltságot szerzett. A kereszt az ő győzelmi jele, mégha világtörténelmi útja a Kálváriától indul is el és kétezred év tanúsága szerint mindig hasonló marad Mesterének keresztútjához.

IRODALOM.

A GÖRÖGÖK VALLÁSA.

- L. v. Schroeder*: Arische Religion. I—II. Leipzig, 1914—16.
J. A. Hartung: Die Religion und Mythologie der Griechen. Leipzig, 1865—73.
W. Mannhardt: Mythologische Forschungen. Strassburg—London, 1884.
E. Rohde: Psyche: Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen. Tübingen,⁹⁻¹⁰ 1925.
H. Usener: Götternamen. Bonn, 1896.
A. Dieterich: Mutter Erde. Leipzig,³ 1925.
W. Otto: Die Manen. Berlin, 1923.
R. Dussaud: Les civilisations préhelléniques. Paris,² 1914.
L. Preller: Griechische Mythologie. I. Berlin,⁴ 1894.
G. Finsler: Homer. I. Leipzig,² 1918.
O. Seemann: Mythologie der Griechen und Römer. Leipzig,⁶ 1924.
H. Diels: Fragmente der Vorsokratiker. Berlin,⁴ 1922., 5. kiad. 1934-től.
N. Turchi: Fontes historiae mysteriorum. Roma, 1930.
O. Kern: Orphicorum fragmenta. Berlin, 1922.
O. Kern: Orpheus. Berlin, 1920.
L. Weber: Orpheus. Rhein. Mus., 1932.
P. Foucart: Le Culte des Héros chez les Grecs. Mém. de l'Acad. des Inscriptions. XLII. 1918.
E. Kornemann: Über die antiken Herrscherkulte. Klio. I. Leipzig, 1901.
C. Blinkenberg: Die lindische Tempelchronik. Bonn, 1915.
Überweg—Praechter: Grundriss des Geschichte der Philosophie. I. Das Altertum. Berlin, 1926.
Piukovits S.: Az orphicus cultus vázlatos áttekintése. Budapest, 1901.
Kecskés P.: A bölcsélet története. Budapest, 1933.
H. Kleinknecht: Pantheon. Rel. Texte des Griechentums. Stuttgart, 1929.
O. Kern: Die griech. Mysterien der klass. Zeit. Die Antike. 6. (1930.)

Fr. Pfister: Die Religion der Griechen und Römer. Leipzig, 1930.

J. Leipoldt: Dionysos. (Angelos-Beiheft. 3. Leipzig, 1931.
Fr. Cumont: Die or. Rel. im römischen Heidentum. Leipzig, 1931.

H. I. Rose: Greek and Roman Religion, Jear's Work. 1920.

W. H. Roscher: Ausführliches Lexikon der griech. und römischen Mythologie. Leipzig, 1884-tól.

O. Gruppe: Geschichte der klassischen Mythologie und Religionsgeschichte, während des Mittelalters im Abendlande und während der Neuzeit. Leipzig, 1921.

C. Wide—M. P. Nilson: Griechische und römische Religion. Leipzig, 1931. (*Gercke—Norden*: Einl. in die Altertumswissenschaft.)

O. Gruppe: Griechische Mythologie und Religionsgeschichte. München, 1906. I—II. (*Müller Ivan*.)

H. Gunkel—L. Zscharnack: Die Rel. in Gesch. und Gegenwart. I—V. Tübingen.

Pauly—Wissowa: Realencyclopädie.

K. Reitzenstein: Die hellenistischen Mysterienreligionen, ihre Grundgedanken und Wirkungen. 1927.³

G. Howe—G. A. Harver: A Handbook of Classical Mythology. New York, 1929.

A. Mommsen: Feste der Stadt Athen. Leipzig, 1898.

P. Stengel: Die griech. Kultusaltertümer. München,³ 1920.

Lajti István: Az őskrétaí vallás. Egy. Phil. Közl. 1921. 4. évf. 177—194. l.

Techert Margit: Iráni vallásos elemek a plotinoszi psyche fogalmában. Egy. Phil. Közl. 1929. LIII. évf. 65—80. l.

Heigl, B.: Antike Mysterienreligionen und Urchristentum. Münster i. W., 1932.

Th. Zielinsky: La religion de la Grèce antique. Paris, 1926.

U. v. Wilamowitz-Mollendorf: Der Glaube der Hellenen. I. 1931. II. 1932. Berlin.

Fr. Rüsche: Blut, Leben und Seele. Paderborn, 1930.

RÓMA ÉS A RÓMAI BIRODALOM.

G. Wissowa: Religion und Kultus der Römer. München², 1912.

L. Preller: Römische Mythologie. Berlin,³ 1881—3.

J. Geffcken: Der Ausgang des griech.-röm. Heidentums. Heidelberg,² 1929.

A. Erhardt: Die Kirche der Märtyrer.

Fr. I. Dölger: Antike und Christentum.

Cumont: Die orientalischen Religionen im röm. Heidentum.³ 1931.

Kühár: Mithras és Krisztus. Kat. Szemle, 1930.

Pauly—Wissowa: Realenzyklopädie.

N. Turchi: Fontes és Le Religioni misteriosofiche. Róma, 1923.

Fr. Altheim: Römische Religionsgeschichte. I—III. 1931—1933. Berlin.

F. Messerschmidt: Die schreibenden Gottheiten in der etruskischen Religion. Arch. f. Rel.-Gesch. 29 (1931).

Fr. Altheim: Terra Mater. Rel.-gesch. Vers. und Vorarb. XXII. 2. Giessen, 1931.

E. Tabeing: Mater Larum. Frankfurter Stud. zur Rel. der Antike. Bd. I. 1932.

O. Huth: Janus. Bonn, 1932.

El. Bickermann: Die röm. Kaiserapotheose. Arch. f. Rel. Wiss. 27. (1929.)

Fr. Saxl: Mithras. Typengeschichtliche Untersuchungen. Berlin, 1931.

Fr. Pfister: Die Rel. der Griechen und Römer. Leipzig, 1930. (Bursian, Jahrb. 1930. 229. köt.)

Aug. Oxe: ΣΩΤΗΡ bei den Römern. Wiener Stud. 48. (1930.)

A. Vaccai: Le feste di Roma antica. Torino, 1927.

KELTÁK, GERMÁNOK, SZLÁVOK.

Kelták.

V. Gross: La Tène, un oppidum helvét. Paris, 1886.

A. Anwill: Celtic Religion in Pre-Christian Times. London, 1906.

A. Bertrand: La Religion des Gaulois. Paris, 1897.

J. A. Mac Culloch: Celtic Mythology. Boston, 1918.

Germánok.

E. Eickstedt: Rassenkunde und Rassengeschichte der Menschheit. Stuttgart, 1934.

J. Nadler: Das stammhafte Gefüge des deutschen Volkes. München, 1934.

O. Almgren: Nordische Felszeichnungen als rel. Urkunden. Frankfurt am M., 1934.

E. Wähle: Vorgeschichte des deutschen Volkes. Leipzig, 1924.

L. v. Schroeder: Arische Religion. I—II. Leipzig, 1914—1916.

K. Helm: Altgermanische Religionsgeschichte. I. Heidelberg, 1913.

Eng. Mogk: Germanische Mythologie. Strassburg², 1907.

U. a.: Germanische Religionsgeschichte und Mythologie. S. Göschel. 15.

F. Iostes: Die Religion der Keltogermanen. Münster, 1926.

W. Grimm: Deutsche Heldensage. Göttingen, 1829.

Uhland: Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage. Stuttgart, I—VII., 1865 sk.

O. L. Iriczek: Deutsche Heldensagen. Strassburg, 1898.

A. Closs: Neue Problemstellungen in der germ. Religionsgeschichte. Anthropos 29 (1934), 477 sk.

AZ URAL-ALTÁJI NÉPEK VALLÁSA ÉS A MAGYAR-SÁG ŐSVALLÁSA.

I. Manninen: Die finnisch-ugrischen Völker. Leipzig, 1932.

U. Holmberg: Finno-ugric, Siberian Mythology. Boston, 1927. (The Mythology of all races. IV. kt. A szamojédekről, tunguzokról, korjákokról.)

W. Schmidt: Ursprung der Gottesidee. III. 331—426 ; V. 805—836 ; V. 888—895.

Jankó János: Adatok a samán vallás megismeréséhez. (Ethnographia.) 11 (1900).

Mészáros Gyula: A csuvas ősvallás emlékei. (A csuvas népköltési gyűjtemény. I. kt.) Budapest, 1909.

Ödön Beke: Texte zur Religion der Osttscheremissen. Anthropos, 29 (1934).

W. Amschler: Über die Tieropfer der Telingiten im sibirischen Altai. Anthropos, 28 (1933).

Krohn Gyula (ford. *Bán Aladár*): A finn-ugor népek pogány istentisztelete. Budapest, 1908.

Munkácsi Bernát: Votják népköltészeti hagyományok. Budapest, 1887.

Munkácsi Bernát: Vogul népköltési gyűjtemény. Budapest, 1902.

- K. F. Karjalainen*: Die Religion der Jugra-Völker. Helsinki—Porvoo. I—II. kt., 1921—22.
- Sebestyén Gyula*: Regös énekek. Budapest, 1902.
- Solymossy S.*: A magyar ősvallás. Magyar Szemle, 15 (1932). U. a. *A magyarság néprajza* III. kötetében.
- Ipolyi Arnold*: Magyar Mythologia. Pest, 1854.
- Kandra Kabos*: Magyar Mythologia. Eger, 1897.
- A vonatkozó irodalom és tárgykör jó összefoglalását adja: *Varga Zsigmond*: Általános Vallástörténet. I—II. Debrecen, 1932. Irodalom. I. 53—58. Vallástört. II. 72—224.

AZ ISZLÁM.

- Az iszlámelőtti arab vallásról*: *I. Guidi*: L'Arabie anté-islamique. Paris, 1921.
- W. Robertson-Smith*: Die Religion der Semiten. Freiburg in B., 1899.
- H. Lammens*: Le Berceau de l'Islam. Rome, 1914.
- U. a.*: La Mecque à la Veille de l'Hégire. Beyrouth, 1924.
- D. C. Brockelmann*: Allah und die Götzen, der Ursprung des vorislamischen Monotheismus. Archiv f. R.-W. XXI. (1922.)
- Mohammed élete*: *Grimme*: Mohammed. 2 Bd. Münster, 1922—25.
- Caetani*: Annali dell'Islàm. Milano, 1905.
- Lammens*: Mahomet fut-il sincère? Rech. de science rel. Paris, 1911.
- Korán*: Német ford. *H. Grimme*: Der Koran. Paderborn, 1925.
- Nöldeke*: Geschichte des Korans. Leipzig, 2 1909.
- Islám*: *Houtsma—Arnold—Basset—Bauer*: Enzyklopädie des Islam. Leiden-Leipzig, 1907 sk.
- A. Müller*: Der Islam. 2 Bd. Berlin, 1885—7.
- I. Goldzieher*: Muhammedanische Studien. 2 Bd. Halle, 1889—90.
- U. a.*: Vorlesungen über den Islam. Heidelberg, 2 1925.
- Kmoskó Mihály*: Az iszlám. Budapest, 1929.
- Az Iszlám története*: *I. Wellhausen*: Das arabische Reich und sein Sturz. Berlin, 1902.
- Mohammedán teológia és misztika*: *M. Horten*: Muhammedanische Glaubenslehre. Bonn, 1916.
- U. a.*: Die philos. Systeme der spekulativen Theologen im Islam. Bonn, 1912.

R. A. Nicholson: The mystics of Islam. London, 1914.
Lexikon f. Theol. u. Kirche.

INDIA.

- J. Dahlmann: Indische Fahrten. Freiburg,² 1927.
Erdősi K.: Napsütéses Indiában. Budapest.
Mester J.: Kelet nagy gondolkozói.
E. Hardy: Indische Religionsgeschichte. Göschen, n. 83.
Primitiviek, őstörténet: H. Niggenmeyer: Totemismus in Vorderindien. Anthropos, 28 (1933).
Dr. H. F. Friederichs és H. W. Müller: Die Rassen-elemente im Indusdal, während des 4. und 3. vorchristl. Jahrtausends und ihre Verbreitung. Anthropos, 28 (1933).
Védák: H. Oldenberg: Die Religion des Veda. Berlin, 1917.
A. Hillebrandt: Vedische Mythologie. Breslau, I—II., 1927—9.²
U. a.: Lieder des Riqveda. I—II. Göttingen, 1913.
Upanisad-ok, Vedanta: H. Oldenberg: Die Lehre der Upanischaden. Göttingen, 1915.
P. Deussen: Sechzig Upanishads. Leipzig, 1897.
U. a.: Philosophie der Upanishads Leipzig, 1899.
L. Suah: Introduzione allo studio della filosofia indiana. Pavia, 1913.
Max Müller: The six Systems of Indian Philosophy. London, 1903.
Brahmanismus: H. Oldenberg: Vorwissenschaftliche Wissenschaft, die Weltanschauung der Brahmanatexte. Göttingen, 1919.
Dzsainismus: U. D. Barodia: History and Literature of Jainism. Bombay, 1909.
W. Schubring: Jinismus. Das Licht des Ostens. Stuttgart, 1923.
Buddhismus: E. Hardy: Der Buddhismus nach den älteren Paliwerken. Münster, 1919.²
U. a.: Buddha. Göschen, n. 174.
H. Oldenberg: Buddha. Stuttgart, 1922.⁷
J. Dahlmann: Buddha. Berlin, 1898.
C. F. Koepfen: Die Religion des Buddhismus und ihre Entstehung. 2 kt. Berlin, 1906.
R. Garbe: Indien und das Christentum. Tübingen, 1914.
O. Wecker: Christus und Buddha. Bibl. Zeitfragen. I. 9.

Szeghy E.: A buddhizmus és a kereszténység. Baktay E., Ligeti tibeti útleírásai.

Hinduismus: H. v. Glasenapp: Der Hinduismus. München, 1921.

Baktay: Szánátana Dharma. Budapest.

KINA VALLÁSTÖRTÉNETE.

Östörténet: Matthias Hermanns S. V. D.: Chinas Ursprung. Yenchowfu (China), 1935.

W. Koppers: Die Frage des Mutterrechts und Totemismus im alten China. Anthropos, 25 (1930).

A. Rosthorn: Geschichte Chinas. Hartmanns Weltgeschichte. Stuttgart, 1923.

Vallástörténet: A. Rosthorn: Die Urreligion der Chinesen. (Balcz—Beth: Die Religionen der Erde. Leipzig, 1929.)

O. Francke: Die Chinesen. (Chantepie: Lehrbuch der Rg. I. kt.) (Korlátoltan irányzott. Pápat, kardinálist, misét emleget a kínai és tibeti vallásokban.)

R. Dvorák: Chinas Religionen. Münster in W. I—II. 1895, 1903.

F. I. M. de Groot: Religion in China. New York—London, 1912.

W. Grube: Religion und Kultus der Chinesen. Leipzig, 1910.

M. Kern: Die Weltanschauung der Chinesen. «Das Licht des Ostens»-ben. Stuttgart, 1922.

Konfucius: E. Schmitt: Konfuzius. Berlin, 1926.

I. Legge: The Chinese Classics. Hongkong, 1861—72.

U. a.: The Texts of Confucianism. Sacred Books of the East. III. XVI. XXVII—VIII. kt. Oxford.

O. Franke: Studien zur Geschichte des Konfuzianischen Dogmas und der chinesischen Staatsreligion. Hamburg, 1920.

Laoce, taoizmus: M. Kern: Konfuzianismus und Taoismus. Das Licht des Ostens-ben. Stuttgart, 1922.

L. Wieger: Taoisme. Paris, 1911—13.

Kínai buddhizmus: O. Franke: Die Ausbreitung des Buddhismus von Indien nach Turkestan und China. A. f. R.-W., 1909.

R. F. Johnston: Buddhist China. London, 1913.

Vallási szövegek: R. Wilhelm: Chinesische Bibliothek. 10 kt. Diederichs, Jena.

JAPÁN.

A shinto: G. Schurhammer: Shinto. Der Weg der Götter in Japan. Bonn und Leipzig, 1923.

W. G. Aston: Shinto, the Way of the Gods. London, 1905.

É. Schiller: Shinto, die Volksreligion Japans.

Szövegek: K. Florenz: Japanische Mythologie. Mihongi. Zeitalter der Götter. Tokyo, 1901.

A japán vallások: W. E. Griffis: The Religions of Japan. New York, 1895.

J. Witte: Die ostasiatischen Kulturreligionen. Leipzig, 1922.

K. Rathgen: Staat und Kultur der Japaner. Bielefeld und Leipzig, 1907.

K. Florenz: Die Japaner. Chantepie: Lb. der Rg. I. 262—422.

Buddhismus: Solier: Histoire ecclésiastique des îles et royaumes du Japon. 1627.

W. Gundert: Der japanische Buddhismus. Licht des Ostens-ben. Stuttgart, 1922.

K. Reischauer: Studies in Japanese Buddhism. New York, 1917.

T. Suzuki: Outlines of Mahajana Buddhism. London, 1907.

Kereszténység: H. Haas: Geschichte des Christentums in Japan. Tokyo. I—II. 1902—4.

L. Delplace: Le catholicisme au Japon. Malines. I—II. 1908—10.

M. Steichen: Les Daimyo Chrétiens. Hongkong, 1904.

Ó. ÉS ÚJSZÖVETSÉG.

1. *Szentkönyvek. Radó P.: A kereszténység szentkönyvei. I—II. Budapest, 1928—9.*

Cornely—Merk: Compendium Introduct. in s. Script. Paris, 10. kiad., 1930.

H. Cornill (prot.): Einl. in die kan. Bücher des A. T. 7. kiad. 1913.

F. Feldmann: Gesch. der Offenbarung des A. T. 3. kiad., 1930.

J. Schniewind: Evangelion. 1927.

2. *Teremtéstörténet, őshagyomány.* Hummelauer, Hoberg, P. Heinisch: Genesis-kommentárjai.
H. Lüken: Die Traditionen des Menschengeschlechtes. 1869.
J. Nikel: Die biblische Urgeschichte. 4. kiad. 1921.
F. Feldmann: Israels Religion, Sitte und Kultur in vormosaischer Zeit. 1917. — A Bábel-Bibel vitát I. I. k. 41.
3. *Izrael népe, vallása.* E. König: Gesch. der alttest. Religion. 3—4. kiad., 1924.
A. Schöpfer: Gesch. des A. T. 6. kiad., 1923.
R. Kittel (prot.): Gesch. des Volkes Israel. I. 5. kiad., 1923.
E. Kalt: Bibl. Archaeologie. 1934.
4. *Mózes.* A. Sanda: Moses und der Pentateuch. 1924.
P. Heinisch: Das Buch Exodus. 1934.
G. Hoberg: Moses und der Pentateuch. 1905.
Jeruzsálemi templom. K. Möhlenbrink: Der Tempel Salomons. 1932.
5. *Próféták.* A. Eberharter: Die soziale und polit. Wirksamkeit des at. Prophetentums. 1924.
M. A. van den Oudenrijn: De prophetiae charismate in populo israelitico. Romae, 1926.
6. *Messianizmus.* F. Döller: Die mess. Weissagungen im A. T. 3. kiad., 1921.
L. Dürr: Ursprung und Ausbau der isr.-jüd. Heilands-erwartung. 1925.
A. Jeremias (prot.): Die außerbiblische Erlösererwartung. 1928.
H. Greßmann (prot.): Der Messias. 1929.
W. Staerk: Soter. 1933.
E. Abegg: Der Messiasglaube in Indien und Iran. 1928.
7. *Az evangeliumok.* F. X. Kugler: Von Moses bis Paulus. 1922.
H. L. Strack und P. Billerbeck (prot.): Kommentar zum N. T. aus Talmud. 3. k. 1922—6.
E. Ruffini: Chronologia Vet. et Novi Test. Roma. 1925.
A. Lemonnyer: Theol. der N. T. Paris, 1928.
A. Zubriczky: Jézus élete és a vallástörténet.

Logos. Szentháromság. J. Lebreton: Les origines du dogme de la Trinité. I. Paris, 7. kiad., 1927.

H. Schell, K. Adam, Schütz A., Meyenberg Jézusról szóló művei.

B. Bartmann: Das Himmelreich und sein König bei den Synoptikern. 1904.

Szent Pál. F. Prat: La théol. de S. Paul. 2 köt. 10. kiad. Paris, 1924.

Ósegyház. Alb. Ehrhard: Die Kirche der Märtyrer. 1932.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

A

- abbasidák II. 115
 Abydos 312, 325
 abydosi királysírok 299
 Ábel 278
 Ábrahám II. 119, 288, 296
 Abrakadabra 106
 Abraxas 106
 abszolút II. 147, 276
 Abu Bakr II. 113
 ab urbe condita II. 40
 achemenidák 253, 254
 achivok 211, II. 5
 Acta Archelai 276
 Ádám II. 118
 — és Éva 278
 Adapa 234, 237; — mithosz 237
 Addu 285
 Adi-buddha II. 187
 adó 126
 Adon 290, 291
 Adonis 285, II. 15; — kertek 292,
 — mithosz 25
 aevum II. 40
 Agade-Szippar 226
 Agdistis 293
 agglutináló nyelv 225; ἄγνος
 II. 12
 Agni 255
 Agnostos Theos II. 59
 agnoszticizmus II. 177
 Agoston, szent 275, 281
 agyagból alkotás 143; — terem-
 tés II. 23
 agyagedény 204; — készítés 76
 ágyas 238,
 áhítat II. 196
 Ahriman 264, 271; — kísérete
 270
 Ahuna vairya 271
 Ahura 256
 Ahura Mazda 254, 256
 aion II. 40
 Aion születése 326
 aitiologikus monda 193
 Aja 232
 ajándékozás II. 82
 ajnuk 84
 Ajnuk kiszorítása II. 240
 ajtó II. 44
 akarat II. 168
 Akbar császár II. 204
 Akkád városa 226
 akkádok 226
 Akszum országa II. 107
 aktív varázs 102; — varázserő
 175
 aktualista II. 176
 alakváltozás 229
 alamizsna 268
 alamizsnálkodás II. 329
 alapkövetétel 325
 alapítványok 333
 álarc 167, 197; II. 47
 álarcos felvonulás 181, 295
 áldás 174
 áldomás 236
 áldozás II. 266
 áldozat 17, 45, 81, 85, 97, 103,
 169, 177, 202, 237, 244, 245,
 246, 262, 280, 290, 323, 325,
 II. 24, 28, 56, 84, 101, 145,
 146, 249, 266, 328, 332, 341;
 — anyaga II. 306; — asztala
 321; — helye 84, II. 219;

- mint tett II. 158; — színe fehér II. 94; — vére II. 98; áldozati állat II. 29, 140, 284; — ételek 246; — imádságok 258; — lakoma 45, II. 57; — tűz 255, II. 146; — varázs 87, II. 266; — vér II. 265; áldozatok mennyisége és minősége 246
 áldozatok száma 67
 áldó igézés 106
 áldozni 244
 áldozó papok 255
 alexandriai könyvtár 302
 Al-Ghazali II. 125
 Aliján-Baál 287
 alkalmi imádság 81
 Alkotó 126, II. 38
 Allah II. 108, 118
 Allah jelzői II. 124
 állam II. 146; — belső rendje II. 228; — üdve II. 50
 államszocializmus II. 270
 államisten 311, 325
 államsegély II. 259
 államtörténeti napok 243
 államtűzhely II. 11
 államvallás 222, 276, 314, II. 30, 47, 58, 60, 227, 238, 289, 250
 állat 163, II. 140, 284; — mint lélekadó 148; — és emberalak 195; — álarc 197; — áldozat 205, 271, II. 71; — álarcos táncos 207; — csordák istene II. 37; — fejű istenek 309; — istenítés 296; — képű isten 167, II. 81; — kinzó áldozatok 263; — kör 229; — kultusz 23, II. 71, 98, 248, 283; — maszk 207, II. 16; — múmiák 308; — sírok 207; — szelidítés 173; — temető 298; — tenyésztő 220; — tenyésztő kultúra 251; — totem 163; — utánpótlás 163; — utánpótló játék 91
 állati zsengeáldozat 85; — hang utánpótlása 163; — hang 106
 állatok géniusza 261; — mozgásának utánpótlása 106; — osztályozása II. 283; — varázsereje 309
 állatvilág 101
 állattal való rokonság 101, 175
 allegoriák 218
 álló helyzet II. 120
 almisztika II. 206
 álmok 230, 323, 190, 145
 álmoskönyvek II. 214
 Alsó-Egyiptom 297
 alta ara II. 51
 álomfejtés 323
 álomjós 242
 álomjósolás 113, II. 16
 álomlátás II. 72
 álomlátó 242
 alvilág 223, 312, II. 18, 45, 81, 87, 96, 245; — bírái II. 19; — csónakosa II. 19; — hajója 332; — istene 287; — kapuja II. 19; — kapúőrei 240; — királya 328; — szörnyetege 232
 alvilágiak ünnepei II. 52
 alvilági árnyak 185; — étel II. 246; — kapu 240; — tehén 288
 alvilágot körülölelő Hubur 240
 Amateraszu II. 245
 Amen-em-ope tanítása 303
 Amenhotep IV. 222, 302, 316
 Amenophis vallásfilozófus 305
 Amerika nagykultúrájú népei II. 262
 Anna Perenna II. 45
 amida-buddhizmus II. 255
 Amida II. 255
 Amitabha II. 187, 255
 Amon 299, 309, 311
 Amon-Re templom 300
 Ammonios Sakkas 301, II. 64
 Amphitrite II. 18
 amulett 111, 323; II. 202, 237
 amurta 260
 Amurta Sponta 257
 amurták 262
 Amurtat 261

- Anahita 257
 analógia 108
 analógiás gondolkodás 38
 Ananda II. 174
 anamnezis II. 339
 andamánok 75, 82, 201
 auditores 279
 anglikán kereszténység II. 204
 Angra Mainyu 257
 angyalok 249, 267, II. 118, 337
 Anher 312
 animizmus 36, 87, 100, 147, 189,
 246, 304, 321, 235, II. 70,
 82, 283; — elterjedése 150
 Antelias 206
 Anthesteriák II. 29
 anthropologia 33
 antropomorfizmus 142, II. 7,
 35, 302
 antroposofia II. 131
 antik világ misztériumai 94
 Antillák népeinek mitológiája 30
 Anu 228, 230, 236
 Anubisz 332
 Anunnaké 234, 235
 anutu 230
 anyaföld 140
 anya-istennő II. 297
 anyagi kultusz II. 314, 315
 anyai nagybácsi 178
 anyajog 53, 178, 307, 309, II.
 214, 304
 anyajogú földművelő népek 139;
 — hagyomány 228; — kul-
 túrák 118; — kultúrkör 94,
 201, II. 45; — szabad kultúr-
 kör 182
 anyák méhe 318
 anyaméh termékenysége II. 85
 Apis 308
 Apaurta 262
 apisbika 311
 Apolló II. 15, 47, 58, 70
 Apollo-Mithra 253
 apologéták 25
 apostoli kerygma II. 334
 Apostolok Cselekedetei II. 321
 Aphrodite II. 15
 apothéosis II. 21, 50
 apriorisztikus irányzat 38
 Apuleius 330
 Apsu-abyssus 228
 Apszu-Tiamat 236
 Arábia 31
 arabok 265, 275, 283, II. 107
 áradás 225
 arámiak 283, 285
 aranyfejű bika 226
 aranygyapju II. 11
 aranykigyó II. 31, 264
 aranykor 255, 269, II. 23
 aranykorong II. 271
 aranymag II. 154
 aratás 184
 aratási ünnep II. 306
 arbor intrat 294
 archon 278
 Ardaiviraf 259
 Ardivisura 262
 Ares II. 17
 Aveszta 257; — theológiája 261
 Ariadne II. 15
 arianizmus II. 337
 arisztokraták 173
 Aristoteles II. 39
 árják 251, II. 5
 árjavallás II. 203
 arktikus kultúrák 52
 Ármány 264
 árnyék 106, 145, 196, 320, II. 13
 Árnylélek 147; — ország 277
 Aromati 261
 Áron II. 306
 árpadara II. 28
 ars Tusca II. 42, 56
 aracidák 253
 Artemis 293, II. 14
 Artaxerxes II. szuzai felirata 257
 Artus-monda II. 71
 arvalia II. 56
 Arya Samaj II. 205
 asam II. 306
 Aséra 287, 290
 As-isten II. 76
 asha 255
 Ashi Dahaka 266, 269
 Asklepios II. 17, 50
 Asoka király II. 184

Assyria 40
 Assur 226, 234
 Asura 256
 Assurbanipal 227
 Astarte 212, 287, 291
 Astralis mithologia 41, 247
 Astrea II. 59
 aszfalt 330
 aszkétikus szekták 274
 aszkézis 124, II. 197
 asztal 325
 asztaltáncoltatás II. 285
 asztrológia 238
 asztrológus 113
 Atar II. 15, I. 255, 285
 Athargatis 285
 atheizmus II. 7, 37
 Athéné II. 14
 Athéné kigyója II. 14
 athravan 255, 271
 ateisztikus II. 168
 Athyr hónap 328
 átkozó igézés 106
 Atman II. 147, 151
 atomizmus II. 160
 Aton 222, 300
 Attis 285, 293
 Attis feltámadása 295
 Attis-misztérium 25
 Atum 307, 311
 atya II. 62
 atya, anya, fiú 277
 atya, anya, fiú hármassal 314
 atyai áldás II. 297
 atyajog 52, 173, II. 304
 atyajogi kultúrkörök 201; — to-
 temisztikus vadász népek 139
 augurium II. 56
 Augustus II. 320
 Augustus vallási reformja II. 57
 Aurelianus II. 58
 Aurora australis 90
 antropomorfizmus 87
 Avalokitesvara II. 187, 234
 avatatlanok 181
 avatás 88, 93, 195, 205; II. 30,
 62, 207, 338; — sátra 89,
 — feltételei II. 33
 avatási fokok II. 62

avatara II. 150
 avatara-hit II. 198
 avidya II. 154, 160
 aztek II. 264
 ázsiai gondolat II. 240

B

Baal 285; — Anat 287; —
 temploma 286, 289; — sa-
 men 286
 bába II. 17
 Babbat 232
 Babel 228, II. 213, 288; — val-
 lástörténete 248
 Babel és Assur 225
 Babel-Bíbel II. 281
 Babel-Biblia vita 249
 bábeli irodalom 249; — torony
 II. 288
 babérág II. 55
 Babilon 40
 babiloniak 283
 babiloni agyagtáblák 249; —
 theogonia 250; — vallás 227;
 — vallás hatása 247; — zsi-
 dóság II. 312
 Babilu-Borszipa 226
 babizmus II. 128
 babona 10, 100, 248
 bábuk 332
 bacchanáliák II. 48
 bacchánssnők II. 19, 31
 bacchikus misztérium II. 61
 Bagdad II. 115
 bagó II. 265
 bagoly II. 98
 baj II. 159; — forrása II. 176
 báj 160
 Bajame 125
 bajelhárító isten II. 246
 bájtál 323
 Baktria 253
 Bálát 290
 Balder-rege II. 81
 baljósnapok 324
 balláb 112
 baloldal 112

- Bál-ok kultusza 284
 bálvány szó II. 101
 bálványimádás 324, II. 206
 bálványkép II. 94
 bálvány nélküli kultusz II. 98
 bálványok 151
 bálványozás 197
 balzsamozás 327
 Ba'u 230
 bárány uralma 269
 bárka 312, II. 237
 Barlaám és Josaphát-legenda II. 172
 barlang 190, 202, II. 97
 barlangképek 298
 barlangba temetés 97
 barlangi medve 202; — rajz és festőművészet 206
 barlangtemplom II. 167
 barsman 255
 Basileiák II. 30
 baszkok 201
 beékelt kultuszkör 51
 beirut-i jezsuita intézet II. 120
 békák 264
 békepipa II. 262
 belépési díj 181
 beljósítás 113
 Bellerophon II. 16
 Belső-Ázsia 251
 Belzebub 221, 292
 Béltu 230
 Bél, úr 228
 Bema-ünnep 280
 bemetszés 93
 benaresi beszéd II. 175
 bennszülött papság II. 239
 benyálazás 111
 Bergier 36
 berondítás 110
 Berossos 227, 18
 Berserker II. 80
 Berytus 286
 betakarítás II. 52
 bet-el-ek 290
 betegség II. 159, 96, I. 135, 264; — halál II. 93
 beteg törzsfő megölése 112
 betű 218, II. 310
 betűvallás II. 164
 bibliai József 300; — Messiás-eszme II. 316; — őstörténet 249; — profetizmus II. 312; — történet II. 109; — vallás II. 286; — vallástörténet II. 275
 bika II. 62, 197, 341
 biológiai fejlődésmélelet 42
 Birma II. 189
 bíró 332; — az istenek közt 232
 bizánci birodalom II. 113; — kereszténység II. 100
 Bhagavadgita II. 200
 Bhagavat II. 199
 bhaktimarga II. 196, 155
 bhiksu II. 182
 bhogos II. 87
 bódulat II. 72
 bódító ital II. 34
 Bog II. 87
 bogházközi feliratok 255
 bogumilek 275
 Böjt 164, 181, 268, 280, II. 101, 120, 167, 219, 284, 315
 bölcsélet I. 219, 248, II. 35, 148
 bölcséleti istenkép II. 123; — vallás II. 49
 bölcsesség kútfeje 231
 Boldogasszony II. 101
 boldog élet 135
 boldogok szigete 109, 136, 240
 bolthajtás 247
 bolygók 234, II. 220; — régiója 241
 bolygórendszer II. 62
 Bombay 253
 bonc II. 254
 bor I. 246, II. 121
 bőrbetakarás 97
 boróka 109
 borostyánlevél II. 26
 borszentelés 28
 Borszipa 229
 borzalom istene II. 150
 borzongás 148
 bőség kertje 240
 Bostrai Titus 276
 boszorkány 115

- boszorkányhit II. 85, 102
 boszorkányság 102
 Brahma 106, II. 147, 151, 195
 brahmanizmus II. 247
 Brahma Samaj II. 204
 Brig, Brigit II. 71
 Briton mitológia II. 70
 bronz II. 263
 bronzkor 199, II. 23, 49
 bűbáj 102
 búcsúztató II. 101
 búcsúünnep 79
 Buddha 222, II. 223; — Carita
 eposz II. 171; — élete II.
 270; — élménye II. 173;
 — fogantatása II. 191; — le-
 gendája II. 171; — szobra
 II. 170; — tanítása II. 175
 buddhista kolostor II. 236;
 — zárandokszervezetek II.
 211
 buddhizmus 274, 280, II. 90,
 161, 168, 238, 241; — és ke-
 reszténység II. 169; — Ki-
 nában II. 231; — szerve-
 zete II. 182
 buddhista propaganda II. 259
 — templom II. 249
 bűgölés 88, 191
 bukott angyalok 25
 bumerang 298
 bumerang-kultúrkör 52
 bűn 132, 264, 268, II. 101, 306;
 — istenei II. 246
 — bocsánata 325; — meg-
 vallása 280
 bűnbánat 238, II. 331
 bűnbánati zsoltár 238, 239, 244,
 245
 bűnbak 244, II. 307
 bűnbeesés II. 288, 335
 Bundahish 259
 Bundjil 124
 bűn ellen való harc 252
 bűnhődés 239
 bűnlajstrom 267
 büntetés 332
 büntetőjog II. 305, 329
 Büntetlő 247
 büntudat 134, 322, II. 26
 bűnvallomás 322, II. 167, 182,
 267
 busi-bukkyó II. 254
 Busiris 312
 busmann 201
 busmann rajzok 206
 Butsu-do II. 241
 bűvárkacs II. 93
 búzakalász II. 33
 búzaszem 287
 Bryaxis 329
 Byblos 286, 327
 Bybloszi Philo 286

C

- Caesar-féle naptárreform II. 43
 canna intrat 294
 capitoliumi hármak II. 42
 Capsien kora 298
 carmen 106 II. 53
 carmen saeculare II. 60
 Carmenta II. 46, 52
 Carmentalia II. 52
 Cázurah II. 111
 célszerűség 38
 Ceres II. 45
 Cerialia II. 52
 Ch. de Brosse 35
 Champollion 296
 Chaos II. 14
 charisok II. 17
 Charon II. 19
 chattath II. 306
 Chepere 307
 Chepere állatja 308
 Chester Beatty-féle papírusok
 II. 321
 Chibcha II. 264
 chibcha nép II. 268
 Chiméra II. 16
 Chonsu 307, 312
 christológia II. 334
 chubilgan II. 190
 Chulater II. 93, 96
 Cicero II. 34
 cigányasszony II. 285
 címer 167

Cinvat-híd 268
 ciprus 294, 309
 clan-exogamia 165, 175
 clan 165
 Columbus II. 272
 Comte 35
 Confessio 7
 Corpus Inscriptionum Graecarum II. 8
 consecratio II. 50
 creatio ex nihilo 188
 criobolium II. 61
 Cro-Magnon-i ember 201
 cryphius II. 62
 család 10, 76, 322
 családalapítás 91
 családfő I. 171, II. 145
 családi élet 238; — istenek II. 97;
 — tisztaság védője II. 47;
 — tűzhely II. 145
 csalit II. 97
 császár Geniusa II. 66
 császárapotheozis II. 58
 csatorna a vér levezetésére 290
 csecsemő II. 284
 csecsemőavatás II. 248
 cselekvő varázslat 57
 csendesség tornya 267
 csengetés 109, II. 242, I. 326
 cséplés II. 52
 csillaghullás 190; — kultusz 35;
 — mező 242; — teológia 230;
 — világ 234
 csillagászat 248
 csillagászati rendszer 229
 csillagjós II. 66
 csillagjóslás 113, 227, II. 212
 csillagok 159, 208, II. 17; — já-
 rása 237; — pásztora 232
 csillagos boltozat 324
 csodaemberek II. 195
 csodák II. 313
 csodás gyógyulások II. 279
 csodatevő kultusz II. 341
 csónak 332, II. 45
 csoport-totemizmus 165
 csörgők 296
 Csunt-csiu II. 214
 Csung-jung II. 228

D

Dácia 286
 daeva 255
 Dagde II. 70
 Dagobe II. 182
 Dagon 287
 Dahr-i-mihr 271
 daivák 260
 Dakhma 267
 dalai láma II. 190
 Damkina 228
 Damascius 286
 Damaszkusz 285, II. 114
 damaszkuszi szent János II. 129
 danaisok II. 20
 Dante 259
 Daramulun 124
 dárda 209
 Dareiosz 253
 Dávid II. 299
 Dazbog II. 87
 Dea Caelestis 284
 Debendranath Tagore II. 204
 december 25, II. 66
 De civitate Dei 26
 Dél-Arábia II. 107
 Délbika 155
 delfin II. 18
 déli oldal II. 219
 delphi-i jóshely II. 15, 16, 26
 délskandináviai sziklarajzok 209,
 Demeter II. 19, 11, I. 212
 demiurgos II. 292
 demokrácia II. 6.
 démonok 25, 148, 149, 255, 278,
 II. 26, 65
 demotikus írás 303
 denderahi templom 325, 300
 dendrophoroi 294
 denevér II. 24, 96
 Derketo 285
 dervis II. 124
 Deukalion és Pyrrha II. 23
 deus otiosus 55, 138, 248, II. 94
 Deus Sabaoth 293
 deva 255
 dhjáni-buddha II. 187, 233
 Dharma II. 175

Dia II. 57
 dialektika 21
 Diana II. 45
 diaszpóra II. 312
 dies Aegyptiacus 324
 dies fasti 113, II. 52
 dies natalis II. 56
 dies nefasti 113, II. 52
 Dienstag II. 10
 Dii maiorum et minorum gentium II. 52
 Dii novensides II. 41
 Dinkard 258
 Diodorus (Siculus) 304
 dionisiák II. 29
 Dionysos II. 33, 202
 dionisosi misztériumok II. 30
 Dipylon-vázák II. 27
 Dise II. 80
 Dispater II. 70
 diszkoszdobás II. 11
 disznó I. 80
 disznóhús II. 121
 div II. 87
 Diveriks II. 10
 Djaus-pitar II. 333
 Dnyanamarga II. 155, 159
 dob 76, 89
 dobverés 326
 dodonai tölgyfa II. 11; — Zeus II. 26
 dög 271
 dohányfüstös áldozat II. 268
 doketizmus II. 337
 Dolichenus 286
 dolmen 204
 Domus Julia házi istenei II. 58
 Donar II. 78
 dörgés 155, 209
 dórok II. 6, 21
 drámai előadások 245, II. 30
 drámaiság 330
 dramatikus ábrázolás 161
 druida II. 72
 druj 264
 dualizmus 135, 252, 264, II. 63, 99, 161
 Duat 331
 Duat tizenkét tartománya 331

duchoborz szekta 275
 duk-duk-szövetség 182
 Duna istene 208
 Durga II. 150, 202
 dúsan terített asztal 331
 Dyaús II. 10
 Dyaus-pitar 40, 254
 Dyerail 88
 dinamizmus 46
 dzsainizmus 274, II. 161
 dzsihad II. 121

E

Ea 228, 231, 236
 E-abzu 231
 Earu-mezei 332
 El, Ilu isten II. 108
 Echó II. 19
 Edda-dal II. 76
 Edfu 307
 edfui templom 300, 325
 ég 40, 174, 191, 313; — bikája 232; — gátjai 233; — kapuja 268; — megszemélyesítése 56; — temploma II. 219; — tenger 231; — ura II. 213
 éganya 306
 égisten II. 78, 91; I. 254
 égistennő 312
 égmithológia 313
 égmithosz 307
 ég és égitestek II. 276; — és föld 236, 315
 égi anya 149; — buddhák II. 233; — korcsmárosnő 239; — könyv II. 118; — oceán 236; — palota 236; — és alvilági mondanokör 291
 égitestek 138, 174, II. 95, 108, 157; — kultusza II. 268; — mint lélekadók 148; — mithológiája 229; — mithosza 290
 égő áldozat II. 220, 306
 égtáj-isten 216, 232
 égtájak 159

- egocentrikus 119
 — igazodás II. 180
 egyedi-totem 164
 egyén felett álló erkölcs 177
 egyéni élet II. 248; — üdv II. 50; — vallásosság II. 30;
 egyetemesség II. 330
 egyetemes személytelen varázserő 104
 egyház II. 68, 101, 324
 Egyiptom 253, II. 298
 egyiptomi állatkultusz 308; — József 323; — naptár 328; — theológia 314; — vallás 296; — vallás kialakító tényezői 304; — vallástörténet forrásai 302; — rituale 325
 egyisten II. 204
 egyistenhit 35, 37, 258, 260; II. 49, 66, 201
 egyistenvágy II. 149
 egykő II. 101
 egynejű-exogam családú kultúra 52
 egynejűség 238, II. 267, 268, 304
 egység az istenek között 235
 egységesítés 316
 egységeszme II. 196
 együttes temetés 203
 egyvérűek házassága 175
 éhínség 215
 Eileithyia II. 17
 éjféli 331
 éjszaka 155; — szellemei 235
 ékírás 227
 É-kur 226
 Él 287, II. 287
 Elagabal 286
 Eldorado II. 268
 electi 279
 elefántvadászat 86
 elégetés 143, II. 271
 elemek 266, 268, 315, II. 157, 276
 Elementargedanke 43
 elesett gladiátor II. 55
 eleusinák II. 33
 Eleusis II. 61
 eleusis-i misztérium 26, II. 32
 Eleutheria II. 30
 élet 292, II. 82; — elv II. 151; — érzés 163, II. 150, 108; — étele 237; — és halál körforgása 159; — eszmény II. 155; — gyónás 332; — forrás 240; — forrásvíze 234; — könyve II. 92; — körforgása II. 156; — rend II. 155; — szemlélet II. 176; — ura 87
 Elf II. 80;
 elföldelés 240
 elhárító varázseszköz 109
 elhunyt csecsemők sorsa II. 267
 elítélt feje II. 55
 ellenlábás II. 93
 ellenségszeretet II. 329
 elmélkedés II. 163
 elmélkedő imádság 81
 élmény II. 162
 előfeltevésmentes tudomány II. 281
 élő hulla 147
 Elohim II. 287
 előimádkozó 271, II. 120
 előjelek 112, 230, 323, II. 85
 előjeles napok 324; — varázslat 57
 előjeljező 242
 előjelhit 183, II. 13, 102, 285
 előjelvarázs II. 222
 élok anyja 277; — istenítése 151; — városa 308
 előmagyar nép II. 90
 elragadtatás II. 265
 első emberpár 149, 261, 266, 270
 elsőfokú kultúra 52, 139
 első Mozgató 39
 elsőszülött 173, 210; fiúk II. 296; — gyermek II. 305
 elsőszülöttség II. 297, 304
 elsőtetődő hold 141
 első zsákmány 86
 El-Tasai (Tasian) kultúra 298
 elválás II. 304
 elvált lélek 145
 elveszett paradicsom 192
 elvont fogalom II. 48

- Elysium II. 19
ember 199, 320, 321, 325, 236,
II. 23; — állattáváltozása
168; — csordaélete 179; —
eredete II. 23; — és állat
162; — lelki elvadulása 176;
— vége 267
emberalakú bálvány II. 97;
— varázsszerszámok 111
emberalatti világ II. 208
emberalkotó 228
emberáldozat 87, 183, 205, 246,
291, II. 29, 71, 88, 269, 250,
266
emberek korszaka II. 241
emberevés 111, 176, II. 71
emberevők 146, 206, II. 269
emberek istenítése II. 195
emberfejű állatok 309; — madár
309
emberkultusz 23
emberszabású isten II. 244;
— istenek etetése II. 246;
— istenkép kritikája II. 37
emberszabásúság 248
emberszív II. 266
emberteremtés 143, II. 81, 82, 93
embervér II. 202
embervér az áldozatban 183
emberi excrementum 160; —
szolidaritás 175
Emesa város napistene 286
Emese álma II. 100
emlékálldozat II. 31, 339
emlékkápolna II. 126
emlékkövek 190, 323, II. 60
emlékkő állítása II. 296
emlékünnepe II. 244
emlő II. 267
Emmanuel II. 317
empirikus ég 278
endogámia II. 304
engesztelés 242, 244
engesztelő áldozat 85, 246, II.
56, 306, 307
ének 106
Énekek Éneke II. 307
«én» elemzése II. 147
énekkar 245
énekklókoros II. 53
Enki 231
Enlil 226, 228, 230
enyészet 285
Ennius II. 49
entuziasmus II. 16
entu 243
éntudat II. 163
Enuma elis 230, 233, 236
Eos II. 17
epidauroszi Asklepios II. 26
Epiktetos II. 50
epikureizmus II. 37, 49
Epiphania II. 30
Epona II. 70
épületáldozat 210
erdők istene II. 46; — kul-
tusza II. 95; — rossz szel-
lemei 146
eredetmondák II. 20, 268
eredeti bűn II. 335
erény 321, II. 228
érés 184
Ereskigal 240
eretnek 320
Eridu 226, 228, 231
erika-fa 309, 327
Erinnysek II. 20
érintkező formák 50
Eris II. 17
erkölcs 9, 238, 270, 320
erkölcsbölcselet II. 179
erkölcsi élet 77; — oktatás 91;
— parancs 187; — rendszer
II. 228; — tevékenység 252
erkölcsiség II. 243, 250
erkölcsstan II. 328
érme-pénz 247
Eros II. 14
erőszak 322
erotikus álmissztika II. 202
értékelés 68
értelem II. 37
érthetetlen természeti jelenségek
190
érzelmi irradáció 102; — ténye-
zők 47;
eschatológia 249, 277, II. 315,
331

eschatológikus 261
 Eskü 28, II. 44, 55, 88; — is-
 tenei 232, II. 10; — szer-
 tartása II. 88
 eső 138; — forrása 262
 esőcsillag 262
 eső-varázs 109, II. 34
 Esmun 287, 291
 esoterikus 39, 229; — tanok
 218; — vallás 305
 Eszagila 236, 244
 északamerikai indiánok 75
 eszköz és cél 108
 eszhajnali csillag 290
 esztek II. 90
 Etana 234
 étel II. 250; — áldozat 246, II.
 315; — tilalom 101, II. 121,
 340
 ethiop 283
 ethnológia 33
 ethnológiai kor 51
 etika 269, II. 32
 etikai dualizmus 281
 etikai vallás 252
 etruszk nép II. 42, 89
 eucharisztia II. 332
 eucharisztika II. 339
 eucharisztikus áldozat II. 68
 Euhemeros 18, II. 36, 49
 euhemerikus mondák 327
 euhemerizmus 18
 Eukleides II. 26
 eulabeia 8
 eumenisek II. 20
 eunuch 185, 294, II. 73
 eunuch-papok 285
 Európa II. 16
 európai kultusz 16, 224
 evangelisták történet szemlélete
 20
 evangéliumok II. 321
 évéstilalom 207
 évforduló 243
 évi emléknapi 331; — hálaadó
 ünnep 84, 159; — halott-
 emléknapi 143; — pálya 232
 evilági életigazolás II. 124
 évnívító istenek II. 51

evocatio II. 41, 47
 evolutio 34, 37
 évszakok 159; — misztériuma
 II. 19
 Eznik 276
 ezüstkor II. 23
 excrementum 272
 exogamia 53, 168
 exogam anyajogú kultúrkör 63;
 — atyjogú totemisztikus
 vadász népek 53; — mono-
 gam 201; — nemitotemű kul-
 túrkör 52
 exoterikus 39
 extasis II. 64
 extatikus 295

F

faágak 255, 190, II. 71
 fabáb 244
 facölöp 290
 fagy-bika 155
 fagyöngy II. 71, 81
 fájdalom 38, 96
 faji közösség II. 340; — öntudat
 II. 239
 fakir II. 124
 fák kultusza II. 95; — vére 288
 falkorona 292
 faluközösség II. 270
 faluszerű település 180
 fallusztok 298
 fáraó 312, 331, 313; — anyja
 313; — felesége 314; — meg-
 születése 307; — koronázása
 326
 farizeus II. 311, 312, 323
 farkas 166, 309, II. 41, 60, 83,
 98; — uralma 269
 fatalizmus II. 25
 fátum 183, II. 68, 221
 Faunus II. 46
 fazekas II. 202
 fegyver II. 52
 fehér áldozat II. 56
 fehérbeöltözés II. 166
 fehérek II. 250

- fehér és piros korona 313; — ló II. 88; — ruha 280, 325, II. 32; — varázs 102
 fehérre festés 160
 fehérszínű isten II. 265
 fejedelmek szelleme II. 97
 fej felemelése 244
 fejlődés II. 294
 fejlődésmélet 42
 féjsze 209
 fejevadászat 151, 182
 fekete állat II. 95; — ló 262; — varázs 102
 felajánló gesztus 89
 felebaráti szeretet II. 329
 felhőjárás II. 72
 Felicitas II. 58
 felekezetek az iszlámban II. 126
 feleség II. 52
 félisten 150, 234
 feloldozás 240
 felöltöztetés férfiruhába 92
 félreeső hely II. 247
 Felső-Egyiptom 297
 felső metszőfog kiütése 92
 felső hatalmaktól való függés 183
 feltámadás 93, 158, 266, 291, II. 333
 feltevésmentes tudomány 60
 felvételi próbák 94, 181
 fém-korszak II. 263; — szelleme 261
 fenség 38
 fény 38, 108; — árny 277, 251; — barát 277; — elemek 278; — fizika 281; — föld 277; — gyöngyök 278; — isten küldötte 274; — király 280, 277; — király követe 278; — nyíl 236
 fenyőfa 294
 ferencesek II. 212
 férfiasság 140
 férfiatlanítás 294
 férfierő 160
 férfi nemző ereje II. 46
 férfioltozat 90
 feria II. 52
 férjhezmenés 243
 festészet 196
 festmények 331
 fetis 35, 111
 fetisizmus 304
 filé II. 6.
 Fihrist 276
 filiszteusok 283
 finnek I. 90
 finn-ugor népek II. 90
 Filokalus-naptár 294
 filológusok 37
 filozófia vallása II. 49
 Firduszi 263
 Fiu 277
 fizetés 242
 flamen dialis II. 53
 Flavius Josephus II. 320
 Flora II. 45
 fogadalom 84, II. 54, 166, 237
 fogadalom-írás 303
 foglyok kínzása 151
 fogság után törvény vallás II. 296
 fogyó hold 141, 149, 327; — karéja 188
 földisten 140, 221.
 fokföld 31
 föld 184, 313, II. 18, 241; — alkotója 318; — alkotása II. 245; — istenei 245 II. 216; — megtermékenyítése. 185
 földalatti sárkány 156
 földanya 85, 140, 207, 211, 228, 230, 232, 262, 293, 298, 306, 307, 328, II. 18, 72, 95, 265; — szobrai 309; — temploma II. 219
 földbetemetés 96, 143, 257, II. 41, 96
 földből formált emberalak 327; — való teremtes 132
 földhányás II. 219
 földi szerelem II. 15
 földközi tenger 247
 földmíthesz 307
 földmítológia II. 11
 földmívelés istene II. 219; — regei 189

foldművelő nép 220
 földrengés 190, II. 246
 földreszállt isten II. 58, 170
 földsánc 195
 föld szelleme 261
 fölkenet 242, II. 316
 folyóáldozat II. 85
 folyók II. 197, I. 208; — istene II. 46
 Fönícia 283
 föníciai kultusz 290
 föníciai theogonia 286
 Fonix madár 332
 főnök 242
 főpap 271, 313, 325, II. 306, 323, 337
 főréteg 229
 forgószél ura 230
 formai kritérium 49
 formalizmus II. 156
 forrásáldozat 208
 források 208; — istene 231
 forró víz 115
 Fortuna II. 58
 Fortuna huiusque diei II. 48
 francia forradalom 32
 fratres arvalis II. 45, 57
 fravashi 263
 Frazer 45
 Freitag II. 79
 Freud 45
 Freya II. 81
 Frigia 293, II. 79
 frigiai istenek 293
 Frobenius 49
 fugafa II. 173
 fuggés II. 196; — érzése II. 85; — tudata 172
 fuggőleges tagozódás 140
 fulke 96
 Fulőpszigetek 31
 furdés 181
 furdőházak II. 95
 furor Teutonicus II. 85

G

gabona 203
 gabonarozda II. 46
 gabonatermelés 265

Gábor II. 118
 gabun 76
 gabun-torpék lélekhitte 145; — papja 171
 gada 242
 Gaia II. 11
 Gayomaretan 261
 galamb 286; — és fecske 237
 gall-isten II. 70
 gallusok 295
 Gandhi II. 207
 Ganymedes II. 17
 garabonciás 103
 Gatha 258
 gázlócsináló II. 165
 Geb 307
 Genesis szerkesztési ideje II. 290
 genius II. 46, 50, 58
 Genku II. 255
 gerinccsont 202
 germán nagyisten II. 77
 germánok II. 74
 Gesta Dei per Francos 60
 giblih II. 111
 Gilgames 234, 236, 239, II. 299; — eposza 240
 Giovanni di Piano Carpini 29
 gizeh-i szfinx 311
 gladiátorjáték II. 53
 Gudea papkirály 228
 gnómairodalom II. 307
 gnózis 26, 301, 315, II. 60, 63, 337
 gnosztikus szekták 274
 gnosztikusok 278
 gombnyomás II. 102
 gandhara-művészet II. 190
 gondolatritmus 245
 gondviselés 318, 237, II. 39
 gonoszok sorsa II. 145
 görök II. 79
 gödör II. 29
 görög bölcsélet II. 123; — kultúrformák II. 48; — római vallástörténet 17; — színház II. 28; — templom II. 27; — vallásosság II. 12
 görögök 253, 265; — vallása II. 5

Grimaldi-fajta 201
 guggolás 330
 guggoló helyzet 203, 240, 298
 guggoló temetés 99
 guruk bivatása II. 204
 Gusinde P. 122
 gyarmatosítás 311
 gyarmatváros II. 5
 gyász ideje 96; — fejkendője 289; — nap 244; — ünnep 233, 244
 gyászolók 330
 gyermekágyas asszony 272
 gyermekáldás 102, 134, 173, 322; — istennője II. 225
 gyermekházasság II. 199; — jóslás 154; — kar II. 60; — kitétel 243
 gyertyafény II. 55
 gyilkosok II. 33
 gyilkosság 133, 272
 gyógyítás 105, 247, 306
 gyógyítás istene 307, 311, 323, II. 50
 gyógyítószer II. 13
 gyógynövények 105
 gyónás II. 101; — formulái 280
 gyöngyfűző II. 256
 győzhetetlen nap II. 66
 gyűjtés 76, 172

H

háború 175
 Hadad 285
 Hadad-rimmon 285, II. 283
 hadbaindulás 137
 Hadesz II. 12
 hadifoglyok 183, 291, II. 85, 266
 hadisten II. 44, 232, 264
 hadistennő 293
 hadzs II. 120
 hagyomány 13, 38, 219, 224, II. 121, 228
 hajlongás 280
 hajleégetése 92; — növesztése II. 84
 hajnalcsillag 288
 hajó 330

Hayton 29
 hab 246
 hal 286, 294
 hála 78
 hálaadás II. 28, 306
 hálaadó imádság 81
 hálaadó ünnep 84
 halakvulup 121
 halakvulup-törzs 75
 halál 42, 123, 135, 158, 177, 328, 330, 237, 239, 264, II. 83, 96, 101, 229, 283; — az ördög műve 267; — eredete 187, II. 93; — és újjászületése II. 62; — fája 294; — módja 148; — oka 142; — pillanata II. 256
 halálfejes tárgy 100
 halálfélelem II. 73
 halhatatlanság 261, 333, II. 22; — itala II. 226
 hallások II. 116
 hallgatási köteleesség II. 30
 hallgatók 279, 280
 holt 298, 266, 270, 203
 halott ételei 88, 321; — égetés 98, 99, 204, 205, 240, II. 40, 50, 83, 88; — etetése 204; — felszerelése 330; — háza 196; — isten 311; — fára 333; — kitevése fára 267; — kultusz 141, 145, 151, 211, 296, 299, 303, 312, 320, 329, II. 27; — lelke 127; — mellé tett eszközök, ételek 202; — pirosra-festése 208; — síratása 96; — sírja 100; — szájának és szemének megnyitása 330; — visszatérése 99, 149
 halottvivők 267
 halotti áldozatok 239; — könyv 303, 332; — lélek II. 96; — tor II. 47, 97, 101; — ünnep 268;
 halotttól való gondoskodás 36, 204, 330
 Hamilkar 291
 hamita-nép 290

- Hammurapi 226, II. 304
 Hammurapi törvénykönyve 232,
 II. 297
 hamu II. 262
 Hangagod II. 79
 hangyák 264
 Hannibál 291
 haoma 255, 262, 267, II. 62;
 — prés 271
 Hapi 307, 313
 harang 237
 harc isten 311, II. 78; — isten-
 nője 232
 harcos II. 70
 hárem 326
 Harmachis 311
 harmadik öreg 279
 harmadkor 199
 hármás 231, 236, 277, 314, 326,
 II. 195
 harmat 158, 315
 három koporsó II. 184
 Harran 226
 harpiák II. 18
 Harpokratész 311
 haruspicium II. 56
 Harvatat 261
 hasisín szövetség II. 127
 hátborsózás 148
 Hathor 307, 312
 Hathor tehene 313
 hattyú II. 98
 havibaj 101
 Hawai 31
 házaldozat II. 250
 házasság 101, II. 167; — istenei
 II. 46; — kötése 95; — szer-
 tartásai 95
 házassági osztályok 165, 182
 házasságtörés 85, 133
 házasságra való előkészítés II.
 284
 házépítés 246
 házi áldozat II. 145; — állatok
 II. 71; — isten II. 248, 97;
 — otár II. 198; — tűzhely 95
 héberek 283
 Hegel 38, 224
 hegel szellemtörténet 62
 hegyek II. 216
 Hegyi beszéd II. 329
 hegységek ura 226
 Heimskringla II. 76
 hekatomba II. 29
 Hekataios 17, 18
 Hekate II. 20
 Heket bábaistennő 313
 Heliódromos II. 62
 Heliopolis 307
 heliopolisi kozmogonia 315
 Helios II. 11
 hellén-perzsa vallási elegyedés
 253; — vallásbölcselet 337
 hellenizmus 16, 274, 301, 333,
 II. 7, 341
 Helmold II. 86
 helyettesítő áldozat 246; varázs
 331;
 helyi isten 309; — kultusz 228,
 306, 310, II. 21, 244
 henotheisztikus irány 302; —
 kultusz II. 199,
 henotheizmus 40
 Hephaistos II. 15
 Herakleitos II. 336
 Heraklesz II. 21
 herezisek 219
 Hermes 301, II. 17, 336, I. 312
 Hermes Logios 341
 hermetikus irodalom 301; —
 irat II. 64, 336
 Hermonthisz 312
 hermonopolis-i kozmogonia 315
 Herodes II. 320
 Herodotos 17, 256, 259, 296, 304
 heros II. 12, 20
 hervadás 184
 Hesiodos 17, II. 23
 hesperidák aranyalmája II. 11
 Hestia II. 17
 hét 243; II. 306; — napjai II.
 76; — ünnepnapja II. 120
 hét nap 250
 hetedik nap II. 307
 hetes szám II. 92
 hétfejű kígyó 288
 hétfő 280
 hétrétégű ég II. 92

- hét szűk esztendő 324
 bettíták 227, 283, II. 304
 Hiacyntos 294, II. 16
 hybris II. 25
 hidáldozat II. 250
 hidzsrak (menekülés) II. 111
 Hierapolis 285
 hierarchia II. 239
 hieroglif 296; — írás 303, II. 268; — szövegek 331
 hierographia 7
 hierologia 7
 Hierophantes II. 34
 hieros gamos 109, 295
 hierosophia 7
 Hygieia II. 17
 hiksoszok harca 328; — istene 312; — uralma 298, 300
 Hilaria 295
 hylükus II. 63
 hím- és nőnem II. 223
 hímállat II. 306
 himlőjárvány 251
 himnemtű istenség 288
 himnem tudati felfukozódása 176
 himnusz 232, 303, II. 28
 hinajana II. 188
 hindu kultusz 197; — nemzeti önállóság 207
 hinduizmus 193
 Hypostylos 324
 historizmus 70
 hit 69, II. 73, 110, 127, 176, 331; és cselekedetek II. 123;
 Hitapuan 124
 hitből való megigazulás II. 73
 hitbuzgalmi irodalom II. 9
 hitetlenség 69
 hitrege 189
 hittudomány 218, 259
 hittudományi rendszerezés 224
 hitvallás 7, 126, 268, 271, II. 117, 198
 hitvedelem II. 278, 322
 hivatal-szerek 242
 bivatástudat 110
 Hobbes 31
 Hockerstellung 97
 hódolat II. 26
 Hoenir II. 80
 hókuszpokus 104, II. 191
 hold 128, 141, 154, 155, 184, 208, 228, 286, 313, II. 241, 262; — elötünése 245; — és halál — II. 45; — istennői II. 11; — újulása 141, 159; — fázisai II. 11; — fogyása 159; — sarlója 292; — változásai 140, 243, 185
 holdalakú kenyér 279
 holdember 158
 holdév 243, II. 43
 holdisten 228, 293, 312, II. 61, 245, 265
 holdkultusz II. 268
 holdmítológia 136, II. 157
 hold-mithosz 57, 157, 188, 231
 hold-regék 185
 holdtölte 156, 159
 holló II. 62, 79
 holtak élete 160; — ellátása 196; — koponyái II. 73; — nézése II. 246; — segítségével való jóslás 152; — szellemei 235, 333; — városa 330
 holtakért való imádságok 331
 holtaktól való elválás 96; félelem 96
 holttest 271
 Homeros 17, II. 8
 homerosi eposzok 211
 hónap 247
 órák II. 17
 horizont 316
 horrendum 183
 Horus 307, 311, 327, 332; — bal-szeme 306, 327; — tisztelői 298, 328
 hosszú élet 135, 239; — füve II. 226
 hörg II. 84
 hőrs II. 80, 96, I. 227
 hőrs- és öskultusz II. 71
 hőskultusz 140, 174, II. 12
 hősmondák 174
 Huldinnen II. 80
 hullá II. 24; — épségben tartása 330; — szárítása 99

hullatorony 267
 Humut-tabal 240
 húsvét II. 307, 333
 Husszein II. 127
 Hüvelyk Matyi 104, 151

I

Iarovit II. 87
 Ibisz 312
 Iblisz II. 118
 Ibn-Arabi II. 125
 Ibolyák 294
 ibolyakoszorú 295
 idealizmus 42
 idegen istenek II. 286; kultusza
 II. 305
 idegenek védője II. 10
 időjárás 209; — istenei 228
 időjárási functiók II. 44
 időérzék 173
 időszámítás 41
 idők telje II. 57
 igazság 332; — és hamisság 251;
 — istennője 332; — Napja
 302
 igaz vallás 224, II. 280
 Ige igazságcsirái II. 39
 Igigé 234, 235
 igézés 323
 Igor-ének II. 86
 Ifjú-török mozgalom II. 123
 ijj 76
 Ikerjellegű isten II. 45
 illatos fa 267
 Illés II. 292
 illuziók 159
 ima-csarnok 249
 imádság 17, 81, 177, 244, 323,
 II. 28, 53, 65, 94, 249, 329;
 iránya II. 111, 120; — iro-
 dalma II. 307; — órája II.
 120; — szövege II. 191
 imádságos könyv 258
 Imam 275, II. 120, 127
 imamalom II. 191
 imapálca II. 191
 Imber-kultusz II. 341
 incantatio 106

incisió 93
 India 247, 251, II. 130; — népe
 II. 132; — társadalma II.
 132; vallásai II. 132
 indián csillagászat II. 213
 indiai szik II. 128; — vallás-
 fejlődés II. 131
 indictio II. 57
 indifferenzizmus II. 206
 indigitamenta II. 46, 48, 88
 indogermán család II. 9
 Indogermán nagyisten II. 70;
 nagyistenhit II. 77; — nép-
 faj II. 5; — nyelvösszehason-
 lítás 39; — őshaza II. 9, 74
 Indogermánok 201
 Indra 255
 Inka II. 264, 268
 inkák napkultusza II. 271
 inspiráció II. 205
 intellectualista irányzat II. 159
 interpretatio graeca 293; — ro-
 mana 18, II. 60, 70, 77, 252
 Inti(p) II. 270
 Inventio Osiridis 330
 íz II. 96
 izmaelita II. 127
 Izrael népe II. 302
 Izsák II. 296
 iparágak 175
 ipar-regéi 189
 iramszarvas 84, II. 94; — esz-
 kimók 75
 Irán 247
 irániak 251
 iráni vallások 251, II. 318; —
 világgép 282
 Irás 43, 217, 225, 302, 312, 333;
 és hagyomány II. 123; —
 — megtalálása 182, 218; — is-
 tene 307
 írástalan népek 43
 írástudó 218, II. 229, 310
 ír istenek II. 70; — pogányság
 II. 69
 Isis 287, 326, II. 196; — Cam-
 pensis 329; — gyásza és
 öröme 328; — kultusza II.
 61; — misztériuma 26; —

- Osiris-kultusza 326; — papjai 296
iskolák II. 160
iskolaszerű vallási közösség II. 63
islandi Saga II. 76
ismerd meg tenmagadat II. 25
«ismeretlen bűn» 238
ismeretlen isten 21, II. 292
Israfil-angyal II. 118
Istár 230, 232, 238, 246, 288
Isten 125, II. 287; — a történelemben II. 279; — ábrázolása 154, 195; — bírása II. 148; — háza 324; — jele 309; lábanyoma II. 216; — kapuja 225; — kardja II. 102; — kép 195; — országa 282, II. 58, 327, 330; — sírja 241; — szeméi 155, II. 246; — szó II. 100; — szobra 290; — tagadása II. 39; — teste II. 248; — tízparancsolata 280; — tulajdonneve II. 87; — vendéglője 242
istencsalád 314
istencsaládfák 221
istenek 227; — ábrázolása II. 248; — akarata II. 26; — alakváltozása 248, 327; — alkonya II. 83; — anyja 228; — csoportja 312; — fegyvere 232; — harcai 160, 221, 227; — hierarchiája 227; — írődeákja 234, 312; — itala 255; — jelzője 235; — korszaka II. 241; — könyve 316; — lakása 241; — lehellete II. 244; — megjelenése II. 65; — nemi elkülönülése 40; — nővére 243; — neve II. 244; — osztályai II. 244; — országa II. 80; — parancsa 322; — pohárnoka II. 17; — részegítő itala 262; — száma 229, II. 254; — szeme II. 246; — születése 326; — tanácsa 230; — tavai 322; — természete II. 22; — titkos neve 106; — útja II. 243; — vére 236
Isten és a világ 60, II. 153;
isteneszme torzulása 23
istenetetés II. 53
istenhármas 233, II. 195
isteni bába 307; — értelem 320; — funkciók II. 48; — gyermek II. 59; — lakoma 288; — oikonomia II. 334
istenítélet 114; — bírása 262
istenítés II. 218
Istenség képmása 237, 321
Istenkeresés 320
Isten-leányok II. 249
Istenlátogatás 326
Istennek felesége 306
Istenné válás 177, 310
Istenné vált holtak 333
Istennek egyeztetése 40
Istennek számértéke 229
Istennők 211, 228, 296, 329, II. 51, 87, 149
Istennő-szobrok 211
istentisztelet 210, 241, 255, 324, II. 53, 315
istentronus 242
istenülés II. 63
istennyila 155
Isvara II. 162
iszákoság 323
Iszlám 16, 28, 219, 253, 275, 302, II. 90, 100, 107, 189, 203; — és kereszténység II. 128; — és kultúra II. 115; — hitvallása II. 117; — híveinek száma II. 128; jogi iskolája II. 122; missziók 129; — sítája 253; — története II. 113
italáldomás II. 84
italáldozat II. 102
italok II. 41
italöntés II. 11
ítélet 240, 268, 310, 332, II. 19, 83
ítélőszék II. 119
Ituri-törpék 76
ivópohár 240

J

Jahve II. 281, 300; — és a nagy-
istenek II. 301; — képszerű
ábrázolása II. 308; — népe
II. 303; — neve II. 286,
— szolgája II. 317

jajgatás 289

Jákob II. 296

jólétadó II. 317

Jama 255, II. 145

jamanak 75, 78, 121

Jamblichos II. 64

Jang és jin II. 223

Janus II. 44

Japán II. 240; — buddhizmus
II. 251; — faji összetétele II.
240; — kánona II. 259; —
kereszténysége II. 258; —
mítosza II. 244; — nyelve
I. 241; — szentkönyvei II.
244

Jasna 258

Jasth 258

javasember 101, 115, 191, 100

jávör II. 98

jazaták 262

Jegestenger II. 96

jégverés 103

jegyismisztika II. 197

jelenések 110

jelenségek 119

jeles napok 324

Jeruzsálem 227

jeruzsálemi templom II. 308

jezsuita missió II. 212

Jézus 57, 280, 278, 320, 8, II. 281;
— csodái II. 326; — erkölcs-
tanának individualizmusa II.
331; — és a próféták II. 323;
— Jahve Fia II. 324; — mes-
siási öntudata II. 324; — a
Kyrios II. 335; — történeti
személy II. 320; — tövény-
hozó II. 325

Ji-king II. 214, 222

Jima 255

Jób könyve II. 307

jodoshu szekta II. 255

jodo-sinsu II. 257

joga 261, II. 159, 160, 161, 226

jogin II. 195

Joh 313

Jónás próféta II. 301

jó és rossz 252; — eredete 69;

napok 243

jó Pásztor II. 326

jó szellem 146

jócselkedet 268

jólétadó 144

jós II. 108, 249

jóshelyek II. 26

jóslás 242, 247, 290, 325, II. 13,
36, 72

jótkönyv varázs 102

jótevő 126

Joung Tamás 296

Jövendőlés 112

Jövevényszavak II. 100

jubileum 313, 326

jubileumi év II. 305

jubáldozat II. 61

juin-kuri nép 75

Julián II. 212

Julianus Apostata 284, II. 63

Julianus dominikánus 28

Jumala II. 92

Jummál II. 92

Jumo II. 92

Juno II. 46

Jupiter 233, 286, II. 43, 341

Jupiter, Juno, Minerva II. 42

jutalom 332

K

Kaang 124

Kába körüljárása II. 121

kába-kő II. 308

kába szentély II. 188

Kabir II. 203

kadistu 243

ka- és ba 321, 324

Kain 278

kakas II. 29

kakuk 113

kalácsalakú kenyér 279

kalapács 209

kaldeusok 227

- Kalevala II. 51, 99
 Kalevipoeg II. 99
 Kali II. 150, 202
 kalifa II. 113
 kalokagathia II. 329
 Kalinga-negritó 82
 kamatszédés II. 305
 Kambyzesz 253
 Kami II. 244
 Kamos 292, II. 301
 Kanaán 283
 kanaáni Baál II. 301; — szem-
 ták II. 108
 kanaámi embercsontváz 199
 kannibalizmus 77.
 Kanopos 330
 Kanzsur II. 236
 kapuőr 332
 Karei 124
 kárhozat 264, II. 110, 119
 karidzsita II. 123.
 karitás II. 181
 Karma II. 127, 156, 161, 201,
 255; — anyag II. 166
 Karmamarga II. 155, 159
 karmatest II. 166
 karnak-i templom 300, 325
 kártékony varázs 102
 kártyavetés II. 285
 kassuk 227
 kasztrendszer II. 205
 kasztszellem 101
 katharok 275
 katolikus hittudomány II. 123;
 — misziók 30, II. 239
 Kavadh 273
 kegyelem 282
 kelet 160; — világossága II.
 130, 209
 keleti kapu 241; — király-
 kultusz II. 318; — part 330
 kelés 184
 kelő nap 140, 176
 kelták II. 69
 kendőzés 181
 kenyér 333
 kenyér és víz II. 62
 kenyészegés II. 339
 kép 106, 128, 147, II. 207
 képfaragás 76
 képirás 211, 225
 képkultusz 197
 képszerű ábrázolás 161, 309
 képvarázs 206
 keramika 298, II. 5
 kereszt II. 342
 keresztapa 89
 keresztény kultusz II. 339
 kereszténység 224, 265, 274,
 II. 7, 107, 241; — eredetisége
 II. 328; — lényege II. 327;
 — majmolása II. 266
 keresztény misztika II. 125
 keresztelő János II. 330
 kereszties hadak 275, II. 124, 212
 keresztire feszítés 275
 kereszttség II. 266, 338
 kéro imádság 81
 kerubok II. 308
 kétneműség 293
 két szem: a Nap és Hold 311
 kettős bárd 212; — igazság II.
 179; — korona 297; — ne-
 műség 136; — temetés 151
 két óceán 287
 Ketzer 275
 keverékformák 50
 kézmosás II. 57
 kézpecsét 279
 keztyű 271
 Khojak hónapja 328
 Khoraszán 275
 Khorda Avesta 258
 kicsapongás II. 80
 kifejező mozgások 105
 kígyó 100, 157, 208, 264, 294,
 306, 309, 313, II. 46, 71, 146,
 kígyóbüvölő 243
 kígyófejű istenek 315
 kígyóistennő 311
 kígyóölő 263
 kilences 312, 314, 324, 332
 kimber II. 79
 Kína 247, 276, II. 210; — há-
 rom bölcsé II. 236
 kínaiak 138
 kínai buddhizmus szent könyvei
 II. 234; — fal II. 210; —

- forradalom II. 237; — írásrendszer II. 222; — klasszikusok 31; — könyvtár II. 212; — misztika II. 224
- kinyilatkoztatás 295
- király 238, 242, 308, II. 52
- királyi ház II. 51
- királyisten 234, 287
- királyok völgye 300
- királykultusz 177, II. 21, 303
- királyság átvétele 243; intézménye II. 303
- király-történet 59
- Kisázsia 283, 247
- kisázsiai kultuszok 293
- kisértet 146, 331
- kisértés II. 174
- kisistenek 233
- kiskultúrájú népek 75
- kitérés 96
- klán istene 308
- Klotho II. 18
- Kmvum 78, 124
- Knossosi paloták 211
- Kobo II. 253
- kobold II. 80
- kóbor szellemek II. 47
- kockavetés 114
- Kohen II. 306
- Ko-jo-ki II. 244
- kolduló szerzetes II. 155, — rendek 275, II. 172
- koldusbarát II. 165
- kolostorok II. 189
- kolostor-város II. 253
- kommentár 218
- konfucianizmus II. 241
- Konfucius II. 212, 227; — sírja II. 230
- continuitas 50
- kopálás II. 172, 197
- koponya II. 202, 266; — a lélek székhelye 94
- koponya-kultusz 99, 204
- koporsó 327
- Koptosz 312
- korai halál 135
- Korán 28, 219, II. 116
- Kore II. 19
- korjások 75
- koronázás évfordulója 313
- korosztályok 176
- korsó 330
- korszakisten 326
- kos 311
- kószáló szellemek 310
- koszorú II. 341
- kovácsműhely II. 12
- kovásztalanok ünnepe II. 307
- kozmogonia 277, 286, 314
- kozmogoniai mithosz 60
- kődobás II. 108
- kőeszköz 196
- kőkés 294, II. 266
- kőkoporsó 204
- kőkorszak 199; — kezdetének embere 200
- kőkorszaki balta 111
- Kőműves Kelemenné 210
- könyves vallások 217, II. 102, 149, 300
- könyvjóslás 218
- könyvtár 227, 242, 286
- kőoszlop 290
- kőrakás II. 84
- kor 195
- kőrisfa II. 71, 80
- kormenét 89, 92, 160, 205, 209, 244, 294, 326, II. 29, 34
- korulmetelés 76, 93, 176, 322, II. 121, 284, 296, 338, 340
- kövek csókolása II. 108; — kultusza II. 95
- követ II. 110
- középút II. 176
- közmegegyezés II. 36
- közösség szelleme II. 82
- közvetítő 282
- Krapina 206
- Kréta 283, II. 5
- krétai iparművészet II. 6; — kultúra 211
- Krisna II. 199
- Krisztus 20, II. 103, 169; — fel-támadása 26; — örök királysága II. 291
- krisztusi misztérium II. 334

Krisztus-kultusz II. 341
 krokodil 115, 312
 Kronos II. 14
 Ksatra 261
 Kteisias 259
 Ktesiphon II. 210
 Kuanjin II. 234
 Kuan-ti II. 232
 Kublai kán II. 190
 Ku-ji-ki II. 244
 kukorica II. 264
 Kulin nép 75
 kultikus tisztaság II. 306
 kultusz 9, 81, 270, 303, II. 51,
 84, 97, 119, 191; — egysége
 II. 305, 309; — eszköze 111,
 189; — évköre II. 51; —
 helye 189, 202, II. 16, 51,
 309; — nyelve 196, 225, II.
 62; — szertartásai 189; —
 története 62; — változásai
 290; — végzői II. 249
 kultuszhelyek mithoszai 17
 kultuszimádság 245
 kultuszközösség II. 204
 kultuszlegendák 294
 kultusz-rege 326, 328
 kultúra II. 305; — és népelet II.
 247; — mithosza 308; —
 kultúrelemek 52, 189; — em-
 lékek 190; — etika 272; —
 hős 144, 307; — körök 49,
 75; — növények 266; — ré-
 tegek 49
 kultúrtörténeti módszer 48
 kultúrvallás 217, II. 240, 252
 kuporodó helyzet 97
 kurjások 95
 kurnai nép 75, 88, 97
 kuruzslók 98, 115
 kutya 265, 267, 309, II. 29, 94
 kutyafélstenek 296
 külső kultusz II. 305
 külsőségek II. 329
 Kybele 212, 287, 293, II. 18, 61;
 — fetisköve II. 48
 Kybele-Attis misztériuma 95
 Kykeon II. 34
 Kyklopsok II. 14

Kyrios 291, II. 335
 Kyris 291
 Kyrosz 253

L

Lafitau 33
 Lagas 228
 lakoma II. 62, 84
 lakóház 241
 Laksmi II. 199
 Lalita Visztara II. 171
 lamaizmus II. 190
 Lang 48
 Lao-ce 222, II. 223
 lapp II. 90
 Lapp-ország 31
 Larentalia II. 47
 Lares II. 47
 Larsza 228
 latinok II. 41
 lavatio 295
 lágyék-pecsét 279
 láma-vallás II. 236
 lámpagyújtás 268
 lándzsa II. 44, 270
 látomás II. 112, 116
 látó 117
 látszattest 278
 leborulás 280
 lectisternium II. 53
 legényavatás 176
 legyőzött istenek 221
 lehellet 320, II. 82, 151
 lehellet-lélek 315
 leköpés 110
 lelkek száma II. 166
 lelki élet II. 124
 lelkigyakorlat II. 237
 lelkiismeret 132, II. 24, 26, 36
 lelki vezető II. 126
 lemures II. 47
 lemuria II. 47, 52
 lenruha 296
 lenvászon 327, 330
 lenyugvó Nap 328
 leo II. 62
 leontopolisi Jahve-templom II.
 311

leopard-szövetség 182
 lepke II. 23
 levágott haj 272
 levegő-ég 315
 leviratus II. 304
 légbeöltözés II. 166
 légköri jelenségek 138
 lélek 36, 147, 309, 320, II. 64,
 96, 177; — előlete II. 38;
 — fogalma 36; — hallhatat-
 lansága II. 38, 49; — jelképe
 II. 23
 lélek-mérleg 268
 lélekvandorlás 36, 149, II. 32,
 72, 156
 lét-elem II. 176
 li II. 228
 libatio II. 27
 Liber II. 45
 Libera II. 45
 liberalia II. 52
 libri penitenciales 28
 lidércfények 146
 Lidia 293
 liget II. 73
 Li-king II. 214
 lindosi templomkrónika II. 9.
 linga II. 194, 201
 liv II. 90
 listák 246
 litánia 245, 303, 329
 liturgia 236, 280
 litvánok II. 86
 ló 173 II. 18, 80, 98
 lóáldozat II. 100
 Lodur II. 80
 logoi spermatikoi 25
 Logos II. 37, 221, 336
 ló istennő II. 70
 lombos fa 327
 lombtalan fa 327
 lónyertés II. 85
 lószelidítés II. 91
 Lotar 255
 lótitisztulás II. 52
 lótus II. 237
 lovagrend II.
 Lubbock 35
 Lucianus 285

Lucretius II. 49
 lud II. 98
 Lugalzaggiszi 226
 Lun-ju II. 227
 Lupercus II. 46
 lustratio II. 52, 55
 luxori templom 325
 Lykaion hegy II. 13
 lykke II. 82

M

Ma 293
 Maccot II. 307
 madárjósítás 113, II. 16, 42, 56
 madárlátó 242
 magánajtatosság 323; — bosszú
 II. 329; — imádság 245; —
 jámborság II. 27; — jog II.
 305; — tulajdon 172, II. 270
 magaslat 290
 magaslati templom 226, 241
 magia 246, 248, 304
 mágikus áldozatok 254; — élet-
 érzés II. 22; — érzés II. 12;
 — kör II. 56; — misztériu-
 mos gyakorlatok 252; —
 szimbolizmus 309
 magismus 46
 magister II. 57
 Magna Mater 284
 mágus 227, 242, 271
 mágusnő 243
 magyarázat 224
 magyarság ősvallása 99
 mah 242
 Mahabharata II. 194
 mahajána II. 188, 232, 252, 254;
 kánon II. 188
 Mahavira II. 165
 Maia II. 45
 Maitreya II. 232
 majom-király II. 201
 makrokozmosz II. 152
 malac-vér II. 13
 Malta és Gozo szigetek 210
 mana 103
 Manco Chapac II. 269
 mandarinok tudománya II. 230
 mandragora II. 285

- mandulafa 293
mandzsu II. 89
Manetho 18; — pap 299
manes II. 47
Mani 253; — tana 274
manicheizmus 26, 259, 274 II.
211; — kínai története 276
manicheus életmód 278; — szö-
vegek, falképek 276; — him-
nusz 280
manicheusok 265
manizmus 23, 36
Manitu 104, 125
Manna II. 81
mantika II. 222
manu Amida Butsu II. 256
Manu törvénykönyve II. 155
manusi buddhák II. 187
Manus pitar II. 145
marabu II. 126
Marco Polo II. 210, 212
Marcus Aurelius II. 50
Marduk 228, 230, 233, 236, 244,
II. 196; — a főisten 226;
győzelme Tiamat-on 234;
— misztériuma 238; — és
Szarpanit násza 244
Mardukot képviselő király 244
Mars 234, II. 44, 54, 70
másodfokú kultúrák 139; — kul-
túrkörök 53
másvilág 135, 226, 235, 302, 330,
331, 339, II. 24, 145, 160,
256; — kapuja 332
másvilágba jutás akadályai II.
102
másvilági boldogság 329, II. 256;
— élet 10, 99, 136, II. 97;
— másvilági élet rituáléja
332; — hit 331, II. 262, 267;
igazságszolgáltatás 36; —
sors II. 235
masszébák 290
maszk II. 16, 47
masztabák 299
materializmus 42
Mater Larum II. 45; matuta II.
46
matriarkális kultusz II. 146
Matronae II. 70
maya II. 132, 264, 267; — nép
30
mazda-hit 265; — imádás 257
Mazdak 273
mazdakiták 273
mecset II. 120
médek 251
Medina II. 110
mediterrán kultúra 210
Medizinmann 115
medve 166 II. 60, 94, 98
medveisten II. 71
méhmagzat II. 297
méhnyitó II. 47; — istennők
II. 51
megalit kultúra II. 74
Megasthenes 18
megbocsátás II. 329
megfiatalító fű 240
megismerés II. 156
megkeresztelkedés II. 331
megölt állatok 273
megszállás 235
megszállottság 36, 295, II. 36
megszemélyesítés 39, 153, II. 22
megtartóztatás 296
megváltás II. 156, 208, 253, 255;
— tana 274; — története 277
Megváltó 255, 263, 282 II. 50,
63; — isten 329; — várás 274
megvilágosodás II. 174
Mekka II. 108
Melech 290
Melkart 291
mellékfeleségek II. 297; — nők
322
Memphis 311
Men 293
menedékhely II. 305
Menes 297
Meng-ce II. 229
menhir 205
mennydörgés 85; — istene 138
mennyező II. 245
mennye fia II. 213; — istenei 245
mennyország 136
Mercurius II. 70, 341
méregpróba 114

- mérges kígyó 100
 Merikere fáraó bölcseségkönyve 303, 321
 Merkúr 234
 mérleg 332
 merseburgi varázsszöveg II. 76
 Mer-szegez 311
 mértékegység 322; — tartás II. 25
 Mesa király emlékköve 292
 mese 187, 190, II. 76
 meselény II. 102
 messianizmus II. 316
 Messiás II. 265, 316; — király II. 317; — várás 305
 messiási ország II. 317, 331
 mesterek 280
 metafizika II. 222
 metafizikai dualizmus 272
 Metamorphoses 330
 meteorkő 294, II. 108
 meteorit 111
 meteorológiai jelenségek 40, 42; — jelentés II. 92
 Mexikó 247, II. 264
 mexikói mithosz II. 288
 méz 190
 mézeskalács II. 88
 mezők istene 262
 Mezopotámia 225
 Mi Atyánk II. 326
 Midgard II. 79; — kígyó II. 83
 mikádó II. 259
 mikrokozmosz II. 152
 milánói rendelet II. 67
 miles II. 62
 Milkat 290
 Milkom 292
 Min 309, 312
 minaret II. 117
 mindennapi kultusz 243
 mindenség anyja II. 203; — him- és nőnemű csirái 315
 mindentlító szellem 191
 ministri II. 57
 Minokherd 259
 Minotauros II. 16
 Misna II. 312
 missziós beszédek 28
 miszteriumok 25, 39, 94, 177, 223, 274, 281, 329, II. 19, 21, 30, 60, 61; — istenei II. 50
 miszteriumvallás 330; — megváltói II. 318
 misztika II. 124, 197, 206
 misztikus istentisztelet II. 64; — lira II. 126; — szerszámok 92
 misztikusok II. 312
 mitannik 283
 mithologia 39, 160, 299
 mithoszok 39, 154, 187, 221, 233, 234, 244, 303, II. 80; — allegorizálása II. 36; — felolvasása 245; — filozófiai értelmezése 327; — jelentés-adása 193; keletkezése 189; — tartalma 189; — témája 159; — vallástörténeti értéke 193
 mithoszalkotó képzelet 184
 mithoszváltozat 293
 Mithra 254, 257, 262, 268; — — Ahura 254; — bikája 266; — kultusza 95. II. 61
 mithraizmus 25
 Mithridates 283
 mitraeum II. 61
 moabiták 283
 mobed 271
 Moccus II. 70
 modernizmus 70
 modern vallástörténet II. 276
 módszer II. 278
 Mohamed 217, II. 313; — élete II. 109
 mohamedán olvasó II. 118
 Moirák II. 18
 Moloch 290
 mongolok 29, II. 89
 monofizitizmus II. 337
 monogam család 170; — ös-család 179
 monotheizmus 23, 250, 304, II. 38, 100, 204, 305
 monotheisztikus irány II. 153; isteneszme II. 318

monszun-szél 155
 Montanus 295
 montanizmus 295
 Montecorvinoi János II. 212
 Month 312
 mordvinok II. 90
 mosakodás II. 13
 Mót 287
 Mózes II. 292, 299
 mózesi dekalógus II. 304; —
 törvényhozás II. 287, 304;
 törvényvallás II. 296, 298;
 — vallásreform 289
 muftaziliták 274
 Mullo II. 70
 Mul Sankar II. 205
 mumia 99, 321, II. 271
 múmiák fakoporsói 303
 Mungan ngaua 124
 Mungu 124
 munkaszünet II. 307
 murdzsita II. 123
 Mut 311
 mutazilita II. 123
 muzsák II. 17
 Müller 40
 műezsin II. 117
 műveltségadó 143, 307, 308, II.
 266
 művészeti kultúra 63
 mykénei kultúra 211, II. 5

N

Naaman II. 301
 Nabopolassar 227
 nádkunyhó 306
 Nagasaki II. 258
 nagyállam 220
 nagyanya 85
 nagyatyja megmutatása 90
 Nagybűn 133
 nagycsalád 173
 nagycsaládú atyajogú kultúrkör
 53
 nagy folyó 332
 nagyhasú Budha 234
 nagyisten 48, 98, 121, 226, 228,

254, II. 70, 91, 150, 215;
 — ábrázolása 128; — csa-
 — ládja 141; — hatalma 129;
 — igazságossága 134; — jó-
 sága 134; lényege 127; — neve
 124; — társtalansága 136;
 visszatérése 139, II. 318
 nagyisten és a világ 129
 nagyistenhit 40, 202, 284, 306,
 II. 10, 22, 99, 262; — az ős-
 kultúrákban 54
 nagy kultúrák 16, 53, 199, 212;
 vallásai 217
 nagy kultúrájú népek 75
 Nagy Sándor 227, 253, 301, II.
 210
 Nagyszellem 80
 Namrasit 228
 Nana 228, 290
 Nanak II. 204
 Nanja-fa 168
 nap 40, 78, 125, 128, 154, 156,
 176, 204, 208, 222, 286, 307,
 II. 55, 241, 262, 269; — alá-
 mérülése 245; — évi pályája
 159, 234; — felszállása II.
 11; — fia 233; — imádása
 II. 269; — kelte 188; — ko-
 rongja 300, 311, 316; —
 leányai II. 271; — születése
 napja II. 66; — temploma
 324
 Nap és Hold 236, 306
 napalakú kenyér 279
 napegyistenhit II. 8.
 napember 156, 158
 napéjegyenlőség 243
 napév 243, II. 268
 napfogyatkozás 156
 napfordulat II. 219, 270
 napforduló napok II. 11
 Naphimnusz 312, 317
 napi kultusz II. 51; — szolgál-
 lat 325; zsoltosma II. 120
 napisten 140, 228, 255, 306, 312,
 316, II. 15, 61, 270; —
 fáraója 316; papnője II. 66
 napistenítés 284
 napistenő II. 245

- napképek 209
 napkultusz 92, 99, 177, 233, 304,
 II. 45, 60, 72, 95, 262, 268
 napmithológia 136, 240, 308,
 328, 333
 napmithosz 57, 157, 188, 232,
 II. 246, 269
 nappal és éjjel váltakozása 159
 napregék II. 11
 naptár 174, 243, 312, II. 43, 51
 naptheológia 316
 Narcissos 294
 Naszk 257
 Natale Solis II. 307
 natchez-indiánok II. 263
 nátron 330
 Navigium Isidis 330
 neandertali ember II. 213
 Nebo 218, 229
 Neftisz 327
 negatív theologia II. 153
 Negade-kultúra 298
 negritó 76, 77
 négy égtáj II. 216
 Neith 307, 312
 nekromantia 152
 nektár II. 17
 nem értett ősi nyelv 106
 nemesi családok II. 28; — elő-
 név 310
 Nemesis II. 18
 nemi aktus II. 203; — élet 88,
 94; — mámor 294; — orgiaz-
 mus II. 198; — tisztaság
 84, II. 262; — totemizmus
 165
 nemiség 292
 nem-tevés II. 224
 nem-tudás II. 154
 nemzeti isten 233, II. 313; —
 öntudat 242
 nemzetségi istenek II. 97; — to-
 temizmus 165
 nemzetséggusztulás II. 83
 nemző erő II. 98, 194; — isten
 II. 201
 nép-élet II. 76, 101; — hit 305;
 — keveredés 160; — mese
 168, II. 102; — mulatságok
 II. 30; — művelése II. 189;
 — nyelve II. 165; — pász-
 tora 173; — rajz 30; — tör-
 ténet 59; — ünnep II. 250;
 — vallás 218, 254, 302, 310,
 II. 149, 193, 233, 241
 Neptunus II. 46
 Nereisek II. 18
 Nereus II. 18
 Nerthus II. 77, 80, 234
 nesztorianizmus II. 210, 255,
 337
 név 106, 113, 320
 névadás 106, 166, II. 83, 267,
 304
 Nevoser 312
 névvarázs 306, 310, II. 54
 nihilizmus II. 25
 Ni-bongi II. 244
 Niké II. 17
 Nil-lil 230
 Nilus 297, 307, 313; — áradása-
 nak eredete 326; — iszapja
 316
 nimfák II. 19
 nimphus II. 62
 Nin 228
 Nina 228
 Nindigirra 242
 Nin-girsu 228
 Ninurta 228; testrészei 235
 Nippar 228
 nirvana 255
 Niszan elseje 244; — hava 244
 niszag 245
 njaya-rendszer II. 160
 nomád pásztorkultúra 173, II.
 107, 289; — pásztornépek 55,
 139
 nominalizmus II. 185
 nordendorfi runa II. 76
 Norne II. 80
 nota 260, 261
 noti 261
 Nous II. 37, 65
 nő 76, 113, II. 84; — élettani
 változásai 185; — helyzete
 178; — kultuszban II. 249
 női bálványok 206; — istenek

- 184, II. 14, 45; — nem 158,
177; — ruha 285; — sámán
117; — zárda II. 182
- nőközösség 273
- nőtlenység II. 190
- nóuralom 181
- növény, mint lélekadó 148; —
szelleme 261
- növénytotem 163
- növényi zsengeáldozat 85
- nővő hold 141
- Num 84, 117, 125, 128, II. 91
- Numa-féle naptár II. 43
- numen 18, II. 48
- numinosum II. 22
- Numi Tarem II. 91
- Nut 307, 313
- nyavalya 235
- nyelvtani istenek 306, 315
- nyíl 76
- nyilvános kultusz II. 250
- nyolcas 315
- nyolc bölcse II. 225
- Nyordr. II. 80
- Nyugatafrika 31
- nyugati kultúra II. 74
- nyugati part 330
- O
- obeliszk 296, 312, 324
- obi ugor nép II. 90
- óceán 228
- óceánósanya 236
- ockerfestés 92
- Odin II. 79
- odvas fába temetés 97
- Oedipus-komplex 45
- ok és okozat 108
- okkeresés 294
- okkereső mondák 158; — ősz-
tön 144
- okkultizmus 119
- olaj II. 296
- olajfa 309
- Olajfák hegye II. 315
- olajjal kenés 209
- oltár 195, 242, 290, 325, II. 51,
146
- oltárépítés II. 296
- olvadt fémek folyója 270
- olvasó II. 256
- Olympos II. 17
- olymposi játékok II. 30
- om szó II. 162
- omajjád-kalifák II. 114
- Ombosz 312
- omen 112
- Ó-Mexikó vallástörténete 30
- ominózus tény II. 251
- Om mani padmi hum II. 188
- ómfagia II. 31
- Onuris 312
- ópaleolit-kor 200
- Ops II. 45
- óra 247
- oracula chaldaica II. 64
- orenda 104
- Orestes II. 20
- orgia 244
- orgiasztikus kultusz 294; —
tánc II. 31
- óriás II. 80
- Origenes 301
- Ormazd 256, 259
- Ormazd kísértete 270
- oroslán 293, 308
- orosz misszió II. 91
- Orpheus II. 21
- orphikusok II. 8
- orphismus II. 31, 61
- orthodoxia 219
- orvos 115, II. 100
- orvosisten II. 17
- orvosi tudomány 323
- Osiris 288, 307, 312
- Osiris-Isis 304, 308, 326, II. 269
- Osiris kora 308; — kultusza 299,
301, 333; — mithosza 25,
304, 327; — születése 326;
— ünnepei 326, 328
- oszmán-török II. 115
- összéték 251
- őszövétség 20, 304
- őszövétségi könyvek kánonja II.
293, 294
- őszövétségi vallásfejlődés II. 292
- osztják II. 90

Ö

öncsonkítás 285
 önelátkozás 115, II. 55
 önfeláldozás II. 85
 önkínzás II. 167, 197
 önkívület II. 125
 önmegtagadás 274, II. 155
 önmegváltás II. 235, 254
 ördög 221, 258, 267, 268, II. 87, 339
 ördögasszonyok torzszülöttei 278
 ördög elleni küzdelem 272
 ördögi utánczás 25
 ördög-kultusz 184
 ördögtánc 181
 ördögüzés 242, 272
 öregek elhagyása 39
 öregisten 45, 290
 őrlőkövek 204
 Örményország 253
 örökelet 184; — hajlék 196; — idő 272; — tűz II. 331; — — város II. 67
 örökkévalóság 128
 öröklés 178
 örökre elvárkozás 241
 örömműnep 233
 örület 294, 295
 ősz II. 80
 őszanyag II. 101
 ősatya 132, 143, 164
 ősatyák vallása II. 296
 ősbika 266
 ősz-Budha II. 187
 ősbutaság 44
 ősdöntés II. 118
 ősegyház II. 341
 ősember 140, 263, 270, 277, II. 245
 ősemberpár 131, 142
 ősemberpár teremlése II. 269
 ősember vallása 64, 77
 ősgermán napkultusz II. 78
 ősgonosz 264
 őshagyomány 250, II. 269, 301
 ősi formák megőrzése 196; — kultúrák 51; — nyelv 106
 őskaosz 236, 315; — szörnyetege 233

őskinyilatkoztatás 38
 őskori sírok 290
 őskultúrák 52
 őskultusz 145, 196, 263, II. 211, 235
 ősmoetheizmus elmélete 56
 ősnépek 75
 ősnelyv 29
 ősök II. 96; — kultusza 99, 140, II. 12, 247; — szelleme 36, II. 108, 297; — tisztelete II. 217
 összehasonlító módszer 30; — nyelvtudomány 31
 ősszülő 90, II. 145
 ősz táblája II. 218
 őstörténelem 198
 őstörténet 12, 92, 187, II. 246
 őstörténeti hősök 308; — napok 234
 ősvallás II. 287
 ősváló II. 147
 ősvíz 312
 őt parancs II. 162, 181

P

pacsirta 192
 Palaiphatos 18
 Palesztina 283
 palesztinai zsidóság II. 312
 Pali-tripitaka II. 189
 palládium II. 14, 308
 Palmyra 285
 pálmabor 82
 Panathenaia II. 29
 panbabilonizmus 41, 247
 panegyris II. 30
 Pannonia 286
 pannychis 295
 pánok II. 19
 panthea 329, II. 196
 pantheisztikus misztika II. 125
 pantheon 230, II. 41, 43
 pantheizmus 39, 300, 304, 320, II. 37
 pantheista misztika II. 159
 panspermia II. 29
 panvitalizmus II. 166

- papi dinasztia 325; — kaszt II. 145; — nőülés II. 257; — testület II. 53; — tiszt 296; — tudomány 305, II. 147; — vallás II. 149
- papirus 303; — irodalom 323
- papkirályok 234, 242
- papnők 208, 211, 228, 242, 326, II. 28, 249
- papok 101, 271, 324, II. 20, 28, 88, 145, 306, 341; — osztálya 222, 242, 325, II. 146
- papság 170, 222, 325, II. 52, 84
- paradicsom 268, II. 119, 233, 255
- Parakletos II. 337
- páralélek 147
- parancs 107
- parázna II. 257; — varázspraktika 147
- parentalia II. 47
- párhuzamos vallásfejlődés 44
- párszi 253, 258
- Parthenon II. 29
- Parthia 253
- Parvati II. 150, 202
- Passzah II. 307
- passzív varázs 100
- pásztor 242
- pásztorsíp 295
- Paszupata-felekezet II. 202
- patakpart 109
- pater II. 64
- patriárkális királyság II. 6; — kultusz II. 146
- pauciciánusok 275
- Pausanias II. 60
- pávian 312, 313
- pax II. 58
- pecsét 279
- peblevi 275
- peblevi írás 253
- pej ló II. 88
- Példabeszédek könyve 303
- peripséma II. 13
- perkele II. 87
- Perkunos II. 87
- permi őskultúra II. 90
- Persephone II. 11; — elrablása II. 246
- perses II. 62
- persona II. 47
- Peru 31, 247
- perzsa birodalom 253
- perzsa kozmogonia II. 62
- perzsák 251
- pesszimizmus II. 131, 156, 232
- Petrus Venerabilis II. 129
- péntek II. 120
- pénzadomány II. 56
- pénzkamatláb II. 305
- pénzosztás II. 29
- Péter II. 324
- phaenomenalis világ II. 160
- phaenomenológia 77
- Phaistos-i paloták 211
- phallus II. 80, 194
- phallus-oszlopok 285
- phallus-kultusz II. 249
- Piano Carpinii II. 212
- Pinard de la Boulaye 50
- piramisok 296
- piramis szövegek 299, 303
- pirosra festés 203
- pirosra festett sir 203
- Plato 315, II. 36, 38
- platói ideák 265; — lélektan II. 24
- Plinius II. 320
- Ploteinos II. 64
- Plotinos 281, 301
- Plutarchos 259, 304
- Plutó II. 19
- Pneuma II. 338
- pogácsa 110, II. 29
- pogány-kultusz javadalmazása II. 67
- pogányság 25
- Poimandres II. 336
- pokol 136
- poligámia 322, II. 121
- politheizmus 23, 150, 250, 254, 257, 261, 304, II. 23, 36, 276
- politheista pantheon 221
- politika II. 228
- polynesiái szigetvilág 31
- Polynomia 18
- pomerium II. 41
- pontifex II. 54

pontifex maximus II. 53, 58
 Pontius Pilatus II. 321
 Pontos II. 14
 Porphyrios II. 64
 port hinteni a fejre 289
 Portunus II. 46
 Poseidon II. 14, 18
 posta 247
 pozitívizmus 35
 praeanimizmus 23, 47
 praedestinatio II. 118
 praexistencia II. 38
 praefatio II. 57
 praelogikus gondolkodás 107;
 — tudat 65
 prakriti II. 161
 prédikátor II. 307
 predmosti ember 201
 presbyterek 280
 primicia 55, 94
 primitívek 75
 primitív dualizmus 135; — népek
 105; — nép pszichológiája
 104; — népek vándorlásai 49;
 próbák II. 30
 profán tudomány II. 235
 próféták 259, II. 110
 prófétai egyéniség 252; — vallás
 252, II. 296;
 prófeta lánya 256; — zászlaja II.
 121
 profetizmus II. 312
 prostitució 186, 238, 262, II. 15,
 249
 Proteus II. 18
 protestantizmus II. 90, 257
 prytaneion II. 11
 psychoanalízis 45
 Ptah 309, 311
 ptolemaidák 301
 Ptolemaios 329
 pueblo-indián II. 263
 Puluga 82, 124
 puranák II. 194
 purusa II. 161
 punkösd II. 333
 punkösd aratásünnep II. 307;
 — csoda II. 290
 püspökök 280

pygmeus törpék 56
 Pythagoras 315, II. 21; — szek-
 tája II. 32
 pythagoreizmus II. 38, 49
 pythagoreusok II. 8
 Pythia II. 26

Q

Quetzalcoatl II. 265
 quietizmus II. 224
 Quirinus II. 44

R

Rabindranat Tagore II. 205
 rabszolga helyzete 178
 racionalizmus II. 123, 206, 214
 ragadozó állat 100
 rágalmozó II. 257
 Rajmundus Lulus II. 129
 Rajna 286
 rajz 195
 Rama II. 199, 201
 ramadhán hava II. 111
 Ramajána II. 194
 Ramakrisma II. 206
 Ramanuja II. 201
 Rammán 233, 285
 Rammán-himnusz 245
 Ram Mohan Rai II. 204
 Ramses (második) II. 298
 ráolvasás 218, 242, II. 102
 Rashun 262
 Rasz Samra-i ásatások 286
 Re 306, 307, 312, 315, 325; —
 bikája 308; — fia 313; —
 kultusza 299
 reform 320
 reformátorok 223
 regeképző tényezők 326
 regia II. 51
 regős II. 100
 regősének II. 102
 re incarnatio 149
 relativizmus 70
 religio 8, II. 323
 remeteség II. 155
 rendszer II. 175

- requietio 295
 résztemetés 99, 203, 330
 révület II. 52, 99, 124, 173, 226
 rézbálvány II. 97
 Rhadamantis II. 16
 Ricci Máté II. 212
 rita 255, II. 196, 221
 rituális tisztálkodás 242
 rituális kultusz II. 328
 ritualizmus II. 49, 311
 rizspálinka II. 220
 Robigalia II. 46, 52
 rokonházasság 322
 rokonnépek vallása II. 103
 Róma II. 40, 51, 210
 rombolás II. 195
 római birodalom II. 40, 272; —
 egyeztetés 18; — impérium
 II. 210; naptár — II. 51;
 — nép 227 II. 41; — nép-
 lélek II. 67; — tizenkét-
 táblás törvény II. 304; —
 vallásosság II. 67; — világ-
 uralom 284
 Rómaiakhoz írt levél II. 208
 rontás 115
 rontást űző boszorkányok 235
 rontó bábok 323; — szellemek
 II. 225; — varázs 102, 115
 röpima II. 257
 rossz 135; — képviselője 142;
 — lelkiismeret II. 20; —
 problémája 281; — szelle-
 mek 146, 255; — szellemek
 befolyása 107; — teremtmé-
 nyek 264
 Rousseau 31
 rovásjelzés 168
 Rozsdanice II. 87
 Rudra II. 201
 ruha II. 32; — megszaggatása
 II. 341
 runa II. 75
 Ruysbroek 29, II. 212
- S**
- Sabazios 293, II. 16
 sacellum II. 51
 Sachsengott II. 79
 sacramentum II. 55
 saecularis ünnepek II. 40, 59
 Sahname 263
 Sakti II. 202
 Salamon II. 299
 salius II. 53
 salvator II. 50
 samán 84, 115, II. 98
 samán-dob 111, 116
 samanizmus 116, II. 98
 samánok szelleme II. 97
 Samas 232
 Sang-ti II. 215
 sanguis 295
 Sankara II. 163
 Sapas 188
 sarjadás 184
 sarkcsillag 230
 sarkövi vadász kultúra II. 74
 sas II. 50, 98
 Satre II. 45
 saturnáliák II. 45, 55
 Saturnus 234, II. 45
 Saxo Grammaticus II. 76
 sárgaszínű ruha II. 174
 sárkány 265
 sárkányölő 255, 262
 sátán 267, 277; — országa 282
 Schall Ádám II. 212
 Schmidt 48, 122
 Schopenhauer II. 168
 Sebil lelőhely 298
 segítő varázs 102
 Selene II. 15
 Seleukia II. 210
 selyem II. 210
 selyembhernyótenyésztés istennő-
 jének kultusza II. 220
 sematizált emberképek 205
 Semele II. 18
 semmiből-teremtés II. 154
 semiták 45
 Seneca II. 49
 Serapeion 302
 Serapis 329
 serdültavatás 170, II. 262, 284,
 298
 serdült kor 88

serdült lányok 94, 181
 sessio II. 57
 Seth 278, 300, 311
 Sibylla II. 26, 59
 sibyllai könyvek II. 42
 Sidon 286
 signaculum 279
 siiták II. 114, 122, 127
 sikamlós históriák II. 36
 Si-King II. 214
 síkon épült templom 241
 Sila 125
 Silvanus II. 46
 sinai törvényhozás II. 307
 Sinanthropus pekinensis II. 213
 Singu-su II. 253
 Sinto II. 241, 243; — kultusza
 II. 248
 sir 98, 100, 190, 196, 302, II. 20
 siravatás II. 101;
 sírdomb II. 88
 síremlék 100, 204; — készítése 330
 siri adományok 151, 205, 226,
 II. 96; — áldozat 321, II.
 24, 96
 Sirius 262
 sírkő II. 76
 sírokba útravaló 298
 sírok, holtak istennője 307
 siron alvás II. 72
 sirontúli élet 226
 sirrablók 302
 sírszövegek 303
 sírűreg 240
 sírvárosok II. 43
 sistrum 296, 326
 Sisyphe II. 20
 sivatag 315; — istene 312; —
 szellemei 235
 skald-ének II. 76
 skalpvadászat 182
 skandináv sziklarajz II. 76
 skarabeus 308, 330
 skytha-görög művészet II. 213
 sokistenhit 35, 37, II. 191
 soknejűség 173
 Sokrates II. 38
 solaris helyi istenek 232; —
 henothéizmus 302

Sol invictus II. 62
 sólyom 166, 308, 311
 Sophokles II. 25
 Sors 237
 sorstábla 230, 233, 236, 237; —
 viselője 228
 Soter 329, II. 50, 62
 sör 246, 333
 sörvás 322
 sötétség fiai 279
 Spencer 36
 spiritizmus 119
 stációk II. 34
 Stein Aurél 276
 stoicizmus 18, II. 37
 stonehenge 205
 Strabo 259
 strenna II. 55
 stupák II. 167
 Styx II. 19
 subincisio 93
 Suetonius II. 320
 sugalmazottság II. 278
 sugárzó nap 328
 Sukhavati II. 233, 255
 Su-King II. 214
 sumir 225, II. 89
 suovetaurilia II. 52, 53
 superstitio 8
 Svarog II. 87
 Svetonit II. 87

Sz

szabadakarat 282, II. 123
 szabadító 270, II. 316
 szabadság II. 73
 szabadulás II. 156
 szabinok II. 41
 szaduceus II. 311
 Száfon hegye 287
 Szaicho II. 253
 Szaisz 312
 szájhagyomány 218, II. 99
 szájkosár 271
 szájjpecsét 279
 szala II. 120
 Szalmanaszar 227
 szám 113 l. szent sz.

- számár 312
 Szamaria 227
 samaritánus II. 311
 Szamarkand 276
 számelőjelek 113
 Szamkhya-yoga II. 160
 számkja-rendszer II. 161
 számkja-jog II. 172
 számmisztika 315, II. 32, 149
 szamojéd 75, 84, 116, II. 90
 szamszara II. 156, 255
 szamszkara II. 176
 szamtara II. 178
 szándékos emberölés II. 305
 szanga 242
 szanuzsi szövetség II. 126
 szanszkrit-irodalom 31
 szántatlan föld 265
 Szaosiant 263, 266, 270, 279
 Szargon 226, 227
 származás 242
 Sárpanit 244
 szarvas II. 31
 szarvasmarha 265
 szarvasmarhatenyésztés 251
 szasszanidák 253
 szatirok II. 19
 százkezők II. 14
 Szechmet istennő 312
 szegényadó II. 120
 szegények II. 270
 szegénygondozás II. 305
 székhely-kultusz 314
 szektaalapítók II. 253
 szekták 219
 szél 138, II. 17
 szeleukidák 227, 253
 szél fia II. 92
 szélsten II. 92
 szelknam 75, 121
 szellem 37, 145, 227, II. 47, 80,
 96, 217, 297
 szellemábrázolás 195
 szellem-anyag 277
 szellemhit 46, 145, 202, 204, 310,
 II. 241; gyökerei 57
 szellemhívás 117
 szellemi áldozat II. 66; — egyé-
 niség 38
 szellemidézés II. 285
 szellemtan 249
 szellem-test II. 161
 szellemtörténeti fejlődélmélet
 39
 szelleműzés 247, II. 229
 szellemvisszajárás 240
 szem 129
 szemang 76
 szemangok engesztelő áldozata
 86
 személytelen erő 46; — varázs-
 erő 103
 szeméremérzet 134
 szemétdomb 287, 303
 szemita istenek 301
 szemiták 283
 szemlélődés II. 163
 szemlélődő buddhák II. 233
 szemmel verés 102, 323
 szent 102, 218, II. 126, 300
 szent Ágoston 26, II. 67
 szent állat 286, 308, II. 31, 150,
 197
 szentély 242, II. 249
 szentember II. 329
 szent fa 191, 290, 325; — ganéj-
 túró bogár 308; — háború
 II. 121; — halhatatlanok
 257, 261; — hely 84, 92, II.
 27, 84, 97, 296; — helyek
 közti futás II. 121; — idő 9;
 — kereszt II. 113; — kilen-
 ces 315; kövek 290, 293, II.
 296; — nász 109, II. 31, 34;
 — sírok II. 167; — számok
 41, 315; — szó II. 151; —
 tárgyak II. 33, 248; —
 tűz 255, II. 271
 szentháromság II. 117, 338; —
 analógiája II. 195
 szentírás 17, 227
 szent könyvek 218, 257, II. 8,
 184, 205, 214, 229; — görög
 fordítása II. 312; — gyűj-
 teménye II. 321; — ká-
 nonja 219; — olvasása 218,
 II. 167
 Szentlélek II. 333, 338

- szent Pál 22, II. 208
 szent Pál levelei II. 321
 szépség 38; — országa 191
 Szerapisz-kultusz 301
 szerelem 102, 232, II. 15; —
 istennője 228
 szerelem — halál 288
 szerelmi hatás II. 285; — varázs
 110; — varázsjóslás II. 285
 szerencsejáték II. 121
 szeretet II. 156, 196, 329
 szertartás II. 28
 szertartáskönyv II. 244
 szerzetes II. 237, 251
 szerzetesség II. 165
 szerzetességi közösség II. 226
 szerzetszerű szövetség II. 126
 szerződés 255
 Szet 312, 327
 széttörés 204
 szfinx 296, 324
 Sziám II. 189
 Szibéria 31
 Sziduri 239
 szilah II. 204
 szikla II. 269
 sziklarajz 209
 szilének II. 19
 szimbolikus burok 289; — élet-
 érzés 140, II. 222, 248
 szimbolizmus 34, 85, 163, 309
 szimbolum II. 36
 szimpatia II. 65
 Szin 230, 231
 színház II. 28
 Szin-himnusz 235
 színjáték II. 53
 szinkretizmus 227, 305, 333, II.
 194
 szinoptikusok II. 324
 Szippar 228
 szir 275, 283
 Sziria 283
 szirének II. 18
 szív 332; — kitépése 183
 Sziva II. 195, 201
 szívárvány 79, 137, II. 17
 szív mérés 332
 szktyák 251
 szlávok 28, II. 86
 Szobek 312
 szobor 206, 241, 324
 szoborkultusz 197
 szobrászat 196
 szociális tevékenység II. 181
 szőelemzés 314, 316
 Szokar országa 331
 Szokar temetőisten 331
 szólás-mondás II. 102
 szolga-jog II. 305
 szolgálat a jegyesért II. 268
 szoma 255, II. 146
 szómagyarázat II. 149
 szombatév II. 305
 szómisztika II. 149
 szóvarázs 315, II. 54
 szökkőv II. 268
 szökkőhónap 243, II. 43
 szőlő 246, II. 30
 szőlőtermelés ünnepe II. 52
 szörnnyalakok II. 16
 szövés 76
 szövetség II. 296, 303; — istene
 II. 300, 303; — szekrénye II.
 308
 szponta 261
 Szponta Mainyu 261
 Szrausa 261
 sztavira II. 184
 szubbaru 238
 szufi II. 124
 Szukhavati II. 187
 szultánok II. 115
 szunna II. 121
 szunnita II. 127
 szurák II. 117
 szükségesztendő II. 215
 születés 42, 82, 158, 313, II. 101,
 283
 születések ura 231
 szülés istennői II. 46, 87
 szülők és gyermekek 76, II. 217
 szuret II. 306
 szureti sátorosünnep II. 307
 szűz II. 59
 szüzesség II. 145
 szűzi fogadás 270; — papnők 228
 Szűz Mária 270

T

- tabú 98, 100, 101, II. 35; — és
varázshit 218; — érzés II.
283; — hit 272; II. 73, 247
Tacitus II. 74, 320
taglejtés 81
Tai-hsio II. 227
Tai-sán hegye II. 225
talizmán 111, II. 248
Talmud 218, II. 312, 320
táltos II. 100; — és lova 168
táltoshit II. 102
Tammuz 233, 238; — halála 244
tánc 92, 105, 181, 326
tanítóköltészet II. 307
tanítvány II. 205
Tantalos II. 19
tantra II. 194, 203
Tanzsur II. 236
Tas II. 221
Tao-te-king II. 223
taoizmus II. 225; — kánonja 276
Ta Pönn 124
taps II. 248
tarkoponyás 296
társadalom 10, II. 247; — ta-
gozódása 101, 173, 220
társadalmi etika II. 228; — osz-
tálykülönbségek 273
társistenek 242
Tartaros II. 14
Tarzisz II. 301
Tashilumpoi főléma II. 190
tatárok 29
tatárország 31
tat tvam asi II. 152, 159
taurobolium II. 61
Taurusz-hegység 284
tauruszi mondák 308
tavak 208
tavasz 291, II. 270
tavaszi szántás II. 220
taoista közösség II. 226
tazmánok 201
teaivás II. 254
tea útja II. 254
tehén 233, 265, 307, 312, II. 80,
197, 208
tehénáldozat II. 52
tehén-urina 272
tej 322
tejút 136, 190
teknősbéka 264, II. 222
Telesterion II. 33
teli hold II. 145
téli napfordulat II. 51, 267
Tell-el-Amarna 300; — levél-
tára 303
Tellus II. 45
Temaunk 124
temenos II. 13
temetés 28, 93, 95, 97, 99, 151,
202, 239, 298, 330, II. 72,
101; — módja II. 47, 83;
— szertartásai II. 96
temetési menet 330
temetetlen holtak lelkei 240
temetkezés II. 191
temetők 204, 308, 310
templom 195, 262, 306, 324, II.
27, 196, 219, 248, 265, 267,
308, 311; — avatási napja
II. 56, 266; — építése 241,
326; — helye II. 56
templomi adók 243; — kéjnlők
II. 199; — prostitúció 186,
228, 243, II. 194; — zene 246
templum II. 51
Tendai-su II. 253
tenger II. 18; — asszonya 329;
— istenei II. 15
tengerbe temetés 99.
tenyészet 189, 233; — hős 289;
— istene 312; — kultusza II.
29; mithosza II. 14
tenyészet-enyészet 288, II. 33,
81; — kultusza 284; —
mithosza 327
tenyészeti varázs 185
teremtés 260, II. 39, 288; —
bagyomány II. 154; —
mithosz 55, 130, 134, 230;
— módja 131; — története
41, 60, 233, 249
Teremtő II. 70, 292
termékenység 206; — biztosí-
tása II. 88; — istennője 266

- termékenységi varázs 290
termény eleje II. 306
természet átszellemesítése 148
természet-démonok 156; — és
enyészetvallás II. 282; — fi-
lozófia II. 36; — isten 138;
— istenítés 154, 276, II. 36;
— kultusz 37, 153, 207, II.
70, 95, 264, 268; — mitho-
lógia 39, 311; — mithosz
231, 307, II. 262; — szere-
tet 193; — törvény II. 304;
— vallás 217, 252, 254
termőföld 315, II. 216
Terra II. 45
test 36; — feltámadása 240
testalakú koporsó 330
testalkat 242
testbeszállás 149
testből kiszabadult lélek 268, II.
157
test-lélek 37, II. 24
testtartás II. 120
testvásár 292
testvérházasság 322, II. 269
tetoválás 76, 167, 298
Tezcatlipoca II. 265
Thargeliák II. 13, 29
Thébé 311
thebai Amon vagyona 325
theizmus II. 7
Themis II. 17
theocentrikus életigazodás II.
180; — függésvizony 119
theodicaea II. 307
Theodorus Barkhomiszir püspök
Scholia-i 276
Thegoniák 60, 221, 229, 305,
314 II. 13, 245
theokratikus nép II. 303
theoi synnaoi 314
theológia II. 38
theophania II. 341
theosophia II. 131
Thietmar II. 86
Thor II. 78
Thot 218, 307, 312, 332, II. 336
Thyrsos II. 31
Tiamat 230, 236
Tibet II. 190
tibeti buddhizmus II. 190; —
kánon II. 190, 236
Tiglatpileszar 227
tilalom 190
tiltott állatok 91
Tingsus II. 78
Tirthamkara II. 165
titánok II. 14
titkos férfiszövetségek 141; —
név 106; — serdültavatás
122; — társulatok 94, 181
titok 38; — látás 112; — tartás
90, 187
Tityos II. 19
Tishtrija 262
tisztá állat 101, II. 305; — or-
szág II. 255
tisztaság II. 46; — asszonya 232
tisztátalan állatok 101
tisztulás 270, 271, II. 13; —
szertartásai 258, 267, II. 29,
246, 340
Tin II. 10, 78
Tiwas II. 78
tizenhármás (13) 113
tizenkettes II. 128
tizenkéttáblás törvény II. 304
tizparancs 280
tjurunga 168, 205
tó 208
tóba temetés 99
tokiói jezsuita egyetem II. 260
toll 332
tondi 103
tor 330
torony 324
totalizmus II. 7
totem 92, 163, 175; — megevésé-
nek tilalma 166
totem állat II. 271, 284; —
istállója 324; — megölése
169
totemdísz 166; — központ 168;
— osztályok 149
totemista clan 175, 306
totemisztika II. 269, 283
totemisztikus jelleg 308; — le-
gendák II. 215

totemizmus 23, 44, 162, 196, 206,
 304, II. 41, 98, 214
 Toth isten 301
 többférjűség 182
 több isteni lény 260
 többnejűség 133, II. 267
 tölgy II. 87
 tömjén 109, II. 219; — áldozat
 244
 tömjénezés 326
 török-tatár II. 89
 törpenépek 76
 történelem II. 211; — meta-
 fizikája 263
 történelem előtti népek 34, 198
 történelem nélküli népek 198
 történelmi logika 69; — mód-
 szer 43
 történeti irodalom II. 307
 törvény 69 238, II. 311; — és az
 Evangélium II. 293
 törvénykönyv 226
 törvényvallás 164
 törzsfő 101, 171; méltósága 76
 törzsből való kitaszítás II. 83
 törzs istenei II. 97; — ősei 290;
 — szelleme 147; — története
 189
 tradicionalizmus 38
 Traeatona 263
 transcendentia II. 37, 314
 Triglov II. 87
 trimurti II. 195
 Tripitaka II. 184
 Triptolemos II. 33
 Triton II. 18
 tormbita II. 52
 trombitaszó 326
 trónralépés 243
 trundholmi (Seeland) napszekér
 209
 Ts'enes 125
 tudás 242, II. 159
 tudatgimnasztika II. 162
 tudomány 296; — istene 307
 Tulsi Dasa II. 197
 Tum 311
 tunguzok 75, II. 89
 turkesztáni sárgadinnye 279

turániak 265
 Turfán 275
 turul 166, II. 100
 Tut-ench-Amon 300
 Tut-ench-Aton 320
 tükör II. 226
 tűz 155, II. 11, 46, 55; — gyuj-
 tása 97, 268, II. 11, 72; —
 istene II. 46, 246; — isten-
 nője 155; — készítése 76;
 — oltára II. 205; — papjai
 255, 271; — regéi 189; —
 szelleme II. 95; — temp-
 loma 268, 271; — védő szel-
 leme 261
 tűzanya II. 95
 tüzes vas 115
 tűzfűró 155
 tűzhányó 190
 tűzhely 84, II. 5, 46; — füstje
 II. 72
 tűszentelés 244
 Tyché II. 18
 Tylor 36
 Typhon 312
 Tyr II. 10, 78
 Tyrus 286
 tyukáldozat 97
 tyuketetés II. 56

U

udvari stílus 313
 ugariti tenyészet-enyészet mit-
 hosz 286
 újbabiloni birodalom 227
 újév 237, 241, 243, 297, 326, II.
 51, 455, 191
 Újguinea 31
 ujgur-kánok 275
 újhold 231, II. 145, 307
 újholdvasárnap II. 101
 újjászületés 149, II. 157, 173,
 177, 208
 újpaleolit-kor 200
 újplatonizmus 281, 284, 301, II.
 60, 64
 újszövetség II. 325, 332

újszülött II. 11, 55, 267
 új világ 29
 Ukko II. 92
 umbriaiak II. 41
 ummánu 242
 Unholdinnen II. 80
 unio hypostatica II. 337
 univerzalismus II. 68
 universum II. 222
 Upanisádok 218
 utazók 31
 utánzás 106
 útirajzok II. 211
 Utnapistim 231, 234, 236
 útnyitó istennő 312
 Ūr 126, 226, 228
 Ural-altáji népek vallása II. 89
 uralkodó családi istene 225; —
 istenítése 222; — városa 221
 uralkodó mithoszformák 189
 uralom jelvényei 242
 Uranos II. 14
 Ūr asztala II. 339
 urigallu 242
 urina 265
 Ūr kelyhe II. 339
 urt II. 96
 Urta 255, II. 221
 Urukagina 246
 Uruk 226, 228
 Ūr városa 225
 Ūr-városi ásatások 249

Ū

üdvkeresés II. 178
 üdvösség II. 148
 üdvösségvágy 222
 üdvözítő imaszöveg II. 257
 üdvözültek 269
 üdvözülés II. 57
 üdv útjai II. 155
 üldözés II. 340
 ülésmód II. 162
 ünnep 174, 184, 205, 218, 236,
 243, II. 29, 84, 266, 270
 ünnepi áldozat II. 216; — imád-
 ság 81; — kultusz 243; —
 rituale II. 56

ünnepnaptár 243, 326
 ünneprend II. 191
 üzenet a másvilágra II. 73

V

vadállat 233
 vadászat 175
 vadásztilalom 207; — varázs
 109; — zsákmány 82, 246
 vadkan 285
 vad népek 33
 vágó 315, II. 176
 vagyunkösszeg 273
 vahabita II. 122
 vaishesika II. 160
 váladék 331
 válás II. 121
 választottak 279
 vallás 7; — alaplény 86;
 — alapítók 219, 253, II. 250;
 — bölcsélet II. 35, 164; —
 egyetemessége 11; — eredete
 13, 65; — erkölcsi hatása II.
 99; — és társadalom 170;
 — eszménye 24, II. 286;
 — eszményi formája 68; —
 fejlődése II. 318 — filozófia
 16; — forma II. 207; —
 formák differenciálódása 223;
 — formák rétegződése 15;
 — források 17; — háború II.
 66; — keveredés II. 244;
 — kritika II. 49; — meta-
 fizika II. 150; — phaenome-
 nológiája 77; — politika II.
 242; — pótlék II. 168, 225;
 — szabadság II. 238; — tör-
 ténete 14
 vallási életforma II. 119; — esz-
 mék 62; — eszmény II. 314;
 — fejlődés 67, 68; — genie
 222, 224, 248; — hanyatlás
 67; — herosz II. 170; —
 irodalom II. 102; — jelvé-
 nyek 212; — közösség 279;
 — reform II. 50; — speku-
 láció 300; — szinkretizmus

- II. 310; — szokás II. 101;
— tudat 62; — türelem II.
235
vallások keletkezése 64; — osz-
tályozása II. 289; — össze-
hasonlítása 15; — sokasága
66
vallásos célú építés 195
vallásosság II. 242
vallásos líra II. 307; — szókin-
cs 28; — világtörténet 27
vallástalan népek 35
vallás totalis jelenség 9
vallástörténelem problematikája
21
vallástörténet irányai 69
vallástörténet irányai 33; —
kulcsa II. 282; — meghatá-
rozása 7; — módszerei 33;
— problematikája 59
vallásújítás 222; — újítók 144;
— változás 222
válólevél II. 304
vándorapostol II. 174
várakozási hely II. 256
varázs 109; — anyag 112; —
erő 47, 99, 103, 110, 111,
151, 167, 175; — erő köz-
pontja 195; — eszköz 323,
II. 146; — helyettesítés
111; — hit 196, 206; II.
82; — hivatás II. 84; —
ige 106; — ima II. 188;
— iskola 116; — isten 231;
— kö 111; — kör II. 29; —
metafizika II. 147; — szavak
323, II. 85; — szerek II. 71,
271; — szimbolika II. 219;
— szövegek 310, 322, 331;
— tudomány 312; — tükör
113
varázslat 10, 46, 57, 100, 109, 119,
204, 242, 244, 255, 270, 302,
303, 310, 320, 325, II. 65,
84, 97, 147, 197, 235
eredményei 119; — eszközei
104; — konkolya 323; — lo-
gikája 108; — módja 104;
— technikája 218
varázsló 101, 115, 129, 175
városalapítás 243
városállamok II. 6
városépítés 241
város istene 241
városkultúra 226, 274, II. 264
Varro II. 43
vas II. 263
vasárnap 280
vaskorszak 199 II. 42
vasorrú bába 102
Vatauineva 78, 123
védák 254, II. 193
Vedanta 218, II. 154, 160, 163
védőszellemek 263
végső dolgok 266, II. 118; —
ítélet 266
végtelen megsejtése 304
végzet 234, 272, II. 18, 25
végzethit 237
Veiovis II. 47
Veles II. 87
véletlen II. 25, 65
velő II. 28
vendégek védője II. 10
Vendidad 258
Venusz 228, II. 45
Venusz-csillag 233; — szobor
206
vér 151, 292, II. 55, 98, 202;
— és élet 87; — és víz II. 29;
— mithosza II. 85
véráldozat 87, 185; — bosszú II.
20, 83, 305, 329; — bűn II.
35
verem II. 45, 51
verés 272
véres és kegyetlen áldozat 183
Vergilius II. 59; — 4. eclogája II.
59
vérkeverés 111
vérhintés 91
vérségi összetartozás 172
ver sacrum II. 55
versenyfutás II. 11
vérszerződés II. 100
vértanú II. 258
Vesta II. 11, 46
Vestálisok II. 46

vetés 184
 vezénylő pálcák 206
 vezéri devotio II. 54
 Victoria II. 67
 Videvdat 258
 viennei zsinat II. 129
 vigilia 295
 vihar 209
 viharisten 138, 226, 233, II. 246
 vihar szelek II. 18
 vihar szellem 155
 világ 236; — keletkezése 258;
 — újjászületése II. 40
 világalkotás II. 93
 világalkotó 129, 187, 260, II.
 202, 262, 296
 világciklus 282
 világév II. 59
 világfolyamat 265, 279, 282, 287
 világhegy 268
 világok II. 174
 világkeletkezés oksági magyará-
 zata 56
 világkezdés II. 82
 világkorszak II. 201
 világkultúra 16, 224, II. 272
 világmagyarító őselv II. 151
 világmegújulás II. 59
 világmindenség 229
 világmintá II. 336
 világmisszió 24
 világmozgás elindítója II. 37
 világosság és sötétség 255
 világör 255
 világösszeomlás 266
 világrend 261
 világteremtés 142, 265, 314, II.
 335
 világteremtés mithosza 244
 világteremtő 125, 126, 228, 236,
 306
 világtojás 315, 316
 világtörténelem négy korszaka
 250
 világtörvény II. 37
 világvallás 223, 253, II. 340
 világveg 258, 269, II. 81, 83,
 291, 315; — előjelei 269;
 — várása 269

villám 135, 155, 209
 villámisten 212, II. 10, 71
 viradurikamillorói nép 75
 virágok eltűnése és visszatérése
 190
 virágöntözés 268
 Visnu II. 150, 195, 199
 Vispered 258
 Vistaszpa király 256
 visszajáró lélek 240
 visszhang II. 19
 víz 109, 267, II. 247
 vizek istennője 228; — kultusza
 II. 95; — szelleme 261; —
 űrnője 262
 vizes korszak 268
 vízhintés 92
 víziló 312
 vízimadarak 131
 vízözön 91, 123, 131, 155, 187,
 230, 236, 249, II. 23, 288
 vízvezeték II. 270
 vízzel leöntés II. 267
 vogul II. 90
 Vohu manah 261
 Volturnus II. 46
 votiv ajándékok II. 28
 votiv tárgy 208, 209
 votják II. 90
 Voluspá-költemény II. 83
 vrag II. 87
 vörösre festés 160
 Vulcanus II. 46
 vulkánba temetés 99
 Vurthragna 255

W

Walhalla II. 79
 Walkür II. 79
 Wane II. 80
 Wane-család II. 76
 Wellhausen-i bibliakritika II.
 299
 Werwolf II. 80
 Wotan II. 79

X

Xavéri Szent Ferenc II. 258
 Xenophanes II. 35
 Xerxes 253

Z

Zaidita II. 127
 zaj 109
 zakat II. 120
 Zakmuku-ünnep 234
 Zamzam-kút II. 108
 zaotar 255
 zarándoklás II. 120
 Zarathustra 222, 253, 254, 256,
 266, II. 313
 Zarathustra-életrajz 259
 Zarathustra fia 269
 Zarathustrotéma 271
 zászló 167
 Zebul 287, 288
 «Zen» felekezet II. 254
 Zend 257
 zene 325, II. 191
 zene és tánc II. 250
 Zensin II. 257
 Zervan-akarana 272
 zervaniták felekezete 272
 Zeus II. 10; — szeme II. 11

Zeus-Oromazdesz 253
 zikkuratok 226, 241, 244, II.
 265
 Ziu II. 78
 Ziuvari II. 78
 Zio II. 10
 zivataristen 231, II. 79
 Zorobabel temploma II. 308
 Zoroaszter 281
 zöld fa 109
 zürjének II. 90

Zs

zsákmány 86
 zsákmányolás 172
 zsengeáldozat 55, 83, 94, 202,
 246, II. 28, 55, 94, 262, 296,
 306
 zsidók 28, 253, 274, II. 107, 285
 zsidó imádság 245
 zsidók elszaporodása 300
 zsidó vallás II. 100
 zsidó vallás kialakulása 37
 zsidó vallás totemisztikus ere-
 dete 45
 zsinagóga II. 312, 330
 zsinati határozat II. 75
 Zsnata II. 165
 zsoldárok II. 307

TARTALOM.

I. könyv. Hellasz, Róma, Európa.

	Lap
1. <i>A görögök vallása</i>	5
A görög vallástörténet forrásai. 8. l. A görög vallás összetevői. 9. l. a) Indogermán elemek. 9. l. b) A megelőző és környező kultúrák hatása. 13. l. Az Olympos. 17. l. Tenger, Föld és Alvilág. 18. l. Herosok. 20. l. Az istenek természet. 22. l. Az ember 23. l. Az Istenek és az ember. 24. l. A nyilvános kultusz. 27. l. a) A szent helyek. 27. l. b) A papság. 28. l. c) Imádság, áldozat, szertartások. 28. l. Misztériumok. 30. l. Vallás és bölcselet. Vallásbölcselet. 35. l.	
2. <i>Róma és a római birodalom</i>	40
Az ősi pantheon. 43. l. A kultusz. 51. l. Augusztus vallási reformja. 57. l. Az idők telje. 57. l. Az államvallás sorsa. 60. l. Gnosis, misztériumok, újplatonizmus, napkultusz. 60. l.	
3. <i>Kelták, germánok, szlávok</i>	69
<i>Kelták.</i> 69. l. <i>Germánok.</i> 74. l. A germánok nagyistene. 77. l. Az As-ok csoportja. 78. l. A Wane-ok csoportja. 80. l. Az égi kíséret. Szellemek, állatok, ősök, hősök. 80. l. A Balder-rege. 81. l. Világkezdet, emberi sors, világvég. 82. l. Szenthelyek, kultusz, varázslat. 84. l. <i>Szlávok és litvánok.</i> 86. l.	
4. <i>Az ural-altáji népek vallása és a magyarság ősvallása.</i>	87
Nagyisten, égisten. 91. l. Világalkotás, emberteremtés. 93. l. Természetkultusz. 95. l. Alvilág. 96. l. Lélek, szellem, ősök, hősök. 96. l. Kultusz és varázslat. 97. l. Állatkultusz, totemizmus. 98. l. <i>A magyarság ősvallása.</i> 99. l.	

II. könyv. Ázsia élő nagykultúrái.

FÜGGELÉK: AMERIKA KIHALT NAGYKULTÚRÁI.

	Lap
5. <i>Az iszlám</i>	107
Mohamed élete. 109. l. Az iszlám története. 113. l.	
Az iszlám és a kultúra. 115. l. A Korán. 116. l.	
Hitvallás. 117. l. Az iszlám kultusza és vallási	
életformája. 119. l. Az iszlám hitrendszerének	
további alakulása. 121. l. Lelki élet, misztika.	
124. l. Felekezetek az iszlámban. 126. l. Az isz-	
lám mai helyzete. Reformtörekvések. Iszlám és	
kereszténység. 128. l.	
6. <i>India</i>	130
A kelet kapuja. 130. l. India népe, társadalma,	
vallásai. 132. l. Szentkönyvek, vallásos iroda-	
lom 135. l.	
7. <i>A Védák vallása</i>	139
Pantheon, világszemlélet. 139. l. Élet, erkölcs,	
halál, másvilág. 143. l. Papok, áldozat. 145. l.	
A brahmanizmus. 147. l. A brahmanizmus isten-	
tana. 149. l. Isten és a világ. 153. l. Életeszmény,	
az üdv útjai. 155. l. Iskolák, irányok. 160. l.	
A dzsaina-felekezet. 164. l.	
8. <i>A buddhizmus</i>	168
Buddha élete. 170. l. Buddha tanítása, rendszere.	
Dharma. 175. l. A buddhizmus szervezete. Szam-	
gha. 182. l. A buddhizmus benső fejlődése, át-	
alakulása vallássá. 183. l. A buddhizmus elterje-	
dése. 189. l.	
9. <i>A hinduizmus</i>	193
Egyes istenek a hinduizmusban. 199. l. Egysége-	
sítő törekvések. A múlt és jelen összefoglalása.	
Árja vallás. 203. l.	
10. <i>Kína</i>	210
A mennyei birodalom az emberiség történetében.	
210. l. Az «ég ura» és a «menny fia» 213. l. Tao.	
221. l. Konfucius. Az államvallás. 227. l. A budd-	
hizmus Kínában. 231. l. A vallások mai helyzete.	
237. l.	

II. <i>Japán</i>	Lap 240
A felkelő Nap országa. 240. l. Az istenek útja. Sinto. 243. l. A Sinto kultusza. 248. l. A buddhizmus Japánban. 251. l. A kereszténység Japánban. 258. l.	

12. <i>Amerika nagy kultúrájú népei</i>	263
---	-----

III. könyv. Törvény, próféták, Krisztus.

13. <i>Az ó- és újszövetség a vallástörténetben</i>	275
Módszerkérdés. 278. l. A bibliai vallások összefüggése a vallástörténettel. a) Elméletek. 280. l. b) A vallástörténet kulcsa a bibliában. 282. l. c) Lényeg és kísérelőjelenségek. 286. l. d) A vallástörténet összefoglalása a bibliában. 288. l.	

14. <i>Az ószövetségi vallás fejlődése</i>	292
a) Kontraszt és összefüggés. 292. l. b) A Törvény és az Evangélium. 293. l. c) Az ószövetség szentkönyvei. 294. l. d) Az ósatyák vallása. 296. l. A mózesi törvényvallás. 298. l. a) Történeti áttekintés. 298. l. b) Mózes. 299. l. c) a szövetség Istene. Jahve. 300. l. d) Az óshagyomány. Jahve és a nagyistenek. 301. l. e) A szövetség. 303. l. f) A mózesi törvényhozás. 304. l. g) Kultusz. 305. l. h) Templom. 308. l. A törvényvallás megmerevedése. A próféták vallási eszménye. 309. l. a) Ritualizmus. 311. l. b) Profetizmus. 312. l. c) Az isteneszme tökéletesedése a prófétáknál. 313. l. d) Az új vallási eszmény. 314. l. e) Eschatologia. 315. l. f) Messianizmus. 316. l. Az ószövetségi vallásfejlődés lényegesen más, mint a többi vallásé. 318. l.	

15. <i>Jézus Krisztus a vallástörténetben</i>	320
a) Jézus történeti személy. 320. l. b) A «hit» Jézusa és a «történelem» Jézusa. 322. l. c) Vallástörténeti környezet. 323. l. d) Jézus és a próféták. 323. l. e) Jézus, Jahve fia. 324. l. f) A kereszténység lényege. 327. l. g) A kereszténység eredetisége. 328. l. h) Isten országa. 330. l. i) Messiási	

	Lap
ország. 331. l. j) Új szövetség. 332. l. k) Húsvét és Pünkösd. 333. l. l) A megdicsőült Jézus. 334. l. m) A krisztusi misztérium. 334. l. n) Krisztus, az Úr! 335. l. Logos. 336. l. Pneuma. Szentlélek. 338. l. Szentháromság. 338. l. Keresztény kultusz. 339. l. A kereszténység küzdelme a zsidósággal és a pogánysággal. 340. l. Világvallás. 340. l.	
16. <i>Irodalom</i>	343
17. <i>Név- és tárgymutató</i>	353

**A SZERZŐNEK
A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSÁBAN
MEGJELENT MŰVEI:**

1. *Bevezetés a vallás lélektanába.* 1926. Szent István könyvek. 41. sz.
2. *A keresztény bölcsélet története.* 1927. Szent István könyvek. 43—44. sz.
3. *A vallásbölcsélet főkérdései.* 1930. Szent István könyvek. 81. sz.
4. *Nagy Szent Gertrud Lelkigyakorlatai.* 1926.
5. *A misztikus természetszemlélet alapjai.* 1928.
6. *XI. Pius pápa a kereszténység egységéről.* 1934.
7. *Egyetemes Vallástörténet.* I—II.

MÁS KIADÓKNÁL:

1. *A celldömölki búcsújáróhely rövid ismertetése.* Celldömölk. 1918. 56 l.
2. *Mater Raingardis.* Szombathely. «Nemzedékek» kiadása. 1919. 32 l.
3. *Az örökélet forrásai a hét szentségben.* Budapest. Korda. 1932. 174 l.

4. *A lélek szemével.* Budapest. Dom. 1932. 194 l.
5. *Kis Misekönyv.* Dr. Radó Polikárppal együtt. Komárom. 1932. 480 l.
6. *Liturgikus Lexikon.* Dr. Radó Polikárppal együtt. Komárom. 1933. 456 l.
7. *Barlangok, sírok, kupolák.* Magyar Kultúra könyvei. 1935.

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

Katholikus kultúrát fejleszteni, katolikus tudományt terjeszteni és népszerűsíteni, ez a hivatása a Szent István-Társulatnak, ez a hivatása a kiadásában megjelenő Szent István Könyveknek.

A Szent István Könyvek sorozata az emberi tudás minden ágát fel akarja karolni. A Szent István Könyvek a tudomány mai színvonalán mozognak. Oly stílusban jelentetjük meg, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy minden művelt egyén érdeklődéssel olvashassa. Viszont súlyt helyezünk arra, hogy a Szent István Könyvek mindegyike a katolikus világnézetnek legyen beszédes hirdetője.

Ily módon, reméljük, elérjük azt a célt is, mely e könyvek kiadásánál szemünk előtt lebegett: az olvasni vágyó katolikus közönségnek oly műveket nyújtani, amelyek kielégítik igényeiket anélkül, hogy veszélyeztetnék hitüket, sőt amelyek alkalmasak arra, hogy a tudás és műveltség eszközeivel is megerősítsék őket vallásos meggyőződésükben és világnézetükben.

A Szent István Könyvek sorozatában eddig megjelentek:

Pengő

1. Zubriczky Aladár dr.: Jézus élete és a vallástörténet	—
2. Wolkenberg Alajos dr.: A teozófia és antropológia ismertetése és bírálata	—
3—4. Wolkenberg Alajos dr.: Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene	5.60
5—6. Balanyi György dr.: A szerzetesség története	5.60
7—8. Alszegehy Zsolt dr.: A XIX. század magyar irodalma...	—
9. Miskolczy István dr.: Magyarország az Anjouk korában	2.80
0. Palau-Timkó Jordán: Krisztus útján. A katolikus tevékenység főelvei	2.80
11. Quadrupani-Babura László dr.: Útmutatás jámbor lelkének számára	2.80
12. Prohászka Ottokár: Elbeszélések és útirajzok	—
13. Trikl József dr.: Természetbölcselet	2.80
14. Bognár Cecil dr.: Értékelmelet	2.80
15. Prohászka Ottokár: A bűnbocsánat szentsége	2.80
16. Babura László dr.: Szent Ágoston élete	2.80

	Pengő
17. Lepold Antal dr.: Szalézi Szent Ferenc válogatott levelei	2.80
18. Áldásy Antal dr.: A kereszteshadjáratok története...	—
19. Marosi Arnold dr.: Átöröklés és nemzetvédelem ...	2.80
20. Zoltvány Irén dr.: Erotika és irodalom ...	2.80
21. Horváth Sándor dr.: Aquinói Szent Tamás világnézete	2.80
22. Balogh Albin dr.: Művelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt ...	2.80
23. Marczell Mihály dr.: A katolikus nevelés szelleme ...	2.80
24—25. Motz Atanáz dr.: A német irodalom története...	5.60
26. Babura László dr.: Szent Ambrus élete ...	2.80
27. Márki Sándor dr.: II. Rákóczi Ferenc élete ...	—
28. Kiss Albin dr.: A magyar társadalomtan története	2.80
29. Szabó Zoltán dr.: A növények életmódja ...	2.80
30. Weszelszky Gyula dr.: A rádium és az atomelmélet...	2.80
31. Balanyi György: Assisi Szent Ferenc élete ...	2.80
32. Dávid Antal: Babel és Assúr. I. Történet ...	3.40
33. Fejér Adorján: Római régiségek... ..	4.50
34. Balogh József: Szent Agoston, a levélíró ...	3.40
35. Babura László dr.: Szent Jeromos élete ...	3.40
36. Karácsonyi János dr.: Szent László király élete...	3.40
37. Miskolczy István dr.: A középkori kereskedelem története	4.50
38. Szémán István dr.: Az újabb orosz irodalom ...	4.50
39. Bán Aladár: A finn nemzeti irodalom története ...	3.40
40. Trikál József dr.: A gondolkodás művészete ...	4.50
41. Kühár Flóris dr.: Bevezetés a vallás lélektanába ...	4.50
42. Babura László dr.: Nagy Szent Gergely élete ...	4.—
43—44. Kühár Flóris dr.: A keresztény bölcsélet története	8.—
45. Weszely Ödön dr.: Korszerű nevelési problémák...	5.60
46. Somogyi Antal dr.: Vallás és modern művészet ...	3.—
47. Divald Kornél: Magyar művészettörténet ...	5.60
48—49. Birkás Géza dr.: A francia irodalom története ...	8.—
50. Wodetzky József dr.: A világegyetem szerkezete...	3.50
51. Záborszky István dr.: Rabindranath Tagore világnézete	3.50
52—53. G. Kurth-Michel K.: A modern civilizáció kezdetei ...	10.—
54—55. Dávid Antal: Babel és Assúr. II. Művelődés ...	7.30
56. Horváth Jenő dr.: A modern Amerika története...	3.30
57. Balogh Albin dr.: Ország és nyelv ...	4.70
58. Meszlényi Antal dr.: A katolikus egyház és az állam 1848/49-ben ...	7.30
59—60. Radó Polikárp dr.: A kereszténység szent könyvei. I. Ószövetség ...	8.30
61. Kecskés Pál dr.: A házasság etikája ...	4.—
62. Huszár Elemér: A katolikus házasságjog rendszere...	3.30
63. Petró József dr.: Az ősegyház élete ...	5.—

64—65. Radó Polikárp dr. : A kereszténység szent könyvei. II. Újszövetség	8.80
66—67. Trikál József dr.: A jelenségek a valóságba ...	7.—
68. Erdey Ferenc dr.: Kant valláserkölcsei világnézete ...	4.—
69—71. Hartmann Grisar: Luther Márton élete (Fordította Hoitsy Lajos Pál.)... ..	12.—
72. Tóth Ágoston: Bevezetés a meteorológiába	5.80
73—74. Bánhegyi Jób dr.: A magyar irodalom története I. ...	6.60
75—76. Divald Kornél: A magyar iparművészet története ...	7.50
77. Balanyi György: A római kérdés... ..	6.40
78—79. Bánhegyi Jób dr.: A magyar irodalom története. II.	7.—
80. Pitroff Pál dr.: Bevezetés az esztétikába... ..	3.—
81. Kühár Flóris dr.: A vallásbölcselet főkérdései	5.—
82—84. Kőrösi Albin: A spanyol irodalom története	11.—
85. 'Sigmund Elek dr. : A mezőgazdasági növények termelési tényezői	4.—
86—87. Kalmár Gusztáv dr.: Európa földje és népei	8.—
88. Kiss Albin dr.: Szent Ágoston «De Civitate Dei» című művének méltatása	4.—
89. Trikál József dr.: A lélek rejtett élete	4.—
90—91. Petró József dr.: A szentmise története	5.50
92. Meszlényi Antal dr.: A magyar jezsuiták a XVI. században	4.50
93. Mihelics Vid dr.: Az új szociális állam	4.—
94. Éhik Gyula dr.: Prémek és prémes állatok	3.—
95—97. Magdiés Gáspár: A természettudomány útjai Istenhez	10.—
98. Melichár Kálmán dr.: A zsinatok	3.80
99. Szalay Jeromos: Szent Benedek élete és műve	5.—
100—101. Schütz Antal dr.: Krisztus. Tíz előadás... ..	6.—
102. Balogh Albin dr.: Pannonia őskereszténysége	4.—
103. Kalmár Gusztáv dr.: Magyar hazánk és népei. Magyarország leírása... ..	5.50
104. Auguste Diès—Michel Károly : Plató	3.—
105. P. Takács Ince : Nerótól Dioklécianig... ..	5.—
106. Stuhlmann Párik dr.: Az ifjúkor lélektana	4.—
107. Pitroff Pál dr.: A szépirodalom esztetikája	3.—
108. K. Török Mihály Miklós : A magyar egyházpolitikai harc története	2.50
109. Schütz Antal dr.: A házasság. Tíz előadás	3.—
110. Gálos László dr.: A Szentlelekisten	4.—
111. Lippay Lajos dr.: A keleti egyházak '	4.—
112. Zoltán Veremund dr.: Szent Anzelm... ..	3.—
113. Lendvai István: Róma tornyai alatt. Mozaikok az örök városból	3.60

	Pengő
114. <i>Polzovics Iván dr.</i> : A lateráni szerződés. A Szenszék nemzetközi jogi helyzete	3.80
115. <i>Nagysolymosi József</i> : A lengyel irodalom	2.60
116. <i>Kalmár Gusztáv dr.</i> : Négy világrész földje és népei ...	4.80
117. <i>Szalay Jeromos</i> : A katolikus gondolat útja az újkori Franciaországban	4.20
118-119. <i>Noszlopi László dr.</i> : Jellemlátás és jellemigézés [...]	4.50
120. <i>Rusznák Gyula dr.</i> : Faluvédelem	2.30
121-122. <i>Lippay Lajos dr.</i> : A protestantizmus	4.20
123-124. <i>Kühár Flóris</i> : Egyetemes vallástörténet. I.	4.80
125-126. <i>Kühár Flóris</i> : Egyetemes vallástörténet. II.	5.20
127. <i>Kalmár Gusztáv</i> : A népek és fajok harca a megélhetésért és hatalomért	3.—

Dr. TÓTH TIHAMÉR

ÖSSZEGYÜJTÖTT MUNKÁI

20 kötetben.

Huszonöt esztendő óta hirdeti **Tóth Tihamér dr.**, az ékes szavú szónok s a ragyogó tollú író a katolikus kultúra örök igazságait. Beszédeit a rádión keresztül száz- és százezer lélek hallgatja, írásait a magyar katolikus közönség mindenkor a legnagyobb lelkesedéssel és örömmel fogadja.

Irodalmi működése az ország határain túl is megbecsülést szerzett a magyar névnek. Könyvei immár 15 nyelven: angol, cseh, flamand, francia, holland, horvát, lengyel, litván, német, olasz, román, szlovén, szlovák, spanyol és ukrán nyelven teljesítik nagyszerű missziójukat.

Magyar nyelven **Tóth Tihamér dr.** kiváló írásai különböző könyvekben és kiadványokban láttak napvilágot. A Szent István-Társulat kötelességének tartotta, hogy a 25 esztendőös papi és írói jubileumát ünneplő szerző könyveit egységes formában, összegyűjtve is megjelentesse, hogy így a katolikus magyar kultúra e nagyszerű értékeit mindenki számára hozzáférhetővé tegye.

Hisszük, hogy a magyar katolikus közönség ugyanolyan megértéssel fogadja a Társulat elhatározását, mint amilyen lelkesedéssel és áldozatkészséggel ajánlja e szépséges könyveket a Szent István-Társulat a katolikus gondolat minden barátjának.

A 20 kötetes jubileumi kiadás bolti ára megjelenés után 120 pengő lesz.

Kedvezményes előfizetési ára 96 pengő.